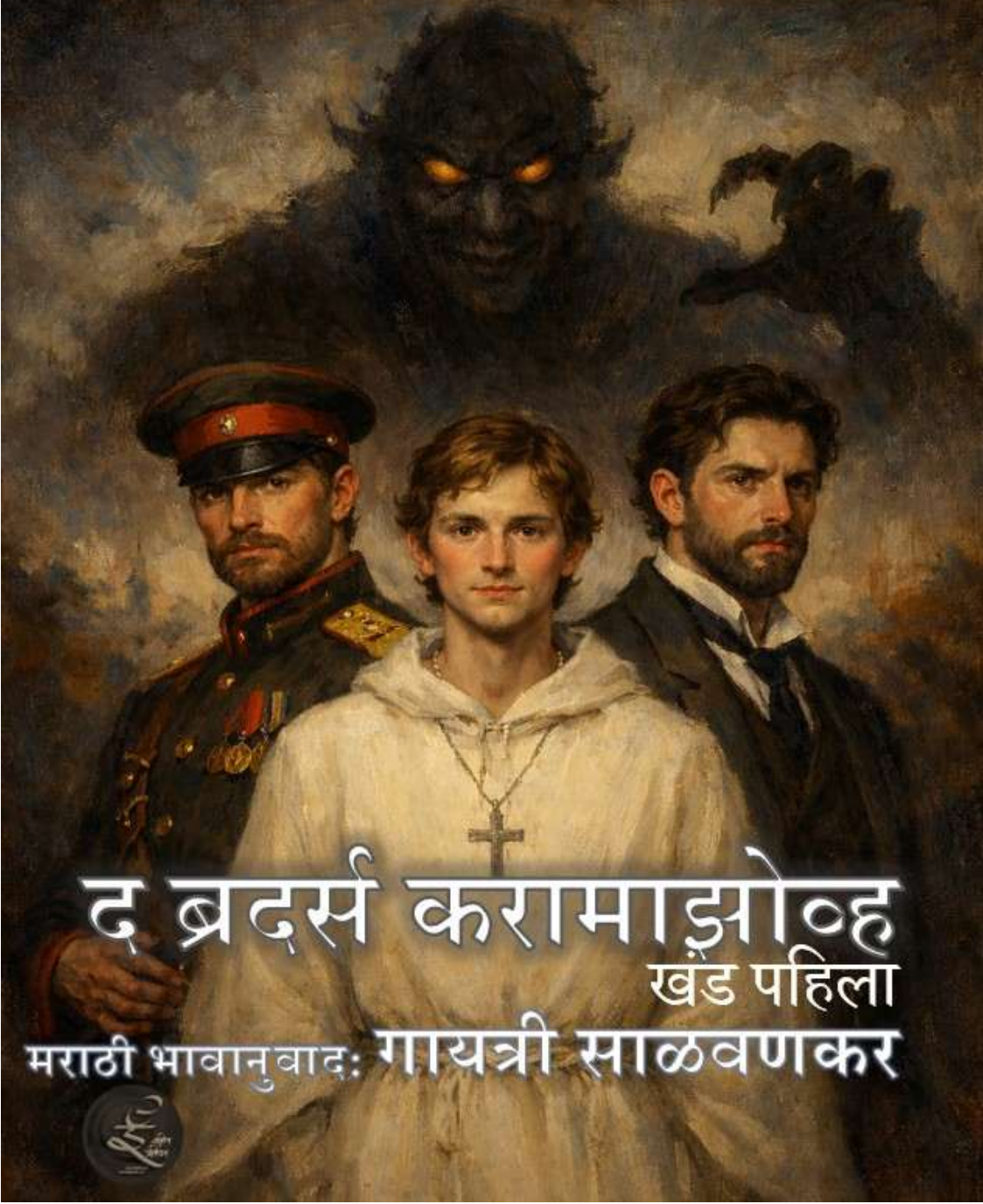

फ्युडोर दोस्तोएव्स्की

द ब्रदर्स करामाझोव्ह

खंड पहिला

मराठी भावानुवाद: गायत्री साळवणकर

द ब्रदर्स करामाझोव्ह

खंड पहिला

लेखक: फ्युडोर दोस्तोएव्स्की

मराठी भावानुवाद - सौ.गायत्री साळवणकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

द ब्रदर्स करामाझोव्ह (खंड पहिला)

लेखक: फ्युडोर दोस्तोएव्स्की

मराठी भावानुवाद

सौ.गायत्री साळवणकर

172/ब, 'केदार,' जवाहरनगर,

कोल्हापूर, 416012,

महाराष्ट्र.

इमेल: gayatri.salvankar@gmail.com

मोबाईल क्रमांक: 8446800213

या पुस्तकातील मूळ लेखन हे प्रताधिकार मुक्त आहे. अनुवादाचे सर्व हक्क अनुवादिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी त्यांची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237 (फ्री पुस्तकांसाठी नाव व गाव कळवा)

प्रकाशन :- १९ एप्रिल २०२६

©esahity Pratishthan®2026

या पुस्तकाच्या छापिल प्रतींसाठी आपण सौ.गायत्री साळवणकर यांच्याशी
8446800213 या क्रमांकावर संपर्क करावा

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.

हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

अनुवादिका परिचय

सौ. गायत्री गिरीश साळवणकर

पुर्वाश्रमीची मी, उज्वला दिगंबर गुहागरकर,

जन्म: 16 जानेवारी 1963

शिक्षण: BCom.

पत्ता: 172/ब, 'केदार,' जवाहरनगर, कोल्हापूर,
416012, महाराष्ट्र.

हे माझे चवथे पुस्तक. पहिली तीन पुस्तके कव्हर्स आणि त्यांची लिंक सोबत दिली आहेत. त्याशिवाय काही बाल कविताही लिहिल्या आहेत. दै. लोकसत्तामध्ये नियमितपणे 'लोक मानस' सदराखाली पत्रलेखन केले आहे. लोकसत्ता चतुरंग पुरवणी मध्ये 'सोने चांदी आम्हा मृत्तिके समान' हा आपल्या शिक्षकांप्रती आदरभाव प्रगट करणारा लेख, तसेच 'दृष्टी आणि कोन' या सदराखाली लेख प्रसिद्ध. आकाशवाणी कोल्हापूर वर "माझे जीवन गाणे" या सदरात मुलाखत प्रक्षेपित.

'स्वांत सुखाय' या ब्लॉगवर काही स्फुट लेखन प्रसिद्ध केले आहे.

<https://swantsukhay2245533.wordpress.com/>

मला सकस, वैचारिक वाङ्मयाची विशेष आवड आहे.

या पुस्तकावरील आपल्या प्रतिक्रिया जाणून घ्यायला आवडेल. कृपया 8446800213 या क्रमांकावर त्या कळवाव्या. कोणाला याची छापिल प्रत विकत हवी असल्यास कळवावे.

गायत्री गिरीश साळवणकर

अनुवादिकेचे निवेदन

रशियन कादंबरीकार फ्युडोर दोस्तोएव्स्की यांची 'द ब्रदर्स करामाझोव्ह' ही कादंबरी रशियन समाज, संस्कृती आणि धार्मिक परंपरांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली आहे. त्यामुळे तिच्यातील काही नावे, संबोधनपद्धती, तसेच सामाजिक आणि धार्मिक संदर्भ मराठी वाचकांना सुरुवातीला थोडे अपरिचित वाटू शकतात.

रशियन भाषेत व्यक्तींच्या नावांचे अनेक प्रकार—नाव, पितृनाम (patronymic) आणि टोपणनाव, अशी संबोधने—आढळतात. मराठी वाचन सुलभ व्हावे म्हणून काही प्रमुख व्यक्तिरेखांचे नाव, टोपणनावे इथे देत आहे.

1) फ्युडोर पावलोविच करामाझोव्ह: उच्चंखल, स्वार्थी आणि बेजबाबदार— 55 वर्षांचा प्रौढ विधूर गृहस्थ—ज्याला तीन औरस पुत्र आहेत आणि एक अनौरस मुलगा असल्याची वदंता आहे.

2) दिमित्री फ्युडोरोविच करामाझोव्ह:

फ्युडोर करामाझोव्हच्या प्रथम पत्नीपासून झालेला सर्वात मोठा मुलगा—जो स्वभावाने तापट आणि दारू आणि मौजमजेत रमणारा; पैशांची उधळपट्टी करणारा, पण मनस्वी असा 28 वर्षांचा तरुण.

3) इव्हान फ्युडोरोविच करामाझोव्ह:

फ्युडोर करामाझोव्हच्या द्वितीय पत्नीपासून झालेला मुलगा—जो बौद्धिकदृष्ट्याही अत्यंत हुशार, स्वावलंबी, चिकित्सक, अलीप्त स्वभावाचा 24 वर्षांचा तरुण.

4) अलेक्सी फ्युडोरोविच करामाझोव्हः

फ्युडोर करामाझोव्हच्या द्वितीय पत्नीपासून झालेला सर्वात लहान मुलगा— ज्याला संपूर्ण कादंबरीत 'अल्योशा' या टोपणनावाने ओळखले जाते. प्रेमळ भाऊ— जो सत्य, करुणा आणि मित्रत्वाचे प्रतीक. वीस वर्षांचा एक दयाळू आणि दूरदृष्टी असलेला शांततादूत म्हणून वागतो आणि जवळजवळ प्रत्येकजण त्याच्यावर प्रेम करतो.

5) पावेल फ्युडोरविच स्मर्ड्याकोव्हः फ्युडोर करामाझोव्हचा अनौरस मुलगा, पण त्याच्या घरात स्वयंपाकी म्हणून काम करणारा नोकर. धूर्त, क्रूर, आतल्या गाठीचा, खुनशी मनोवृत्तीचा छानछोकीची आवड असलेला 26 वर्षांचा तरुण.

6) अँग्राफेना अलेक्झांड्रोव्हना स्वेतलोवाः जी सामान्यतः 'ग्रुशेंका' म्हणून ओळखली जाते, ही एक सुंदर आणि तेजस्वी २२ वर्षांची तरुणी. फ्युडोर आणि दिमित्री या दोघांच्याही मनात ग्रुशेंकाबद्दल प्रेम आणि वासना निर्माण होते. तिच्या प्रेमासाठीची त्यांची स्पर्धा त्यांच्या संघर्षाचे मुख्य केंद्र बनते.

7) कॅटरिना इव्हाननोवा वेरखोव्सेवः जिला 'कात्या' या टोपणनावाने ओळखले जाते—दिमित्रीची वाग्दत्त वधू पण नंतर इव्हानकडे आकर्षित होते. अत्यंत गर्विष्ठ पण उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन अगदी सर्वस्वाचा त्याग करण्याची तयारी असलेली.

8) फादर झोसिमाः हे शहरातील मठातील एक वयोवृद्ध भिक्षू, आध्यात्मिक गुरू आहेत. त्यांच्या भविष्यकथनावर आणि रोग बरे करण्याच्या क्षमतेमुळे ते शहरवासीयांमध्ये प्रसिद्ध आहेत—अल्योशाचे गुरू.

9) इल्युशा: कॅप्टन स्नेगिर्योव्ह या माजी सैन्य अधिकाऱ्याचा मुलगा. आपल्या वडिलांवर प्रेम करणारा, धाडसी आणि अत्यंत स्वाभिमानी, प्रेमळ शाळकरी मुलगा.

10) निकोलाय क्रासोटकीन: याला 'कोल्या' या टोपणनावाने ओळखले जाते. अत्यंत धाडसी मुलगा—स्वतःला इल्युशाचा रक्षणकर्ता समजत असतो; काही गैरसमज होतात, पण शेवटी गैरसमज दूर होतात.

या व्यतिरिक्त, अनुवाद करताना भारतीय आणि रशियन संस्कृतीतील काही साम्यस्थळे प्रकर्षाने जाणवली; त्यांचा येथे आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो.

१) फ्योदोर दोस्तोएव्स्की यांच्या या कादंबरीत पित्याचा अधिकार, स्वार्थ, कामुकता आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे पितृसत्ताक व्यवस्था—हेच पिता-पुत्र संघर्षाचे मुख्य कारण ठरते.

आपल्या पौराणिक परंपरेतही अशीच उदाहरणे आढळतात—पुत्राचे तारुण्य मागणारा ययाती, स्वतःच्या विवाहासाठी आपल्या पुत्राकडून—देवव्रताकडून आजन्म ब्रह्मचर्याची अपेक्षा धरणारा शंतनु—या आणि अशा इतरही अनेक उदाहरणांत पुत्रांनी पित्याची आज्ञा शिरसावंध मानलेली दिसते.

मात्र, रशियन संदर्भात दिमित्री हा पुत्र वडिलांच्या अन्यायी सत्तेविरुद्ध संघर्षाचा पवित्रा घेतो. जरी ऐनवेळी तो खुनापासून परावृत्त झाला, तरीही समाजाकडून त्याला 'पितृहत्येच्या' गुन्ह्यासाठी झालेली शिक्षा ही रशियन मनावर असलेल्या पितृसत्ताक प्रभावाचीच साक्ष देते.

याव्यतिरिक्त, त्या काळातील रशियन समाजातील स्त्रियांची स्थितीही लक्षवेधी आहे. फ्युडोरची पहिली पत्नी अँडलायडा—सुंदर, श्रीमंत, उच्च घराण्यातील आणि स्वभावाने स्वच्छंद व बंडखोर—आणि दुसरी पत्नी सोफिया—सुंदर, सुशील, धार्मिक, कमालीची सोशीक पण निराधार—या दोघी स्वभावाने भिन्न असल्या, तरी फ्युडोरच्या दमनकारी वृत्तीपुढे दोघीही असहाय्य ठरतात. पितृसत्ताक व्यवस्थेचाच हा परिणाम म्हणावा लागेल. इतकेच नव्हे, तर फ्युडोरच्या पाशवीपणाची परिसीमा अशी की त्याने एका निराधार, मानसिकदृष्ट्या अस्थिर मुलीवर अत्याचार केला; आणि त्या अनैतिक संबंदातून जन्मलेल्या मुलाला स्वतःच्या घरात नोकर म्हणून ठेवले. जणू पैसा आणि सत्तेच्या जोरावर अपराधही क्षम्य ठरतात, अशीच सामाजिक मानसिकता येथे दिसून येते.

आणखी एक उदाहरण फादर झोसिमा यांच्या संदर्भात देता येईल. आसपासच्या चर्चमध्ये भूतबाधा झालेल्या स्त्रियांना त्यांच्याकडे आणले जाई; ते प्रार्थना आणि पवित्र पाण्याच्या शिडकावाद्वारे त्यांचे सांत्वन करत, आणि त्यांच्या व्याधी दूर होतात, असा लोकांचा विश्वास होता. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे अशा प्रकारच्या भूतबाधांचा उल्लेख प्रामुख्याने स्त्रियांच्या संदर्भातच आढळतो. परत एका गोष्टीकडे लक्ष वेधून घ्यायचे झाले तर भूतबाधा झालेल्या पुरुष मंडळींचा यात उल्लेख नाही—म्हणजेच असे पुरुष नसावेत किंवा कमी असावेत; अर्थात लेखकाने वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून या घटनांकडे एका प्रकारच्या चिकित्सक दृष्टीने पाहण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

भारतीय संस्कृतीतही अशा श्रद्धांचा प्रत्यय येतो—आजही अनेक दत्तसंप्रदायातील मंदिरांत भूतबाधा दूर केली जाते, असा समज प्रचलित आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे फादर झोसिमा यांचे तत्त्वज्ञान—मनुष्य कितीही अधःपतनाच्या गर्तेत गेला असला, तरी एका क्षणातील अंतःप्रेरणा किंवा विवेकजागृती त्याला पुन्हा उन्नतीकडे नेऊ शकते. आपल्या परंपरेतील ‘वाल्याचा वाल्मिकी होणे’ हे उदाहरण याच विचाराशी सुसंगत ठरते.

आता मी माझे निवेदन आवरते घेते; तरीही अजून दोन मुद्द्यांकडे आपले लक्ष वेधू इच्छिते.

पहिला मुद्दा असा की, या कादंबरीतील खलपुरुषाचे नाव ‘फ्युडोर’ आहे. रशियन भाषेत त्याचा उच्चार ‘फ्युदोर’ किंवा ‘फ्योदोर’ असाही होतो. योगायोग असा की फ्युडोर दोस्तोएव्स्की यांचे स्वतःचे नावही तेच आहे. स्वतःच निर्माण केलेल्या एका कालजयी खलपुरुषाला स्वतःचे नाव देणे ही बाब अचंबित करणारी वाटते. यामागे एक पार्श्वभूमी असल्याचे मानले जाते—दोस्तोएव्स्कींचे वडील डॉक्टर होते आणि पुढे ते कुलीन जमीनदार झाले; त्यांच्या मृत्यूभोवती काहीसा संशयाचा पडदा होता. या अनुभवाचा काही अंश कादंबरीतील पात्ररचनेत प्रतिबिंबित झाला असावा, असे म्हटले जाते.

दुसरा मुद्दा कादंबरीतील सर्वात महत्त्वाच्या पात्राशी संबंधित आहे—फ्युडोरचा मुलगा अलेक्सी उर्फ अल्योशा. योगायोगाने दोस्तोएव्स्कींच्या लहान मुलाचे नावही अलेक्सी उर्फ अल्योशा होते. तो त्यांचा अत्यंत लाडका मुलगा; मात्र अवघ्या तिसऱ्या वर्षी त्याचे निधन झाले—हा त्यांच्यासाठी मोठा धक्का होता. त्या दुःखातून सावरण्यासाठी ते ‘ऑप्टिना मठ’ येथे गेले, आणि तेथेच त्यांना ‘ब्रात्या करामाझोव्ही’ ही कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली. त्याचाच इंग्रजी अनुवाद, ‘द ब्रदर्स करामाझोव्ह’ या नावाने प्रसिद्ध आहे. दोस्तोएव्स्की यांना मठातील काही

नोंदींमधून फादर लिओनिड यांची माहिती मिळाली, ज्यावरून फादर झोसिमा यांचे व्यक्तिमत्त्व घडवले गेले.

दोस्तोएव्स्की, आपल्या मुलामध्ये ज्या गुणांची अपेक्षा करत होते, ते सर्व गुण त्यांनी आपल्या मुलाच्या नावासह आपल्या 'अॅलेक्सी उर्फ अल्योशा' या पात्रावर अक्षरशः उधळले आहेत, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही; आणि प्रत्यक्षातही त्यांचा लहान मुलगा तसाच होता. त्याच्या अकाली मृत्यूचे प्रतिबिंब या कादंबरीत 'कॅप्टन स्नेगिर्योव्ह आणि त्याचा लहान मुलगा इलुशा' यांच्या कथेतही प्रतिबिंबित होते. आपण जरी पितृसत्ताक व्यवस्थेचे दोष आपण याआधी पाहिले आहेतच; पण त्याचवेळी आपल्या लाडक्या मुलाला साहित्यामधून अजरामर करणाऱ्या पित्याचे प्रेमही येथे हृदयस्पर्शीपणे प्रकट होते.

कादंबरीच्या उपसंहारात एका कुटुंबावर कोसळलेल्या दुःखाचे चित्र पाहताना हे प्रकर्षाने जाणवते.

मला मात्र कादंबरीतील 'अल्योशा' हे पात्र आपल्या श्रीकृष्णसारखे भासते—“वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि” या उक्तीप्रमाणे: सत्याचे आकलन बाह्य पुराव्यांपेक्षा अंतःकरणातील सद्सद्विवेकबुद्धीवर आधारलेले असते, अशी जाणीव करून देणारे.

अजूनही कादंबरीविषयी बरेच काही लिहिता येईल; परंतु त्यासाठी येथे अवकाश नाही. जिज्ञासूंना अधिक माहिती विविध स्रोतांवर उपलब्ध आहे. आता ही पूर्वपीठिका आटोपून कादंबरीचा आस्वाद घेण्यास सुरुवात करूया...

प्रस्तावना

प्रस्तावना ऐकण्यासाठी

https://youtu.be/392aruS_8t8?si=IRO74q4f0hKQv8R7

रसिकहो,

जागतिक साहित्यातील महान रशियन लेखक फ्युडोर दोस्तोएव्स्की यांच्या 'ब्रात्या करामाझोव्ह' या कादंबरीचा कॉन्स्टन्स गार्नेट यांनी केलेल्या इंग्रजी अनुवाद 'द ब्रदर्स करामाझोव्ह'चा भावानुवाद ई-बुकच्या स्वरूपात सादर करताना मला अत्यंत आनंद होत आहे.

फ्युडोर दोस्तोएव्स्की यांचे जीवन स्वतःच अत्यंत नाट्यमय आणि संघर्षपूर्ण होते. 1821 मध्ये मॉस्को येथे जन्मलेल्या या लेखकाने तरुण वयात साहित्यलेखनास सुरुवात केली. प्रारंभी त्यांना यश मिळाले; परंतु काही राजकीय विचारांशी संबंधित गटात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना अटक झाली आणि मृत्यूदंडाची शिक्षा सुनावण्यात आली. शेवटच्या क्षणी ती शिक्षा रद्द होऊन त्यांना सायबेरियात कैद व सक्तमजुरीची शिक्षा भोगावी लागली. या कठोर अनुभवांनी त्यांच्या विचारविश्वाला एक विलक्षण गहिरेपणा दिला. मानवी दुःख, अपराध, पश्चात्ताप आणि आध्यात्मिक पुनर्जन्म यांविषयीची त्यांची संवेदनशीलता याच अनुभवांतून अधिक तीव्र झाली.

पुढील काळात त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या लिहिल्या; त्यांपैकी 'द ब्रदर्स करामाझोव्ह' ही त्यांची अंतिम आणि सर्वाधिक व्यापक कादंबरी मानली जाते.

ही कादंबरी 1879-80 मध्ये 'ब्रात्या कारामाझोवी' या नावाने 'द रशियन मेसेंजर' मध्ये क्रमशः प्रकाशित झाली. तिच्या प्रकाशनानंतर अवघ्या चार महिन्यांच्या आत दोस्तोएव्स्की यांचे निधन झाले. आजही ती जागतिक साहित्यातील सर्वोच्च कादंबऱ्यांपैकी एक मानली जाते.

श्री. भाऊसाहेब धर्माधिकारी यांनी या कादंबरीचा मराठी अनुवाद 'कारमाझोव्ह बंधू' या नावाने 1986 साली कॉन्टिनेन्टल प्रकाशनतर्फे प्रकाशित केला आहे. मी अनुवादाचे काम सुरू केल्यानंतर जवळजवळ अर्धेअधिक झाले असताना मला याची माहिती मिळाली; मात्र पुस्तकाची प्रत मिळवण्याचे प्रयत्न निष्फळ ठरले. त्यामुळे जिज्ञासू वाचकांना या ई-बुकचा आस्वाद घेता यावा, या हेतूने मी हाती घेतलेला हा प्रकल्प पूर्ण करण्याचे ठरवले.

नंतर योगायोगाने श्री. भाऊसाहेब धर्माधिकारी यांच्या अनुवादाचा दुसरा खंड इंटरनेट आर्काइव्हवर उपलब्ध झाला. काही इंग्रजी संज्ञांचे मराठीत रूपांतर कसे करावे, यासाठी त्या अनुवादाचा मला संदर्भ म्हणून उपयोग झाला. मला इथे आवर्जून सांगावेसे वाटते की भाऊसाहेब धर्माधिकारी हे थोर स्वातंत्र्यसेनानी, गांधीवादी विचारवंत आणि नामवंत लेखक होते. अनेक गुजराती आणि इंग्रजी भाषेतील पुस्तकांचा त्यांनी मराठीत अनुवाद केला. गांधीजींच्या समग्र इंग्रजी ग्रंथांपैकी आठ खंडांचा मराठी अनुवाद त्यांनी केला होता. योगायोगाची गोष्ट म्हणजे ते मुळचे आमच्या कोल्हापूरचे होते, असे समजले; अर्थात फक्त इतकेच साधर्म्य आमच्यामध्ये असेल, याची मला नम्र जाणीव आहे.

आता मूळ कादंबरीकडे वळूया.

ही कादंबरी रशियन समाजाच्या पार्श्वभूमीवर आधारित असली, तरी तिचे प्रश्न सार्वकालिक आहेत. फ्युडोर दोस्तोएव्स्की यांचा काळ म्हणजे 19 व्या शतकाचा उत्तरार्ध — परंपरा, श्रद्धा आणि आधुनिक विचार यांच्यातील संघर्षाचा काळ. ही कथा एका विखुरलेल्या कुटुंबाभोवती फिरते, ज्यात वडील आणि त्यांच्या पुत्रांच्या स्वभावांमुळे अनेक नैतिक प्रश्न निर्माण होतात.

ही कादंबरी मानवी जीवनातील श्रद्धा, संशय, नैतिक संघर्ष आणि भावनिक गुंतागुंत यांचा अत्यंत सखोल शोध घेते आणि वाचकांनाही तसा विचार करायला भाग पाडते. ही कथा केवळ एका कुटुंबाची नसून, संपूर्ण मानवतेची — तिच्या दोषांची, श्रद्धेची आणि सनातन प्रश्नांची — झलक दाखवून देणारी आहे.

या अनुवादाद्वारे भारतीय वाचकांना पात्रांचे स्वभाव, त्यांची नैतिक गुंतागुंत आणि कथानकातील भावनिक प्रवाह समजून घेण्यास मदत व्हावी, हा माझा प्रयत्न आहे. कादंबरीतील काही पात्रे अत्यंत धार्मिक, काही संशयी; काही संवेदनशील, तर काही स्वार्थी आहेत. या विविधतेतून निर्माण होणारे अंतर्द्वंद्व हेच या कथेचे वैशिष्ट्य आहे. शेवटी, ही कादंबरी केवळ एका कुटुंबाची कथा राहात नाही; ती मानवी अंतःकरणातील संघर्ष, श्रद्धा आणि करुणेच्या शोधाची कथा बनते.

रशियन समाज, त्याची कुटुंबरचना, धार्मिक पद्धती आणि वर्गभेद भारतीय वाचकांसाठी काहीसे अपरिचित असू शकतात. त्यामुळे आवश्यक त्या ठिकाणी संदर्भ देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भाषिक दृष्टिकोनातून, मूळ भाव जपण्याचा आणि तरीही सहजसुंदर मराठी वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे. काही रशियन संज्ञा आणि सांस्कृतिक संदर्भ सोप्या पद्धतीने स्पष्ट केले आहेत.

या अनुवादाचा प्रवास दीर्घ आणि श्रमसाध्य होता. मुळ अनुवाद पब्लिक डोमेनमध्ये असल्याने कॉपी राईटचा प्रश्न आला नाही.

नेहमीप्रमाणे मी माझ्या या ही पुस्तकाचे लिखाण माझ्या स्मार्ट फोनवरच केले आहे. या सर्व लिखाणाच्या प्रक्रियेत Wikisource, Google Translate, Gemini आणि ChatGPT यांसारख्या डिजिटल साधनांचा संदर्भासाठी उपयोग झाला; तथापि अंतिम मांडणी, शैली आणि शब्दनिवड यांची संपूर्ण जबाबदारी माझी आहे.

मराठी वाचकांना या महान कादंबरीतील विचारांची आणि संवेदनांची झलक अनुभवता आली, तर माझा प्रयत्न यशस्वी ठरेल.

आता वाचकांनी हा भावानुवाद का वाचायला हवा, हे मला सांगणे आवश्यक वाटते. कारण नेहमीच्या पठडीतील प्रेमकथा, रहस्य कथा वाचणारे वाचक सहसा इतर जड, वैचारिक साहित्याच्या वाटेला जात नाहीत; अर्थात मीही त्यांच्यापैकी एक आहे. पण खरोखरच दोस्तोएव्स्कीचे नुसते नाव उच्चारण्यापूर्वी कानाच्या पाळ्यांना हात लावून आदर, भक्ती दाखवणारे काही कलाकार, चोखंदळ वाचक — अगदी मराठी भाषिक लोक — मी पाहिले आहेत.

अल्बर्ट आईन्स्टाईन सारखे शास्त्रज्ञ,
लुडविग विटगेनस्टाईन सारखे तत्त्वज्ञ,
व्हर्जिनिया वुल्फ, हारुकी मुराकामी,
फ्रांझ काफ्का सारखे लेखक आणि
सिगमंड फ्राइड यांच्यासारखे न्युरोलॉजिस्ट,

आणि इतरही जगप्रसिद्ध व्यक्तींनी, 'द ब्रदर्स करामाझोव्ह' ही कादंबरी वाखाणलेली होती.

त्या कुतूहलातूनच मी या प्रांतात प्रवेश केला. आणि मग, काहीही करून हा चक्रव्यूह भेदल्याशिवाय बाहेर पडायचेच नाही, असे ठरवून तब्बल एक वर्षाहून अधिक काळ तिथेच झुंजत राहिले. ही झुंज जिकिरीची होती; पण त्याचवेळी उदारपणे खूप काही पदरात टाकणारीही होती. मला तर अक्षरशः आभाळाला स्पर्श करून आल्यासारखे वाटत आहे.

रूढार्थाने ही पित्याच्या खूनासारख्या जघन्य अपराधाची गोष्ट आहे—पण रहस्यकथेच्या पठडीतील 'मर्डर मिस्ट्री' अजिबात नाही. या कादंबरीत साहित्यिक आधुनिकतावाद, अस्तित्ववाद आणि मानसशास्त्र, धर्मशास्त्र व साहित्य समीक्षेच्या विविध शाखांवर त्यांच्या विचारांचा खोलवर प्रभाव पडलेला दिसतो. दोस्तोएव्स्की यांच्या साहित्यकृतींना अनेकदा भविष्यवेधी म्हटले जाते; कारण रशियाचे क्रांतिकारक सत्तेवर आल्यास कसे वागतील, याचे त्यांनी अचूक भाकीत केले होते. एक पत्रकार म्हणूनही ते प्रसिद्ध होते.

या सर्व विचारप्रवाहांचे प्रतिबिंब कादंबरीतील विविध पात्रांमध्ये दिसते. त्यामुळे ही कथा केवळ एका कुटुंबाची राहत नाही; ती त्या काळातील समाजातील व्यापक मानसिक आणि आध्यात्मिक संघर्षाचे चित्र उभे करते. त्यामुळेच बौद्धिक भूक भागवण्यासाठी असे सकस साहित्य वाचले पाहिजे, असे वाटून मी हा प्रकल्प पूर्ण केला.

याशिवाय आणखी एक कारण आहे. ते म्हणजे, इ-साहित्य प्रतिष्ठानचे अध्यक्ष श्री. सुनील सामंत यांना मी विचारले, "सर, इतकी खटपट करून कोणी वाचणार

नसतील, तर मग कशासाठी खटपट करायची?” त्यांचे उत्तर मला नवी उमेद देऊन गेले. ते म्हणाले, “इतर कोणाचे मी सांगू शकत नाही; पण मी नक्की वाचणार.” मग एका वाचकासाठी का होईना, मी हे पुस्तक पूर्ण केले आहे.

मुद्दाम या प्रस्तावनेची आणि एका प्रसिद्ध प्रकरणाची ऑडिओ-व्हिडिओ क्लिप युट्यूबवर टाकून ई-बुकला लिंक जोडण्याचे ठरवले आहे. कारण वाचनापेक्षा ऐकणे सोपे जाते. त्यातून कुणाला वाचावेसे वाटले, तर साहित्य प्रतिष्ठानतर्फे ई-बुक मोफत उपलब्ध आहे. आणि तेही वाचायला नाही जमले, तर ती लिंक जरी आपण आपल्या परिचितांना पाठवून दिलीत, तरी एखाद्या वाचकाला त्याचा उपयोग होईल. थोडक्यात, हा सध्याच्या युगातील मार्केटिंगचा एक छोटासा मंत्रच म्हणावा लागेल.

असो, आपल्याला पुस्तक आवडल्यास आपल्या प्रतिक्रिया पाठवायला विसरू नका.

माझा ईमेल अॅड्रेस आहे: gayatri.salvankar@gmail.com

हेही ऐका.

ग्रॅन्ड इन्क्विझिटर: एक महान धर्माधिकारी

<https://youtu.be/HkPGLSo0x8g?si=aPFuD-N5eP0MpkTc>

माझ्या आयुष्यात,
सदैव श्रीकृष्णप्रमाणे माझ्या पाठीशी खंबीरपणे उभे असणारे

माझे प्रिय बंधू—

श्री. शरद दिगंबर गुहागरकर

श्री. उमेश दिगंबर गुहागरकर

आणि,

ज्यांच्या सोबतीने हे बंधुत्वाचे नाते अधिक समृद्ध झाले,

असे माझे आदरणीय बंधूतुल्य दीर—

श्री. विद्याधर शांताराम साळवणकर

श्री. शरद शांताराम साळवणकर

यांना हे कृतज्ञतापूर्वक अर्पण.

दि ब्रदर्स करामाझोव्ह

खंड 1: भाग 1

भाग एक: कथा 1, 2, 3

कथा 1: एका कुटुंबाचा इतिहास

प्रकरण 1: फ्युडोर पावलोविच करामाझोव्ह

अॅलेक्सी हा आमच्या गावातील जमीनदार फ्युडोर पावलोविच करामाझोव्ह यांचा सर्वात धाकटा मुलगा होता. तेरा वर्षांपूर्वी जमीनदार फ्युडोर करामाझोव्ह यांचा झालेला दुःखद मृत्यू अजूनही इथल्या लोकांच्या मनातून गेलाच नाही.

अॅलेक्सीचे वडील, म्हणजे गावचे जमीनदार फ्युडोर करामाझोव्ह, आपल्या वडिलोपार्जित वतनवाडीवर क्वचितच आनंदाने राहिले असतील. त्यांची वर्तणूक अत्यंत विचित्र आणि घृणास्पद अशी होती. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य कोणताही कामधंदा न करता भोगविलास व मौजमजेत घालवून संपत्तीची उधळण केली. मित्रमंडळींची खुशामत करत, त्यांच्यावर अवलंबून आपली खाण्यापिण्याची सोय करून घेण्यात त्यांना काहीच गैर वाटत नसे. तरी त्यांच्या मृत्यूच्या वेळी असे दिसून आले की त्यांच्याजवळ एक लाख रूबल रोख रक्कम होती (म्हणजे त्या काळच्या सोन्याच्या मूल्यानुसार जवळपास ऐंशी किलो सोन्याइतकी ही अफाट रक्कम होती.) त्यांनी आयुष्य एका विलक्षण कैफात निरर्थकपणे उधळून लावले असले, तरी त्यांना बिनडोक अथवा मूर्ख समजणे योग्य ठरणार नाही; उलट अशा व्यक्ती विलक्षण चाणाक्ष व बुद्धिमान असतात-आणि फ्युडोर करामाझोव्हही तसेच होते.

त्यांची दोन लग्ने झाली होती. पहिल्या पत्नीपासून दिमित्री आणि दुसऱ्या पत्नीपासून इव्हान व अॅलेक्सी असे एकूण तीन मुलगे होते. पहिली पत्नी अॅडलायडा

ही श्रीमंत व प्रतिष्ठित जमीनदार इव्हान मायोसोव्ह यांची कन्या होती. श्रीमंत, सुंदर, बुद्धिमान आणि उच्च कुळातील अँडलाइडा कशी कोण जाणे, पण फ्युडोरवर भाळली. कदाचित तिला घरची बंधने जाचक वाटत असावीत किंवा कुटुंबाच्या हुकूमशाहीविरुद्ध तिला बंड करायचे असेल, अथवा आपल्यापेक्षा सर्वच बाबतीत खालच्या थरातून आलेला हा स्वच्छंदी माणूस तिच्या आकर्षणाचा विषय झाला असेल.

आमच्या गावात पूर्वीही अशीच एक उच्चकुळातील तरुणी एका सामान्य गृहस्थाच्या प्रेमात पडली आणि लग्नातील अडचणींमुळे निराश होऊन एका उंच कड्यावरून खळाळत्या नदीत उडी मारून तिने जीव दिला होता. लोकांच्या मते अँडलाइडाचे वागणेही याच प्रकारात मोडणारे होते.

फ्युडोर करामाझोव्ह जरी दुसऱ्यांच्या जीवावर मौज करणारा असला, तरी तो धाडसी होता. त्याचे बोलणे उपरोधिक, टोचकारक आणि विचार करायला लावणारे असे. प्रत्यक्षात मात्र तो इतकासा वाईट किंवा पूर्णपणे अर्धवटराव नव्हताच. स्वतःला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवून सामाजिक मान्यता मिळवण्याची त्याला तीव्र इच्छा होती; त्यामुळे प्रतिष्ठित परिवाराशी लग्न जमवून भरपूर हुंडा आणि प्रतिष्ठा मिळवण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याच्या या स्वच्छंदी, निर्भय स्वभावावर अँडलाइडा मोहित झाली. फ्युडोर हा स्त्रीलंपट तरुण होता; अँडलाइडासारखी सुंदर तरुणी त्याच्यावर भाळल्यावर दोघांनी पळून जाण्याचा निर्णय घेण्यात फार वेळ दवडला नाही.

पण पळून गेल्यानंतर फारच लवकर अँडलाइडाला उमगले की पतीबद्दल तिला काही विशेष प्रेम वाटत नाही; उलट तिला त्याचा तिरस्कार वाटू लागला.

आणि फ्युडोरच्या बाबतीतही असेच विचित्र होते-ॲडलाइडा ही अशी एकमेव स्त्री होती की तिच्याबद्दल त्याला कधी स्त्रीसुलभ आकर्षणच वाटले नाही.

तिच्या कुटुंबीयांनी आपली इज्जत वाचवण्यासाठी त्यांच्या विवाहाला मान्यता देऊन लौकिकाला साजेसा भरघोस हुंडा दिला आणि लोकापवादाला पूर्णविराम दिला. पण या विवाहाचे खरे रंग फार लवकरच दिसू लागले आणि पती-पत्नी दोघेही बेबंद, उधळ्या जीवनात रमले. फ्युडोरपेक्षा त्यांची पत्नी मोठ्या मनाची ठरली; तिच्या वाट्याला आलेले पंचवीस हजार रूबल फ्युडोरने ताबडतोब हातोहात स्वतःकडे घेतले. हुंड्यात मिळालेला सुंदर वाडा आणि एका लहान गावाची जहागिरीही स्वतःच्या नावे करण्यासाठी त्याने शककल लढवायला सुरुवात केली. शेवटी तिच्या माहेरच्यांना यात हस्तक्षेप करून त्याच्या लोभीपणाला आळा घालावा लागला, कारण तिला मानसिक त्रास होऊ लागला होता आणि या माणसापासून कायमची सुटका मिळवण्याची तिची इच्छा झाली होती.

दोघांचे भांडण वारंवार हातघाईवर येई. लोक म्हणत की शीघ्रकोपी आणि सुदृढ शरीरयष्टीची ॲडलाइडा अनेकदा नवऱ्यालाच भारी पडत असे. शेवटी कंटाळून तिने घर सोडले आणि धर्मशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या एका गरीब अनाथ विद्यार्थ्याबरोबर पळून गेली; मात्र जाताना तीन वर्षांच्या दिमित्रीला नवऱ्याच्या हवाली करून गेली.

ॲडलाइडा घरातून निघून गेल्यावर फ्युडोरने स्वतःला दारूमध्ये बुडवून घेतले आणि घराचा अक्षरशः कुंटणखाना बनवला. थोड्या शुद्धीवर असताना तो घोडागाडी काढून जहागिरीमध्ये फिरत असे, लोकांसमोर ॲडलायडाने केलेल्या कथित प्रतारणेचे वर्णन करत आसवे गाळत असे, आणि सहानुभूती मिळवण्याचा प्रयत्न करत असे; परंतु प्रत्यक्षात त्याची चाललेली मौजमजा पाहून लोक त्याची

उघडच थड्डा करत आणि म्हणत, 'एखाद्याला वाटेल तुला पदोन्नती मिळाली आहे, फ्युडोर! तू तर दुःखातही मजेत आहेस!'

अनेक जण म्हणत की तो जाणीवपूर्वक विदूषकाची भूमिका करित स्वतःला हास्यास्पद बनवण्यातच आनंद घेत होता. खरे काय, हे समजत नव्हते. शेवटी त्याने पळून गेलेल्या पत्नीचा माग काढला आणि ती पीटर्सबर्गमध्ये असल्याचा पत्ता लागला. ती तिथे त्या विद्यार्थ्यांसोबत राहत होती आणि स्वच्छंदी जीवनात झोकून दिले होते.

इकडे फ्युडोर पावलोविच मात्र प्रचंड गोंधळ घालू लागला. तो आपण पीटर्सबर्गला जाणार आहोत, तिला परत आणणार आहोत, अशी भाषा करित असे. काहींच्या मते तो स्वतःच आपल्याला हास्यास्पद बनवत असल्याचे जाणूनही ते न समजल्याचे ढोंग करित होता. कदाचित तो खरोखर साधासुधा माणूस असावा, असेही वाटे.

इतक्यात तिच्या माहेरच्यांना तिच्या मृत्यूची बातमी समजली. कोणी म्हणाले-ती तापाने मरण पावली; तर काहीजण म्हणाले की उपासमारीमुळे तिचा जीव गेला. ही बातमी समजल्यावर फ्युडोरचे वर्तनही दोन टोकांचे असल्याचे लोक सांगत. काही म्हणत-तो मद्यधुंद होऊन आनंदाने रस्त्यावर नाचला आणि त्याने देवाचे आभार मानले; तर काही म्हणत-तो इतका रडला की त्याचा तिरस्कार वाटत असूनही लोकांना त्याची दया आली. कदाचित दोन्ही गोष्टी काही अंशी खऱ्याच असतील-सुटकेचा आनंद आणि कायमची हानी झाल्याचे दुःख, दोन्ही त्याच्या मनात होते.

एक सामान्य नियम म्हणून, अगदी दुष्ट लोकदेखील आपण समजतो त्यापेक्षा अधिक भोळे आणि साधे-हृदयी असतात-आणि आपण स्वतःही तसेच आहोत.

प्रकरण 2: पोरका दिमित्री

फ्युडोरसारखा माणूस आपल्या मुलांचे संगोपन कशा प्रकारे करेल, याची आपल्याला आता कल्पना आली असेल; आणि त्याच्याकडून ज्या प्रकारची वागणूक अपेक्षित होती, तसेच तो वागत होता. अँडलाइडाने जन्म दिलेल्या आपल्या मुलाचा त्याने पूर्णपणे त्याग केला. तसे करण्यामागचे कारण त्याचा दुष्टपणा होता किंवा पत्नी दुसऱ्या व्यक्तीसोबत पळून गेल्याने समाजात झालेल्या बेअब्रूचा बदला होता, असे नव्हते; तर तो आपल्या लहान मुलाची जबाबदारी पूर्णतः विसरून गेला होता. घरी येणाऱ्या-जाणाऱ्यांसमोर तो आपल्या दुःखाचे प्रदर्शन करत असे; पण प्रत्यक्षात मात्र स्वतःच्या घरातच त्याने उच्छृंखलपणा सुरू केला होता. तीन वर्षांच्या दिमित्रीकडे लक्ष देणारे घरात कोणीच नव्हते. अखेर घरातील जुना नोकर ग्रिगोरी याने दिमित्रीची जबाबदारी स्वतःवर घेतली.

त्याच्या आजोळीही त्या आईविना पोरक्या मुलाची काळजी घेईल असे कोणी नव्हते. त्याचे आजोबा आधीच निधन पावले होते आणि आजी मुलींची लग्ने आटोपून मॉस्कोला गेली होती; तिथे ती गंभीर आजारी होती. छोटा मित्या-म्हणजे दिमित्री-जवळजवळ वर्षभर ग्रिगोरीच्या देखरेखीखाली, नोकरांच्या राहण्याच्या जागेत राहत होता. त्याच्या वडिलांना त्याची थोडीशीही काळजी असती, तरी त्यांनी त्याला नोकरांसाठी असलेल्या घरातच पाठवले असते, यात शंका नाही; कारण त्यांच्या बदफैलीपणासाठी त्या लहानग्याचे अस्तित्वच अडथळा ठरले असते.

याच दरम्यान मित्याच्या आईचा चुलतभाऊ, अलेक्झांड्रो मायोसोव्ह यांचा मुलगा प्योत्र मायोसोव्ह पॅरिसहून परत आला. त्यावेळी तो युरोपियन संस्कृतीच्या नवविचारांनी भारलेला तरुण होता. पुढेही तो बरीच वर्षे परदेशात राहिल्याने, युरोप आणि रशियातील अनेक उदारमतवादी आणि प्रतिष्ठित व्यक्तींशी त्याचा संपर्क राहिला. 1848 मधील पॅरिस क्रांतीदरम्यान त्याने सक्रिय सहभाग घेतला होता, आणि ही गोष्ट त्याच्या पुढील संपूर्ण आयुष्यात अभिमानाची बाब ठरली.

जवळजवळ हजार लोकसंख्या असलेले एक गाव त्याच्या मालकीचे होते; शिवाय एक मोठी इस्टेट आमच्या गावातील प्रसिद्ध चर्चच्या शेजारी होती. युरोपातून परतल्यानंतर, त्याने आपल्या हद्दीतून वाहणाऱ्या नदीतील मासेमारीचे आणि जंगलातील झाडे तोडण्याच्या हक्कासंबंधी चर्चिविरुद्ध न्यायालयात खटले दाखल केले. हे खटले अनेक वर्षे प्रलंबित राहिले. चर्चच्या अधिकारांना आव्हान देणे हे स्वतंत्र विचारांच्या नागरिकाचे कर्तव्य आहे, असे तो मानत होता.

अँडलाइडाच्या अपयशी वैवाहिक जीवनाची आणि दुर्दैवी मृत्यूची बातमी त्याच्या मनाला फार लागून राहिली होती. बालपण एकत्र गेल्याने ती त्याच्यासाठी अतिशय जवळची होती. विशेषतः फ्युडोरचे आपल्या आईविना पोरक्या दिमित्रीकडे होणारे दुर्लक्ष त्याला समजल्यावर त्याच्या मनात फ्युडोरबद्दल संताप आणि तिरस्कार निर्माण झाला; आणि त्याने मित्याच्या संगोपनाची जबाबदारी घ्यायचे ठरवले.

जेव्हा त्याने याबाबत फ्युडोरशी बोलायला सुरुवात केली, तेव्हा फ्युडोर स्वतःच्या मुलाच्या अस्तित्वाबद्दल अनभिज्ञ असल्याचा नाटकीपणा पाहून त्याला आश्चर्य वाटले. स्वतःचा लहान मुलगा घरात असताना त्याच्याकडे वडिल म्हणून

संपूर्ण दुर्लक्ष करणे अविश्वसनीय वाटेल; पण फ्युडोरच्या स्वभावाशी ते पूर्णपणे सुसंगत होते. अशा नाटकी वागण्यामुळे स्वतःचे नुकसान होत असले, तरी ते त्याला कधी समजत नसे.

प्योत्र मायोसोव्हने फ्युडोरशी वाटाघाटी करून मित्याच्या संगोपनाची आणि शिक्षणाची जबाबदारी स्वतःकडे घेतली. मित्याच्या आईला माहेरहून मिळालेली घरजमीन होती; त्या संपत्तीमध्ये संयुक्त पालक व विश्वस्त म्हणून त्याने स्वतःचे नाव फ्युडोरसोबत कागदोपत्री करून घेतले आणि कायदेशीर पालकत्व मिळवले. परंतु स्वतःचे स्थिर कुटुंब नसल्याने आणि आपल्या मालमत्तेची व्यवस्था करून लवकरात लवकर पॅरिसला परतण्याची त्याला घाई असल्याने, त्याने मित्याची जबाबदारी मॉस्कोतील आपल्या चुलत बहिणीकडे सोपवली आणि स्वतः जवळजवळ कायमचा पॅरिसला स्थायिक झाला. त्याने स्वतःहून स्वीकारलेली जबाबदारी मात्र पूर्णपणे विसरून गेला. दरम्यान त्याची चुलत बहिण निधन पावली आणि मित्याला तिच्या लग्न झालेल्या मुलीने आपल्या घरी नेले. त्या पोरक्या मुलाला लहान वयात चौथ्यांदा परक्यांच्या घरी आश्रय घ्यावा लागला.

इथे एक गोष्ट आवर्जून सांगावी अशी आहे की, फ्युडोर करामाझोव्हच्या तीन मुलांपैकी दिमित्री-मित्या-हा एकमेव मुलगा होता, ज्याचा असा विश्वास होता, की सज्ञान झाल्यानंतर तो स्वतंत्र होईल आणि त्या संपत्तीचा मालक बनेल. मात्र तसे असूनही, बालपणापासून तारुण्यापर्यंत तो परक्या ठिकाणी, उपन्यासारखा वाढला. अभ्यासात त्याला विशेष रस नव्हता; त्यामुळे त्याचे शिक्षण माध्यमिक पातळीपुढे गेले नाही. उच्च शिक्षणासाठी कॉलेजला जाण्याऐवजी त्याने सैनिकी शिक्षण संस्थेत प्रवेश घेतला आणि नंतर काकेशसमध्ये सैन्यात भरती झाला. तिथे एका व्यक्तीबरोबर

झालेल्या द्वंद्वयुद्धामुळे त्याची पदावनती झाली, पण नंतर त्याने पुन्हा स्वतःला सिद्ध करून पदोन्नती मिळवली. तरीही तो अतिशय बेजबाबदार आणि उधळ्या स्वभावाचा तरुण होता.

सज्ञान होईपर्यंत त्याला आपल्या वतनवाडीच्या उत्पन्नाचा एकही पैसा मिळाला नव्हता; पण तोवर तो उधळपट्टीमुळे कर्जबाजारी झाला होता. शेवटी आपल्या हिस्स्याची वाटणी मागण्यासाठी तो वडिलांना-फ्युडोरला-भेटायला गावी आला. फ्युडोरला त्याची भेट अजिबात पसंत नव्हती. खरे सांगायचे झाले तर मित्या आपल्या वडिलांसारखाच-छिचोर मनोवृत्तीचा, उच्छृंखल, उग्र संतापी, उतावळा आणि पैशांचा अपव्यय करणारा-होता. आपल्या उत्पन्नाचा ताबा मिळवून शक्य तितक्या लवकर तिथून निघून जाण्याची त्याची इच्छा होती. आपल्या वतनवाडीतील उत्पन्न पुढे मिळावे म्हणून त्याने वडिलांशी तसा करार केला; पण त्या मालमत्तेची खरी किंमत आणि उत्पन्न किती, याची त्याला काहीच कल्पना नव्हती. त्यामुळेच त्याने चुकीची, अतिशयोक्त कल्पना केली होती आणि हीच गोष्ट फ्युडोरच्या पथ्यावर पडली. त्याने जाणूनबुजून हा गैरसमज दूर केला नाही.

यानंतरच्या तीन-चार वर्षांत फ्युडोरने मित्याला लहान-लहान हप्त्यांत पैसे पाठवले; परंतु ती रक्कम त्याच्या वाढत्या खर्चांना आणि मागील कर्जफेडीसाठी अपुरी पडत होती. शेवटी मित्याचा धीर सुटला आणि एकदाचा सोक्षमोक्ष लावण्यासाठी तो वडिलांना भेटायला आला. आश्चर्य म्हणजे, करारानुसार पाहता, त्याला देय असलेली रक्कम फ्युडोरने या लहान हप्त्यांत पूर्ण अदा केली होती. उलट त्याने आग्रह धरला असता, तर वडिलांकडून पैसे येणे दिसण्याऐवजी त्याच्याकडून वडिलांना पैसे देणे बाकी असल्याचे दिसले असते; कारण करार करताना त्याने पैसे

मिळाल्याच्या पावत्यांवर आधीच सही करून त्या फ्युडोरकडे सुपूर्त केल्या होत्या. त्यामुळे आता त्याला आणखी काही मागण्याचा अधिकार उरला नव्हता.

आपल्या वतनवाडीविषयीचा त्याचा पूर्ण भ्रमनिरास झाला. स्वतःच्या वडिलांनी लबाडीने त्याची फसवणूक केली असा त्याचा ठाम समज झाला-आणि नेमकी हीच परिस्थिती मी सुरुवातीला उल्लेख केलेल्या त्या दुर्दैवी घटनेला कारणीभूत ठरली. पण त्या घटनेकडे जाण्यापूर्वी मला फ्युडोर करामाझोव्हच्या उरलेल्या दोन मुलांबद्दल सुरुवातीपासून सांगणे आवश्यक वाटते.

प्रकरण 3: दुसरे लग्न

चार वर्षांच्या दिमित्रीला त्याचा चुलत मामा आपल्याबरोबर घेऊन गेला आणि त्यानंतर फ्युडोरने दुसऱ्या लग्नाचा घाट घातला. हे लग्न आठ वर्षे देटिकले. काही कामानिमित्त फ्युडोर लांबच्या प्रवासाला गेला होता, तेव्हा सोफीया इव्हानोव्हा ही पंधरा-सोळा वर्षांची किशोरवयीन मुलगी त्याला भेटली.

इथे एक गोष्ट मात्र आवर्जून सांगितली पाहिजे-फ्युडोर जरी कितीही दुष्ट स्वभावाचा आणि व्यसनी माणूस असला तरी तो आपल्या पैशांच्या गुंतवणुकीच्या बाबतीत अतिशय दक्ष होता. आपले व्यावसायिक व्यवहार त्याने अतिशय यशस्वीपणे हाताळले-याबाबतीत काही शंका नाही.

सोफीया एका गरीब धर्मोपदेशकाची अनाथ मुलगी होती, जी एका श्रीमंत वृद्ध सेनाधिकाऱ्याच्या विधवा पत्नीकडे आश्रित म्हणून राहात होती. तिची मालकीण लहरी स्वभावाची, चिडचिडी स्त्री होती. ती शांत, भित्र्या आणि गरीब स्वभावाच्या सोफीयाचा छळ करत असे. मी असे ऐकले आहे की, एकदा एका क्षुल्लक चुकीसाठी तिने सोफीयाला माडीवरच्या खुंटीला दोरीने टांगून ठेवले होते, शेवटी दोरी कापून तिची सुटका करावी लागली होती. सोफीया मालकीणीच्या अशा विक्षिप्तपणाने आणि जाचाने अगदी गांजून गेली होती. तिला मालकीणीचे सततचे टोचून बोलणे असह्य झाले होते. तसे पाहता तिची मालकीण काही मनाने दुष्ट नव्हती; उलट प्रसंगी दुसऱ्यावर उपकार करणारी होती, पण सततच्या घालूनपाडून बोलण्याने

तिच्या स्वभावातील चांगली बाजू सहसा कुणाच्याच लक्षात येत नसे आणि त्या अनाथ सोफियाला समजणे सर्वथा अशक्य होते. खरे पाहता तिच्या मालकीणबाईंकडे इतर काही व्यस्तता नसल्याने तिचा सर्व वेळ सोफियाच्या कामावर लक्ष ठेवण्यात आणि तिच्यावर जाचक बंधने घालण्यात जात असे.

फ्युडोरने सोफियाशी लग्न करण्याचा आपला विचार तिच्या मालकीणबाईंकडे सांगितला आणि त्याची चौकशी करून तिने तो प्रस्ताव झिडकारून टाकला. परत एकदा फ्युडोरने आपल्या पहिल्या लग्नाप्रमाणे पळून जाण्याचा प्रस्ताव त्या अजाण, अनाथ मुलीसमोर ठेवला. बिचारीला त्याच्याबद्दल थोडी जरी माहिती असती तर तिने त्याचा प्रस्ताव कधीही स्वीकारला नसता. फ्युडोर तिथे एक प्रवासी म्हणून गेला होता. त्याची खरी ओळख तिकडच्या लोकांना असणे अशक्य गोष्ट होती. त्या सोळा वर्षांच्या अनाथ मुलीला बाहेरच्या जगाचा असा कितीसा अनुभव असणार? शिवाय ती मालकीणीच्या सततच्या जाचाला कंटाळून गेली होती. तिच्यासोबत राहण्यापेक्षा नदीत जाऊन जीव दिलेला बरा असे तिला वाटू लागले होते, म्हणून तिने आपल्या आश्रयदातीपासून सुटका करून घेण्यासाठी दुसरा आश्रयदाता स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला. यावेळी फ्युडोरला लग्नापासून कोणत्याही आर्थिक लाभ मिळणार नव्हता आणि त्यानेही हुंड्याचा विचार केला नाही. त्या दोघांवर सोफियाची मालकीण चांगलीच संतापली होती. तिने दोघांना यथेच्छ शिव्याशाप दिले.

आजपर्यंत अनेक रांगड्या ग्राम्य स्त्रियांशी फ्युडोरचे घनिष्ठ संबंध आलेले होते. पण त्या निरागस मुलीच्या विलक्षण सौंदर्याची फ्युडोरसारख्या दुराचारी व्यसनी माणसाला भुरळ पडली. 'त्या निष्पाप डोळ्यांनी माझ्या आत्म्याला जणू सुरीने

चिरून टाकले,' असे तो नंतर अनेकदा कुत्सितपणे म्हणत असे. त्याच्यासारखा भ्रष्ट माणूस काही काळ तरी तिच्या सौंदर्याने वेडावून गेला होता, हे निश्चित. तरीही त्याने विधीवत विवाहसमारंभ टाळला आणि आपण तिची मालकीणीच्या तावडीतून सुटका केली, हे तिला सतत जाणवून देत राहिला. त्यामुळे जणुकाही ती एकटीच 'चुकीचे' वागली आहे, असा तिचा समज करून देण्यात तो यशस्वी झाला. तिच्या कमालीच्या सोशिक, नम्र आणि दुबळ्या स्वभावाचा फायदा घेत त्याने सभ्यपणाच्या सर्व मर्यादा ओलांडल्या. वैवाहिक जीवनातील शिष्टाचारांना त्याने कधीच पायदळी तुडवले होते. अगदी राहत्या घरी, पत्नीच्या उपस्थितीत तो निर्लज्जपणे वारांगना आणत असे.

नेमके त्यावेळी काय घडले, हे समजून घेण्यासाठी काही गोष्टींचा खुलासा करणे आवश्यक आहे. वास्तविक ग्रीगोरी हा एक मूर्ख, हटवादी, भांडखोर आणि उद्विग्न मनोवृत्तीचा नोकर होता. त्याचे फ्युडोरच्या प्रथम पत्नी अँडलायडाबरोबर फारसे पटले नव्हते. तो चक्क तिचा तिरस्कार करत असे; मात्र यावेळी त्याने सोफियाची बाजू घेतली. एकदा तर त्याने नोकर असूनही फ्युडोरशी हुज्जत घातली आणि घरी सुरू असलेले बाजारू स्त्रियांचे नाचगाणे बंद करायला आणि मदिरापान थांबवायला त्याला भाग पाडले होते.

लहानपणापासून दहशतीखाली वाढलेल्या आणि पतीच्या दुष्ट कारवायांचा बळी ठरलेल्या सोफियाला मानसिक आजाराने पछाडले. आमच्या गावाकडे अशा स्त्रियांना 'भूताने झपाटले' असे समजले जात असे. शेवटी शेवटी तर तिचा उन्माद वाढून तिला वेडाचे झटके यायला लागले. तिला एकूण दोन मुले झाली होती. मोठा इव्हान लग्न झाल्याच्या पहिल्याच वर्षी जन्मला आणि धाकटा अँलेक्सी त्यानंतर तीन वर्षांनी. सोफिया जेव्हा मरण पावली तेव्हा छोटा अँलेक्सी चार वर्षांचा होता.

विश्वास बसणार नाही, पण छोट्या अॅलेक्सीने आयुष्यभर तिची आठवण एखाद्या स्वप्नाप्रमाणे जपून ठेवली होती. तिच्या मृत्यूनंतर मित्याच्या बाबतीत जसे घडले, तसेच या दोन्ही आईविना पोरक्या मुलांच्या बाबतीतही घडले. फ्युडोर बाप म्हणून आपली जबाबदारी विसरून गेला; ग्रिगोरीने त्यांना आपल्या खोलीत घेऊन सांभाळायला सुरुवात केली. मात्र सोफियाची वृद्ध मालकीण अजून जिवंत होती, तिच्या मर्जीविरुद्ध फ्युडोरची निवड करून सोफीयाने केलेला अपमान ती अजून विसरलेली नव्हती. सोफीयाच्या दुदैवी संसाराची आणि तिच्या आजाराची बातमी तिच्यापर्यंत व्यवस्थितपणे पोहोचत होती. 'तिने केलेल्या कृतघ्नतेबद्दल देवाने तिला योग्य ती शिक्षा दिली आहे' असे उद्गार तिच्या जवळच्या लोकांसमोर काढले होते.

सोफिया इव्हानोव्हनाच्या मृत्यूनंतर, सेनाधिकाऱ्याची विधवा अचानक आमच्या गावात आली आणि थेट फ्युडोर पावलोविचच्या घरी गेली. फक्त अर्धा तास ती आमच्या गावात होती पण तेवढ्या कमी वेळात तिने बऱ्याच गोष्टी केल्या. गेल्या आठ वर्षांत तिची आणि फ्युडोरची गाठभेट झालेली नव्हती. यावेळी त्याला पाहताच ती संतापाने वेडीपिशी झाली.

असे म्हणतात की त्याला पाहताच, तिने कोणत्याही प्रकारचे स्पष्टीकरण न देता त्याच्या थोबाडीत दोन जोरदार थप्पडा लगावल्या आणि त्याच्या केसांना पकडून गदागदा हलवून ढकलून दिले. नंतर ती नोकरांच्या खोलीत गेली. मुलांच्या अंगावरचे कळकट गोणपाटासारख्या कापडाचे कपडे पाहिल्यावर तिने ग्रिगोरीच्या कानाखाली एक आवाज काढला आणि दोन्ही मुलांना आहेत तशीच शालीमध्ये गुंडाळून, आपण त्यांना घेऊन जाणार आहोत, असे ठणकावून सांगितले. ग्रिगोरी अवाक् होऊन निमुटपणे मुलांना शालीमध्ये गुंडाळून तिला घोडागाडीकडे घेऊन

गेल। निरोप देताना आदराने कमरेत वाकून, "देव या अनाथ बालकांना आसरा दिल्याबद्दल आपल्यावर कृपादृष्टी करेल," असे म्हणत तिला धन्यवाद दिले.

"तुम्ही सारेच बिनडोक आहात," असे तुच्छतेने म्हणत ती दोन्ही लहान मुलांना घेऊन तिथून निघून गेली.

पुन्हा एकदा मुलांची जबाबदारी परक्या व्यक्तीने स्वीकारल्याची गोष्ट फ्युडोरच्या पथ्यावर पडली.

फ्युडोर पुन्हा गावभर फिरू लागला आणि तिने मारलेल्या थप्पडांची गोष्ट सांगत सहानुभूती गोळा करत फिरू लागला.

यानंतर असे झाले की ती वृद्धा लवकरच मरण पावली पण तिने आपल्या मृत्यूपत्रात दोन्ही मुलांच्या नावाने प्रत्येकी एक हजार रुबल ठेवली होती आणि त्याचा विनियोग त्यांच्या शिक्षणासाठी व्हावा अशी इच्छा प्रगट केली होती मात्र ती रक्कम मुलांच्या वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण झाल्यावर त्यांना मिळणार होती. तोपर्यंत ज्यांना कुणाला त्या मुलांना मदत करायची इच्छा असेल त्यांनी करावी असे स्पष्ट नमूद केले होते. एकंदरीत, असे विचित्र मृत्यूपत्र लहरीपणे बनवल्याचे दिसत होते.

तिच्या संपत्तीचा एकमेव वारस येफीम पोलोनोव्ह हा त्या भागातील एक प्रतिष्ठित सज्जन गृहस्थ होता. त्याने याबाबत फ्युडोरला पत्र लिहून सर्व गोष्टी कळवल्या. परंतु त्याला समजून चुकले की फ्युडोर त्याच्या स्वतःच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी काही पैसे खर्च करण्यास तयार नाही. अर्थात त्याने सरळ सरळ नकार दिला नाही परंतु नेहमीच्या सवयीप्रमाणे चालढकल करून वेळ मारून नेली. समाजात येफीमसारख्या उदार आणि सहृदय व्यक्ती क्वचित आढळतात. त्याने या दोन्ही मुलांचा सांभाळ स्वतः करायचे ठरवले. धाकटा अॅलेक्सी हा त्याचा जास्त

आवडता मुलगा होता. ॲलेक्सी बरीच वर्षे त्यांच्या कुटुंबातील एक म्हणून त्याच्याकडे राहात होता. त्याने मुलांच्या वाटणीचे पैसे योग्य ठिकाणी गुंतवले आणि त्यांच्या शिक्षण व पालनपोषणाचा खर्च स्वतः उचलला. अशाप्रकारे मुलांच्या एकविसाव्या वर्षी, गुंतवणूक केलेली रक्कम दुप्पट झाली. त्याने स्वतः केलेला खर्च निश्चितच एक हजार रूबल पेक्षा कितीतरी जास्त होता.

त्या मुलांच्या बालपणापासून तारुण्यात प्रवेश करेपर्यंतच्या तपशीलात जाण्याऐवजी ठळक घटनांचा मागोवा घेणे योग्य ठरेल. त्या दोघांपैकी मोठा मुलगा इव्हान, हा स्वभावाने भित्रा नक्कीच नव्हता पण काहीसा एकलकोंडा होता फारसा माणसात मिसळत नसे. वयाच्या दहाव्या वर्षीच त्याला समज आली की ते दुसऱ्यांच्या घरात राहत असून त्यांच्या मेहेरबानीवर जगत आहेत. त्याचे वडील हे अशी व्यक्ती आहे, की ज्याची ओळख सांगणे सुद्धा लाजिरवाणी गोष्ट आहे. त्याने खूप लौकर स्वतःची योग्यता सिद्ध करण्यासाठी शिक्षणाची कास धरली. नक्की कारण सांगता येणे अवघड आहे पण तेराव्या वर्षी त्याने येफिम पेट्रोविच यांचे घर सोडले आणि मॉस्को येथील माध्यमिक शाळेत प्रवेश घेतला. येफीम यांच्या जुन्या शिक्षक मित्राकडे त्याची राहण्याची सोय झाली. त्याच्या कॉलेजच्या शिक्षणाच्या वेळी येफीम आणि त्यांचे मित्र दोघेही जिवंत नव्हते. येफीम यांनी, मुलांच्या नावाने ठेवलेली रक्कम दुप्पट नक्कीच केली होती पण ती त्यांच्या हाती पडण्यासाठी लागणाऱ्या आवश्यक बाबींची पूर्तता अगोदर केली नसल्याने, ती रक्कम मुलांना मिळायला उशीर झाला. यामुळे इव्हानची कॉलेजची पहिली दोन वर्षे फारच अडचणीची गेली. परंतु त्याने मदतीसाठी फ्युडोरशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न सुद्धा केला नाही, या गोष्टीमागे त्याचा स्वाभिमान होता असे म्हणता येईल अथवा बापाचा

तिरस्कार कींवा बापाकडून मदत मिळणे अशक्य आहे याची अचूक जाणीव, यापैकी कोणतेही कारण असू शकेल. असे असूनही तो निराश झाला नाही. त्याने एका वर्तमानपत्रात वार्ताहराचे काम मिळवले. कॉलेजच्या शेवटच्या वर्षी त्याने लिहिलेल्या विविध विषयांवरील पुस्तकांची समीक्षा वर्तमानपत्रात छापून येऊ लागली आणि त्याला चांगली दादही मिळू लागली. त्याच्या नावावर ठेवलेली दोन हजार रुबलांची ठेव त्याच्या ताब्यात आली आणि त्याने परदेशगमनाची तयारी सुरू केली.

याच सुमारास एका महत्त्वाच्या मासिकात त्याचा एक लेख प्रकाशित झाला. त्या लेखात त्याने एका वेगळ्याच विषयावर विचार मांडले. त्यावेळी चर्चच्या अखत्यारीत न्यायालयांच्या स्थितीची सर्वत्र चर्चा सुरू झाली होती. या विषयावरील विविध मतांचा परामर्श घेऊन त्याने स्वतःचे मत स्पष्ट केले होते. या लेखाचा एकंदरीत सूर आणि त्याचा अनपेक्षित निष्कर्ष यामुळे सर्वांचे लक्ष त्याकडे वेधले गेले. चर्चच्या मंडळींना त्याने मांडलेली भूमिका पटली आणि आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे केवळ निधर्मीच नाहीत तर नास्तिकही त्यातील मुद्यांवर सहमत झाले. मात्र काही बुद्धीमान, विवेकी व्यक्तींनी त्या लेखात व्यक्त केलेले मुद्दे उद्धट, उपरोधिक आणि विडंबनात्मक असल्याचे मत मांडले. या घटनेचा मुद्दाम उल्लेख करण्यामागचे कारण म्हणजे आमच्या गावातील चर्चमध्ये देखील या लेखाची खूप चर्चा झाली. चर्चच्या अखत्यारीत न्यायालयांच्या संदर्भात व्यक्त केलेल्या मुद्यांविषयी आमच्या चर्चमधील अधिकारी व्यक्तींना जाणून घेणे आवश्यक होते. लेखकाचे नाव कळल्यावर त्यांना तो मूळचा आमच्या गावचा रहिवासी असल्याचे आणि 'फ्युडोर पावलोविच' चा मुलगा असल्याचे सर्वांना समजले. एकंदरीत या लेखाद्वारे लेखकाने

स्वतःची ओळख गावकऱ्यांना तसेच चर्चच्या लोकांना करून दिली असे म्हणायला हरकत नाही.

एवढा हुशार स्वाभिमानी मुलगा, अचानक आपल्या बदफैली, दुष्ट व मतलबी म्हणून कुप्रसिद्ध असलेल्या वडिलांना भेटायला गावी का आला हे कोडे माझ्यासकट सर्व गावकऱ्यांना पडले होते. फ्युडोरने कायमच आपल्या मुलांकडे दुर्लक्ष केले होते. त्याने बाप म्हणून कधी माया केली नाही, की आपल्या मुलांवर चार पैशांचा खर्च केला नाही. मित्याप्रमाणे इव्हान आणि अँलेक्सी त्याच्याकडे पैसे मागतील अशी त्याला नेहमीच धास्ती वाटत असे. अशा परिस्थितीत इव्हान दोन महिने आपल्या वडिलांसोबत शक्य तितक्या चांगल्याप्रकारे राहात होता, हे पाहून सर्वांना आश्चर्य वाटणे साहजिक होते.

याच दरम्यान प्योत्र मायोसोव्ह पॅरिसहून आपल्या मालकीच्या आमच्या गावाच्या लगतच्या वतनवाडीवर आला होता. त्याची आणि इव्हानची भेट झाल्यावर त्या दोघांच्या दिलखुलास वैचारिक गप्पा सुरू झाल्या. प्योत्रला फ्युडोरबद्दल तिरस्कार वाटत असे, पण त्याच्या मुलाच्या कर्तृत्वाचे आणि स्वाभिमानी वृत्तीचे कौतुक वाटू लागले होते.

नकळतपणे इव्हानच्या चांगल्या वर्तणुकीचा फ्युडोरला एक प्रकारचा धाक वाटू लागल्याचे दिसू लागले. कधी नव्हे तो फ्युडोर अधिक सकारात्मक आणि सभ्य वागताना दिसत होता.

नंतर काही गोष्टींचा खुलासा झाला तो असा की इव्हानची मॉस्को सोडण्यापूर्वी त्याने त्याच्या सावत्र भावाची—दिमित्रीची भेट घेतली होती, आणि दिमित्रीच्या सांगण्यावरून इव्हान, दिमित्री आणि त्यांच्या वडिलांच्या भांडणात

मध्यस्थी करण्यासाठी आपल्या वडिलांच्या घरी आला होता. ही गोष्ट समजल्यावर देखील मला इव्हानचे व्यक्तीमत्त्व गूढ वाटत राहिले, आणि त्याच्या गावी येण्यामागे काही रहस्य असावे, असे वाटू लागले होते.

करामोझोव्ह कुटुंब आता प्रथमच आमच्या गावी एकत्र आले होते. त्यातील काही सदस्य त्यांच्या आयुष्यात पहिल्यांदाच एकमेकांना भेटले होते.

सर्वात धाकटा भाऊ, अॅलेक्सी, आमच्या गावात एक वर्ष आधीच आला होता. त्याचा परिचय करून देणे ही माझ्यासाठी सर्वात अवघड गोष्ट आहे. तरीही त्याच्याबद्दल काही प्राथमिक माहिती द्यायची म्हटले तर वाचकांना माझ्या कथा नायकाची ओळख, 'एक पांढरा झगा घालणारा नवागत धर्मोपदेशक' अशी करून द्यावी लागेल. होय, अॅलेक्सी गेल्या वर्षभरापासून आमच्या मठात होता आणि आयुष्यभर तिथेच राहायचा निर्धार त्याने केला होता.

प्रकरण 4: ॲलेक्सी उर्फ अल्योशा

फ्युडोरचा सर्वात धाकटा मुलगा ॲलेक्सी फक्त वीस वर्षांचा होता. त्याला सर्वजण 'अल्योशा' या नावाने ओळखत असत. त्याचा भाऊ इव्हान त्या वेळी चोवीस वर्षांचा होता, तर मोठा सावत्र भाऊ दिमित्री सत्तावीस वर्षांचा होता. अल्योशा आत्यंतिक धार्मिक किंवा गूढ अध्यात्मवादाचा अनुयायी नव्हता-असे माझे स्पष्ट मत आहे. उलट, तो सर्वप्रथम मानवतेवर प्रेम करणारा पुजारी होता, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. आमच्या चर्चमधील संन्यस्त वातावरणाने तो भारावून गेला, आणि त्याने त्याचा स्वीकार केला. किंवा असेही म्हणता येईल की, 'सांसारिक दुष्टतेच्या अंधःकारातून मुक्त करून प्रेमाच्या प्रकाशाकडे नेणारा-आत्म्याच्या मुक्तीसाठी योग्य मार्ग' म्हणून त्याने भिक्षूंचे जीवन स्वीकारले. या भावनांच्या केंद्रस्थानी होते-आमच्या चर्चचे प्रख्यात, वयोवृद्ध फादर झोसिमा. त्यांना पाहताच अल्योशाच्या मनात त्यांच्या विषयी अपार प्रेम आणि उत्कट श्रद्धा जागी झाली. ही गोष्ट ऐकायला थोडी चमत्कारिक वाटेल, पण ती अगदी खरी आहे.

वयाच्या चौथ्या वर्षी त्याने आपली प्रिय आई गमावली; तरी तिची आठवण त्याला आयुष्यभर सोबत होती. 'तिचा मायाळू चेहरा, तिचा प्रेमळ स्पर्श-जणू ती माझ्याच समोर उभी आहे,' असे तो सांगत असे. काही बालपणीच्या आठवणी

आयुष्यभर अंधारात तेवत राहणाऱ्या ज्योतीप्रमाणे मनात झळकत राहतात; त्याच्या मनात आईच्या आठवणीही तशाच तेवत होत्या.

त्याच्या आठवणीत खोलवर कोरलेली एक उन्हाळ्यातील संध्याकाळ— उघड्या खिडकीतून येणारी मावळत्या सूर्याची सोनेरी किरणे... खोलीच्या कोपऱ्यात माता मेरीसोबत बाल येशूची प्रतिमा... समोर तेवणारी मेणबत्ती... आणि त्या प्रतिमेसमोर गुडघ्यावर बसून, त्याला घट्ट कवटाळत हताशपणे रडणारी त्याची आई— माता मेरीच्या हातात आपल्या लेकराला सोपवून त्याच्या रक्षणासाठी व्याकुळ प्रार्थना करणारी... आणि तेवढ्यात धावत येऊन त्याला आईपासून दूर नेणारी आया...आईकडून वारंवार दूर नेले गेल्याचे दुःखही त्या आठवणींसोबत कायम राहिले. त्याला आईचा चेहरा स्पष्ट आठवत असे-काहीसा वेडसर वाटणारा, पण विलक्षण सुंदर. मात्र या आठवणीबद्दल तो फार क्वचितच कोणाशी बोलत असे.

तो लहानपणापासूनच अबोल होता; पण लाजाळू किंवा एकलकोंडा नव्हता. त्याच्या अंतःकरणात काहीतरी विलक्षण आणि अतिशय महत्त्वाची गोष्ट वास करत होती, आणि तिच्यामुळे तो बाह्य जग विसरून जात असे. त्याला लोकांची आवड होती. लोकांवरचा त्याचा विश्वास आयुष्यभर ढळला नाही; तरी तो अगदीच भोळा आहे, असे कोणालाच वाटत नसे. तो कधी इतरांची निंदा करत नसे, आणि स्वतःविषयी झालेली टीकाही तो मनावर घेत नसे. कितीही कटू सत्य असले, तरी दोषारोप न करता ते स्वीकारण्याची त्याची वृत्ती होती. लहानपणापासूनच तो निडर होता; स्वतःवर आणि इतरांवरचा त्याचा विश्वास कधीही डळमळला नाही. जणू काही एखाद्या योगीपुरुषाप्रमाणेच त्याला समदृष्टी उपजत लाभली होती.

वीस वर्षांचा झाल्यावर अल्योशा जेव्हा वडिलांना भेटायला त्यांच्या घरी आला, तेव्हा घरात अक्षरशः व्यभिचाराचे राज्य होते. आपल्या शुद्ध आचरणाच्या ब्रह्मचर्यव्रती स्वभावामुळे ते दृश्य त्याला असह्य झाले; पण तरीही त्याने तिरस्कार वा निषेध व्यक्त केला नाही-तो शांतपणे मागे हटला. त्याचे व्यसनी वडील बहुतेक वेळा शुद्धीवर नसत आणि स्वतःच्या स्वार्थाआड येणाऱ्यांविरुद्ध कोणत्याही टोकाला जाण्यास तयार असत. सुरुवातीला त्यांना आपल्या मुलाचा विश्वास वाटत नव्हता; त्यामुळे ते त्याच्याशी अलिप्तपणे वागत. ‘तो कमी बोलतो, पण जास्त विचार करतो,’ असे ते म्हणत. पण फक्त पंधरा दिवसांतच मद्यधुंद अवस्थेत रडत-रडत त्याला मिठीत ओढून घेत, त्याचे चुंबन घेईपर्यंत त्यांच्यात बदल झाला. फ्युडोरला खरोखरच त्याच्याबद्दल प्रेम आणि जिव्हाळा वाटू लागला-जे त्याला याआधी कधीच कुणाविषयी वाटले नव्हते.

बालपणापासूनच हा मुलगा जिथे जिथे गेला, तिथे प्रत्येकाच्या खऱ्या प्रेमाचा मानकरी ठरला. जेव्हा त्याने आपल्या दयाळू आश्रयदाता येफिम पोलेनोव्ह यांच्या घरात पाऊल ठेवले, तेव्हा त्याने थोड्याच दिवसांत संपूर्ण कुटुंबाची मने जिंकली. ते त्याला आपल्या घरातीलच सदस्य समजू लागले. तो इतक्या लहानपणी त्या घरात आला होता की प्रेम मिळवण्यासाठी काही विशेष प्रयत्न करावे लागतात, हे समजण्याइतपतही त्याला जाण नव्हती. नकळत लोकांची मने जिंकण्याची कला त्याच्या स्वभावातच होती, असे म्हणता येईल.

लहानपणापासूनच तो एखाद्या कोपऱ्यात बसून पुस्तक वाचण्यात इतका तल्लीन व्हायचा की बाहेरच्या जगाचा विसर पडायचा. शाळेत त्याचे थोडेसे मजेशीर, किंचित गमतीदार वागणे पाहून त्याचा स्वभाव अचूक ओळखणे कठीण

होते; तरीही तो सर्वांचा लाडका होता. तो स्वप्नाळू होता-बहुतेक वेळा आपल्या अंतर्मनात रमलेला; पण त्याला नैराश्यवादी म्हणणे चुकीचे ठरले असते. उलट, तो एक हुषार, सुस्वभावी मुलगा होता. त्याने कधीही आपल्या हुषारीचा गर्व केला नाही. कोणत्याही परिस्थितीला तो निर्भयपणे सामोरा जात असे, पण त्या धैर्याचा देखील तो दिखावा करत नसे; हे त्याच्या जवळच्या मित्रांना ठाऊक होते.

कोणी त्याचा अपमान केला, तर तो राग धरत नसे. थोड्या वेळाने तो शांतपणे त्या व्यक्तीशी बोलत असे आणि जणू काही घडलेच नाही, अशा सहजतेने त्यावर पडदा टाकत असे. कधी कधी इतर मुले त्याची थड्या-मस्करी करत; पण त्यात दुष्टपणा नसे-उलट एक प्रकारची निरागस गंमत असे-आणि अल्योशाही त्याला मनावर घेत नसे.

त्याने जणू शालीनतेची परिसीमा गाठली होती. त्याचे आचरण विलक्षण शुद्ध होते. वर्गातील मुर्लीबद्दल तो कधीही अशिष्ट शब्द उच्चारत नसे; इतकेच नव्हे, तर असे काही ऐकायलादेखील नको, याची तो खबरदारी घेत असे. काही खट्याळ मुले मुद्दाम त्याचे कान पकडून त्याच्या कानाशी घाणेरडे शब्द ओरडण्याचा प्रयत्न करत; तेव्हा तो धडपडत जमिनीवर घसरत, कसाबसा पळून जाऊन लपत असे. तो काहीच प्रतिकार करत नसे, शांतपणे सगळे सहन करत असे. अखेर त्या मुलांनी त्याचा नाद सोडला आणि 'मुलगी' म्हणून चिडवणेही बंद केले. त्याच्या या तथाकथित 'दुबळेपणाला' त्यांनी सहज स्वीकारले आणि उलट त्याच्याबद्दल सहानुभूती निर्माण झाली. अभ्यासात तो नेहमीच उत्तम असायचा, पण पहिला मात्र कधीच नव्हता.

येफिम पेट्रोविच यांचे निधन झाले तेव्हा अल्योशा अजून माध्यमिक शाळेत शिकत होता. त्यांची दुःखी विधवा पत्नी त्या आघाताने पूर्णपणे खचली; घर बंद

करून आपल्या मुलींसह आणि नातेवाईक स्त्रियांसह ती दीर्घ काळासाठी इटलीला निघून गेली. अल्योशा मग येफिम पेट्रोविच यांच्या दोन दूरच्या, अनोळखी नातेवाईकांकडे राहायला गेला.

तो कोणासोबत राहतो आहे, त्याचा खर्च कोण उचलते आहे-या गोष्टींचा त्याने कधीच विचार केला नाही; आणि हाच त्याच्या स्वभावाचा वेगळेपणा होता. त्याचा मोठा भाऊ इव्हान मात्र त्याच्या पूर्ण विरुद्ध होता. कॉलेजच्या सुरुवातीच्या काळातच त्याने गरिबीशी लढत स्वतःच्या शिक्षणाचा आणि उदरनिर्वाहाचा भार स्वतः उचलला होता. आपण दुसऱ्यांच्या उपकारांवर जगत आहोत, ही कडू जाणीव त्याला अगदी लहानपणीच झाली होती.

पण अल्योशाच्या या निष्काळजी वृत्तीबद्दल फारसा राग किंवा टीका करण्याचे कारण नाही-कारण धार्मिक गोष्टींबाबत त्याचा स्वभाव विलक्षण जागृत आणि संवेदनशील होता. अचानक त्याला मोठी संपत्ती मिळाली असती, तरी तो मागेपुढे न पाहता ती एखाद्या चांगल्या कामासाठी देऊन टाकली असती-किंवा एखादा चतुर मनुष्य सहज ती त्याच्याकडून काढूनही घेऊ शकला असता. थोडक्यात, पैशाचे व्यवहारिक महत्त्व त्याला फारसे कळत नसे. खर्चासाठी न मागता मिळालेले पैसे तो कधीकधी एका क्षणात उधळून टाकत असे, तर कधी तेच पैसे काय करायचे हे न समजल्याने दिवसन्दिवास खिशात तसेच राहून जात.

नंतर काही वर्षांनी प्योत्र मियुसोव्ह-जो संपत्तीच्या बाबतीत मध्यमवर्गीय पांढरपेशा समाजाची मानसिकता जोपासणारा होता-त्याने अल्योशाचे अगदी अचूक मूल्यमापन केले होते: 'तो असा मनुष्य आहे, जो या जगात पैशाशिवायही सुखाने जगू शकेल. मोठ्या शहरातही तो उपाशी मरेल किंवा थंडीने गारठून जाईल, असे

मला वाटत नाही. एखादी अनोळखी व्यक्तीही त्याच्या राहण्याजेवणाची सोय करेल; आणि कोणी केलीच नाही, तरी तो स्वतःसाठी निवाऱ्याची व्यवस्था करून घेईलच. त्यासाठी त्याला विशेष कष्ट करावे लागणार नाहीत किंवा अपमान सहन करावा लागणार नाही. उलट, त्याला आश्रय देणे ही 'एक आनंदाची गोष्ट' आहे, असे लोकांना वाटेल,' असे तो म्हणाला होता.

विद्यापीठाचे शिक्षण सुरू होण्यापूर्वी अल्योशाने वडिलांना भेटायला जाणार असल्याची कल्पना दिली. येफीम यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या घरी बहुतेक सर्व स्त्रियांचाच वावर असल्याने, त्याला रोखण्याचा प्रयत्न झाला; पण त्याचा निर्णय मात्र बदलला नाही. त्याला भेट म्हणून मिळालेले घड्याळ गहाण ठेवून प्रवासखर्च करायचा त्याचा हट्टही घरच्या स्त्रियांनी मान्य केला नाही. त्यांनी उदारपणे पैसे आणि नवीन कपडे दिले; पण 'मी तिसऱ्या वर्गानेच प्रवास करणार,' असे सांगून त्याने दिलेल्या रकमेपैकी निम्मी परत केली.

गावी आल्यावर 'शिक्षण अर्धवट सोडून का आलास?' या प्रश्नाचे उत्तर देणे त्याने टाळले. नंतर तो आपल्या आईची कबर शोधण्यासाठी आल्याचे कारण त्याने सांगितले. परंतु तेच एकमेव कारण असणे शक्य नव्हते; कदाचित त्यालाच आपला हेतू स्पष्टपणे समजला नसेल, किंवा अंतःकरणात अचानक जागृत झालेल्या अनाकलनीय ओढीने तो या अनोळखी मार्गावर अपरिहार्यपणे येऊन पोहोचला असावा.

फ्युडोरला मात्र पत्नीच्या कबरीचा पत्ता सांगताच येत नव्हता; कारण तिच्या अंत्यसंस्कारानंतर त्याने कधीच त्या कबरीला भेट दिली नव्हती आणि काही वर्षांनी तर ती कुठे पुरली आहे, हेही तो पूर्णपणे विसरून गेला होता.

याठिकाणी एक गोष्ट स्पष्ट सांगणे आवश्यक आहे—दुसरी पत्नी मरण पावल्यानंतर फ्युडोर अनेक वर्षे आमचे गाव सोडून रशियाच्या दक्षिणेकडील लांबच्या गावी निघून गेला होता. तिकडे त्याने शायलॉकलाही लाजवेल अशा रीतीने सावकारी व्यवसाय सुरू केला आणि गरीबांच्या मानगुटीवर बसून पैसा कमावला. लाखभर रुबल तरी त्याने जमवले असावेत, अशी सर्वांची खात्री होती.

अल्योशा गावी येण्याच्या आधी तीन वर्षे फ्युडोर परतला होता. नुकतेच पन्नाशी ओलांडूनही तो वयाच्या मानाने अधिक वृद्ध दिसत होता. पैसा मिळवला होता, परंतु प्रतिष्ठा धुळीस मिळाली होती. त्याचे चाळे आता विदुषकी न राहता उघड उद्धटपणात बदलले होते. स्त्रियांविषयीचे त्याचे वर्तन पूर्वीपासूनच अनैतिक होतेच; आता तर त्या अनियंत्रित स्वैराचाराला कोणताही लगाम उरला नव्हता. नैतिक अधःपतनाची परिसीमा त्याने गाठली होती, असेच म्हणावे लागेल.

त्याने जिल्हाभर अनेक दारूची दुकाने काढली. गावातील आणि जवळच्या शहरातील अनेक लोक त्याचे कर्जदार झाले. तारणाबाबत तो कधीही ढिलाई करत नसे. तो आता अधिक स्थूल, अधिक बेजबाबदार आणि अधिक विसंगत वर्तनाचा माणूस झाला होता. एक गोष्ट सुरू करून दुसरीकडे वळणे, कायम मद्यधुंद राहणे, हा त्याचा स्वभाव झाला होता. जुना नोकर ग्रिगोरी आता म्हातारा झाला असला तरी तो एखाद्या मुलाची काळजी घ्यावी तसे त्याची सेवा करित होता.

अल्योशाच्या आगमनानंतर मात्र फ्युडोर किंचित नैतिकदृष्ट्या जागृत झाल्यासारखे वाटू लागले—जणू या अकाली वृद्ध झालेल्या मनुष्याच्या मृतवत आत्म्यात पुन्हा काहीसा श्वास भरला गेला होता.

अल्योशाकडे पाहिले की त्याला सोफीयाचा भास होत असे. ती त्याच्यासाठी केवळ 'वेडी स्त्री'! ग्रिगोरीनेच अल्योशाला तिची कबर दाखवली. स्मशानभूमीच्या एका शांत कोपऱ्यातील अगदी साधी शिळा-त्यावर केवळ नाव, वय आणि मृत्यूदिन. अनेकदा ग्रिगोरीने कबर बांधण्याची आठवण करून दिली होती; पण फ्युडोरने ती कधी मनावर घेतलीच नाही. शेवटी त्याच्या गैरहजेरीत ग्रिगोरीने स्वतःच्या खर्चाने ती बांधून घेतली. हे ऐकूनही काही न बोलता, अल्योशाने शांतपणे कबरीवर डोके टेकवले आणि शब्द न उच्चारत निघून गेला. वर्षभरानंतर तो पुन्हा आईच्या कबरीवर गेला-या घटनेचा फ्युडोरवर खोल परिणाम झाला.

त्याने पहिल्या पत्नी अँडलायडाच्या आत्म्याच्या शांतीसाठी चर्चला हजार रुबल दिले; पण अल्योशाच्या आईसाठी काहीच केले नाही. उलट त्याच दिवशी संध्याकाळी मद्यधुंद अवस्थेत भिक्षूंना शिवीगाळ केली. तो स्वतः धार्मिकतेपासून कायम दूरच राहिला होता; संतांच्या प्रतिमेसमोर मेणबत्ती लावणेही त्याच्या वाट्याला आले नव्हते. तरीही कधी कधी भावनेच्या भरात माणसाकडून विचित्र गोष्टी घडतात, हेही सत्यच आहे.

फ्युडोर आता फक्त स्थूल नव्हता, तर अंगावर सूज चढलेली दिसे. त्याच्या आयुष्यशैलीच्या खुणा अंगावर ठसठशीत होत्या. डोळ्यांत उद्धट, उपरोधिक संशय; सूजलेली पापणी; निबर झालेले चेहेरेचे कातडे; मोठे ओठ; बारीक हनुवटी; गलगंडाने फुगलेली मान-एकंदरीत तिरस्करणीय, कामुक आणि विकृत व्यक्तिमत्त्व. दात किडलेले; बोलताना सुरुवातीला अडखळणारा आवाज; मुद्दाम स्वतःला हास्यास्पद बनवण्यात मिळणारा आनंद; आणि 'मी प्राचीन रोमन सरदारासारखा दिसतो' असे म्हणत नाकाचा विनोदपूर्वक अभिमान-हे सगळे त्याच्या अंगी होते.

आईच्या कबरीचे दर्शन घेतल्यानंतर काहीच दिवसांत अल्योशाने भिक्षू म्हणून मठात प्रवेश करणार असल्याची घोषणा केली. त्याला स्वीकारण्यास चर्चने मान्यताही दिली. या निर्णयाविषयी त्याने वडिलांची संमती गंभीरपणे मागितली. फ्युडोरला कल्पना होती-आदरणीय फादर झोसिमांची छाप त्याच्यावर पडली आहे. त्याने शांतपणे मुलाचे म्हणणे ऐकून घेतले आणि आपल्याच विकृत, भावनाविहळ शैलीत बोलू लागला; कधीकधी विनोद, कधी उथळ भक्तिभाव, कधी विषाद-असा हा विसंगत आणि भावनाप्रधान दुष्ट पित्याचा स्वभाव तिथेही स्पष्टपणे दिसून आला.

प्रकरण 5: फादर झोसिमा

त्यावेळी अल्योशा एकोणीस वर्षांचा, सुदृढ व तेजस्वी तरुण होता. मध्यम उंची, लालसर गोरा रंग, तपकिरी केस, करडे चमकदार डोळे, उभट चेहरा-दिसायला तो अतिशय देखणा होता. स्वभावाने तो विचारी, धीरगंभीर आणि शांत होता; मात्र कट्टर धार्मिक किंवा गूढवादी नव्हता.

तथापि मला असे वाटते की, इतर कोणाहीपेक्षा अल्योशा अधिक वास्तववादी होता. हो, तो निश्चितच चमत्कारांवर विश्वास ठेवत होता. माझ्या मते, चमत्कार हे वास्तववादी माणसाच्या मार्गातील अडथळे नसून उलट, सत्याचे अधिक सखोल परीक्षण करून आपल्या निष्कर्षांना बळकटी देण्याची संधी असतात. चमत्कारामुळे वास्तववादी व्यक्तीला जबरदस्तीने विश्वास बसत नाही; उलट खऱ्या वास्तववाद्याला अविश्वासाची शक्ती असली तरी तो चमत्काराचे सत्य जाणून घेण्याची क्षमता बाळगतो. एखादा अविवाद्य चमत्कार समोर आला, तर तो वास्तववादी व्यक्ती, ते स्वीकारण्याआधी आपल्या संवेदनांवरच संशय घेण्याची शक्यता अधिक असते. आणि तो चमत्कार स्वीकारलाच, तर तो त्याला निसर्गातील एका नव्या तथ्याप्रमाणे मान्य करतो-जोपर्यंत तो त्याच्या आधीच्या ज्ञानक्षेबाहेर होता. वास्तववाद्याची श्रद्धा चमत्कारातून निर्माण होत नाही; उलट श्रद्धेमुळेच चमत्कार घडतो. वास्तववादी व्यक्तीची श्रद्धा असेल तर तो चमत्कारालाही मान्यता

देण्यास बांधील असतो. प्रेषित थॉमस म्हणाले होते, 'जोवर मी स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहत नाही, तोवर विश्वास ठेवणार नाही.' पण त्यांनी पाहिले आणि 'हे प्रभू' असे उच्चारले; म्हणजेच चमत्कारामुळे त्यांना विश्वास बसला नाही, तर 'पाहिल्याशिवाय विश्वास ठेवत नाही' असे म्हणतानाही त्यांच्या अंतःकरणात श्रद्धेची ज्योत आधीपासून होती.

काही जण म्हणतील, अल्योशाने मूर्खपणाने शिक्षण अर्धवट सोडून हा मार्ग धरला. निःसंशय त्याने शिक्षण अपूर्णच ठेवले, पण तो मूर्ख नव्हता. यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, हा मार्ग 'सांसारिक दुष्टतेच्या अंधःकारातून मुक्ती देऊन प्रेमाच्या प्रकाशाकडे नेणारा' आत्ममुक्तीचा परिपूर्ण मार्ग आहे, अशी त्याची खात्री होती आणि म्हणूनच तो या मार्गावर वळला. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तो जुन्या पिढीतील जाणत्या लोकांसारखा स्वभावतः प्रामाणिक होता; त्याला सत्याचा शोध घ्यायचा होता. आत्मशक्तीच्या बळावर तातडीने कृती करण्याची त्याची इच्छा होती आणि त्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करायलाही तो तयार होता. अनेक तरुणांना असे वाटते की प्राण पणाला लावणे सहज शक्य आहे; पण प्रत्यक्षात, सत्य समजून घेण्यासाठी किंवा उलगडून सांगण्यासाठी तरुणाईतील पाच-सहा वर्षे कठोर, कंटाळवाण्या अभ्यासासाठी वाहणे अधिक कठीण असते-आणि अशी क्षमता फार थोड्यांत असते. अल्योशाने देखील हा कष्टसाध्य मार्ग निवडण्याऐवजी, तात्काळ यशासाठी प्राण पणाला लावण्याचा मार्ग स्वीकारला.

जेव्हा त्याने सखोल चिंतन केले, तेव्हा देव आणि अमरत्वाच्या अस्तित्वाबद्दल त्याला ठाम खात्री पटली. त्यानंतर नैसर्गिक प्रेरणेने त्याने ठरवले-

‘मला अमरत्वासाठीच जगायचे आहे आणि कोणतीही तडजोड स्वीकारायची नाही.’

उलट जर त्याचा देव आणि अमरत्वावर विश्वास बसला नसता तर तो नक्कीच नास्तिक आणि समाजवादी झाला असता. कारण समाजवाद केवळ कामगारांपुरता मर्यादित नसून देवाच्या अस्तित्वालाच आव्हान देणारी संकल्पना आहे. आजची नास्तिकता स्वर्ग गाठण्यासाठी मनोरा बांधण्याऐवजी, पृथ्वीवरच स्वर्ग निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहते.

बायबलमधील परमेश्वराचे वचन- ‘जर तुला परिपूर्ण व्हायचे असेल तर जा, तुझे सर्व काही विकून गरिबांना दे; म्हणजे तुला स्वर्गात संपत्ती मिळेल—आणि मग माझ्या मागे ये’ - ही जाणीव झाल्यानंतर अल्योशाला पूर्वीसारखे जगणे अशक्य झाले असावे. तो स्वतःशी म्हणाला असावा- ‘मी फक्त दोन रूबल देणाऱ्यांपैकी नाही; मी माझे सर्वस्व देऊ शकतो. केवळ प्रार्थना करण्याऐवजी मी त्याच्या मागे जाण्यास तयार आहे.’

कदाचित बालपणातील आठवणींमुळे त्याला आमच्या गावच्या मठाची ओढ लागली असावी. आपण फक्त दोन रूबल देऊ शकतो की सर्वस्व समर्पित करू शकतो, हे पाहण्यासाठी तो आमच्या मठात आला आणि तेथील वयोवृद्ध मठाधिपती झोसिमा यांना भेटला. त्यापूर्वी रशियातील ‘मठाधिपती’ या परंपरेबद्दल थोडे सांगणे आवश्यक आहे. ही शेकडो वर्षांची जुनी परंपरा मध्यंतरात राजकीय व सामाजिक घडामोडींमुळे खंडित झाली होती; गेल्या शंभर वर्षांत ती पुन्हा सुरू झाली. आमच्या मठात यापूर्वी तीन मठाधिपती झाले होते; झोसिमा हे शेवटचे होते. त्यांचे वाढते वय, आजारपण आणि अशक्तपणा पाहता ते अधिक काळ तग धरणार

नाहीत, याची सर्वांना जाणीव होती. त्यांच्यानंतर त्यांची जागा घेण्यासाठी कोणीच नसणे ही आमच्या मठासमोर मोठी समस्या होती.

आमच्या मठाची ख्याती संपूर्ण रशियाभर पसरली होती, ती फक्त या मठाधिपतींमुळे. हजारो मैलांवरून यात्रेकरू केवळ त्यांना पाहण्यासाठी आणि त्यांचे प्रवचन ऐकण्यासाठी येत असत. याशिवाय आमचा मठ कोणत्याही विशेष कारणाने प्रसिद्ध नव्हता-ना संतांचे अवशेष, ना चमत्कारिक चिन्हे, ना गौरवशाली ऐतिहासिक परंपरा. त्यामुळे झोसिमा निवर्तल्यावर आमच्या मठाचे महत्त्व कमी होईल, याची सर्वांनाच तीव्र चिंता होती.

मठाधिपती म्हणजे केवळ प्रमुख नसून ते आध्यात्मिक गुरू असतात. शिष्य आपला आत्मा आणि इच्छाशक्ती गुरूंना अर्पण करतो. नवदीक्षा घेताना तो आपल्या इच्छा-आकांक्षा, संपत्ती आणि स्वार्थाचा त्याग करून त्यांच्या चरणी संपूर्ण आत्मसमर्पण करतो. गुरूची आज्ञा हेच त्याचे परम कर्तव्य ठरते. गुरूच्या आज्ञेचा भंग हा गंभीर पाप मानला जातो; आणि जर गुरूंनी क्षमा न दिल्यास त्या पापातून मृत्यूनंतरही सुटका नसते, अशी धारणा आहे. अशा प्रकारे मठाधिपतींच्या हातात अपार सत्ता केंद्रीत झाली. इतिहासात कधी कधी तिचा गैरवापर झाल्याचीही उदाहरणे आढळतात. तरीही लोकांच्या मनात मठाधिपतींना अत्यंत मानाचे स्थान लाभले.

आमच्या मठातील मठाधिपती झोसिमा यांच्याकडे सामान्य जनता तसेच प्रतिष्ठित व्यक्तीही आपल्या शंका विचारण्यासाठी, अपराधांची कबुली देऊन मानसिक दिलासा मिळवण्यासाठी येत असत.

झोसिमा पासष्ट वर्षांचे होते. एका श्रीमंत जमीनदार घराण्यात जन्मलेले; तरुण वयात ते सैन्यात दाखल झाले होते आणि काकेशस येथे अधिकारी म्हणून कार्य केले होते. अल्योशाने त्यांना पाहताक्षणीच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाशी एक विलक्षण आत्मीयतेने नाते जोडले. तो त्यांच्या कुटीतच राहू लागला. झोसिमांनाही अल्योशा अतिशय प्रिय होता. ते त्याच्याकडून सेवा करून घेत असत, पण त्याच्यावर कोणतेही कठोर बंधन नव्हते; त्याला हवे तेव्हा बाहेर जाण्याची मुभा होती. तो भिक्षूंचे वस्त्र परिधान करूनच राहत असे. झोसिमांच्या निकट सहवासात राहिल्याने त्यांच्या अंतर्गत आध्यात्मिक शक्तींची त्याला अनुभूती झाली आणि त्यांची प्रचंड लोकप्रियता पाहून तो अत्यंत प्रभावित झाला.

अनेक वर्षांपासून देशभरातून लोक त्यांच्याकडे येत-स्वतःची अपराधकबुली देण्यासाठी, अडचणींवर उपाय मिळवण्यासाठी, किंवा आजारातून मुक्ती मिळावी म्हणून प्रार्थना करण्यासाठी. झोसिमांना विलक्षण अंतर्ज्ञानाचे वरदान लाभले होते. एखाद्या अनोळखी व्यक्तीकडे पाहूनच त्या व्यक्तीच्या अंतःकरणातील वेदना आणि अपेक्षा ते ओळखत. अनेकदा कोणी काही बोलण्याआधीच ते त्यांची समस्या सांगत आणि समोरचा मनुष्य स्तब्ध होत असे.

दुःखाने व्याकुळ, निराश आणि अस्वस्थ लोक त्यांच्या भेटीनंतर शांत आणि समाधानी चेहऱ्याने बाहेर पडत. हे पाहून अल्योशाचे आश्चर्य वाढत असे. झोसिमा अजिबात कठोर नव्हते; उलट अत्यंत कोमल, आनंदी आणि दयाळू होते. काही भिक्षूंच्या मते ते पापी माणसांवर विशेष कृपा करीत; त्यामुळे काहींना त्यांची असूया वाटे, तर काही त्यांचा द्वेषही करीत, परंतु उघडपणे ते प्रकट करीत नसत. एक वृद्ध

भिक्षू तर कडक साधना करत असूनही झोसिमांचा अनाकलनीय द्वेष करीत असे. तरीही मठातील बहुतेक भिक्षू त्यांच्यावर प्रेम आणि निष्ठा बाळगत होते.

काही निष्ठावान भिक्षूंना खात्री होती, की झोसिमांचे आयुष्य आता शेवटाकडे आले आहे; त्यांच्या मृत्यूनंतर काही अद्भुत घटना घडतील, आणि त्यांच्या वस्तूंना पवित्र अवशेषांसारखे महत्त्व प्राप्त होईल, ज्यामुळे मठाला मोठा गौरव मिळेल. अल्योशालाही त्यांच्या दैवी शक्तीवर पूर्ण विश्वास होता. त्याने अनेक लोकांना आशीर्वादासाठी विनवणी करताना पाहिले होते आणि काही दिवसांनी तेच लोक कृतज्ञतेने, डोळ्यांत अश्रू घेऊन 'दैवी कृपेने' बरे झाल्याचे सांगताना पाहिले होते.

खरोखर ते चमत्कार होते की केवळ नैसर्गिकरीत्या आजार बरा झाला-हा प्रश्न अल्योशाच्या मनात कधीण उभा राहिला नाही; कारण त्याचा आपल्या गुरूंवर संपूर्ण विश्वास होता आणि त्यांच्या वाढत्या कीर्तीत तो स्वतःचा वैभव अनुभवत होता.

देशभरातून आलेली हजारो दुःखी माणसे त्यांच्या कुटीसमोर रांगा लावून उभी असत. त्यांच्या पायाची धूळ मिळाली तरी लोक भावविभोर होत असत. स्त्रिया आपल्या बालकांसाठी आशीर्वाद मागत; भूतबाधित समजल्या गेलेल्या व्यक्तींनाही कुटुंबीय जबरदस्तीने घेऊन येत असत. झोसिमा सर्वांसाठी प्रार्थना करून आशीर्वाद देत. परंतु आजारपणामुळे ते आता दुर्बल झाले होते; कधी कधी तर बाहेरही येऊ शकत नसत, आणि यात्रेकरू त्यांची झलक मिळावी म्हणून दिवसन्दिवास प्रतीक्षा करत राहत.

लोक त्यांच्यावर इतके प्रेम का करतात, त्यांच्या चरणी पडून का रडू लागतात-याचे अल्योशाला आश्चर्य वाटत नसे. कारण त्याला नीट समजले होते की

दारिद्र्य, अन्याय, दुःख आणि श्रमाने थकलेल्या लोकांना एखाद्या पवित्र व्यक्तीसमोर नतमस्तक होऊन सांत्वन मिळवणे अत्यावश्यक वाटत होते.

‘आपल्यात पाप, अन्याय, वासना आहेत—हे मान्य; पण या पृथ्वीवर कुठेतरी काही पवित्र, उदात्त आत्मे जगत आहेत आणि ते सत्य जाणतात; म्हणूनच सत्य जगात जिवंत आहे-आणि ते एक दिवस आपल्या पर्यंत पोहोचेल,’—असा लोकांचा विश्वास आहे, असे अल्योशाला जाणवत असे. आणि झोसिमा हेच ते संत—याची खात्री त्यालाही होती. त्यांच्या मृत्यूनंतर मठात अभूतपूर्व वैभव येईल—ही खात्री तर त्याच्या मनात इतरांपेक्षा अधिक दृढ होती. झोसिमा हाच त्याचा सर्वोच्च आदर्श होता. ‘झोसिमा पवित्र आत्मा आहेत,’ असे तो स्वतःशी म्हणत असे. त्यांच्या अंतःकरणात मानवतेच्या पुनरुत्थानाचे गूढ दडलेले आहे; एक दिवस सत्य प्रस्थापित होईल, सर्व लोक समान होतील आणि ख्रिस्ताचे राज्य पृथ्वीवर येईल.’ हेच त्याच्या अंतःकरणातील स्वप्न होते.

त्याच्या दोन्ही भावांची भेट अल्योशाच्या मनावर खोल ठसा उमटवून गेली. आयुष्यात प्रथमच भेटलेल्या सावत्र भावाशी-दिमित्रीशी-त्याची लगेचच जिवाभावाची मैत्री जमली. इव्हानही त्याला आवडत होता; गेल्या दोन महिन्यांपासून ते दोघे आमच्या गावातच राहत होते. जरी ते वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असले, आणि कधीकधीच एकमेकांना भेटत असले, तरी इव्हानच्या वागण्यात आपुलकीचा अभाव असल्याचे अल्योशाला जाणवत राहिले. स्वभावतः शांत असलेल्या अल्योशालाही काही अपेक्षा होत्या; काही बाबतीत त्याच्या मनात खंत दाटून येत असे. सुरुवातीला इव्हान त्याच्याशी अगत्याने वागत होता; परंतु हळूहळू त्याचा व्यवहार रुक्ष, थंड आणि दुरावलेला वाटू लागला.

सुरुवातीला या बदलाने अल्योशा चकित झाला. वयातील आणि शिक्षणातील फरक यामुळे असेल, असा प्रथम त्याचा समज झाला; पण लवकरच त्याच्या लक्षात आले की इव्हानमध्ये दुसऱ्याला समजून घेण्याची उत्सुकता आणि त्याच्याविषयी करुणाभाव-या दोन्हींचा अभाव होता. मात्र त्यामागचे कारण त्याला कळेना. कदाचित इव्हान कोणत्यातरी अत्यंत महत्त्वाच्या कामात गुंतला असावा किंवा एखाद्या दुर्गम ध्येयाच्या मागे लागला असावा, म्हणून इतर सर्व गोष्टींकडे त्याचे दुर्लक्ष होत असेल-असा अल्योशाने स्वतःपुरता निष्कर्ष काढला.

इव्हान विद्वान आणि नास्तिक असल्यामुळे आपल्या आस्तिक धाकट्या भावाला तो मूर्ख समजत असला, तरीही अल्योशाला त्यात काही गैर वाटले नसते-कारण तो स्वतःच आपल्या भावाविषयी गोंधळलेला होता आणि त्या गोंधळाची त्याला लाजही वाटत होती. तरीही तो भावाशी अंतःकरणाने जवळीक होण्याची वाट पाहत होता. दिमित्रीला मात्र इव्हानबद्दल प्रचंड आदर होता. त्याच्याकडून अल्योशाला त्यांच्या दोघांमध्ये चाललेल्या महत्त्वाच्या विषयाची कल्पना झाली होती आणि ते दोघे परस्पर जवळ येत असल्याचेही त्याला स्पष्ट जाणवले. शिक्षणाच्या दृष्टीने विचार केला, तर दिमित्री इव्हानच्या तुलनेत अननुभवीच ठरला असता; पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात आणि स्वभावात एवढा फरक होता की ते परस्परविरोधीच वाटत.

अशा या विस्कळीत कुटुंबातील सदस्यांची बैठक, अल्योशाच्या दृष्टीने निरपवाद संतपद गाठलेल्या मठाधिपती झोसिमा यांच्या कुटीत भरायची होती. दिमित्रीचे आपल्या वडिलांशी-फ्युडोरशी-संबंध अतिशय ताणले गेले होते. गंमत म्हणून सुचवलेल्या एका कल्पनेतून, झोसिमांच्या मध्यस्थीने काही सन्माननीय

तोडगा निघतो का हे पाहू या, असे फ्युडोरने म्हटले; परंतु दिमित्रीला वाटले की ही केवळ चिथावणी आहे. अलीकडेच वडिलांविषयी त्याच्या मनात उफाळून आलेल्या तीव्र द्वेषामुळे त्याने संतापाच्या भरात ही सूचना स्वीकारली.

दिमित्री इव्हानप्रमाणे फ्युडोरसोबत राहत नसे; तो आपल्या चुलत मामाच्या-प्योत्र मियुसोव्ह यांच्या-गावाजवळील बंगलीत राहत असे. त्याच सुमारास पॅरिसहून परतलेल्या प्योत्रचे विचारही उदारमतवादी आणि इव्हानसारखेच नास्तिक होते. त्यांच्या मालकीच्या जमिनीवर मठाने दावा दाखल केल्यामुळे सुरू असलेले न्यायप्रकरण अद्याप सुरूच होते. या बैठकीच्या निमित्ताने काही तोडगा निघेल का, हे पाहण्यासाठी प्योत्रलाही झोसिमांना भेटण्याची इच्छा झाली आणि ही भेट सर्वांनी मान्य केली.

अलीकडे प्रकृती अस्वस्थ असल्यामुळे झोसिमा फारसे कुणाला भेटत नसत. 'मला न्यायाधीश बनवण्याची कल्पना नक्की कोणाची?' असे त्यांनी हसत अल्योशाला विचारले. प्रस्तावित भेटीबद्दल ऐकून अल्योशा मात्र प्रचंड अस्वस्थ झाला. या बैठकीला केवळ दिमित्रीच गंभीरतेने पाहत असल्याचे त्याला वाटले; इतरांच्या हेतूबद्दल त्याच्या मनात शंका होती. त्यांच्या निष्काळजी बोलण्याने झोसिमांचा अपमान होईल, अशी भीती त्याला सतावत होती. त्याच्या वडिलांकडून काही विदूषकी कृत्य घडेल, हे त्याला ठाऊक होते; तरीही शक्य तितक्या लौकर कुटुंबातील कलह मिटावा, अशी त्याची तीव्र इच्छा होती.

त्याला झोसिमांना यासंबंधी पूर्वकल्पना द्यावी असे वाटत होते; पण तो शांत राहिला. मात्र, आपल्या एका मित्रामार्फत त्याने, 'मी मोहिमांवर प्रेम करतो; त्यांच्या शब्दाला जपून, सबुरीने घ्यावे,' असा दिमित्रीला निरोप पाठवला.

उत्तरादाखल दिमित्रीने लिहिले: ‘मी स्वतःहून काही वेडेवाकडे वागण्याचा प्रयत्न करणार नाही; पण कोणी मुद्दाम चिथावणी देऊ नये. मला मठाधिपती आणि इव्हान या दोघांबद्दल आदर आहे. तरीही ही बैठक खरोखर निवाड्यासाठी आहे की एखाद्या डावपेचाचा भाग — याबद्दल शंका आहे. ज्या व्यक्तीचा तू इतका आदर करतोस, त्या व्यक्तीचा अपमान करण्यापेक्षा मी माझ्या जिभेला आवर घालेन.’

हे पत्र वाचूनही अल्योशाच्या मनात समाधानाची लहर उमटली नाही.

कथा 2 : एक दुर्दैवी मेळावा

प्रकरण 1: मठातील बैठक

शेवटी ऑगस्ट महिन्याच्या शेवटच्या दिवशी, सकाळची प्रार्थना संपल्यानंतर साडेअकरा वाजता बैठक घेण्याचे निश्चित झाले. सर्वांत आधी प्योत्र मियुसोव्ह आपल्या दूरच्या एका नातेवाईकाला, फोमिक काल्गनोव्हला सोबत घेऊन, एका सुंदर घोडागाडीतून आला. प्योत्रचा हा नातेवाईक विद्यापीठाच्या प्रवेश परीक्षेची तयारी करत होता. प्योत्र त्याला उच्च शिक्षणासाठी परदेशी-झुरिच किंवा जेना येथे-जाण्याचा आग्रह करत होता, पण स्वतः त्याचा निर्णय ठाम नव्हता. तो थोडा विसराळू स्वभावाचा होता, अनेकदा स्वतःच्या विचारांत हरवून जात असे. तशी त्याच्या वाट्याला बरीच संपत्ती आली होती, तरीही अधिक पैसे मिळवण्याची त्याला लालसा होती. त्याची अल्योशाशी मैत्री होती.

त्या दोघांच्या मागोमाग एका जुन्या भाड्याच्या गाडीतून फ्युडोर आणि इव्हान आले. आदल्या दिवशी सूचित करूनही दिमित्री आला नव्हता. बाहेरच्या आवारात गाड्या सोडून सर्वजण मठाच्या दिशेने निघाले. फ्युडोरशिवाय इतरांनी मठ पाहिला नव्हता. प्योत्र मियुसोव्ह तर गेल्या तीस वर्षात तिकडे गेलेला नव्हता; तो कुतूहलाने आजूबाजूला पाहत होता. एकंदरीत चर्च, इतर लहान इमारती आणि मठाची आतील रचना फारशी आकर्षक दिसत नव्हती. मठातून काही भक्त बाहेर पडत होते, त्यात काही स्त्रिया होत्या. त्या वेळी काही भिकारी स्त्री-पुरुष, भीक मागण्यासाठी त्या मंडळीभोवती जमले. फक्त काल्गनोव्हने एका वृद्ध भिकारणीला 10 कोपेक दिले आणि ती एकमेकांत वाटून घ्यायला सांगितले. सोबतची मंडळी शांतपणे पुढे निघून गेल्याने तो मनोमन ओशाळला.

बैठकीसाठी बोलावलेल्या मंडळींच्या आगमनाची मठात कुणी विशेष दखल घेतल्याचे दिसत नव्हते. अलीकडेच फ्युडोरने हजार रुबल दान केले होते, तर दुसरा प्योत्र अतिशय श्रीमंत आणि उच्च सुसंस्कृत जमीनदार होता, तरीही त्यांचे कोणतेही विशेष स्वागत झाले नाही. मठातील लोक प्रत्यक्षात प्योत्रवर अवलंबून होते. कारण मठाबरोबर चाललेल्या खटल्याचा निकाल जर त्याच्या बाजूने आला असता, तर मठाला आतापर्यंत उपभोगत असलेल्या हक्कांवर पाणी सोडावे लागले असते. त्यामुळे अधिकृत व्यक्ती येणे अपेक्षित होते.

चर्चच्या मागच्या बाजूला स्मशानभूमी होती. प्योत्र सहजपणे थडग्यांकडे पाहत होता. 'इथे पुरण्यासाठीही चर्चला पैसे द्यावे लागतात,' असे काहीसे खवचट बोलण्याच्या तयारीत तो होता; पण शब्द गाळून स्वतःशी म्हणाला, 'इथे तर मूर्खांचा

बाजार दिसतो आहे! नेमकी कोणाकडे चौकशी करावी हेच समजत नाही; फक्त वेळ फुकट जात आहे.’

तेवढ्यात मॅक्सिमोव्ह नावाचा वृद्ध जमीनदार त्यांना भेटला. त्याने फादर झोसिमांची कुटी मुख्य मठापासून चारशे पावलांच्या अंतरावर, वृक्षराजीत असल्याचे सांगितले आणि स्वतः त्यांना वाट दाखवू लागला. माहितीबद्दल प्योत्रने त्याचे आभार मानले.

तेव्हाच मध्यम उंचीचा, निस्तेज चेहऱ्याचा भिक्षू आला. आदराने कमरेत वाकून तो म्हणाला, ‘फादर सुपिरियर यांनी तुम्हा सर्वांना एक वाजता, मठातील भेटीनंतर त्यांच्यासोबत जेवणाचे आमंत्रण दिले आहे; आणि मॅक्सिमोव्ह यांनाही येण्यास सांगितले आहे.’

तो त्यांना वाट दाखवायला पुढे निघाला.

अजूनही दिमित्री आला नव्हता, ही गोष्ट फ्युडोरला आनंददायक वाटत होती. फ्युडोरने त्या भिक्षूकडे जाऊन भोजनाचे आमंत्रणाबद्दल फादर सुपिरियर यांना आभार सांगण्यास सांगितले. प्योत्र मियुसोव्ह मात्र फ्युडोरच्या सहवासात कंटाळला होता आणि त्याने ते स्पष्टपणे दाखवले. फ्युडोरने प्रत्युत्तरादाखल खवचटपणे त्याला सुनावले.

भिक्षू म्हणाला, ‘फादर सध्या कामात आहेत. तुम्हाला थोडी प्रतीक्षा करावी लागेल; मी तुम्हाला तिथे घेऊन जाईन.’

तेव्हा मॅक्सिमोव्ह त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करत सरळ झोसिमांना भेटण्यासाठी निघून गेला.

“आगावू म्हातारा,” प्योत्र म्हणाला.

“मला तर तो अस्सल लफडेबाज ‘व्हॉन सोहन- सारखा वाटला,” फ्युडोर म्हणाला.

“ते कसे? तुम्ही कधी त्याला पाहिले आहे का?” प्योत्रने वैतागून विचारले.

“मी त्याचे चित्र पाहिले आहे. या माणसाच्या चेहऱ्यावरून खात्रीने सांगू शकतो, की त्याच्यात आणि व्हॉन सोहनमध्ये साम्य आहे,” फ्युडोरने फुशारकी मारली.

“बरोबर, अशा बाबतीत तुम्ही तज्ञ आहात खरे, पण आपण दिलेल्या शब्दानुसार जबाबदारीने वागणे अपेक्षित आहे. स्वतःवर थोडे नियंत्रण ठेवा. तुम्ही असे वेडे चाळे करणे सुरूच ठेवले तर मला तुमच्याशी संबंध ठेवण्याची इच्छा नाही,” प्योत्रने फ्युडोरला सुनावले आणि वाटाड्या भिक्षूकडे वळत म्हणाला, “हा माणूस स्वतः कसा आहे ही जगजाहीर गोष्ट आहे, तरी अनोळखी व्यक्तीविषयी खुशाल काहीही बोलतो. मला त्याच्यासोबत सभ्य लोकांमध्ये जाणे अवघड वाटते.”

भिक्षूच्या निस्तेज चेहऱ्यावर क्षीण स्मित आले, पण तो काही बोलला नाही. प्योत्रच्या कपाळावर आठ्या पडल्या; ‘त्याच्या मनात एक असते, बोलताना दुसरेच; सगळाच ढोंगीपणा आहे,’ असे मनात विचार आला.

“अरे हे काय! आपण मठाच्या दारात आलो, पण दारे बंद आहेत,” फ्युडोर मोठ्याने म्हणाला.

दारावरील संतांच्या प्रतिमांकडे पाहत, वारंवार पवित्र क्रॉसचे चिन्ह करून आदरांजली वाहत तो बेताल बडबड करत होता: “रोमला गेल्यावर रोमनांसारखेच

वागले पाहिजे. इथे साधक फक्त कोबीसारख्या भाज्यांवर जगतात. या दाराच्या आत स्त्रियांना प्रवेश निषिद्ध आहे-आणि ते योग्यच आहे.”

फ्युडोरने भिक्षूकडे वळून विचारले, “झोसिमा स्त्रियांना भेट देतात, असे मी ऐकले आहे. बाहेरच्या ओसरीत अनेक स्त्रिया त्यांची वाट पाहत उभ्या आहेत. मोठ्या घरातील स्त्रियांसाठी दोन वेगळ्या खोल्यांची व्यवस्था आहे. मठाच्या आतून सरळ ओसरीकडे जाणारा मार्ग आहे, आणि फादर बहुतेक वेळा त्या मार्गाने स्त्री भक्तांना भेट देतात. आता सुद्धा दोन-तीन स्त्रिया आपल्या आजारी मुलांसाठी थांबल्या आहेत. कदाचित फादरनी त्यांना भेट देण्याचे मान्य केले असेल. अलीकडे ते खूप अशक्त झाले आहेत, त्यामुळे सर्वांना दर्शन होत नाही. पण स्त्रियांना भेटण्यासाठी मठातून स्वतंत्र मार्ग आहेत-ही खरी गोष्ट. परमेश्वरा, मी वार्ड हेतूने बोलत नाही, पण तुम्हाला माहिती आहे का, एथोससारख्या कठोर मठांमध्ये केवळ महिलांनाच नाही, तर कोणत्याही स्त्रीलिंगी प्राण्यालाही-कोंबड्या किंवा गायींसारख्या-आत येण्यास परवानगी नाही.”

प्योत्रला फ्युडोरची बेताल बडबड असह्य झाली. रागाने तो म्हणाला, “फ्युडोर, शेवटचे सांगतो-एकतर तुमचे तोंड बंद ठेवा, नाहीतर मी तुम्हाला इथेच सोडून परत निघून जाईन. मी गेल्यावर ते तुम्हाला नक्की हाकलून देतील.”

“पण मी कुठे तुला अडवले आहे? बाहेरच्या ओसरीजवळ कितीतरी सुंदर गुलाब फुलले आहेत, ते पहा,” फ्युडोर असंबद्ध बोलत राहिला.

खेतर तिथे गुलाब नव्हते, पण दुर्मिळ आणि सुंदर शरद ऋतूतील फुले उगवली होती. फुलांची योग्य निगराणी होत होती; चर्चभोवती, स्मशानभूमीत आणि झोसिमांच्या टुमदार लाकडी कुटीजवळही फुले वेढलेली होती.

“पूर्वीचे मठाधिपती वर्सोनोफी यांच्या काळात असे दृश्य दुर्मिळ होते. त्यांना अशी सौंदर्यदृष्टी नव्हती आणि त्यांचे वागणे आडदांडपणाचे असे मी ऐकले आहे. अगदी कधी कधी ते सोट्यानेही बडवायला कमी करत नसत,” फ्युडोर आपल्या अकलेचे तारे तोडतच होता.

“छे! वर्सोनोफी असे अजिबात नव्हते. मुद्दाम उठवलेल्या अफवाच आहेत. त्यांनी कधीही कोणालाही मारहाण केली नाही. कृपया आपण थोडे थांबा; मी आत जाऊन आपल्याला आले असल्याची वर्दी देतो,” भिक्षूने सांगितले.

“फ्युडोर, शेवटचे सांगतो-ही फालतू बडबड त्वरित बंद करा, नाहीतर परिणाम भोगावे लागतील,” प्योत्रच्या रागाचा पारा चढला.

“मला कळत नाही, तुम्हाला इतके अस्वस्थ व्हायचे कारण काय? तुम्हाला तुमच्या पापांबद्दल अस्वस्थता वाटते? असे म्हणतात, झोसिमा फक्त पाहून माणूस कशासाठी आला आहे, हे बरोबर ओळखतात. तुम्हाला त्यांच्या मतांचा आदर करण्याची गरज नाही. तुम्ही पॅरिसचे नवविचारवादी सुधारक आहात; तुम्हाला भीती वाटण्याची काहीच कारण नाही,” फ्युडोर उपहासाने म्हणाला.

मियुसोव्हकडे त्याच्या वितंडवादाला उत्तर देण्याची वेळ नव्हती. त्यांना आत येण्यास सांगितले गेले.

‘खरंच, मला या माणसाची चीड येत आहे. कोणत्याही क्षणी मी स्वतःवरचा ताबा गमावून त्याच्याशी भांडण करू शकतो. उगाच मठात गोंधळ नको म्हणून शांत राहणेच योग्य,’ मियुसोव्हने विचार केला. तरीही आत जाताना तो काहीसा चिडलेला होता.

प्रकरण 2: विदुषकी चाळे

फादर झोसिमा बैठकीच्या खोलीत आले तेव्हा तिथे आधीच काही पाहुणे बसले होते. खोलीत मठातील दोन भिक्षू, ग्रंथालयाचे व्यवस्थापक फादर आणि पायसी नावाचे दुसरे विद्वान फादर झोसिमांची वाट पाहत बसलेले होते. फादर पायसी मध्यमवयीन, किरकोळ बांधणीचे गृहस्थ होते. कोपऱ्यात उभा तरुण, तपकिरी डोळ्यांचा, उंच आणि तरतरीत, साध्या पोशाखात होता; तो मठात धर्माच्या अभ्यासासाठी आला होता. त्याच्या चेहऱ्यावर स्वाभिमान आणि आदर स्पष्ट दिसत होते, पण थोर मंडळीत त्याचे स्थान गौण असल्याने तो पाहुण्यांचे स्वागत करण्यास पुढे आला नाही.

फादर झोसिमा आणि अल्योशा यांच्यासोबत आणखी एक नवखी व्यक्ती होती. सर्वात आधी भिक्षूंनी पुढे येऊन अत्यंत आदराने जमिनीला वाकून स्पर्श केला, झोसिमांच्या हाताचे चुंबन घेतले आणि आशीर्वाद मागितले. उत्तरादाखल झोसिमा थोडे कमरेत झुकले आणि प्रेमपूर्वक आशीर्वाद दिला. हा फक्त दिखावा नव्हता, तर अत्यंत गंभीर आणि भावपूर्ण प्रसंग होता. पण प्योत्रला असं वाटलं की हे सगळं जाणूनबुजून प्रभाव पाडण्यासाठी केले जात आहे. आदल्या दिवशी संध्याकाळी

त्याने हे विचार केले होते; तो ठरवला होता की फक्त शिष्टाचार म्हणून झोसिमांच्या समोर वाकून आशीर्वाद घेणे पुरेसे आहे. पण भिक्षूंच्या आचारधर्मानुसार आशीर्वाद मागण्याची पद्धत पाहून त्याने आपला विचार बदलला; कमरेत थोडा झुकून बसला आणि खुर्चीवर जाऊन बसला.

फ्युडोरने त्याची माकडासारखी नक्कल केली. इव्हानने मोठ्या सन्मानाने वाकून नमन केले, पण त्याने आशीर्वाद मागितला नाही. काल्गनोव्ह इतका गोंधळला की त्याने अगदी वाकून नमनही केले नाही. झोसिमांनी हात खाली करून पुन्हा सर्वांना बसण्यास सांगितले. हा सारा प्रसंग पाहून अल्योशाची मान शरमेने खाली झुकली, चेहरा आरक्त झाला; त्याला भीती वाटत होती, त्याप्रमाणे त्याचे भाकीत खरे ठरत होते.

फादर झोसिमा महोगनीच्या जुन्या सोफ्यावर बसले होते. समोरच्या खुर्चावर पाहुण्यांसाठी जागा होती. एक भिक्षू दाराजवळ आणि दुसरा खिडकीपाशी बसला. अल्योशा आणि प्रशिक्षणार्थी उभे राहिले. ग्रंथपाल आणि विद्वान फादर लहान बाकावर बसले होते.

खोली फार मोठी नव्हती. भिंतीचा रंग ठिकठिकाणी उडालेला होता. फर्निचर जुना आणि साधा होता. खिडकीतील फुलदाणीत सुंदर फुलांची रचना होती, कोपऱ्यात अनेक पवित्र संतांची चित्रे लावलेली होती. मदर मेरीच्या प्राचीन प्रतिमेसमोर मोठी मेणबत्ती जळत होती. त्याच्याशेजारी अजून काही संतांची चित्रे, बाल देवदूतांची कोरीव शिल्पे आणि हस्तिदंती क्रॉसला कवटाळून विलाप करणाऱ्या माता मेरीचा पुतळा होता. अनेक नामवंत इटालियन कलाकारांचे संत महात्म्यांची शिल्पे आणि जुन्या रशियन बिशापांची पोर्ट्रेट्सही लावलेलेली होती.

मियुसोव्हने सर्वकाही धावत्या नजरेने पाहिले आणि झोसिमांकडे बारकाईने लक्ष दिले. त्याला स्वतःच्या बुध्दी सामर्थ्याचा अभिमान होता; त्याच्यामते त्यात काही गैर नव्हते. मियुसोव्हला झोसिमांचा चेहरा आवडला नाही. खरेतर, बरेच लोक मियुसोव्हसारखेच होते-फादर झोसिमा लहान, उंचीला बेताचे, कमरेत वाकलेले वृध्द गृहस्थ, हात-पायात फारशी शक्ती नसलेले, वयाने साठ-पासष्ट, पण दिसायला दहा वर्षांनी मोठे. त्यांच्या चेहऱ्यावर बारीक सुरकुत्यांचे जाळे होते, विशेषतः डोळ्याभोवती. डोळे लहान, पण चपळ आणि तेजस्वी, करड्या केसांचे ताटले कपाळावर, छोटीशी पण टोकदार दाढी, बाकदार आणि तीक्ष्ण नाक, पातळ ओठांवर सदैव निर्मळ हास्य.

‘कुठल्याही बाजूने पाहिले तरी फादर झोसिमा एक पाताळयंत्री, धूर्त, ढोंगी, दुराभिमानी माणूस असावा,’ मियुसोव्ह मनात विचार करत होता. त्याला झोसिमांविषयी अजिबात आदर वाटला नव्हता.

भिंतीवरच्या एका जून्यापुराण्या घड्याळात बाराचे टोके पडले आणि फ्युडोरने घाईघाईने बोलायला सुरुवात केली. "ठरल्या वेळेप्रमाणे अजून माझ्या मुलाचा दिमित्रीचा पत्ता नाही. परम पूज्य फादर मी त्याच्या वतीने आपली माफी मागतो. मी स्वतः दिलेल्या वेळेचा पक्का आहे, मी अगदी अगदी मिनिटा-मिनिटांचा हिशोब ठेवत असतो वक्तशीरपणा हे थोरामोठ्यांचे वैशिष्ट्य आहे." त्याचे फादरना उद्देशून 'परम पूज्य' हे संबोधन ऐकल्यावर अल्योशाच्या उरात धडकी भरली, एकंदरीत त्याचे बोलणे भलत्याच दिशेला जात आहे याची ती खूण होती.

"तरीही तुमची थोरामोठ्यांत गणना होत नाही," त्यांच्या असंबद्ध बोलण्याने मियुसोव्हने आपला संयम गमावला.

"होय, हे मला माहीत आहे प्योत्र मियुसोव्ह, पण माझी ती जूनी खोड आहे, लोकांची गंमत करावी म्हणून मी अनेकदा निरर्थक गोष्ट बोलून जाणूनबुजून स्वतः हास्यास्पद बनवत असतो. मला त्यात कसलीही लाज वाटत नाही. मी नेहमीच स्वतःची अशीच टिंगल टवाळी करून लोकांना आनंद देत असतो."

"आताही तुम्ही तेच करत आहात" मियुसोव्ह तिरस्काराने म्हणाला.

फादर झोसिमा शांतपणे त्या दोघांकडे पाहत होते.

"कोण मी? विश्वास ठेव, मी काय करत आहे याची मला पूर्ण कल्पना आहे. लहानपणापासून मला थोरामोठ्यांसमोर, त्यांना गंमत वाटावी म्हणून विनोदी वागण्याची सवय आहे. जर मी असे करणे थांबवले तर मला तसे वागण्याची जोराची उबळ येते. माझ्यामध्ये एक लहान सैतान घर करून राहिला आहे. पण जरी माझ्या मनात काही लहानसहान शंका असल्या तरी माझा स्वतःचा देवावर विश्वास आहे. मी कुणाकडून तरी शंकांचे निरसन होण्याची वाट पाहत आहे. अगदी नास्तिक तत्त्वज्ञ डिडेरोट, जसा प्लेटन या धार्मिक नेत्याच्या बोलण्याने उपरती होऊन तत्क्षणी ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेता झाला, तसेच काहीसे माझ्याबाबतीत घडण्याची शक्यता आहे असे मला वाटते."

"फ्युडोर आता मात्र अती होत आहे. तुम्ही चक्क खोटे बोलत आहात. तुम्ही म्हणता ती डिडेरोटची गोष्ट खरी नाही. तुम्ही असे मूर्खासारखे का वागत आहात?" मियुसोव्ह थरथरत्या आवाजात ओरडला.

"मला शंका होत्या हे खरे आहे. परम पूज्य फादर, मला क्षमा करा मी आताच नास्तिक डिडेरोटला, प्लेटनच्या एका वाक्याने उपरती होऊन ख्रिस्ती धर्म स्वीकारता झाला ही गोष्ट माझ्या मनाने रचली आहे. पण मुळ गोष्ट मी प्योत्र मियुसोव्ह यांच्या

काकूंच्या तोंडून ऐकली होती हे खरे आहे." फ्युडोरची बेताल बडबड सुरूच होती. आता मात्र हे सर्व मियुसोव्हच्या सहनशक्तीच्या पलीकडे सर्व गोष्टी गेल्या होत्या आणि तो कुठे आणि कुणाच्या समोर आपण आहोत हे विसरून ताडकन उठून उभा राहिला.

खरेच त्यावेळी मठाधिपतींच्या कुटीत, त्यांच्या समोर जे घडत होते ते खरोखरच अविश्वसनीय होते. या अगोदर असा अनादर कोणत्याही पाहुण्यांनी केला नव्हता. ज्यांना आत येण्याची संधी मिळाली, त्यांना स्वतःवर कृपा झाली असे वाटत असे. बरेच जण संपूर्ण भेटीत गुडघे टेकून बसत. तिथे अनेक मोठमोठे उच्च पदस्थ विद्वान येऊन गेले होते तसेच काही मुक्त विचारवंतही कुतूहलाने आकर्षित होऊन आलेले होते, पण अपवाद वगळता सर्वांनीच आदर आणि नम्रता दाखवली होती.

पण कोणी कधी पैशांचा प्रश्न घेऊन आले नव्हते तर लोक प्रभुच्या प्रेमाचा, कृपेचा लाभ व्हावा म्हणून येत तर काही लोक पश्चात्तापाने पोळून क्षमा प्रार्थना करण्यासाठी किंवा आध्यात्मिक समस्या किंवा संकट सोडवण्यासाठी येत असत.

सध्या तिथे जे काही विदुषकी चाळे सुरू होते ते पाहून सर्वजण अवाक् झाले. खोलीतील भिक्षू, शांतपणे, फादर काय उत्तर देतात हे ऐकण्यासाठी मियुसोव्हप्रमाणे उभे राहण्याच्या तयारीत होते. अल्योशा, खाली मान घालून डोळ्यात येऊ पाहणाऱ्या अश्रूंना बांध घालायचा प्रयत्न करत उभा होता. त्याला सर्वांत एक गोष्ट विचित्र वाटली ते म्हणजे ज्याच्यावर त्याची आशा होती तो त्याचा भाऊ इव्हान, जो आपल्या प्रभावाने त्यांना थांबवू शकला असता पण तो स्थितप्रज्ञपणे वडिलांची नौटंकी पाहत बसला होता. जे काही चालले आहे त्याच्याशी आपला काहीच संबंध नसल्यासारखे तो शांतपणे वडिलांचा वितंडवाद कधी संपतो याची वाट पहात होता.

अल्योशाला धर्मशास्त्राचा प्रशिक्षणार्थी रकितिन याच्याकडे पाहण्याची हिंमत झाली नाही, त्याला तो अगदी जवळून ओळखत होता आणि त्याचे विचार जाणत होता.

"मला माफ करा," मियुसोव्हने फादर झोसिमांना विनंती केली, "या सर्व लाजिरवाण्या प्रकारात मी नकळतपणे ओढला गेलो. खरे पाहता, फ्युडोरसमवेत आपल्यासारख्या सन्माननीय व्यक्तीला भेटायला येण्यात माझी चूक झाली, मला माफ करावे," प्योत्र यापेक्षा जास्त बोलू शकला नाही आणि गोंधळलेल्या अवस्थेत तो खोलीतून बाहेर निघाला.

"मी तुला विनंती करतो, तू स्वतःला त्रास करून घेऊ नकोस." फादर कसेबसे लटपटत्या पायांवर उभे राहिले आणि त्यांनी प्योत्रचे दोन्ही हात धरून त्याला खाली बसवले आणि मग कमरेत वाकत सोप्यावर जाऊन बसले.

फ्युडोर एकदम आवेशात ओरडला, "हे महान गुरुदेव, मला सांगा माझ्या अतिउत्साहाचा आपणांस त्रास होत आहे काय? तर मीही निघतो," त्याने उडी मारत बाहेर पडण्याची तयारी दर्शवली.

"मी तुम्हालाही कळकळीची विनंती करतो की तुम्ही जास्त अस्वस्थ होऊन स्वतःला त्रास करून घेऊ नका," फादर प्रभावीपणे म्हणाले. "आपल्या घरी असल्यासारखे आरामात शांत बसा. आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, स्वतःची इतकी लाज बाळगू नका, ही लाज तुम्हाला स्वतःला जाणूनबुजून हास्यास्पद बनवण्यासाठी भाग पाडत आहे."

"ठिक आहे आपण म्हणता आहात तर मी शांत बसेन. प्योत्रसारखे लोक, माझ्याबद्दल काहीही बोलू देत पण मला सुखाच्या सागरात डुंबत असल्यासारखे वाटत आहे." असे म्हणत फ्युडोर जागेवरून उठला आणि झोसिमांकडे पाहात हात

उंचावून म्हणाला, "आपल्यासारख्या सुपुत्राला जन्म देऊन ती माता धन्य झाली असेल. आपण आताच मला सांगितले की 'स्वतःची लाज बाळगू नको, ही लाज तुम्हाला स्वतःला जाणूनबुजून हास्यास्पद बनवण्यासाठी भाग पाडत आहे' या आपल्या वाक्याने माझ्या अंतरंगाचा ठाव घेतला. लोक मला मूर्ख, विदुषक समजतात म्हणून मी मुद्दाम मुर्खासारखे वागतो. जर मला खात्री असती की सर्वांनी मला सर्वात दयाळू आणि बुद्धिमान म्हणून स्वीकारले असते तर, अरे, प्रभु, मी कितीतरी चांगला माणूस झालो असतो! जय गुरुदेव!" त्याने अचानक गुडघे टेकले.

"शाश्वत जीवन मिळविण्यासाठी मी काय करावे?" फ्यूडोरने विचारले. आता सुद्धा तो मस्करी करत होता की खरोखरच भावूक झाला, हे ठरवणे कठीण होते.

फादर झोसिमांनी डोळे वर करून त्याच्याकडे पाहिले आणि हसत म्हणाले: "तुम्ही काय करायला हवे हे तुम्हाला खूप दिवसांपासून माहित आहे. तुमच्याकडे पुरेशी समज आहे: मद्यपान टाळावे आणि बोलण्यात अविचारीपणाला थारा देऊ नये; जीवनात कामुक वासनेला वाव देऊ नये; आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पैशाचा लोभ सोडा आणि तुमची मद्यालये बंद करा. जर तुम्ही सर्व दुकाने बंद करू शकत नसाल तर किमान काही मद्यालये तरी बंद करा आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे - खोटे बोलू नका. त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे, स्वतःशी खोटे बोलू नका. जेव्हा एखादी व्यक्ती वारंवार असे करते तेव्हा ती स्वतःमध्ये आणि आजूबाजूच्या जगात सत्य आणि असत्य वेगळे करण्याची क्षमता गमावते. या स्वतःच्या फसवणुकीमुळे त्याचा स्वतःबद्दलचा आत्म-सन्मान आणि इतरांविषयी आदर कमी होतो, ज्यामुळे त्याची प्रेम करण्याची क्षमता कमी होते. प्रेमाशिवाय व्यक्ती, वासनापूर्ती आणि क्षणिक सुखांच्या अधीन होऊन सहजपणे पाशवी वृत्तीच्या आहारी जाते. हा सर्व अनर्थ

इतरांशी आणि मुख्य म्हणजे स्वतःशी खोटे बोलण्याने होतो. असा माणूस सहजपणे रागाला बळी पडतो. कधीतरी राग येणे ही सुद्धा चांगली गोष्ट आहे पण एखाद्या माणसाला माहित असेल की त्याचा कोणीही अपमान केलेला नाही, तरीही त्याने स्वतःसाठी अपमान शोधून काढून त्याच्याकडे लोकांचे अधिक लक्ष वेधून घेण्यासाठी त्यासाठी खोटे बोलून अतिशयोक्ती करत आहे: अगदी समजून उमजून पराचा कावळा करत आहे, असा माणूस रागाच्या निर्मितीचा सुरुवातीला आनंद उपभोगतो आणि नंतर त्यातील गंमत संपल्यावर तो खऱ्या सूडाकडे वळतो. तेव्हा जागे व्हा, मी तुम्हाला विनंती करतो शांतपणे खाली बसा. हा सगळा ढोंगीपणा आहे."

"धन्य धन्य गुरुदेव! मला आपल्या हाताचे चुंबन घेऊ देत," असे म्हणत फ्युडोरने उडी मारत पुढे जाऊन झोसिमांच्या हाताचे चुंबन घेतले.

"राग येणे ही सुद्धा चांगली गोष्ट आहे,' आपण जे म्हणालात ते अगदी खरे आहे पण मी या आधी कधीही ऐकले नव्हते. मी एक रागीट माणूस आहे, मला त्याचा अजिबात त्रास होत नाही उलट मला आनंद वाटतो आपण म्हणता तशी फार वाईट गोष्ट आहे असे मला वाटत नाही. तरी पण मी आपले बोलणे लक्षात ठेवेन. असत्य तर मी नेहमीच बोलतो. आयुष्यभर अष्टोप्रहर मी असत्यच बोलत आलो आहे. मला अगदी 'असत्याचा बाप' म्हणजे सैतान म्हणायचे नसेल तर मी त्याचा पुत्र म्हणायला नक्कीच पात्र आहे.

"गुरुदेव, मला काही प्रश्न विचारायचे आहेत, गेल्या दोन वर्षांपासून ते माझ्या मनात घोळत आहेत, त्यासाठी मी मुद्दाम येथे येण्याचा विचार करत होतो, कृपया मला कोणी अडवू नये अशी विनंती करतो.

“मी एका संताविषयी आख्यायिका ऐकली आहे ती अशी की त्यांचा शिरच्छेद झाला, तरी तळहातावर आपले मस्तक घेऊन ते चालत होते, ही गोष्ट खरी आहे काय?” फ्यूडोरने नाटकीपणे विचारले.

"नाही, ते खोटे आहे," झोसिमा म्हणाले.

"कुठल्याही संतांच्या जीवनात असे घडलेले नाही. ही कथा कोणत्या संताबद्दल सांगितली आहे असे तुम्ही म्हणता?" फादर ग्रंथपालाने विचारले.

"मला माहीत नाही कोणता संत त्यामुळे मी त्यांचे नाव सांगू शकत नाही. मला ही गोष्ट प्योत्र मियुसोव्ह यांनी सांगितली."

"मी तुम्हाला असे कधीच सांगितलेले नाही, मी तर तुमच्याशी कधीच बोलत नाही." मियुसोव्ह रागाने म्हणाला.

"तू मला सांगितलं नाहीस हे खरं आहे, पण तीन वर्षांपूर्वी मी तिथे असताना, तू कुणाला तरी सांगताना ऐकले. तू त्या खुळचट गोष्टींमुळे माझा विश्वास डळमळीत केलास." फ्यूडोर म्हणाला.

तिथे उपस्थित असलेल्या सर्वांनाच फ्यूडोर परत एकदा खोटी बतावणी करत आहे, हे लक्षात आले होते पण त्यामध्ये प्योत्र मियुसोव्हचे नाव घेतले गेल्याने मियुसोव्हच्या सहनशक्तीचा अंत झाला.

"मी प्रत्यक्ष तुमच्याशी बोललो नाही. काही ऐकीव गोष्ट मी गप्पा मारताना दुसऱ्या व्यक्तीला सांगत होतो त्याच्याशी तुमचा काहीच संबंध नव्हता," मियुसोव्ह कर्कशपणे म्हणाला.

"संबंध कसा नाही? त्यामुळेच तर मी माझा विश्वास गमावला," फ्यूडोर प्योत्रची नक्कल करत म्हणाला.

"तुमच्या श्रद्धेची मी काय म्हणून पर्वा करावी?" मियुसोव्ह मोठ्याने ओरडण्याच्या बेतात होता, पण त्याने अचानक स्वतःला आवरले आणि तिरस्काराने म्हणाला, "तुम्ही ज्या गोष्टींना स्पर्श करता त्या सर्व अपवित्र करता."

फादर अचानक आपल्या जागेवरून उठले. "सज्जनहो, तुमच्या आधी आलेले लोक बाहेर माझी वाट पाहत आहेत. मला काही मिनिटे तुम्हाला सोडून बाहेर जाणे भाग आहे त्याबद्दल मला माफ करा," ते त्यांच्या सर्व पाहुण्यांना उद्देशून म्हणाले आणि फ्युडोरकडे वळून म्हणाले, "तुम्ही सारखे खोटे बोलू नका, " असे सांगून ते अल्योशा आणि रकितिनसोबत खोलीच्या बाहेर निघाले.

अल्योशाला श्वास रोखला गेला: तिथून बाहेर जाण्यास तो आतूर झाला होता. एवढे सगळे होऊनही फादर झोसिमा अजिबात नाराज दिसत नव्हते, त्यांचा चेहरा हसतमुख होता, याचा अल्योशाला आनंद झाला होता.

तेवढ्यात फ्युडोरने पुढे येऊन दारात त्यांना अडवले आणि म्हणाला, "मला पुन्हा एकदा आपल्या हाताचे चुंबन घेऊ देत. होय, मी आपल्याबरोबर अजूनही चांगले वागू बोलू शकतो. तुम्हाला असे वाटते काय की मी नेहमीच खोटे बोलतो आणि नेहमीच असा मूर्खपणा करतो ? माझ्यावर विश्वास ठेवा, मी असा वागत आहे त्याला एक कारण आहे, मी तुमची परीक्षा घेत आहे की मी आपल्याशी जुळवून घेऊ शकतो का हे अजमावून पाहत होतो. माझ्या या नम्रतेला तुमच्यालेखी काही किंमत आहे काय? आता मात्र मी खात्रीपूर्वक सांगू शकतो की कोणीही व्यक्ती आपल्याशी जुळवून घेऊ शकेल! पण आता मी अगदी शांतपणे, तोंडाला कुलूप घालून माझ्या खुर्चीत बसणार आहे. आता जे काही बोलायचे आहे ते प्योत्र मियुसोव्हच बोलतील."

प्रकरण 3: श्रद्धाळू स्त्रिया

मठाच्या बाहेरच्या भिंतीला लागून एक मोठी ओसरी होती. तिथे शेतकरी महिलांचा एक घोळका फादर झोसिमांची वाट पाहत उभा होता. ओसरीजवळील खोलीत श्रीमती होह्लाकोव्ह, त्यांच्या मुलीसह, फादर झोसिमांची प्रतिक्षा करत होत्या. काही उच्चपदस्थ महिलांसाठी त्या दोन खोल्या राखीव होत्या.

श्रीमती होह्लाकोव्ह तीस-पस्तीस वर्षांच्या सुस्वरूप, श्रीमंत विधवा होत्या. त्यांचा गुलाबी रंग, काळे डोळे आणि आकर्षक व्यक्तिमत्त्व त्यांना विशेष बनवत होते. पाच वर्षांपूर्वी त्यांचे पती निवर्तले होते. त्यांच्या चौदा वर्षांच्या मुलीला अंशतः पक्षाघात झाला होता, त्यामुळे ती बिचारी गेल्या सहा महिन्यांपासून चालू शकत नव्हती. तिला एका आरामदायी चाकांच्या खुर्चीत बसवून फिरवले जात असे. मुलगी दुबळी असली तरी दिसायला सुंदर आणि आनंदी स्वभावाची होती; तिच्या काळ्या डोळ्यांत खट्याळपणा स्पष्ट दिसत असे.

आईने तिला परदेशात घेऊन जाण्याचे ठरवले होते, परंतु मालमत्तेच्या कामांमुळे त्या त्यांच्या गावात काही दिवस थांबल्या होत्या. आमच्या गावात त्यांचा मुक्काम फक्त आठवडाभराचा होता. तीन दिवसांपूर्वी त्यांनी फादर झोसिमा यांची

भेट घेतली होती. फादर सहसा कुणाला भेटत नसल्याचे त्यांना माहीत होते, तरीही अचानक येऊन व्याधी निवारण करणाऱ्या महान गुरुंची तातडीची भेट घेण्याचा आग्रह त्यांनी धरला होता.

खोलीत त्यांच्याबरोबर आणखी एक भिक्षूही झोसिमांची वाट पाहत उभा होता; तो दूरवरून आशीर्वाद घेण्यासाठी आला होता.

फादर प्रथम ओसरीत जमलेल्या शेतकरी स्त्रियांकडे गेले आणि वरच्या पायरीवर उभे राहिले. त्यांनी मठाधिपतींचा पायघोळ अंगरखा घातला, आणि त्यांचाभोवती स्त्रिया आशीर्वादासाठी गर्दी करू लागल्या. झोसिमांनी त्या स्त्रियांना कृपाशीर्वाद देऊ लागले.

तेवढ्यात त्यांच्याजवळ एका वेड लागलेल्या स्त्रीला चार लोकांनी धरून आणले. फादर झोसिमांना पाहताच ती जणू प्रसव वेदना होत असल्यासारखी तडफडू लागली. झोसिमांनी तिच्या कपाळावर पवित्र वस्त्र ठेवले आणि तिच्यासाठी एक छोटी प्रार्थना वाचली. त्यानंतर ती एकदम शांत झाली.

मी यापूर्वीही अनेकदा अशा स्त्रियांना मठात आणलेले पाहिले आहे. अनेकदा त्या अक्षरशः कुत्र्यासारख्या ओरडत असत, परंतु चर्चमध्ये पवित्र संस्कार झाल्यानंतर त्यांच्यात लक्षणीय बदल दिसत.

शिक्षक आणि इतर लोक म्हणायचे की अशिक्षित स्त्रियांचे वेडेपण हे कामचुकारपण आहे; त्यांना कठोर शिस्त लावल्यास ते सुधारतील. पण वैद्यकीय तज्ञांकडून कळले की हा मानसिक आजार आहे, ज्याचा बळी प्रामुख्याने दुबळ्या, शारीरिक कष्ट सहन करणाऱ्या शेतकरी स्त्रिया पडतात. थकवणारे शारीरिक श्रम,

सतत बाळंतपणानंतर मिळालेला आराम, मुलांचे आणि कुटुंबातील आजार, कौटुंबिक हिंसाचार यांचा परिणाम म्हणून हा मानसिक विकार निर्माण होतो.

झोसिमांनी पवित्र वस्त्राचा स्पर्श आणि मनःशांती देणारी प्रार्थना केल्यावर स्त्री शांत झाली; हा चमत्कार कदाचित मानसिक प्रतिक्रिया होती. त्या स्त्रीचा आणि सभोवतालच्या लोकांचा श्रद्धेवरचा खोल विश्वास या परिणामाला कारणीभूत ठरला. ‘आपण बरे होऊ’ या अपेक्षेमुळे तीव्र, जवळजवळ अनैच्छिक शारीरिक प्रतिक्रिया निर्माण झाली आणि आजाराची लक्षणे क्षणात थांबली.

हा चमत्कार पाहून अनेक स्त्रियांना अश्रू अनावर झाले. काही जणी पवित्र वस्त्राचा स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करू लागल्या, तर काही झोसिमांचा जयजयकार करून धन्यवाद देऊ लागल्या. झोसिमांनी सर्वांना आशीर्वाद दिला आणि काहीशी संभाषणही केले. त्या शांत केलेल्या स्त्रीला झोसिमा ओळखत होते; ती नजिकच्या खेड्यातून आलेली होती आणि यापूर्वीही तिला एकदा त्यांच्याकडे आणण्यात आले होते.

“इथे खूप दूरून आलेली एक स्त्री आहे,” झोसिमांनी एका वृद्ध स्त्रीकडे बोट दाखवत सांगितले. ती तीस-बत्तीस वर्षांची, खूप थकलेली आणि उन्हाने रंगवडलेली होती. दूरून फादर झोसिमांकडे न्याहाळत, डोळ्यात वेडसरपणाची झाक घेऊन तिने आपले दुःख व्यक्त केले.

शेतकरी वर्ग आपली दुःखं अंतःकरणात गोळा करतो; ती बहुधा अव्यक्त राहतात. परंतु कधी-कधी ही दुःखे बाहेर पडतात, अश्रूंमध्ये व्यक्त होतात आणि वेदनांच्या अभिव्यक्तीद्वारे मुक्तता मिळवतात. अशा प्रकारे दुःख व्यक्त करणे, जखम

उघडी ठेवून हृदयाला थोडा आराम देणे, काही प्रमाणात सांत्वनाची भूमिका बजावते. त्या दूरच्या गावच्या गरीब स्त्रीचे दुःख त्याच पठडीतील होते.

"तू एक कष्टकरी स्त्री आहेस ना?" झोसिमांनी तिला आपुलकीने विचारले.

"होय फादर, मी दूरच्या गावात राहणाऱ्या, एका शेतकऱ्याची बायको आहे. तुमच्याबद्दल बरेच ऐकून तुम्हाला भेटायला आले आहे. फादर मी माझ्या लहान मुलाला जेव्हा जमिनीत पुरले, तेव्हापासून अशी देवाच्या ठिकाणी भटकत आहे. या सारख्या तीन मठात जाऊन आले, त्यांनी मला सांगितले, 'जा नस्तास्या जा, झोसिमांना भेट,' म्हणून मी आपल्या दारी आले आहे, काल चर्चमध्ये विधी केले, आज तुम्हाला भेटायला आले आहे," शोकगीत आळवल्याच्या सूरात, दुःख आणि वेदनेने विव्हळत ती म्हणाली.

"तू कशासाठी रडत आहेस?" झोसिमांनी हलकेच विचारले.

"फादर, मी माझ्या तीन वर्षांच्या बाळाला कायमची गमावून बसले आहे. या गोष्टीला तीन महिने होऊन गेले, अजून मी त्याच दुःखात पूर्ण बुडून गेले आहे. माझ्या चार मुलांतील तो शेवटचा होता. या अगोदर तीन मुले देवाघरी गेली तेव्हा या बाळाकडे पाहून मन घट्ट केले होते. आता शेवटचा धागा तुटला. फादर आम्ही निःसंतान झालो. माझे बाळ सतत माझ्या डोळ्यासमोर येते. त्याचे कपडे, त्याचे बूट, त्याची खेळणी, त्याचे जे काही म्हणून आहे ते पाहून मला भडभडून येते. तीन महिने झाले, मी माझ्या नवऱ्याला-निकिटाला सांगून तीर्थयात्रेला बाहेर पडले. आमच्याकडे घोडागाडी आहे. निकिटा- माझा नवरा घोडागाडी चालवतो. तसे आम्ही खाऊन पिऊन बऱ्यापैकी चांगल्या घरचे लोक आहोत. पण आता या सगळ्याचा आम्हाला काय फायदा? मी घराबाहेर पडल्यापासून निकिटा दारू

प्यायला लागला आहे, नक्कीच पूर्वीपेक्षा जास्त प्रमाणात प्यायला लागला आहे. मी त्याला विसरले आहे. मी सर्व काही विसरले आहे. मला आता काही आठवायचे नाही. मला आता पुन्हा एकमेकांसोबत आयुष्य घालवावे असे वाटत नाही. माझा संसार आता संपला आहे, माझे सर्व काही संपले आहे. मला माझे घर आणि माझ्या माणसांची पाहण्याची इच्छा नाही. मला कशाचीही काळजी उरली नाही!"

"मुली, माझे जरा ऐक," झोसिमा विलक्षण हळूवार स्वरात म्हणाले, "फार फार वर्षापूर्वी आपला मुलगा देवाघरी गेल्यामुळे एका दुःखी आईचे सांत्वन करताना, एका महान संताने तिला सांगितले, 'देवाच्या सिंहासनासमोर ही चिमुरडी मुले मोठ्या निर्भयपणे देवाला विचारतात, 'हे स्वर्गातील पित्या, तूच आम्हाला जीवन दिलेस आणि आम्हाला त्याचा उमज पडायच्या आत काढूनही घेतलेस,' देवाला वारंवार या गोष्टीची विचारणा करायला ही चिमुरडी अजिबात घाबरत नाही त्यामुळे त्यांना देव स्वर्गात देवदूतांचा दर्जा बहाल करतो," असे सांगून फादर त्या स्त्रीला म्हणाले, "मुली तूही दुःख करू नकोस, रडू नकोस, कारण तुझा लहान मुलगा, देवदूतांच्या सहवासात प्रभूसोबत आहे. ज्या महान संताने ही गोष्ट त्या दुःखी मातेला सांगितली, तो कधीच खोटे बोलू शकत नाही. म्हणून, मुली, तूही हे जाणून घे की तुझे बाळ देवाच्या सिंहासनासमोर आहे, आनंदी आहे, खुशाल आहे आणि तुझे बाळ, तुझ्यासाठी देवाकडे प्रार्थना करत आहे. आणि म्हणून एका डोळ्यात दुःखाने अश्रू गाळत असशील तर दुसऱ्या डोळ्यातून आनंदाश्रू वाहू देत."

त्या स्त्रीने त्यांचे बोलणे शांतपणे ऐकले आणि एक खोल उसासा टाकला.

"माझा नवरा पण मला असेच सांगून माझे सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करत होता. तो मला म्हणाला, 'अशी वेड्यासारखी का रडतेस? आपले बाळ तर देवासमोर

देवदूतांसोबत गातोय यात शंका नाही,' पण हे सांगताना, तो स्वतः रडत असतो. मी त्याला सांगितले, 'मला माहीत आहे तो जर देवाजवळ नाही तर दुसऱ्या कुणाजवळ असणार? पण तो फक्त आपल्या बरोबर पूर्वीप्रमाणे नाही हेच खरे आहे,' मला दूरून का होईना, त्याला पाहता आले असते तर मी शांतपणे लपून त्याला पाहिले असते, त्याचा आवाज ऐकला असता. दुडूदुडू पावलांनी धावत येत, 'आई तू कुठे आहेस?' या हाकेला 'ओ' न देता नुसते त्याला पाहून समाधान मानले असते. पण तो गेला आहे, फादर, तो गेला आहे आणि मी पुन्हा कधीही त्याचे बोलणे ऐकू शकणार नाही. हा त्याचा छोटासा कमरेचा पट्टा आहे जो मी पाहू शकते, पण तो मी आता त्याला कधीही पाहू शकणार नाही किंवा त्याचे गोड शब्द ऐकू शकणार नाही."

तिने आपल्या लाडक्या मुलाचा छोटासा भरतकाम केलेला कमरेचा पट्टा बाहेर काढला आणि दोन्ही हातांनी चेहरा झाकून गदगदून रडायला लागली.

"येथे समजूत घातली होती, ती लागेल हीच आहे-जी तिच्या मरण पावलेल्या मुलासाठी रडत आहे आणि तिचे सांत्वन करणे कोणालाही शक्य नाही. पृथ्वीतलावर असे असह्य दुःख भोगणाऱ्या अनेक माता आहेत, त्यांचे सांत्वन होणार काहीही केले तरी होणार नाही. बाई आपण मुक्तपणे विलाप करा, स्वतःचे सांत्वन करून घेऊ नका, पण दरवेळी रडताना एक गोष्ट लक्षात ठेवा, स्वर्गातून आपले बाळ, देवदूत बनून आपणास पाहत आहे. त्याच्यावरील तुमच्या गाढ प्रेमाची साक्ष देणारे, तुमचे अखंड वाहणारे अश्रू पाहून त्याच्या डोळ्यात आनंदाश्रू उभे राहतात आणि तो तुमचे दुःख देवासमोर सादर करेल. अजून बराच काळ हे दुःख तुमच्या बरोबर असणार आहे. पण कालांतराने ते हलके होईल. तुमच्या अनावर अश्रूंचे कढ कालांतराने सौम्य बनून तुमचे हृदय शुद्ध करतील आणि पापापासून मुक्ती देतील. मी

तुमच्या मुलाच्या आत्म्याच्या शांतीसाठी प्रार्थना करेन. त्याचे नाव काय होते?"
फादर झोसिमांच्या वाणीतून सहवेदना खोलवर झिरपत होती.

"अॅलेक्सी, फादर."

"एक गोड नाव. संत अलेक्सीच्या नावावरून?"

"हो, फादर."

"तो एक महान संत होता! मुली, मी त्याला आणि तुझ्या दुःखाला माझ्या प्रार्थनेत आठवेन आणि तुझ्या नवऱ्याच्या आरोग्यासाठी प्रार्थना करेन. त्याला सोडून घरातून निघून जाणे हे तुझ्यासाठी पाप आहे. तुझे लहान बाळ जेव्हा स्वर्गातून बघेल की तू त्याच्या वडिलांना सोडून दिले आहेस तेव्हा ते दुःखी होईल, रडेल देखील. तो स्वर्गात आनंदात असताना तू त्याला का त्रास देत आहेस? तो जिवंत आहे कारण आत्मा अमर असतो आणि जरी तो घरात नसला तरी तो अदृश्य रूपात तुझ्या जवळ आहे, जेव्हा तूच म्हणतेस की घर तुला आवडत नाही तेव्हा तो तरी घरात कसा येईल? जर त्याला तुम्ही दोघे एकत्र दिसला नाहीस, तर तो आईवडील म्हणून कोणाकडे जाईल? तो आता स्वप्नात तुझ्याकडे येतो आणि तू दुःखी होतेस. पण तू घरी परत गेलीस की तो स्वप्नात आला तरी तू दुःखी होणार नाहीस कारण तेव्हा तो तेव्हा आनंदी असेल.

"मुली, तू तुझ्या नवऱ्याकडे जा; अगदी आजच जा."

"मी जाईन, फादर... तुमच्या म्हणण्यानुसार मी नक्की जाईन. तुम्ही थेट माझ्या हृदयाला स्पर्श केला आहे. माझे पती—निकिटा—माझी वाट पाहत असतील," ती बाई जणू गाण्याच्या स्वरात बोलू लागली; पण त्या आधीच फादर झोसिमा एका वृद्ध स्त्रीकडे वळले होते. ती जवळच्या शहरातून आली होती. ती स्वतःला एका सैन्य

अधिकाऱ्याची विधवा पत्नी असल्याचे सांगत होती. तिचा मुलगा वासेऱ्का, सैन्यात भरती झाला होता. त्याची तुकडी सायबेरियातील इर्कुत्स्क येथे तैनात होती. तेथून त्याची दोन पत्रे आली; पण त्यानंतर ँक वर्ष उलटून गेले तरी काही खबरबात नव्हती, म्हणून ती फार चिंतेत होती.

तिने फादरना विचारले, "फादर, माझ्या ँका मैत्रिणीने मला सांगितले की, मुलाच्या आत्म्याच्या शांतीसाठी चर्चमध्ये प्रार्थना केली तर, जर तो जिवंत असेल तर त्याच्या आत्म्याला त्रास होईल आणि मग तो किमान पत्र तरी पाठवेल किंवा घरी परत येईल. हा उपाय हमखास उपयोगी पडतो, असे ती म्हणाली. असे करणे योग्य ठरेल का?"

"असल्या विचारांकडे लक्ष देऊ नकोस. असा प्रश्न विचारणेही लाजिरवाणे आहे. जिवंत माणसाच्या आत्म्याच्या शांतीसाठी प्रार्थना करणे कसे शक्य आहे? अगदी त्याच्या स्वतःच्या आईलाही! हे मोठे पाप आहे-जादूटोण्यासारखेच. त्याऐवजी परमेश्वराकडे त्याच्या उत्तम आरोग्यासाठी आणि सुखरूप परत येण्यासाठी प्रार्थना कर. मग परमेश्वर तुमची चूक क्षमा करून त्याला योग्य मार्गदर्शन करेल. आणि ँक—तुझा मुलगा नक्की जिवंत आहे. तो परत येईल, किंवा निदान खुशालीचे पत्र तरी पाठवेल."

"फादर, परमेश्वर आपल्यावर कृपा करो! आम्हाला आधार दिल्यात, योग्य मार्ग दाखवलात-यासाठी देव आपल्याला नक्कीच आशीर्वाद देईल," वृद्ध स्त्रीने कृतज्ञतेने सांगितले.

तेवढ्यात एक थकलेली, उपाशी दिसणारी तरुण शेतकरी स्त्री शांतपणे त्यांच्याकडे पाहत उभी होती. तिच्या डोळ्यांत याचनायुक्त वेदना स्पष्ट दिसत होती; पण ती पुढे येण्यास धजावत नव्हती.

"मुली, काय हवे आहे?" झोसिमांनी विचारले.

"फादर... माझ्या आत्म्याला मुक्त करा," ती हळू आवाजात म्हणाली आणि गुडघे टेकून त्यांच्या पाया पडली. "मी पाप केले आहे, बाबा... माझ्या पापाची मला फार भीती वाटते."

फादर खालच्या पायरीवर बसले. ती स्त्री जवळ आली आणि थरथरत्या आवाजात सांगू लागली, "तीन वर्षांपूर्वी मी विधवा झाले. माझे वैवाहिक जीवन खूप कठीण होते. माझा नवरा म्हातारा होता आणि मला नेहमी मारहाण करत असे. जेव्हा तो आजारी पडला तेव्हा मला सतत भीती वाटू लागली-तो बरा झाला तर पुन्हा मला त्रास देईल... आणि मग माझ्या मनात एक भयंकर विचार आला..."

"थांब," फादर सौम्य पण ठाम आवाजात म्हणाले. त्यांनी आपला कान तिच्या ओठांजवळ नेला. ती कुजबुजत कबुली देत राहिली.

"तीन वर्षांपूर्वी?" त्यांनी विचारले.

"होय. या आधी मी जास्त विचार केला नाही; पण आता मी वारंवार आजारी पडते, आणि तो विचार काही केले तरी माझी पाठ सोडत नाही."

"तू खूप दूरवरून आली आहेस?"

"हो, तीनशे मैलांपेक्षा जास्त अंतरावरून आले आहे."

"हे कबुलीजबाबात सांगितले आहेस का?"

"हो... दोनदा सांगितले आहे."

"चर्चमधील प्रभुभोजनात सहभागी होऊ दिले का?"

"हो, पण मला अजूनही भीती वाटते. मला मरण्याची भीती वाटते."

"कधीही घाबरू नकोस. जर तुझा पश्चात्ताप खरा असेल, तर प्रभू सर्व काही क्षमा करेल. मनुष्य असे कोणते पाप करू शकतो की जे देवाच्या अमर्याद प्रेमापेक्षा मोठे असेल? प्रेमाहून मोठे पाप नसते. पश्चात्ताप ठेव, देवावर विश्वास ठेव. देव तुला तुझ्या पापासकट प्रेम करतो-हे कधी विसरू नकोस. असे वचन आहे की स्वर्गात एका पश्चात्तापी पाप्यामुळे दहापट सत्त्वशील लोकांपेक्षा अधिक आनंद होतो. म्हणून निर्भय राहा. मनात कोणाविषयी कटुता ठेवू नकोस. ज्याने तुला दुखावले त्यालाही मनापासून क्षमा कर. प्रेम कर—कारण प्रेमाने पापक्षालन होते. मीसुद्धा पापी असून तुला दया दाखवू शकतो; तर मग देव किती अधिक दयाळू असेल?"

झोसिमांनी तिच्या कपाळावर तीन वेळा क्रॉसचे चिन्ह केले आणि आपल्या गळ्यातील एक छोटी प्रतिमा तिच्या गळ्यात घातली. ती न बोलता जमिनीवर वाकून राहिली.

तेवढ्यात एक शेतकरी स्त्री लहान बाळाला घेऊन आली.

"फादर, मी व्याशेगोर्येहून आले आहे."

"पाच मैल तू एवढ्या बाळासह चालत आलीस... काय हवे तुला?"

"मी तुम्हाला भेटायला आले आहे. आधीही एकदा भेटले होते—आठवते का? आम्हाला समजले की तुम्ही आजारी आहात म्हणून आले; पण तुम्ही तर बरे

आहात! तुम्ही अजून वीस वर्षे जगाल. देव कृपा करो! तुमच्यासाठी प्रार्थना करणारे इतके लोक आहेत; तुम्हाला काही होईलच कसे?"

"मुली, तुझे आभार."

"मला एक गोष्ट विचारायची आहे. फार मोठी नाही. माझ्याकडे साठ कोपेक आहेत. मला ते माझ्यापेक्षा गरजू व्यक्तीला द्यायचे आहेत. तुमच्या हातून दिले तर ते योग्य ठिकाणी पोहोचतील, म्हणून..."

"धन्यवाद, प्रिय मुली. तू उत्तम स्त्री आहेस. तसेच करीन. ही तुझी मुलगी?"

"हो, फादर—माझी लहान मुलगी, लिझावेता."

"परमेश्वर तुम्हा दोघींना आशीर्वाद देवो! तू माझे हृदय आनंदित केलेस, मुली. अलविदा, प्रिय लोकांनो... आता मी निरोप घेतो."

त्यांनी सर्वांना आशीर्वाद दिला आणि नम्रपणे सर्वासमोर झुकले.

प्रकरण 4: मॅडम होह्लाकोव्ह

भोळ्याभाबड्या शेतकरी महिलांना झोसिमा भेटले, त्यांची प्रेमाने विचारपूस केली, यथायोग्य मार्गदर्शन केले, दुःखी जीवांचे सांत्वन केले आणि सर्वांना आशीर्वाद दिले-हे सर्व दृश्य ओसरीला लागून असलेल्या खोलीतील श्रीमती होह्लाकोव्ह पाहत होत्या; नकळत त्यांचे डोळे पाणावले. सर्वात शेवटी फादर त्यांच्या जवळ गेले तेव्हा त्या भारावलेल्या आवाजात म्हणाल्या, “या भोळ्याभाबड्या, साध्यासुध्या शेतकरी स्त्रियांचे आपल्यावरील प्रेम व भक्ती पाहून मी आज धन्य झाले.”

“तुमच्या मुलीची तब्येत कशी आहे? आणि तुम्हाला माझ्याशी पुन्हा काही बोलायचे होते का?”

“होय, त्यासाठीच मी आपले आभार मानण्यासाठी पुन्हा इथे आले आहे.

गेल्या गुरुवारी आपण तिच्यासाठी प्रार्थना केलीत आणि आपल्या हस्तस्पर्शाने माझ्या मुलीला-लिझला-पूर्णपणे बरे केलेत. आम्ही आपल्या हातांचे

चुंबन घेण्यासाठी, आपले आभार मानण्यासाठी मुद्दाम येथे परत येण्याची घाई केली.”

“बरी झाली म्हणजे काय? ती तर अजूनही तिच्या खुर्चीत पडून आहे.”

“पण गुरुवारपासून तिचा रात्रीचा ताप पूर्णपणे थांबला आहे आणि एवढेच नाही तर तिच्या पायात अधिक शक्ती आली आहे. झोप चांगली लागते आहे आणि मुख्य म्हणजे तिच्या चेहऱ्यावर वेगळीच प्रसन्नता दिसत आहे. आज सकाळीच ती कोणत्याही आधाराशिवाय एक मिनिटभर उभी राहिली! मी आमच्या डॉक्टरांनाही सांगितले तर त्यांनाही आश्चर्य वाटले. एवढी आपली कृपा झाल्यावर आम्ही इथे येणे स्वाभाविकच आहे, नाही काय?

बेटा लिझ, फादर झोसिमांचे आभार मान आणि अशीच कृपा अखंड राहावी म्हणून प्रार्थना कर.”

लिझचा सुंदर, हसरा चेहरा एकाएकी गंभीर झाला. खुर्चीतून शक्य तेवढे उठत तिने झोसिमांकडे पाहत हात जोडले. पण झोसिमांच्या मागे उभा असलेल्या अल्योशाला पाहून तिला हसू आवरेना; त्यामुळे तिला स्वतःचाच राग येत होता.

“आई, तो बघ-तो तिथे उभा आहे,” असे म्हणत तिने अल्योशाकडे बोट दाखवले.

अल्योशाचा चेहरा लाजेने गोरा-मोहरा झाला, डोळे चमकले आणि त्याने झटकन मान खाली घातली.

तिच्या आईने आपला हात पुढे करत अल्योशाला विचारले, “अरे अलेक्सी, तू कसा आहेस? कॅटरिना इव्हानोव्हनाने लिझकडे तुझ्यासाठी एक निरोप दिला आहे.”

फादर मागे वळले आणि अल्योशाकडे लक्षपूर्वक पाहू लागले. अल्योशा पुढे झाला; काहीसा अवघडून, हसण्याचा प्रयत्न करत तो लिझसमोर उभा राहिला.

“कॅटरिना इव्हानोव्हनाने ही चिड्डी तुला द्यायला मला दिली आहे. तिने तुला लवकरात लवकर येऊन भेटण्यासाठी सांगितले आहे. ती म्हणाली, ‘तो मला नक्की भेटेल, माझी निराशा करणार नाही.’”

“तिने मला का बोलावले आहे?” अल्योशा आश्चर्याने म्हणाला; त्याच्या चेहऱ्यावर चिंता दिसत होती.

“अरे, ते सगळे तिचे आणि तुझा भाऊ—दिमित्री—यांच्यामध्ये अलीकडे जे घडले आहे त्या संदर्भात आहे. कॅटरिना इव्हानोव्हनाने एक निर्णय घेतला आहे; पण तिला तुला भेटायचे आहे... का, ते मी सांगू शकत नाही. पण ती तुला लगेच भेटायला सांगते, आणि तू जाशील याची तिला खात्री आहे. हे धर्मकर्तव्य आहे, असे समज.”

“पण मी तिला फारसे ओळखत नाही. तिला मी फक्त एकदाच पाहिले आहे,” अल्योशा पुरता गोंधळून गेला होता.

“अरे, तिच्यासारखी सद्गुणी मुलगी शोधून सापडणार नाही! बिचारीला अजून काय-काय सहन करावे लागणार आहे, देवच जाणे! जे काही चालले आहे ते मात्र भयंकर आहे-अगदी भयंकर!” लिझची आई म्हणाली.

“बरे, मी जाईन,” अल्योशा म्हणाला. त्याने त्या छोट्या, गूढ चिड्डीकडे पाहिले; त्यात त्याला येण्याची तातडीची विनंती होती, पण कोणतेही स्पष्टीकरण नव्हते.

“अरे व्वा! किती छान! मला वाटले तू जाणार नाहीस—तसे मी आईलाही म्हटले होते. पण तू स्वतःच्या कर्तव्याला जागणारा आहेस, हे पाहून मला आनंद झाला,” लिझ खेळकरपणे म्हणाली.

“लिझ!” आईने हलकेच दटावले; पण मग हसत अल्योशाला म्हणाली,

“अलेक्सी, तू तर आम्हाला पूर्णपणे विसरून गेल्यासारखा दिसतोस. लिझ म्हणते की इतर कोणी येण्यापेक्षा तुझ्या येण्याने तिला जास्त आनंद होतो.”

अल्योशाने मान खाली घातली; त्याचा चेहरा लाजेने लाल झाला आणि तो हसू लागला. फादर झोसिमांचे मात्र त्याच्याकडे लक्ष नव्हते. ते दूरवरून आलेल्या एका गरीब भिक्षूसोबत बोलत होते. त्यांनी त्याला आशीर्वाद दिला आणि आपल्या कुटीत येण्याचे आमंत्रण दिले.

“आपण असा चमत्कार कसा करू शकता?” भिक्षूने अचानक विचारले-रोख अर्थातच लिझच्या ‘बरे होण्याकडे’ होता.

“याबद्दल बोलणे आत्ता घाईचे होईल. आराम मिळणे म्हणजे रोग पूर्णपणे बरा होणे असे नाही. आराम अनेक कारणांनी मिळू शकतो. पण जर रोगमुक्तता मिळाली असेल तर ती देवाची इच्छा-त्याशिवाय दुसरे काहीही नाही. ही सर्व देवाची कृपा आहे. आपण माझ्या कुटीत भेट द्यावी,” झोसिमा म्हणाले आणि पुढे जोडले,

“अलीकडे मी सहसा पाहुण्यांना भेटत नाही. मी आजारी आहे; मला माहीत आहे की माझे शेवटचे दिवस जवळ आले आहेत.”

“छे! छे! असे अजिबात होणार नाही. देव तुम्हाला एवढ्या लवकर आमच्यापासून दूर नेणार नाही! तुम्ही तर अजिबात आजारी दिसत नाही; उलट खूप आनंदी दिसत आहात,” लिझची आई मोठ्याने म्हणाली.

“आज मी बरा आहे-पण हे तात्पुरते आहे. मला माझा आजार माहित आहे. तरी मी तुम्हाला आनंदी दिसत असेन, तर ती चांगली गोष्ट आहे. मनुष्य आनंदासाठी जन्माला आला आहे; आनंदी राहणे ही देवाचीच इच्छा आहे. म्हणूनच संत, सत्पुरुष आनंदी असतात-लोकांच्या कल्याणात त्यांचा आनंद सामावलेला असतो.”

“फादर, तुम्ही किती सुंदर बोलता! किती धीरोदात्त, उच्च विचार! मनाला भिडले. पण आपण म्हणता तो आनंद आहे तरी कुठे? असा सुखी मनुष्य कुठे सापडतो? मागच्या भेटीत जी गोष्ट सांगण्याची हिंमत झाली नव्हती ती सांगायला आज आले आहे—खूप दिवस झाले, मी खूप त्रास सहन करते आहे! मला क्षमा करा—मी अत्यंत दुःखी आहे!” लिझची आई भावनाविवश होऊन म्हणाली.

“नेमके काय दुःख आहे?” झोसिमांनी चौकशी केली.

“मी... मी त्रस्त आहे... कारण माझा विश्वास कमी पडतो.”

“देवावर विश्वासाचा अभाव?”

“नाही! तसे नाही! पण मृत्यूनंतरचे जीवन मला अजूनही एक कोडेच वाटते आणि ते कोणी सोडवू शकेल, याविषयी माझ्या मनात शंका आहे. तुम्ही नुसत्या हस्तस्पर्शाने अनेक रोगी बरे केले आहेत; तुम्हाला मानवी आत्म्याचे गाढे ज्ञान आहे.

तुम्ही माझ्यावर पूर्णतः विश्वास ठेवावा, अशी माझी अपेक्षाही नाही; पण मी आता जे बोलत आहे ते पूर्ण गंभीरतेने बोलत आहे. मला मृत्यूनंतरच्या जीवनाची भीती वाटते. या विषयावर कुणाला विचारावे हे मला समजत नव्हते, पण आज मी धाडस करून तुम्हालाच विचारत आहे. तुम्ही मला मृत्यूनंतरच्या जीवनाविषयी काही सांगू शकाल का? लिझच्या आईने हात जोडून झोसिमांना विचारले.

“माझे तुमच्याविषयी काय मत आहे याचा विचार करून तुम्ही स्वतःला त्रास करून घेऊ नका. तुम्हाला होणाऱ्या यातनेच्या सत्यतेची मला पूर्ण कल्पना आहे,” फादर म्हणाले.

“हा तुमच्या मनाचा मोठेपणा आहे. माझ्यावर लहानपणी श्रद्धेचे संस्कार आपसूक झाले. नंतर मात्र, प्रत्येकाच्या मनात देवावर श्रद्धा कशी निर्माण झाली, याची मला उत्सुकता वाटू लागली आणि त्याचे उत्तर शोधण्यासाठी मी खूप प्रयत्न केले. वाचन केल्यावर मला असे समजले की निसर्गातील प्रकोपाच्या भीतीमुळे माणसाच्या मनात देवाबद्दलची श्रद्धा निर्माण झाली आहे; बाकी मृत्यूनंतरचे जीवन वगैरे सर्व खोटे आहे.

आयुष्यभर ज्या गोष्टींवर विश्वास ठेवत आले, त्या गोष्टी आता मरणाच्या जवळ येताना खोट्या आहेत असे लक्षात आल्यावर मी पूर्णपणे सैरभैर झाले आहे. ज्या गोष्टींवर मी आयुष्यभर विश्वास ठेवला, त्यांच्याच खऱ्या-खोट्याची खातरजमा मी कशी करू? माझा डळमळीत झालेला विश्वास परत कसा मिळवू? हा प्रश्न मला झोप लागू देत नाही. मी आज माझे अंतःकरण तुमच्यासमोर उघड करते आहे. आजूबाजूला पाहते, तर मला दिसते की इतरांना अशा प्रश्नांमुळे त्रास होत नाही; पण मला मात्र आता हा त्रास सहन होत नाही.” लिझची आई तळमळीने बोलत होती.

“तुम्ही म्हणता ते बरोबर आहे. जरी तुम्हाला स्वतःच्या अनुभवातून खात्री पटली तरीही ही गोष्ट तर्काने सिद्ध करता येत नाही. या अनुभवाची गुरुकिल्ली म्हणजे इतरांवर निःस्वार्थ प्रेम. ते प्रेम कृतीतून दिसले पाहिजे; तेव्हाच व्यक्ती हळूहळू देवाची उपस्थिती आणि आत्म्याचे अमरत्व अनुभवू लागते. हे प्रेम अथक, स्वतःला विसरून आणि खरेखुरे असले पाहिजे. केवळ प्रेमाची कल्पना करणे पुरेसे नाही. जेव्हा खऱ्या प्रेमाचा अनुभव येतो, तेव्हाच आपल्या सर्व शंकांचे निरसन होऊन विश्वास अढळ होतो.”

“कृतीतून प्रेम? फादर, मला आणखी एका प्रश्नाचे उत्तर हवे आहे. मानवजातीची सेवा करणे हे माझे ध्येय आहे. त्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करण्याची माझी तयारी आहे—अगदी माझ्या मुलीचा, लिझचासुद्धा! असा विचार मनात आला, की मला आत्मिक बळ मिळते. दीन-दुबळ्या, दुःखी लोकांना मदत करणे आणि अपंग-आजारी लोकांची सेवा करणे हे माझे स्वप्न आहे. या ध्येयाविषयी माझ्या मनात अजिबात किंतु-परंतु नाही; मला कशाचीही भीती किंवा किळस वाटत नाही. यावरून माझे मानवतेवरील प्रेम तुम्ही मान्य कराल ना?”

“तुमचे स्वप्न निश्चितच खूप चांगले आहे. अजाणतेपणी तुमच्याकडून एखादे चांगले कार्य खरोखरच घडेलही,” फादर म्हणाले.

“हो, पण तरीही मला प्रश्न पडतो-अशा कर्तव्यकठोर मार्गावर मी किती काळ टिकू शकेन? समजा मी एखाद्या दुर्धर आजारी व्यक्तीची मनापासून सेवा केली आणि त्यालाच त्याचे काहीच मोल वाटले नाही; उलट कृतघ्नपणे माझ्याविरुद्ध तक्रारी करू लागला, तर? मग माझी सेवा करण्याची इच्छा हळूहळू कमी होईल. जर त्याची जाणच कुणाला नसेल तर, उगाच कष्ट का करायचे? थोडक्यात-मी केलेल्या सेवेचा

मोबदला म्हणून मला त्वरित कृतज्ञता, प्रशंसा आणि प्रेम मिळावे, असे मला वाटते... अगदी पगारी नोकरासारखे,” लिझची आई स्वतःवर कठोर टीका करत म्हणाली.

“नेमकी हीच गोष्ट मला एका डॉक्टरांनी सांगितली होती,” फादर शांतपणे म्हणाले. “तो मनमोकळा आणि बुद्धिमान होता. त्याचे म्हणणे होते-तो ‘मानवजाती’वर प्रेम करतो; परंतु जिवंत माणसांवर प्रेम करू शकत नाही. मानवतेच्या दृष्टिकोनातून त्याने अनेक योजना बनवल्या होत्या; त्यासाठी प्राण पणाला लावायलाही तो तयार होता. पण एका माणसाबरोबर दोन दिवस एकत्र राहणे त्याला अशक्य होते. जसा माणसांचा सहवास त्याला अप्रिय वाटे, तसतसे त्याचे ‘मानवते’वरील प्रेम अधिक वाढे.”

“अरेरे! मग अशा वेळी काय करायचे? यावर उपाय काय? सेवेची इच्छा असूनही ही अडचण मार्गात उभी राहतेच,” लिझची आई हळहळत म्हणाली.

“निराश होण्याचे कारण नाही. तुम्हाला या गोष्टीचे वार्डट वाटते, हेच पुरेसे आहे. जे तुमच्या हातून शक्य आहे ते करा-त्याची नोंद नक्की घेतली जाईल. तुम्ही स्वतःला इतक्या खोलवर ओळखलेत, ही खूप मोठी गोष्ट आहे. पण जर हा स्पष्टवक्तेपणा तुम्ही केवळ माझी प्रशंसा मिळवण्यासाठी धारण केला असेल, तर तुम्हाला निस्वार्थ प्रेमाच्या अनुभूतीपासून वंचित राहावे लागेल, आणि तुमच्या सुंदर कल्पना कधीही वास्तवात उतरणार नाहीत. मग हळूहळू मृत्यूनंतरच्या जीवनाविषयी विचार करण्याची ऊर्मीही कमी होईल,” फादर स्पष्टपणे बोलले.

“आपण मला पूर्णतः निरुत्तर केलेत. ‘सेवेच्या बदल्यात कृतघ्नपणा मी सहन करू शकणार नाही,’ असे मी तुम्हाला सांगितले-तेव्हा मला तुम्हाला माझ्या प्रामाणिकपणाची खात्री द्यायची होती, याची जाणीव आता तुमच्या बोलण्यामुळे

झाली. तुम्ही मला आरपार ओळखले आहे आणि सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या आहेत,” लिझची आई भावुकपणे म्हणाली.

“तुम्ही खरे बोलत आहात काय? असो, यापुढे आपल्या कबुलीनंतर आपण प्रामाणिक आणि मनाने चांगल्या आहात, यावर मी विश्वास ठेवतो. या मार्गावर जरी तुम्हाला तात्काळ आनंद मिळाला नाही तरी तुम्ही योग्य मार्गावर आहात, हे लक्षात ठेवा आणि मुख्य म्हणजे तो मार्ग सोडू नका. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे खोटेपणा टाळा-कोणत्याही प्रकारचा खोटेपणा. विशेषतः स्वतःशी कधीही खोटे बोलू नका. आपल्या अंतःकरणात क्षणोक्षणी डोकावत राहा आणि आपण स्वतःची फसवणूक तर करत नाही ना, याची खात्री करा. तुमचे ‘अवगुण’ आत्मपरीक्षणाने जसे कमी होत जातील तसे तुमचे अंतःकरण शुद्ध होत जाईल. त्यामुळे आपल्या अवगुणांबद्दलही भिऊ नका.

मुख्य म्हणजे-इतरांना आणि स्वतःलाही कधी तुच्छ लेखू नका. दुसऱ्यांवर प्रेम करायला घाबरू नका. कोणत्याही प्रकारच्या खोटेपणातून भय निर्माण होते. निस्वार्थी प्रेम प्रत्यक्ष आचरणात आणणे ही अत्यंत कठीण, गुंतागुंतीची आणि आव्हानात्मक गोष्ट आहे. उलट, केवळ प्रेमाची कल्पना करणे म्हणजे एक आनंददायी स्वप्न पाहण्यासारखे आहे. अशा स्वप्नातील प्रेमात आवेग आणि नाट्यमयता असते; त्वरित समाधान आणि सामाजिक मान्यता मिळवण्यासाठी केलेले प्रयत्न असतात. पण निस्वार्थ प्रेमासाठी धैर्य आणि परिश्रम करण्याची तयारी लागते आणि ही क्षमता काही मोजक्यांच्याच वाट्याला येते.

जेव्हा तुम्ही निस्वार्थ प्रेमाच्या मार्गावर चालत असता आणि तुमच्या सर्व प्रयत्नांनंतरही तुम्ही तुमच्या ध्येयापासून दूर जात आहात, असे वाटू लागते-त्या

अत्यंत निराश क्षणीच तुम्हाला परमेश्वराच्या सततच्या, रहस्यमय पाठिंब्याची आणि प्रेमाची स्पष्ट जाणीव होत असते. हे मी खात्रीपूर्वक सांगतो.

मी तुमच्यासोबत अधिक वेळ राहू शकलो नाही याबद्दल क्षमस्व. आत मंडळी माझी वाट पाहत आहेत. आता मी निरोप घेतो," असे झोसिमा म्हणाले.

लिझच्या आईच्या डोळ्यातून अश्रू घळघळ वाहू लागले.

"फादर, माझ्या लिझला आपला कृपाशीर्वाद द्या, तिच्यावर आपले प्रेम असू दे," ती मोठ्याने म्हणाली.

"ती तर माझ्या प्रेमास पात्र नाही. मघापासून मी तिचा खोडकरपणा पाहतो आहे," झोसिमा गंमत म्हणून म्हणाले. "तू अलेक्सीवर का बरे हसत आहेस?"

खरोखरच लिझ संपूर्ण वेळ अल्योशाची चेष्टा करत होती. मुद्दाम त्याचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेण्याचा तिचा बाळबोध हट्ट सुरू होता. नजरानजर झाली की ती हसत त्याची खिल्ली उडवत असे. त्यामुळे अल्योशा अस्वस्थ झाला; शेवटी तो तिच्यापासून दूर जाण्यासाठी झोसिमांच्या पाठीमागे गेला. पण एका अनामिक ओढीने त्याची नजर पुन्हा लिझकडे वळली आणि ती नेमकी याच क्षणाची वाट पाहत होती. तिला त्याचे खूप हसू आले.

"मुली, तू मघापासून मी पाहतो आहे-तू अल्योशाची मुद्दाम का खोड काढतेस?" झोसिमांनी तिला हलकेच फटकारले.

लिझ चमकली; चेहरा लालबुंद झाला. पण क्षणातच तिने स्वतःला सावरले आणि तक्रारीच्या सुरात म्हणाली- "अगोदर त्यालाच विचारा—तो किती बदलला आहे ते! मी लहान असताना तो मला घेऊन फिरायचा, आम्ही एकत्र खेळायचो. तो मला वाचायला शिकवायला यायचा. पण आता साधी ओळखही दाखवत नाही. दोन वर्षांपूर्वी निघताना तो म्हणाला होता, 'मी तुला कधी विसरणार नाही; आपली

मैत्री तुटणार नाही.' आणि आता मला पाहून घाबरतो! मी त्याला खाऊन टाकणार का काय?

आम्ही गावात आलो तरी साधे भेटायलाही आला नाही. असे नाही की तुम्ही त्याला बाहेर जाण्यास मनाई केली आहे-तो इतर ठिकाणी जातो, हे मला माहीत आहे. आम्ही त्याला आमंत्रण द्यावे यापेक्षा त्याने स्वतःहून यायला हवे होते. उलट आम्ही इथे आलो तरी तो पळ काढतो! फादर, तुम्ही त्याला तो लांब गाऊन का दिलात बरं? कदाचित पळताना त्यात पाय अडकून पडेल!"

तिच्या उदास चेहऱ्यावर दुःख स्पष्ट दिसत होते. अचानक तिने चेहरा हातांनी झाकला. फादर तिचे बोलणे हसतमुखाने ऐकत होते. त्यांनी तिला प्रेमाने आशीर्वाद दिला. लिझने त्यांच्या हाताला आदराने चुंबन दिले आणि रडू लागली.

"माझ्यावर रागावू नका... मी खरंच वेडी आहे. काहीच कामाची नाही... आणि कदाचित अल्योशा बरोबरच आहे-म्हणूनच त्याला माझ्यासारख्या हास्यास्पद मुलीला भेटायला यायचे नसेल," ती रडत म्हणाली.

"मी त्याला नक्कीच तुमच्याकडे पाठवीन," फादर शांतपणे म्हणाले.

प्रकरण 5: वादविवाद

फादर झोसिमा अर्ध्या तासानंतर पुन्हा आपल्या कुटीत आले, तरीही दिमित्रीचा काही पत्ता नव्हता. इतर मंडळी बोलण्यात गुंतली होती; विशेषतः इव्हान आणि मठातील दोन भिक्षूंमध्ये रंगलेला वाद अतिशय तीव्र झाला होता. प्योत्र मियुसोव्ह त्यात भाग घेण्याचा प्रयत्न करत होता, पण त्याच्याकडे कोणी विशेष लक्ष देत नसल्याने तो संतापलेला दिसत होता. वरकरणी शांतपणाचा आव आणणारा फ्युडोर मात्र, प्योत्रचा त्रागा पाहून मनातल्या मनात आनंदित झाला होता आणि मुद्दाम त्याला टोमणे मारत होता.

झोसिमा आल्यावर चर्चा थांबली. ते आपल्या जागी बसले आणि हसतच चर्चेला पुढे चालू ठेवण्यास सांगितले. अल्योशा त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहत होता-ते कमालीचे थकलेले दिसत होते, परंतु इतरांना ते जाणवू नये, म्हणून ते प्रयत्न करत होते. अल्योशा मात्र त्यांच्या चेहऱ्यावरील भाव अचूक ओळखत होता. अलीकडे थकव्याने त्यांना अधूनमधून ग्लानी येत असे; आताही त्यांचा चेहरा फिकट पडला होता, ओठ पांढुरके झाले होते. तरीदेखील त्यांनी बोलाविलेली बैठक सुरू

ठेवण्याची त्यांची प्रामाणिक इच्छा असल्याचे दिसत होते. यामागे काही विशेष हेतू असावा का, असा प्रश्न अल्योशाच्या मनात उठला.

चर्चचे ग्रंथपाल फादर योसेफ यांनी झोसिमांना सांगितले की इव्हानच्या बहुचर्चित लेखाबद्दल चर्चा सुरू आहे आणि त्यातील युक्तिवाद दोन्ही बाजूंनी लागू पडतो असे त्यांचे म्हणणे आहे.

झोसिमांनी इव्हानकडे पाहत सांगितले की त्यांनी लेख वाचला नाही, परंतु त्याबद्दल ऐकले आहे.

“चर्च आणि राजसत्तेचे अधिकार वेगळे असण्याबाबत त्यांनी असहमती व्यक्त केली आहे,” असे फादर योसेफ स्पष्ट करू लागले.

“विषय खरोखरच विचार करण्यासारखा आहे. पण तुमचा नेमका रोख कोणत्या दिशेने आहे?” झोसिमांनी औत्सुक्याने इव्हानला विचारले.

तो उद्धटपणे उत्तर देईल अशी अल्योशाला भीती होती, पण त्याच्या उलट इव्हानने नम्र, संयत आणि स्पष्ट शब्दांत उत्तर दिले- “चर्च आणि राजसत्तेची मूलभूत तत्त्वे वेगवेगळी आहेत. त्यामुळे त्या सुसंगत राहोत वा न राहोत, समान परिणाम साध्य होणे अशक्य आहे, कारण त्यांच्या मुळातच विसंगती आहे. विशेषतः न्यायपालिकेच्या अधिकारांच्या बाबतीत तडजोड करणे अशक्य आहे. ‘चर्चचे राज्यात एक निश्चित आणि परिभाषित स्थान आहे,’ — हे धार्मिक विरोधकांचे मत आहे. पण माझे म्हणणे असे की चर्चने राज्यातील फक्त एक ‘भाग’ न राहता संपूर्ण राज्यच व्हावे. आणि जर हे लगेच शक्य नसेल, तर तरीही ख्रिश्चन समाजाच्या भविष्यातील विकासाचे हेच मुख्य ध्येय असले पाहिजे!”

“अगदी बरोबर!” फादर पायसी आणि इतर विद्वान भिक्षूंनी अनुमोदन दिले.

“म्हणजे पोपला सर्वाधिकार!” प्योत्र पुढे येत म्हणाला.

“त्यात काहीच अडचण नाही,” फादर योसेफ शांतपणे म्हणाले. “पण विरोधकांनी घेतलेल्या तीन महत्त्वाच्या आक्षेपांचा विचार करणे गरजेचे आहे:

पहिला-कोणतीही सामाजिक संस्था आपल्या सदस्यांच्या नागरी आणि राजकीय हक्कांची विल्हेवाट लावू शकत नाही आणि तसे करणे तिने करू नये.

दुसरा-गुन्हेगारी आणि नागरी अधिकारक्षेत्र चर्चच्या अखत्यारीत नसावे; कारण चर्च ही धार्मिक कारणांसाठी एकत्र आलेल्या लोकांची दैवी संस्था आहे.

आणि तिसरा-‘चर्च हे या जगाचे राज्य नाही.’ थोडक्यात सांगायचे तर, चर्चचा अधिकार नागरी किंवा राजकीय नसून केवळ आध्यात्मिक आणि नैतिक आहे.”

आता मात्र फादर पायसी स्वतःला आवरू शकले नाहीत. ते म्हणाले-“चर्च हे या जगाचे राज्य नाही” असे म्हणणे म्हणजे शब्दांचा खेळ आहे आणि तो सर्वथा अयोग्य व अक्षम्य आहे. आपण तो ग्रंथ वाचला आहे. तुम्ही (इव्हान) हा आक्षेप योग्य प्रकारे खोडून काढला आहे. चर्च हे खरेतर राज्यच आहे आणि राज्य करण्यासाठीच नियुक्त केलेले आहे. शेवटी तेच संपूर्ण पृथ्वीवर राज्य करणारे ठरेल-याबाबत आपल्याकडे दैवी आश्वासन आहे.”

फादर पायसी अचानक थांबले, जणू स्वतःलाच तपासत होते. इव्हान शांतपणे ऐकत होता. पुढे येत तो सौहार्दाने म्हणाला-

“माझ्या लेखामध्ये मी मुख्यतः चर्चच्या इतिहासाचा आढावा घेतला आहे. सुरुवातीची तीन शतके चर्चची भूमिका केवळ ख्रिश्चन धर्मापुरती मर्यादित होती. मात्र

जेव्हा रोमन साम्राज्याने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला, तेव्हा त्यांनी शासन, संस्कृती आणि तत्त्वांमध्ये अनेक मूर्तिपूजक घटक तसेच ठेवले.

माझ्या मते, विरोधक म्हणतात तसे 'चर्चचे राज्यात परिभाषित स्थान' यावर समाधान मानण्याऐवजी चर्चचे अंतिम ध्येय असे असले पाहिजे की राज्याचे पूर्ण रूपांतर चर्चमध्ये व्हावे-राज्याने संपूर्णपणे ख्रिश्चन मूल्यांशी स्वतःला जुळवून घ्यावे आणि चर्चच्या उद्दिष्टांच्या विरोधात असलेले सर्व काही नाकारावे. हे परिवर्तन राज्याला कमी करणार नाही; उलट ते शाश्वत तारणाच्या योग्य मार्गाकडे नेईल.

मूळ मुद्दा असा आहे की जर विरोधकांनी सुरुवातीच्या काही तडजोडी 'तात्पुरत्या' मान्य केल्या असत्या तर समस्या निर्माण झाली नसती. पण आता ते 'चर्चचा अधिकार केवळ आध्यात्मिक आणि नैतिक असून तोच शाश्वत पाया आहे,' असे जाहीर करतात-आणि इथेच समस्या आहे. कारण ही संकल्पना चर्चच्या दैवी ध्येयाच्या विरोधात जाते; त्या ध्येयानुसार चर्चने अखेरीस पार्थिव राज्याला आत्मसात करून पवित्र करायचे आहे. हा माझ्या लेखाचा सारांश आहे."

याला अनुमोदन देत फादर पायसी ठामपणे म्हणाले, "या सिद्धांतानुसार 'चर्चचे राज्यात रूपांतर झाले पाहिजे' या कल्पनेची, विज्ञान, धर्मनिरपेक्षता आणि आधुनिक संस्कृतीच्या उदयानं प्रभावित झालेल्या युरोपियन देशांमध्ये टीका केली जाते. या तथाकथित आधुनिक विचारसरणीनुसार, धर्मनिरपेक्ष युरोपियन राष्ट्रांमध्ये सुरुवातीला चर्चने अधिकारांसाठी विरोध केल्यास त्यासाठी काहीसा स्वतंत्र कोपरा ठेवला जाईल आणि नंतर तोही नियंत्रणात आणण्यात येईल, अशी परिस्थिती आहे.

सुदैवाने, रशियन लोक मात्र ही संकल्पना तातडीने वास्तवात आणण्याची मागणी करत नाहीत; उलट ते असे म्हणतात की, आध्यात्मिक मूल्यांना

धर्मनिरपेक्षतेने झाकले जाऊ न देता त्या मूल्यांनीच राजकीय आणि सामाजिक संरचनांना मार्गदर्शन करावे. ही गोष्ट खचितच आशादायी म्हणावी लागेल.”

“बरे झाले, तू मला काही प्रमाणात तरी आश्चस्त केले आहेस,” मियुसोव्ह हसत म्हणाला.

“माझ्या माहितीप्रमाणे ही खूपच दूरची गोष्ट आहे-अगदी येशूच्या दुसऱ्या आगमनाची वाट पाहण्यासारखी! भविष्यात युद्ध, राजनैतिक कूटनीती, बँका इत्यादींचे उच्चाटन करण्याच्या एखाद्या सुंदर आदर्शवादी स्वप्नासारखी. मी असे गृहीत धरतो की, जर चर्चकडे न्यायिक अधिकार आले तर तिथेही कोणत्याही धर्मनिरपेक्ष न्यायालयाप्रमाणेच कठोर शिक्षा दिली जाईल-मारहाण, तुरुंगवास आणि अगदी मृत्युदंड सुद्धा.”

“जर केवळ चर्चने गुन्हांचा न्याय केला, तर ती तुरुंगवास किंवा फाशीसारख्या दंडात्मक उपाययोजनांचा अवलंब करणार नाही. निकट भविष्यात, हळूहळू, गुन्हा आणि तो हाताळण्याची पद्धत अपरिहार्यपणे बदलेल,” इव्हानने न डगमगता शांतपणे उत्तर दिले.

“हे तू गंभीरपणे बोलतो आहेस काय?” मियुसोव्हने विचारले.

“सद्यस्थितीत गुन्हेगार त्यांच्या नैतिक चुका आणि धार्मिक श्रद्धा वेगळ्या ठेवू शकतात. चोराला ‘मी चोरी करतो’, हे मान्य असते; पण तो एकाच वेळी असेही मानतो की ‘मी ख्रिस्ताच्या किंवा चर्चच्या विरोधात नाही.’ या वेगळेपणामुळे लोकांना वैयक्तिक धार्मिकतेची भावना राखून गुन्हे करण्याची मुभा मिळते.

परंतु, जेव्हा न्यायव्यवस्था पूर्णपणे चर्चच्या अखत्यारीत येईल, तेव्हा गुन्हेगारी केवळ नागरी कायद्याचे उल्लंघन म्हणून नव्हे तर ख्रिस्त आणि चर्चविरुद्ध थेट गुन्हा

म्हणून पाहिली जाईल. त्यामुळे त्यांच्या गुन्हेगारी प्रवृत्तीमुळे आध्यात्मिक निंदा होईल.

सध्याची धर्मनिरपेक्ष न्यायालयांकडून शिक्षा देण्याची व्यवस्था, यांत्रिक स्वरूपाची आहे-म्हणजे गुन्हेगारांना समाजापासून दूर ठेवणे, तुरुंगात टाकणे किंवा देहदंड देणे; उद्देश एकच-समाजाचे संरक्षण. परंतु चर्चप्रणीत न्यायालये गुन्हेगारांना सुधारण्यासाठी संधी देतील आणि त्यांच्या आध्यात्मिक पुनरुत्थानासाठी, पापविमोचनासाठी त्यांना प्रेरित करतील,” इव्हानने सविस्तर उत्तर दिले.

“तुला नक्की काय म्हणायचे आहे हे मला अजिबात कळत नाही—हे स्वप्नरंजन की कवीकल्पना? काहीच ताळमेळ लागत नाही. समाजापासून वाळीत टाकणे किंवा बहिष्कृत करणे हे शिक्षेचे स्वरूप कसे असू शकेल? मला वाटते, इव्हान, तू मुद्दाम सगळ्यांना बुचकळ्यात पाडून स्वतः मजा पाहत आहेस,” मियुसोव्ह म्हणाला.

“हो, पण तुम्हाला माहिती आहे, प्रत्यक्षात आताही तसेच घडत आहे,” झोसिमा अचानक म्हणाले आणि सर्वजण एकाच वेळी त्यांच्याकडे पाहू लागले.

“ख्रिस्ताचे चर्च गुन्हेगाराला वाईट कृत्य करण्यापासून रोखण्यात सक्षम आहे; कारण सध्या प्रचलित असलेल्या शिक्षांमुळे गुन्हेगाराचे अंतःकरण अधिक कठोर, कडवट आणि निःसंवेदनशील होते; त्याची गुन्हेगारी प्रवृत्ती मात्र तशीच राहते. परंतु चर्चच्या न्यायालयात शिक्षांचे स्वरूप भिन्न असेल-जे निश्चितच गुन्हे रोखू शकेल. तीच एकमेव परिणामकारक, एकमेव प्रतिबंधक आणि हृदय मृदू करणारी पद्धत आहे—जी गुन्हेगाराला त्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीने पापाची जाणीव करून देते.”

“कसे ते मी विचारू शकतो का?” मियुसोव्हने उत्सुकतेने विचारले.

“का बरं?” फादर झोसिमा म्हणाले. “सध्या प्रचलित असलेली तुरुंगवास, सक्तमजुरी, हद्दपारी किंवा पूर्वीची फटके मारण्याची शिक्षा—यापैकी कोणतीही शिक्षा गुन्हेगारांना सुधारत नाही किंवा गुन्हेगारी कमी करत नाही, हे वाढत्या गुन्द्यांच्या संख्येवरून आपल्याला मान्य करावेच लागेल. परिणामी समाजाची सुरक्षितता धोक्यात येते. एकाला संपवले की दुसरा उभा राहतो-गुन्हेगार संपत नाहीत.

आध्यात्मिक चौकट आणि करुणा नसल्यास, गुन्हेगार अनेकदा पश्चात्ताप करण्यात अपयशी ठरतात आणि समाजात परतताना त्यांच्या मनात समाजाविषयी क्रोध व वैरभाव साचलेला असतो-ही समाजासाठी अत्यंत घातक गोष्ट आहे. सुदैवाने, रशियन गुन्हेगारांमध्ये अजूनही चर्चवर विश्वास आहे. चर्च गुन्हेगाराला देवाचे प्रिय व मुक्त करण्यायोग्य मूल मानते. जरी चर्चचा बाह्य प्रभाव कमी झाला असला तरी, त्याचा नैतिक निर्णय अजूनही सामूहिक विवेकात आणि गुन्हेगारांच्या हृदयात जिवंत आहे.

जर समाजाने चर्चच्या आध्यात्मिक अधिकारक्षेत्राला पूर्णतः स्वीकारले-क्षमा, करुणा आणि नैतिक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले-तर गुन्हेगारी केवळ कमी होणार नाही, तर गुन्हेगारांची सुधारणा अधिक खरी आणि प्रभावी होईल.”

“सध्या आधुनिक ख्रिश्चन समाज या आदर्शापासून कमी पडतो; परंतु माझा असा विश्वास आहे की जग हळूहळू प्रेम आणि दैवी ज्ञानाने शासित असलेल्या सार्वत्रिक चर्चमध्ये रूपांतरित होईल. जरी हे परिवर्तन दूरचे वाटत असले, तरी ते निश्चित आहे आणि देवाच्या ठरवलेल्या वेळेनुसार होईल यात शंका नाही. आणि असे होवो! अगदी असेच!”

“असे होवो! अगदी असेच!” फादर पायसींनी झोसिमांच्या शब्दांची आदराने पुनरावृत्ती केली.

“सारेच काही विचित्र आणि चमत्कारिक आहे,” मियुसोव्ह तीव्र स्वरात म्हणाला.

“तुम्हाला इतके विचित्र काय वाटते?” फादर योसेफने सावधपणे विचारले.

“हे सर्व शक्यतेच्याही पलीकडचे आहे-राज्य संपवून चर्च राज्यांची जागा घेणार! हे फक्त ‘सर्वाधिकारी पोप’ होणे नाही, तर ‘सर्वसत्ताधीश पोप’ होण्यासारखे आहे. सातव्या ग्रेगरी पोपनेही असे स्वप्न पाहिले नसेल.”

“तुम्ही याचा पूर्ण विपर्यास करत आहात,” फादर पायसी कठोरपणे म्हणाले.

“समजून घ्या, चर्चचे राज्यात रूपांतर होणार नाही—ते रोमचे स्वप्न आहे. ते सैतानाचे तिसरे प्रलोभन आहे. उलट, राज्यच चर्चमध्ये रूपांतरित होईल. ते अधिक उच्च स्थानावर जाईल आणि संपूर्ण जगावर एकच चर्च बनेल. म्हणजे ‘सर्वाधिकारी पोप’ किंवा ‘सर्वसत्ताधीश पोप’ हा रोमचा अर्थ नाही-त्याच्या पूर्ण विरुद्ध आहे. हे गौरवशाली भाग्य फक्त ऑर्थोडॉक्स चर्चसाठी राखून ठेवलेले आहे. हा तारा नक्कीच पूर्वेकडे उगवेल!”

यावर मियुसोव्ह शांत राहिला. तो कमालीचा स्थिर दिसत होता; त्याच्या देहबोलीत स्वाभाविक उमदेपणा स्पष्ट दिसत होता, पण ओठांवर शिष्ट, किंचित तिरकस हास्य उमटले होते.

अल्योशा धडधडत्या हृदयाने हे सर्व पाहत होता. संपूर्ण संभाषणाने त्याचे अंतःकरण अंतर्बाह्य ढवळून निघाले होते. त्याने सहजच रकितिनकडे पाहिले-तो दाराशी उभा राहून खाली मान घालून, आजूबाजूचा गोंधळ न्याहाळत, एकाग्रतेने

संभाषण ऐकत होता. त्याचा उजळलेला चेहरा पाहून, त्याच्या त्या उत्साहामागचे कारण काय असावे याचा अल्योशाला क्षणातच अंदाज आला.

“सज्जनहो, मला एक छोटीशी गोष्ट सांगण्याची परवानगी द्यावी,” मियुसोव्ह उत्साहाने म्हणाला. त्याच्या आवाजात आत्मप्रौढी जाणवत होती.

“काही वर्षांपूर्वी फ्रान्समध्ये, डिसेंबर 1848 मधील दुसऱ्या राज्यक्रांतीच्या काळात मी तिथे होतो. त्या वेळी मला राजकीय व्यक्तींवर नेमलेल्या गुप्तहेरांच्या प्रमुखांना भेटण्याची संधी मिळाली. समाजवादी क्रांतिकारकांबद्दल त्यांना मिळालेल्या अहवालांचा दाखला देताना त्यांनी सांगितले- 'आम्हाला या सर्व समाजवादी, अराजकतावादी, नास्तिक आणि क्रांतिकारकांची फारशी भीती वाटत नाही; आम्ही त्यांच्यावर लक्ष ठेवतो आणि त्यांची प्रत्येक हालचाल आम्हाला माहित असते. पण त्यांच्यामध्ये काही विशिष्ट लोक आहेत-जे देवावर विश्वास ठेवतात, ख्रिश्चन आहेत आणि त्याच वेळी समाजवादीही आहेत. हे लोक, नास्तिक समाजवाद्यांपेक्षा समाजासाठी खूपच अधिक धोकादायक आहेत!'”

हे शब्द मला त्यावेळी खोलवर भिडले होते... आणि आज ते अचानक मला आठवले.”

“म्हणजे, तुम्ही आम्हालाच त्या प्रकारचे, समाजासाठी धोकादायक असे समाजवादी समजता काय?” फादर पायसीनी थेट विचारले.

पण प्योत्र मियुसोव्ह काय उत्तर देईल, यापूर्वीच दार उघडले-आणि इतका वेळ सर्वजण ज्याची वाट पाहत होते तो दिमित्री करामाझोव्ह आत आला.

खरं तर आता तो येईल अशी कुणालाही अपेक्षा राहिली नव्हती; सर्वांनी त्याची वाट पाहणे सोडून दिले होते. त्यामुळे त्याच्या अचानक येण्याने क्षणभर सगळेच आश्चर्यचकित झाले.

प्रकरण 6: उच्छृंखल दिमित्री

दिमित्री करामाझोव्ह, अठ्ठावीस वर्षांचा, मध्यम उंचीचा देखणा तरुण होता. तो मजबूत बांध्याचा आणि ताकदवान असल्याने त्याच्या वयाच्या मानाने मोठा वाटत होता. मात्र त्याचा चेहरा फिकट आणि कोमेजलेला दिसत होता. त्याच्या मोठ्या, ठळक काळ्या डोळ्यांत दृढनिश्चयाचा भाव होता, तरीही त्यात एक अस्पष्टतेची छाया होती. एरव्हीही त्याला ओळखणारे लोक, 'त्याच्या मनात काय चालले आहे हे सांगणे कठीण आहे,' असे म्हणत. कधी त्याच्या डोळ्यांत चिंता-उदासी दिसायची, तर कधी अचानक त्याचा चेहरा इतका हसरा होई की लोकांना आश्चर्य वाटे. मात्र त्यावेळी त्याच्या चेहऱ्यावर दिसणाऱ्या ताणाचा उगम समजणे सोपे होते. अलिकडे त्याचे जीवन अत्यंत अस्वस्थ आणि विस्कळीत झाले होते. वडिलांशी झालेले भांडण आणि त्याची उग्र प्रतिक्रिया हा संपूर्ण गावात चर्चेचा विषय झाला होता. 'तो स्वभावाने तापट, शीघ्रकोपी असून मनाने अस्थिर आणि असंतुलित आहे,' असे गावातील एका सद्गृहस्थाने टिप्पणी केली होती.

दिमित्रीचा पोशाख नीटनेटका व अद्ययावत होता. त्याने काळ्या रंगाचे हातमोजे आणि डोक्यावर उंच हॅट घातली होती. नुकतीच सैन्यातील नोकरी सोडून दिल्याने त्याने दाढी वाढवलेली नव्हती; पण मिशा राखल्या होत्या. त्याचे केस गडद

तपकिरी, बारीक कापलेले आणि नीट कपाळाकडे विंचरलेले होते. त्याच्या चालण्यात सैनिकाला शोभेल असा आत्मविश्वास आणि शिस्तबद्धता होती.

दरवाज्यात पाऊल ठेवताच तो क्षणभर थांबला. सभेत उपस्थित सर्वांवर नजर टाकून यजमान कोण आहेत हे ओळखल्यावर तो थेट वयोवृद्ध फादर झोसिमांकडे गेला आणि नम्रतेने झुकून आशीर्वाद मागितला. फादर झोसिमा खुर्चीतून उठले आणि त्याला आशीर्वाद दिला. दिमित्रीने त्यांच्या हाताचे आदराने व भावूकपणे चुंबन घेतले आणि म्हणाला,

“मी इतका उशीर केला त्याबद्दल क्षमा करा. माझ्या वडिलांनी पाठवलेल्या सेवकाने-स्पर्धाकोव्हने मला वेळ एक वाजता असल्याचे दोनदा सांगितले होते; आणि आता अचानक समजते की मला चुकीची वेळ कळवली गेली,” त्याच्या आवाजात स्पष्ट रुष्टता होती.

फादर झोसिमांनी शांतपणे त्याला आश्चस्त केले, “स्वतःला त्रास देऊ नकोस. थोडा उशीर झाला तरी काही बिघडत नाही...”

“तुमच्या उदारतेबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे, आणि तुम्ही असेच वागाल याची मला अपेक्षा होती,” असे म्हणत दिमित्री पुन्हा एकदा त्यांच्या पुढे नतमस्तक झाला. मग अचानक वडिलांकडे वळून त्यांनाही तितक्याच नम्र आणि आदरयुक्त रीतीने अभिवादन केले. हे त्याने आधीच ठरवले असावे-त्यांच्याविषयी आदर आहे आणि आपला चांगला हेतू आहे हे दाखवण्याचे कर्तव्य समजून त्याने हे अभिवादन अत्यंत गांभीर्याने केले.

फ्युडोरला दिमित्रीकडून असा आदर मिळेल याची अपेक्षा नव्हती; तरीही झटकन उभे राहून त्याने अभिवादनाचा स्वीकार केला. पण लगेचच त्याचा चेहरा

गंभीर झाला आणि त्यावर खूनस उमटली. दिमित्रीने उपस्थित सर्वांना झुकून अभिवादन केले आणि एकही शब्द न बोलता दृढ पावलांनी खिडकीकडे गेला. फादर पायसीजवळील एकमेव रिकाम्या खुर्चीवर बसून पुढे वाकला आणि त्याने व्यत्यय आणलेले संभाषण ऐकण्याची तयारी केली.

दिमित्रीच्या येण्याने आणि सर्वांना अभिवादन करून आसनस्थ झाल्याने पूर्वी चाललेल्या संभाषणात फार थोडा वेळच खंड पडला. मियुसोव्ह फादर पायसी यांच्या सततच्या आणि चिड आणणाऱ्या प्रश्नांना वैतागला होता. त्याने चर्चेतून माघार घेण्याची परवानगी मागितली. इव्हान त्याच्याकडे पाहून हसत होता, म्हणून मियुसोव्हने इव्हानकडे निर्देश करत पायसींना सुचवले की काही अधिक विचारायचे असल्यास त्यालाच विचारा.

“काही खास नाही-फक्त थोडी टिप्पणी करायची होती,” इव्हान म्हणाला.

“सर्वसाधारणपणे युरोप आणि रशियामधील दुटप्पी उदारमतवादी समाजवाद आणि ख्रिश्चन धर्माच्या संकल्पनांची बेमालूम सरमिसळ करून दोन्हींचा अंतिम परिणाम एकच असल्याचा दावा करतात. अगदी परदेशातील पोलीसही याला अपवाद नाहीत, याची पुष्टी प्योत्र मियुसोव्ह यांनी सांगितलेल्या गोष्टींवरून होते.”

“मला या विषयावर काही बोलायचे नाही,” मियुसोव्ह मूळ मुद्द्याला बगल देत म्हणाला, “पण सज्जनानो, त्याऐवजी मी तुम्हाला इव्हानने सांगितलेला आणखी एक मनोरंजक व वैशिष्ट्यपूर्ण किस्सा सांगतो. अवघ्या पाच दिवसांपूर्वी, महिलांच्या एका मेळाव्यात इव्हानने गंभीरपणे प्रतिपादन केले की या जगात माणसांना शेजाऱ्यांवर प्रेम करावे अशी कोणतीही नैसर्गिक प्रवृत्ती नाही. आत्म्याच्या अमरत्वावरील विश्वास त्यांना तसे करण्यास भाग पाडतो. ‘स्वर्ग’ नावाचे गाजर वर

लटकत असल्यामुळे लोक वरकरणी सद्गुणी असल्याचे भासवतात. पुढे त्याने असे विधान केले की आत्म्याच्या अमरत्वावर आणि मृत्यूनंतरच्या जीवनावर असलेला विश्वास-या दोन्ही गोष्टी माणसाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीला नैतिक वर्तनाकडे ढकलतात.”

जर तुम्ही मानवजातीचा अमरत्वावरील विश्वास नष्ट केलात तर केवळ प्रेमच नाही, तर जगाचे जीवन टिकवून ठेवणारी प्रत्येक जिवंत शक्ती लगेच सुकून जाईल. स्वाभाविकपणे मग जगात काहीही अनैतिक राहणार नाही; नरभक्षणासारखे अतिरेकी कृत्य देखील न्याय्य ठरू शकते. इतकेच नव्हे, तर पुढे त्यांनी असे ठामपणे प्रतिपादन केले की आमच्यासारख्या सर्व नास्तिक व्यक्ती-ज्यांचा परमेश्वरावर किंवा अमरत्वावर विश्वास नाही-यांच्या बाबतीत धार्मिक नैतिकतेच्या उलट असा निसर्गाचा नैतिक नियम लागू होईल; म्हणजेच, त्यांच्या हातून स्वार्थीपणाच काय, अगदी गुन्हाही घडला आणि तो त्यांच्या भूमिकेशी अपरिहार्य व तर्कसंगत असेल, तर तो केवळ कायदेशीरच नव्हे तर त्यांच्या समाजातील स्थानानुसार सन्माननीय देखील समजला जाईल. सज्जनांनो, या विरोधाभासावरून तुम्ही आमचे विलक्षण आणि विरोधाभासी मित्र इव्हान फ्युडोरोविच यांच्या उर्वरित सिद्धांतांचा अंदाज लावू शकता.”

"माफ करा," दिमित्री अचानक मोठ्याने म्हणाला, "जर मी बरोबर ऐकले असेल, तर प्रत्येक नास्तिकासाठी गुन्हाला केवळ परवानगीच नव्हे तर त्याच्या भूमिकेशी अपरिहार्य मानून तो तर्कसंगत परिणाम म्हणून ओळखला पाहिजे-असेच त्यांचे म्हणणे आहे ना?"

"अगदी बरोबर," फादर पायसी म्हणाले.

"मी ते लक्षात ठेवेन," एवढे बोलून दिमित्री एकदम गप्प झाला. सर्वजण त्याच्याकडे कुतूहलाने पाहू लागले.

"अमरत्वावरील श्रद्धा नाहीशी झाल्यास याचे असे परिणाम होतील असे तुला ठामपणे वाटते काय?" झोसिमांनी अचानक इव्हानला विचारले.

"हो. माझा हाच तर्क होता-अमरत्व नसेल तर सदाचाराला महत्त्व नाही."

"तू असा विचार करत असशील तर तू एक दैवी मनुष्य असशील, नाहीतर सर्वांत दुःखी मनुष्य असावास," फादर झोसिमा शांतपणे म्हणाले.

"दुःखी का बरे?" इव्हानने हसत विचारले.

"कारण आत्म्याच्या अमरत्वावर आणि चर्चच्या अधिकारक्षेत्रावरील तुझ्या लेखात तू स्वतः जे लिहिले आहे, त्यावरच तुला बहुधा विश्वास नाही."

"कदाचित आपण बरोबर असाल...! पण मी माझे विचार गंभीरपणे मांडले, थट्टामस्करी नव्हती," इव्हानने कबूल केले; मात्र त्याच्या आवाजात खिजल्याची छटा होती.

"हो, तू अजिबात विनोद करत नव्हतास. हा अनुत्तरित प्रश्न अजूनही तुझ्या हृदयाला त्रास देतो आहे. त्या निराशेतून बाहेर पडण्यासाठी तू लेख लिहून समाजात चर्चा निर्माण करण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करतो आहेस. तुला स्वतःच्या युक्तिवादांवर विश्वास नाही, तरीही त्यांच्या मदतीने स्वतःचे मनोरंजन करतो आहेस. तुला उत्तर सापडत नाही—हेच तुझे मोठे दुःख आहे," झोसिमा शांतपणे म्हणाले.

"पण मला त्या प्रश्नाचे उत्तर मिळेल? आत्म्याच्या अमरत्वावरील उत्तर होकारार्थी असू शकेल?" इव्हानच्या चेहऱ्यावर गूढ हास्य होते.

"ते होकारार्थी ठरवता येत नसले तरी नकारार्थीही ठरवता येणार नाही—ही जाणीव तुला अधिक वेदना देते. अशा उच्च प्रश्नांशी झुंजण्याची क्षमता तुला आहे आणि त्या संघर्षातून निर्माण होणारे दुःख सहन करण्याइतके उदात्त हृदय तुला लाभले आहे—याबद्दल तू परमेश्वराचे आभार मानले पाहिजेस. देव करो की तुला तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर याच पृथ्वीवर मिळो आणि योग्य मार्गावर जाण्यासाठी तुला आशीर्वाद मिळो," असे म्हणून झोसिमांनी आशीर्वाद देण्यासाठी हात उंचावला.

इव्हान उठला. त्यांच्याजवळ गेला, त्यांच्या हाताचे चुंबन घेतले आणि आदराने जागेवर परत बसला. त्याचा चेहरा दृढ आणि गंभीर दिसत होता. हे पाहून सर्वजण आश्चर्यचकित झाले. अल्योश्याच्या चेहऱ्यावर काळजी दिसत होती; मियुसोव्हने खांदे उडवले; तेवढ्यात फ्युडोर आवेशाने उभा राहिला.

"परमपूज्य फादर, ही दोन्हीही माझीच मुले आहेत — त्यापैकी हा सर्वात कर्तव्यदक्ष मुलगा आहे आणि दुसरा पक्का बेईमान! कृपया आपण भविष्यवाणी किंवा आशीर्वाद देण्यापेक्षा आम्हाला न्याय द्यावा," फ्युडोर अत्यंत नाटकी पद्धतीने म्हणाला.

"कृपया असे हातघाईवर जाऊ नका आणि आपल्या कुटुंबातील सदस्यांचा अपमान करू नका," झोसिमा थकलेल्या, मंद आवाजात म्हणाले. ते अधिकाधिक थकत चालले होते; त्यांची शक्ती कमी होत असल्याचे स्पष्ट दिसत होते.

"इथेही माझ्याबद्दल असेच नाटक होईल याची मला कल्पना होती!" दिमित्री अचानक उठून तीव्रपणे म्हणाला. मग थोडा शांत होत झोसिमांना उद्देशून म्हणाला, "फादर, मला माफ करा. मी फार सुसंस्कृत माणूस नाही; आपल्याशी कसे बोलावे हे मला कळत नाही. पण एक गोष्ट निश्चित आहे—आमच्या या भेटीत यांचा काही तरी

कुटील डाव नक्कीच आहे. आपण सहृदयतेने आम्हाला येथे बोलावले, पण आपली फसवणूक करण्याचा त्यांचा हेतू माझ्या लक्षात आला आहे."

"सर्व जण मला दोष देण्यासाठी टपले आहेत! प्योत्र मियुसोव्ह, तुम्हीसुद्धा मला दोषी ठरवत आहात!" फ्युडोरने अकारण मियुसोव्हला वादात ओढले.

"सगळे म्हणतात की मी माझ्या मुलाचे पैसे बळकावले, त्याची फसवणूक केली. पण हे न्यायालय आहे-इथे सर्व हिशोब केला जाईल. दिमित्री, हे नीट लक्षात ठेव! तुझ्या चिड्या, पत्रे, करार-सगळ्यांची दखल घेतली जाईल. तुला मी किती रक्कम देणे लागत होतो आणि त्यापैकी किती रक्कम तुला परत दिली आहे; त्यावरून तुला द्यायची बाकी काढली जाईल.

खरे तर प्योत्रही हा निर्णय देऊ शकला असता, पण मुद्दाम त्याने नकार दिला! हे सर्व माझ्याविरोधात उभे आहेत. फादर, दिमित्रीच मला हजारो रुपये देणे आहे-माझ्याकडे सर्व कागदपत्रे आहेत!

संपूर्ण गावभर त्याच्या उच्चंखल वागण्याची चर्चा सुरू आहे. नोकरीच्या गावी त्याने अनेक प्रतिष्ठित मुलींना फूस लावण्यासाठी हजारो रुबल उधळले आहेत-मला त्याची सगळी माहिती आहे. परमपूज्य फादर, आपला विश्वास बसेल का, याने एका खानदानी कर्नलच्या मुलीचे मन जिंकले! तिच्या वडिलांना अनेक सन्मानचिन्हे मिळाली आहेत, आणि तिच्या घरात हा राहतही होता. तिला लग्नाचे वचन देऊन या माणसाने फसवले. बिचारी आता अनाथ आहे आणि सध्या इथेच आली आहे. तिच्याशी याचा साखरपुडा झाला असतानाही आता हा दुसऱ्या एका मोहक स्त्रीच्या मागे लागला आहे!

ही स्त्री पूर्वी एका प्रतिष्ठित पुरुषासोबत तथाकथित 'सिव्हिल मॅरेज'मध्ये राहत होती, पण तिचा स्वभाव स्वतंत्र आहे. ती भल्याभल्यांना अप्राप्य आहे; अगदी पतिव्रतेप्रमाणे ती एकनिष्ठ आणि सत्त्वशील आहे! तरीही, याने पैशांची उधळपट्टी करून तिला आपलीशी करण्याचे प्रयत्न चालवले आहेत. यासाठी हा माझ्याशी उद्धटपणे वागत आहे आणि माझ्याकडून पैसे काढण्याचा प्रयत्न करतो आहे. त्या स्त्रीची याला भुरळ पडली आहे; तिच्यावर याने आधीच हजारो रूबल उधळले आहेत. यासाठी तो सतत कुणाकडून तरी पैसे उसने घेतो आहे. मला माहिती आहे तो कुणाकडून घेतो, त्यांचे नाव सांगू का, दिमित्री?"

"गप्प बसा!" दिमित्री संतापून ओरडला.

"मी इथून बाहेर जाईपर्यंत थांबा! माझ्या उपस्थितीत एका आदरणीय मुलीचे नाव कलंकित करण्याचे धाडस करू नका! तुम्ही तिच्याबद्दल एक शब्द जरी उच्चारलात, तर तो अपमानास्पद ठरेल-आणि मी ते होऊ देणार नाही!"

"दिमित्री! दिमित्री! तुला तुझ्या जन्मदात्या वडिलांची काहीच किंमत नाही? अरे, मी जर तुला शाप दिला तर काय?"

"निर्लज्ज ढोंगी माणसा!" दिमित्री रागाने म्हणाला.

"पहा, प्रत्यक्ष आपल्या वडिलांशी कसा बोलतो आहे पहा! त्यावरून इतरांशी तो कसा वागत असेल, याची कल्पना करा. आणखी एक गरीब पण प्रतिष्ठित माणूस आहे; तो सैन्यात कॅप्टन होता. काही कारणामुळे त्याला सैन्यातून काढून टाकले, अगदी कोर्ट मार्शल झाले नाही किंवा उघड दोषी ठरवले गेले नाही; त्याच्यावर कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या आहेत. सध्या तो माझा एजंट म्हणून काम करतो. आणि केवळ या कारणाने माझ्या मुलाने त्याला खानावळीत त्याच्या दाढीला धरून

रस्त्यावर ओढले आणि सर्वासमोर मारहाण केली." फ्युडोरने दिमित्रीच्या गैरव्यवहाराचे पाढे वाचले.

"हे सगळं खोटे आहे! बाह्यतः जरी सत्य वाटले, तरी आतून खोटे आहे!" दिमित्री संतापाने थरथरत म्हणाला.

"फादर, मी माझ्या वागण्याचे समर्थन करत नाही. हो, मी कबूल करतो की मी त्या कॅप्टनशी क्रूर वागलो. आता मला त्याचा पश्चात्ताप होतो. पण हा कॅप्टन, ज्याला तुम्ही तुमचा एजंट म्हणता, तो त्या बाईकडे गेला-जिला तुम्ही मोहक स्त्री म्हणता- आणि त्याने तिला सुचवले की मी तुम्हाला लिहून दिलेली कर्जाची वचनपत्रे तिने स्वतःकडे ठेवावीत, माझ्याकडून तगादा लावावा, आणि मी परतफेड केली नाही तर मला तुरुंगात टाकण्याची व्यवस्था करावी.

"तिनेच मला हे सर्व सांगितले आणि तुमच्यावर कुचेष्टेने हसली. तुम्हाला तिचे लक्ष स्वतःकडे वेधायचे आहे म्हणून तुम्ही एवढा खटाटोप केलात. तुम्हाला माझा मत्सर वाटतो, हे स्पष्ट आहे. तर इथे असा बाप आहे, जो आपला मुलगा वायफळ खर्च करतो म्हणून त्याची सभ्य लोकांत नालस्ती करत आहे! सज्जनहो, मला माझा संताप आवरता आला नाही म्हणून क्षमा करा. पण मला आधीच माहित होते की हा धूर्त म्हातारा तुम्हाला एकत्र करून असाच काहीतरी कांगावा करेल.

"जर त्याने हात पुढे केला असता तर मी त्याला माफ करायला आलो होतो- कदाचित क्षमा मागायलादेखील! पण त्यांनी या क्षणी फक्त माझाच नाही, तर एका आदरणीय तरुणीचाही अपमान केला आहे-जिच्याबद्दल मला इतका आदर आहे की मी तिचे नाव व्यर्थ घेऊ शकत नाही. म्हणून ते माझे वडील असले तरी त्यांना धडा शिकवण्याचा मी निर्णय घेतला आहे."

तो अधिक काही बोलू शकला नाही; खरोखरच त्याला दम लागला होता. खोलीतील सर्वजण गोंधळले होते. फादर झोसिमा वगळता सगळेच अस्वस्थ झाले. भिक्षूंचे चेहरे कठोर होते. फादर शांत बसले होते; त्यांच्या चेहऱ्यावर अशक्ततेमुळे पांढुरकेपणा आणि हलके आर्जवी हास्य होते. त्यांनी हात वर केला-जणू ते वादळ थांबवण्याचा प्रयत्न करत असावेत. कदाचित त्यांच्या एका इशाऱ्याने हे थांबले असते, पण ते काहीतरी वाट पाहत असल्यासारखे दिसत होते, जणू त्यांना अजून काही समजून घ्यायचे होते.

मियुसोव्हला सुरू असलेल्या मानहानीकारक प्रसंगाने खजिल वाटले. तो तीव्रपणे म्हणाला, "या लाजिरवाण्या प्रकाराबद्दल मला खेद आहे. फादर, मी शपथपूर्वक सांगतो मला याची अचूक कल्पना नव्हती. जे काही ऐकले होते ते उडत्या स्वरूपात. हे सगळं मी पहिल्यांदाच ऐकतो आहे. एक बाप आपल्या मुलाच्या एका भ्रष्ट स्त्रीशी असलेल्या नात्यावर मत्सर बाळगतो आणि तिच्यासोबत संगनमत करून मुलाला तुरुंगात टाकण्याचा प्रयत्न करतो! आणि अशा लोकांच्या संगतीत मला बसावे लागत आहे! मीही यात फसवला गेलो आहे."

"दिमित्री फ्युडोरोविच," अचानक अनैसर्गिक आवाजात फ्युडोर ओरडला, "जर तू माझा मुलगा नसतास, तर मी तुला या क्षणी पिस्तूल घेऊन व्हॅन्युद्दाला बोलावले असते!"

काही लोक इतके नाटकी असतात की ते रडण्याचेदेखील प्रदर्शन करत राहतात आणि फसवणुकीतला आनंद उपभोगतात. त्याचप्रमाणे फ्युडोरचे वर्तन होते.

दिमित्रीने तिरस्काराने वडिलांकडे पाहिले आणि मृदू आवाजात म्हणाला, "मला वाटले होते मी माझ्या वाग्दत्तेसह माझ्या जन्मगावी येऊन वडिलांच्या

म्हातारपणात काळजी घेईन. पण त्याऐवजी इथे तर मला एक भ्रष्ट, नीच विदूषक दिसतो!"

"द्वंद्वयुद्ध!" फ्युडोर पुन्हा पाय आपटत ओरडला. "प्योत्र मियुसोव्ह, जिला तू भ्रष्ट आणि चवचाल स्त्री म्हणत आहेस, तिच्यासारखी प्रामाणिक स्त्री दुसरी कोणीही नाही, आणि तरीही तू तिची अशी संभावना करत आहेस. दिमित्री, तू त्याच चटक चांदणीसाठी तुझ्या वाग्दत्त वधूचा त्याग करत आहेस. कदाचित तिच्यापुढे तुला तुझी नियोजित वधू फिकी वाटली असेल." फ्युडोर कुचेष्टेने हसला.

"लज्जास्पद!" फादर योसेफ म्हणाले.

"लज्जास्पद आणि अप्रतिष्ठित!" काल्गानोव्ह म्हणाला.

"असा निलाजरा माणूस जिवंत का आहे?" दिमित्री म्हणाला. त्याचा चेहरा संतापाने वेडावाकडा झाला होता.

"त्याच्या अस्तित्वाने पृथ्वी अपवित्र होईल!" असे म्हणत त्याने फ्युडोरकडे बोट दाखवले.

"ऐका, भिक्षूनो! आपल्या जन्मदात्याची हत्या करू पाहणाऱ्या मुलाचे बोलणे ऐका!" फ्युडोर ओरडत फादर योसेफांकडे धावला.

"आपण ज्या गोष्टीला लज्जास्पद म्हणालात, ते हेच आहे. कदाचित ती स्त्री आपल्यापेक्षा पवित्र असेल. परिस्थितीवश तरुणपणी ती उद्ध्वस्त झाली असेल, पण तिने प्रेम केले-हा गुन्हा नाही. ख्रिस्तानेही प्रेम करणाऱ्या स्त्रीला माफ केले." फ्युडोर ओरडून म्हणाला.

"अशा प्रेमाकरिता नाही!" फादर योसेफ म्हणाले.

"हो! अशाच प्रेमाकरिता!" फ्युडोर म्हणाला. "तुम्ही इथे बसून कोबी खाता, चिंगळ्यांचे सूप पिता आणि समजता की त्यामुळे मोक्ष मिळेल!"

"हे सहन करण्यापलीकडे चालले आहे!" सगळ्यांनी एकच आवाज उठवला.

आणि अवमानकारक परिस्थिती अचानकपणे संपली. फादर झोसिमा उठले. अल्योशा व्याकुळ झाला. झोसिमा दिमित्रीकडे गेले-आणि त्याच्या पायांवर कोसळले. त्यांनी जाणूनबुजून दिमित्रीच्या पायांवर डोके टेकवले. ते पाहून अल्योशाला धक्का बसला.

झोसिमा हसत म्हणाले, "बरे आहे. येतो मी. मला क्षमा करावी." आणि त्यांनी सगळ्यांना प्रणाम केला.

दिमित्री स्तंभित झाला. अचानक तो ओरडला, "हे देवा!" आणि बाहेर धावला. पाहुणेही त्याच्या मागे धावले.

"याचा अर्थ काय?" फ्युडोर स्वतःशी म्हणाला. कुणी त्याच्याकडे लक्ष दिले नाही.

"वेड्यांचा बाजार!" मियुसोव्ह म्हणाला.

"फ्युडोर, मी तुझ्याशी संबंध ठेवणार नाही. मी त्या भिक्षूला शोधतोय ज्याने भोजनासाठी बोलावले."

भिक्षू भेटला. मियुसोव्ह म्हणाला, "फादर सुपिरिअरना सांगा—मी येऊ शकत नाही."

"या गोष्टीला मी कारणीभूत आहे, होय ना? मी तर घरी चाललो आहे. तुम्ही मेजवानीला जा," फ्युडोर मध्येच म्हणाला.

"नीच माणसा! मी काही तुझा नातलग नाही!"

"तरी मी सांगतो-चर्चच्या नोंदी पाहा. इव्हान, तुला थांबायचे असेल तर थांब."

"खरंच जातो आहेस?" मियुसोव्हने विचारले.

"हो! एवढे झाल्यावर मी कसा थांबू शकतो?" फ्युडोर म्हणाला.

"मी गल्लीतील कुत्रा! झोसिमा सिंहाच्या काळीजाचे! मला माझी लाज वाटते!" असे म्हणून फ्युडोर पाठमोरा झाला-पण वळून निर्लज्जपणे हसला.

"तर मग, तू येशील?" मियुसोव्हने इव्हानला विचारले.

"का नाही? काल खास आमंत्रण मिळाले होते," इव्हान म्हणाला.

"दुदैवाने, मला या त्रासदायक भोजनाला हजेरी लावावीच लागेल." त्या भिक्षूच्या पुढ्यात मियुसोव्हची चिडचिड सुरू होती.

"आपण निदान त्यांची माफी तरी मागितली पाहिजे आणि हे स्पष्ट करायला हवे की हा गोंधळ आपल्यामुळे झाला नाही. तुला काय वाटते?" मियुसोव्हने इव्हानला विचारले.

"हो, आपण सांगितलेच पाहिजे की हा गोंधळ आपल्यामुळे झाला नव्हता. शिवाय आता माझे वडीलही तिथे नसतील," इव्हान म्हणाला.

"त्यांचा काही नेम नाही, पण ते नसतील अशी आशा करूया. नाहीतर ते मेजवानीत देखील काहीतरी गोंधळ घालतील!" मियुसोव्हने मनातील मळमळ बोलून दाखवली.

ते सगळे पुढे चालू लागले. भिक्षू शांतपणे ऐकत होता. चालता चालता तो म्हणाला, 'फादर सुपिरिअर बराच वेळ वाट पाहत होते, आपल्याला जवळजवळ अर्धा तास उशीर झाला होता.' त्याला कोणीच उत्तर दिले नाही.

मियुसोव्हने इव्हानकडे तिरस्काराने पाहिले आणि मनात म्हणाला, 'जणू काही घडलेच नाही असे समजत हा मात्र सरळ जेवायला चाललाय! कुठे मघाचे विवेकी बुद्धीचे प्रदर्शन आणि कुठे आताचा निर्लज्ज चेहरा? अगदी करामाझोव्हचा मुलगा शोभत आहे!'

प्रकरण 7: एक भाकीत

अल्योशाने फादर झोसिमांना त्यांच्या बेडरूममध्ये नेण्यास मदत केली आणि त्यांना त्यांच्या बेडवर बसवले. ती एक छोटीशी खोली होती, जी आवश्यक असलेल्या वस्तूंनी सुसज्ज होती. तिथे एक अरुंद लोखंडी पलंग होता; त्यावर गादी होती. कोपऱ्यात एक टेबल होते; त्यावर क्रॉस होता आणि शेजारी गॉस्पेल ठेवले होते. फादर थकून बेडवर पडले होते. अचानक त्यांचे डोळे चमकले आणि त्यांनी जोरात श्वास घेतला. त्यांनी अल्योशाकडे लक्षपूर्वक पाहिले, जणू काही काहीतरी विचार करत होते.

“जा, माझ्या प्रिय मुला, तू आता जा. माझ्यासाठी पोर्फिरीला इथे थांबू दे. तू घाई कर; फादर सुपीरियरच्या मेजवानीच्या टेबलाजवळ थांब-तुझी तिथे गरज आहे. जा, लौकर निघ.”

“मला इथेच राहू द्या,” अल्योशाने विनवणी केली.

“तिथे तुझी जास्त गरज आहे. तिथे शांतता नाही; तू शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी मदत कर. ऐनवेळी जर दुष्ट आत्मे उठले, तर प्रार्थना कर. आणि लक्षात ठेव, माझ्या मुला, तुझ्यासाठी राहण्यासाठी हे ठिकाण योग्य नाही. जेव्हा देवाची इच्छा असेल, तेव्हा मला बोलावणे येईल; पण तू मठ सोडून जा-कायमचे निघून जा.”

“आपण असे निर्वाणीचे का बरे बोलत आहात?” अल्योशाने गोंधळून विचारले.

“हे ठिकाण तुझ्यासाठी नाही. तुला पुढे अनेक वर्षे लोकांची सेवा करायची आहे; तुला लग्नदेखील करावे लागेल. इथे परत येण्यापूर्वी तुला खूप काही सहन करावे लागेल. तुझ्या हातून खूप सेवाकार्य घडेल, यात शंका नाही; म्हणून मी तुला बाहेरच्या जगात पाठवत आहे. तुझ्यासोबत ख्रिस्त आहे. त्याला सोडू नकोस, आणि तो तुला सोडणार नाही. तुला खूप दुःख दिसेल, आणि त्या दुःखातसुद्धा तू आनंदी राहशील. माझा तुझ्यासाठी हा शेवटचा संदेश आहे-दुःखात आनंद शोध. काम कर; सतत काम कर. माझे शब्द लक्षात ठेव. मी तुझ्याशी पुन्हा बोलेन; पण आता माझे फक्त काही दिवसच उरले आहेत.”

अल्योशाच्या चेहऱ्यावर अचानक दुःखाचे सावट पसरले. त्याचे ओठ थरथरू लागले.

“काय झालंय?” फादर झोसिमांनी हसत हळुवारपणे विचारले. “संसारिक लोक अश्रूंनी जाणाऱ्या माणसाचे दुःख व्यक्त करतात; पण इथे आपण जाणाऱ्या संन्याशाबद्दल आनंद व्यक्त करतो, त्याच्यासाठी प्रार्थना करतो. मला एकटे सोड; मला माझी प्रार्थना करायची आहे. जा, शक्य तितक्या लवकर. तुझ्या भावांजवळ राहा-फक्त एका जवळ नाही, तर दोघांच्याही जवळ.”

फादर झोसिमांनी त्याला आशीर्वाद देण्यासाठी हात वर केला. अल्योशाला तिथेच राहण्याची खूप इच्छा होती, पण तो निषेध करू शकला नाही. त्याला त्यांनी दिमित्रीला नमस्कार करण्यास सांगितल्याचे कारण विचारायची तीव्र इच्छा होती; प्रश्न जिभेवर येऊन थांबला, पण विचारण्याचे धाडस त्याने केले नाही. जर फादरांना

योग्य वाटले असते, तर ते न विचारताच सांगितले असते, हे त्याला माहीत होते. पण तसे त्यांची इच्छा नसल्याचे स्पष्ट दिसत होते. त्यांच्या या वागण्याचा अल्योशावर खोल परिणाम झाला; तो त्यांच्या गूढ वागण्यावर आंधळेपणाने विश्वास ठेवत होता.

अल्योशा फादर सुपीरियरच्या जेवणात सहभागी होण्यासाठी घाईघाईने आश्रमाबाहेर पडला. अचानक त्याच्या हृदयात वेदना झाली आणि तो थबकला. त्याला पुन्हा एकदा फादर झोसिमांचे शब्द आठवले, जे त्यांच्या जवळ येणाऱ्या मृत्यूचे संकेत देत होते. अल्योशाचा त्यांच्या शब्दांवर अतूट विश्वास होता; तो मनाने कोलमडून गेला. “असे अचानक ते कसे काय जाऊ शकतात? आणि मला मठ सोडण्याची आज्ञा का दिली? त्यामागे काय रहस्य असावे?” असे प्रश्न त्याच्या मनात घोंघावू लागले.

त्याला कोणालाही भेटायची इच्छा नव्हती; पण रस्त्याच्या पहिल्या वळणावर त्याला रकितिन दिसला. तो कोणाची तरी वाट पाहत होता.

“तू माझी वाट पाहत आहेस का?” अल्योशाने विचारले.

“हो,” रकितिन हसला. “तू फादर सुपीरियरकडे घाईने चालला आहेस, हे मला माहीत आहे. बऱ्याच वर्षांनी फादर सुपीरियरकडे अशी मेजवानी आहे, पण मला तिथे जाता येणार नाही. मला तुला विचारायचे होते—मघाशी फादर झोसिमांनी दिमित्रीला दंडवत घालण्याचा नेमका काय अर्थ होता?”

“मला त्याचा अर्थ माहीत नाही, मीशा,” अल्योशा म्हणाला.

“पण मला माहीत आहे—हे एक नाटक होते, जाणूनबुजून घडवून आणलेले. आता त्याची गावात चर्चा होईल; लोक त्याचे नाना अर्थ लावतील. माझ्या मते, त्यांच्या मेंदूने पुढचा विचार केला आणि त्याचा अर्थ असा लावला—लवकरच तुझ्या

कुटुंबात काहीतरी अघटित घडणार आहे. तो त्याचा संकेत होता,” रकितिन म्हणाला.

“तुला नेमके काय म्हणायचे आहे?” अल्योशाने विचारले.

“तुमच्या कुटुंबात मोठा गुन्हा घडण्याची शक्यता फादर झोसिमांना जाणवली आहे. तुझे श्रीमंत वडील आणि तुझा अडचणीत सापडलेला भाऊ-यांच्यात लवकरच काहीतरी घडेल. आणि तसे झाले, तर ‘आम्ही भाकीत केले होते’ असे म्हणायचे; आणि तसे झाले नाही, तर ‘ते फक्त रूपक होते’ असे सांगायचे-या धर्मांध लोकांमध्ये नेहमी असेच असते. तुझ्या लाडक्या वयोवृद्ध फादरांनीही तसेच केले-भल्या माणसाला दंड करायचा, आणि गुन्हेगाराला दंडवत घालायचा!”

“कोणता गुन्हा? कोण गुन्हेगार? तू काय बोलत आहेस, मला समजत नाही,” अल्योशाने स्पष्टपणे विचारले.

“जणू तू या बाबत काही विचारच केला नाहीस? तू तर नेहमी खरे बोलतोस-तूच उत्तर दे,” रकितिन म्हणाला.

“मी थोडाफार विचार केला,” अल्योशा हळू आवाजात म्हणाला.

“आज तुझ्या वडिलांची आणि भावाची, चार प्रतिष्ठित लोकांसमोर, मठासारख्या पवित्र ठिकाणी, फादर झोसिमांसारख्या तपस्व्याच्या पुढ्यात झालेली वादावादी पाहता-उद्या प्रत्यक्षात ते एकमेकांच्या जीवावर उठतील, असे तुला वाटले नाही?”

“थांब एक क्षण-पण तुला एवढा रस का? तुला यात इतकी रुची का आहे? हा माझा पहिला प्रश्न आहे,” अल्योशाने अस्वस्थपणे विचारले.

“हे दोन प्रश्न आहेत; मी त्यांची उत्तरे देईन. प्रथम मला असे का वाटले: आज जेव्हा मी दिमित्रीला पाहिले, तेव्हा मला अचानक जाणवले की तो भावनेच्या भरात वाहून जाणारा माणूस असला, तरी त्याच्याकडे एक चांगला गुण आहे-तो म्हणजे त्याचा प्रामाणिकपणा. त्यामुळे आपली सीमारेषा ओलांडू नये म्हणून तो प्रामाणिक प्रयत्न करत आहे, हे मी पाहिले. नाहीतर तो चाकू घेऊन आपल्या वडिलांवर धावून गेला असता. पण तुझ्या वडिलांच्या बाबतीत असे म्हणणे अवघड आहे-ते लबाड, लंपट आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे आहेत; शिवाय दारूच्या पूर्ण आहारी गेलेले आहेत. त्यांना कुठे थांबायचे याचे जराही भान नाही. मात्र, जर दोघांनी आपापली सीमारेषा ओलांडली, तर त्यांच्या वाट्याला दुःखाशिवाय काहीच उरणार नाही.”

“नाही, मीशा, नाही! जर एवढीच गोष्ट असेल तर तू मला धीर दिलास. त्या थराला गोष्ट ही जाणार नाही,” अल्योशा म्हणाला.

“पण तू का थरथर कापत आहेस? थांब, मी तुला सांगतो-दिमित्री थोडा मूर्खपणा करत असला, तरी प्रामाणिक आहे; पण तो विषयासक्त व्यक्ती आहे-हे विसरून चालणार नाही. या बाबतीत तो वडिलांचा वारसा चालवत आहे, असे दिसते. अजूनपर्यंत फक्त तूच त्यापासून कसा अलिप्त राहिलास, कोण जाणे, कारण तुमच्या अखळ्या घराण्यात कामुकता भरली आहे. आणि सध्या त्यातील तिघे एकमेकांना भिडत आहेत; कदाचित चौथा तू असू शकतोस.”

“तू त्या स्त्रीबद्दल चुकत आहेस; दिमित्री तिचा तिरस्कार करतो,” अल्योशा थरथरत म्हणाला.

“ग्रुशेन्काबद्दल तू बोलत असशील, तर मी जे म्हणतो तेच सत्य आहे. दिमित्री तिचा तिरस्कार करत नाही; उलट तिच्यासाठी तो आपले ठरलेले लग्न मोडायला

निघाला आहे. स्त्रीलंपट माणूस एकदा बाईच्या मोहात गुरफटला की तो बायको-मुलांना सोडून देईल; आईबाप विकून खाईल; अगदी मातृभूमीशीही प्रतारणा करेल. जर तो प्रामाणिक असेल तर चोरी करेल; जर तो दयाळू असेल तर खून करेल; जर तो विश्वासू असेल तर दुसऱ्यांची फसवणूक करेल. थोडक्यात-असा माणूस कुठल्याही थराला जाऊ शकतो. दिमित्री तिचा अपमान करेल, द्वेषही करेल; पण तिच्या डोळ्यातले अश्रू सहन करू शकणार नाही.”

“मला ते समजले,” अल्योशा अचानक म्हणाला.

“खरंच? बरं, मी ते मान्य करतो; कारण तू पहिल्यांदाच इतका स्पष्ट बोललास,” रकितिनच्या आवाजात कडवटपणा होता.

“आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे तू त्याच्या लंपटपणाबद्दल विचार केलेला दिसतोस- आणि तू तर ब्रह्मचारी! अल्योशा, तू एक संत आहेस; तू शुद्ध आहेस; पण तुझे मन मात्र विचारांच्या अंधाऱ्या विवरात खोलवर गेले आहे. मी तुला खूप दिवसांपासून पाहतो आहे. तू स्वतः एक करामाझोव्ह आहेस-एक परिपूर्ण करामाझोव्ह. जन्माचा वारसा नाकारता येत नाही-वडिलांकडून कामुकतेचा वारसा, आणि आईकडून ‘वेडा संत’! अरे, तू का थरथरतोस? तुला माहिती आहे का, ग्रुशेन्काने मला तुला सोबत आणायला सांगितले आहे. ‘मी त्याचा धर्मोपदेशकाचा लांब झगा सोडायला भाग पाडेन,’ असे ती म्हणाली. मला आश्चर्य वाटले की तिला तुझ्यात एवढा रस का आहे. खरंच, ती एक असाधारण स्त्री आहे!”

“माझ्यावतीने तिचे आभार मान आणि तिला सांग की मी येणार नाही. पण आधी तू जे बोलत होतास ते पूर्ण कर; मग मी माझी बाजू मांडेन,” अल्योशा ओढूनताणून हसत म्हणाला.

“माझे बोलणे पूर्ण करण्यासारखे काही नाही; पुन्हा जुन्या गोष्टींची पुनरावृत्तीच. तू मनाने कामुकतेचा विचार करतोस; मग तुझा भाऊ इव्हान अपवाद कसा असेल? तोही करामाझोव्ह आहे. तुम्ही सारे करामाझोव्ह-एकजात भोगवादी, आकर्षक आणि वेडे! तुझा भाऊ इव्हान जरी नास्तिक असला, तरी कोणत्या अज्ञात हेतूने धर्मशास्त्रावर विनोदी लेख लिहितो आणि वर स्वतःच स्वतःची फसवणूक करत असल्याचे कबूल करतो-हा आहे तुझा इव्हान! तो मित्याच्या वाग्दत्त वधूला आपल्या बाजूने वळवण्याचा प्रयत्न करतो आहे; आणि मला वाटते, तो यशस्वी होईलही, कारण त्या गोष्टीला मित्याची संमती आहे. मित्या त्याच्या वाग्दत्त वधूपासून सुटका करू इच्छितो, जेणेकरून तो ग्रुशेन्काकडे जाऊ शकेल. इव्हान त्याची सारी विद्वत्ता आणि उदात्तता बाजूला ठेवून हे सगळे मान्य करतो. अशा लोकांपेक्षा धोकादायक कोणी नसते-स्वतःच्या नीचपणाची जाणीव असूनही तसेच वागत राहणारे!

यावर तुझ्या वडिलांनी कडी केली आहे; ते ग्रुशेन्काच्या प्रेमात वेडे झाले आहेत. तिच्या प्राप्तीसाठीच त्यांनी मघाशी तमाशा केला. मियुसोव्हने तिला ‘चंचल आणि भ्रष्ट स्त्री’ म्हटल्यामुळेच तो पेटला. तो प्रेमात पागल कुत्र्यासारखा वागतो आहे. आधी ती फक्त त्याच्या दारूच्या धंद्यात आणि इतर संदिग्ध व्यवहारांत मदत करत होती; पण आता तो तिच्या मागे वेड्यासारखा लागलाय. तो तिच्याकडे सतत अश्लील प्रस्ताव टाकतो. तिच्यामुळेच बाप-मुलाची टक्कर होणार आहे! पण ग्रुशेन्का अजून कोणालाही पसंत करत नाही; ती दोघांनाही खेळवते आहे-कोण जास्त फायदेशीर ठरेल, हे पाहते आहे. कारण बापाकडून पैसे उकळले तरी तो लग्न करणार नाही; उलट कधीतरी पैसे देणे बंद करेल. मात्र दिमित्री वेगळा आहे-

त्याच्याकडे पैसे नाहीत; पण तो तिच्याशी लग्न करायला तयार आहे. हो, खरोखर तयार आहे! तिच्यासाठी मित्या आपल्या सुंदर आणि श्रीमंत वाग्दत्त वधू कॅटरिना इव्हानोव्हनाला-कर्नलची मुलगी-सोडणार आहे. ग्रुशेन्का ही सम्सोनोव्ह नावाच्या दुर्व्यसनी, अशिक्षित, नगराध्यक्ष झालेल्या म्हाताऱ्या व्यापाऱ्याची रखेल होती. या सगळ्यातून रक्तपातही होऊ शकतो; आणि इव्हान त्याचीच वाट पाहत आहे. तसे झाले तर त्याचा कॅटरिनाशी विवाहाचा मार्ग मोकळा होईल; तिचे साठ हजार रूबल्सही त्याच्या हाती येतील. एका दरिद्री माणसासाठी हे फार आकर्षक ठरेल. म्हणून मित्यावर अन्याय होणारच नाही. दारूच्या नशेत मित्या स्वतः म्हणत होता की कॅटरिना त्याच्यापेक्षा इव्हानसाठी योग्य आहे. कॅटरिना सध्या द्विधा मनःस्थितीत आहे; पण शेवटी मोहक इव्हानला नकार देणार नाही. इव्हानने सगळ्यांना असे काय जिंकून घेतले आहे की सगळे त्याचे भक्त झाले! तो सर्वांवर हसतो आहे आणि आनंद घेत आहे.”

“या गोष्टी तुला कशा कळल्या? तू इतक्या आत्मविश्वासाने कसा बोलतोस?” अल्योशाने तीक्ष्णपणे विचारले.

“तू माझ्या बोलण्याने घाबरलास काय? तुला माहित आहे, की मी खरे बोलत आहे.”

“तुला इव्हान आवडत नाही. इव्हान पैशांच्या मोहात पडणार नाही,” अल्योशाने इव्हानची बाजू घेतली.

“खरं? आणि कॅटरिना इव्हानोव्हनाचे सौंदर्य? फक्त पैसेच नाहीत, तर साठ हजारांची संपत्तीही एक आकर्षण आहे.”

"इव्हानला संपत्तीचा हव्यास नाही; तो त्याच्या आंतरिक दुःखाच्या कारणांचा शोध घेत असावा."

"आंतरिक दुःख? हा उगाचच फुकटचे पांडित्य आणि कुलीनपणाचा आव आणण्याचा प्रयत्न आहे-ताकाला जाऊन भांडे लपवण्यासारखे," रकितिन कुचेष्टेने म्हणाला.

"असे काही नाही; त्याचे मन एका झंझावातात सापडले आहे. तो ज्या प्रश्नांची उत्तरे शोधत आहे, त्यासाठी त्याचे प्रामाणिक प्रयत्न सुरू आहेत," अल्योशा म्हणाला.

"अरे, तू तर फादर झोसिमांची वाक्ये बोलू लागला आहेस. हे तर वाड्मयचौर्य झाले. मूळत त्याला पडलेले प्रश्न म्हणजे मूर्खपणाची परिसीमा आहे. त्याचा लेख विसंगत आणि हास्यास्पद आहे. 'मानवजातीचा अमरत्वावरील विश्वास नष्ट झाला तर सद्गुणांचे प्रयोजनच उरत नाही आणि त्याचा परिणाम म्हणजे या जगात काहीही अनैतिक, न्याय्य ठरेल,' हे ऐकून दिमित्री 'मी लक्षात ठेवेन!' असे ओरडला, आठवते काय? इव्हान फक्त ढोंग करत आहे-'एका बाजूला कबूल न करता येणार नाही आणि दुसऱ्या बाजूला हे मान्य करावे लागेल,' असा त्याचा संपूर्ण सिद्धांतच फसवा आहे! मानवाचा अमरत्वावर विश्वास नसतानाही सद्गुणांसाठी जगण्याची शक्ती स्वतःमध्ये सापडू शकते. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या प्रेमात ती सापडेल." रकितिन कुत्सितपणे जोरजोरात बोलत होता, आणि अचानक बोलणे थांबवून म्हणाला, "पण तू का हसत आहेस? तुला मी मूर्ख वाटलो की काय?"

"छे छे! मी तुला कधीही मूर्ख समजणार नाही. तू हुशार आहेस, पण... काही हरकत नाही, माझे हसणे मूर्खपणाचे होते. मीशा, तू याबद्दल रागावलास, हे मला

समजले. तुझ्या एकूण बोलण्यावरून मला असे वाटते की तू स्वतः कॅटरिना इव्हानोव्हनाबद्दल उदासीन नाहीस; म्हणून कदाचित तुला इव्हान आवडत नाही आणि त्याचा तुला हेवा वाटतो. हे खरे आहे काय?"

"पुढे, मला तिच्या श्रीमंतीची हाव आहे, असे सुद्धा तू म्हणायला कमी करणार नाहीस."

"नाही, असे म्हणून मी तुझा अपमान करणार नाही."

"ठीक आहे, तू म्हणतोस त्यावर मी विश्वास ठेवेन. मला इव्हान नावडण्याची अनेक कारणे आहेत; आणि जर तो माझी निंदानालस्ती करत असेल तर मला तरी तो का आवडावा? त्याला माझ्याबद्दल अपशब्द बोलण्याचा काय अधिकार आहे?" रकितिन म्हणाला.

"मी तरी त्याला तुझ्याबद्दल चांगले किंवा वाईट बोलताना कधीच ऐकले नाही," अल्योशाने स्पष्टपणे सांगितले.

"नाही, कसे? परवा कॅटरिना इव्हानोव्हनाकडे माझ्याविषयी भलेबुरे बोलत होता. इव्हान तू स्वीकारलेल्या आध्यात्मिक मार्गाची कितपत किंमत ठेवतो, हे मला माहित नाही; पण माझ्याबद्दल म्हणत होता की, जर मी लौकरच मठामधील भिक्षूचे जीवन स्वीकारले नाही, तर मी सरळ पीटर्सबर्गला जाईन आणि एखाद्या मासिकात समीक्षा लिहिण्याचे काम करेन आणि शेवटी त्या मासिकाचा मालक होईन. मी ते मासिक उदारमतवादी, नास्तिक आणि थोडे समाजवादी विचारसरणीचे ठेवेन; पण त्याच वेळी प्रस्थापित लोकांच्या फार विरोधात जाणार नाही, याची योग्य ती काळजी घेत लोकांची फसवणूक करेन. समाजवादाची पांघरलेली झूल मला जास्त पैसे

मिळवण्यात आणि त्याची गुंतवणूक करून वाढवण्यात बाधा आणणार नाही. अशा रितीने मी प्रस्थापित लोकांच्या मध्ये सामावून जाईन."

"अरे, मला सुद्धा तसेच होईल असे वाटते," अल्योशा हसत म्हणाला.

"अल्योशा, तू पण माझी चेष्टा चालवली आहेस."

"नाही, पण तसे घडणे शक्य आहे असे माझे प्रामाणिक मत आहे. पण तू या गोष्टी इव्हान, कॅटरिना इव्हानोव्हनाला सांगत असताना तू स्वतः तिथे उपस्थित होतास का?"

"नाही. तिथे दिमित्री होता, आणि तो ग्रुशेंकाला सांगत असताना मी ऐकले कारण मी तिथेच दुसऱ्या खोलीत होतो, जिथून मला स्पष्ट ऐकू येत होते. दिमित्री तिला भेटायला आल्यामुळे मी खोलीतून बाहेर पडलो नाही."

"अरे हो, मी विसरलो होतो की ती तुझी नातलग लागते, ना?" अल्योशाने विचारले.

"ती आणि माझी नातलग? अल्योशा, तुला वेड-बिड लागले काय?" रकितिन संतापाने लालेलाल झाला होता.

"का, ती तुझी नातलग नाही का? मी तसे ऐकले होते."

"तू कुठे ऐकलेस? तुम्ही करामाझोव्ह स्वतःला उच्च कुलीन समजता; पण तुझे वडील एक व्यसनी, चारित्र्यशून्य आणि लबाड माणूस आहेत. मी साध्या पुजाऱ्याचा मुलगा आहे, म्हणून तुमच्या नजरेत यःकश्चित् जरी असलो तरी माझी एवढी अवहेलना करू नका. मलाही सन्मानाची भावना आहे, अलेक्सी. मी कदापी ग्रुशेंकाचा नातेवाईक होऊ शकत नाही; ती एक सामान्य वेश्या आहे-हे मी तुझ्या लक्षात आणून देत आहे. पुन्हा असे अपमानास्पद बोलू नये, अशी मी विनंती करतो!"

"मला माफ कर, देवाला स्मरून सांगतो, मला काही कल्पना नव्हती! शिवाय... तू तिला वेश्या कशी म्हणू शकतोस? ती... खरोखरच अशी स्त्री आहे का?" अल्योशा गोरा-मोरा झाला होता.

"पण मी तुला पुन्हा सांगतो, ती तुझी नातलग आहे, असे मी खरेच ऐकले होते. तू अनेकदा तिला भेटायला जातोस आणि तू स्वतः मला सांगतोस की तू तिचा प्रियकर नाहीस. तुम्ही सर्वजण तिचा इतका तिरस्कार करत असाल, असा मी स्वप्नातही विचार केला नव्हता! ती खरोखरच तशी आहे का?"

"तिला भेटायला जाण्यामागे माझ्याकडे स्वतःची कारणे असू शकतात; त्यात तुला दखल देण्याची गरज नाही. आणि नात्याबद्दल बोलायचे झाले तर, तिला तुझा भाऊ, तुझे वडील किंवा माझ्यापेक्षा तुझ्याशी नाते जोडण्याची अधिक इच्छा आहे. अरे, पण आपण इथे काय करत आहोत? तू झटकन स्वयंपाकघरात जा. तिकडे नेमके काय झालंय? मेजवानी एवढ्यात संपण्याइतका आपल्याला काही उशीर झाला नसावा. करामाझोव्हनी पुन्हा काही आगळीक केली असावी-नक्कीच! तुझे वडील आणि भाऊ फादर सुपीरियरच्या घरातून बाहेर पडले आहेत. आणि ते बघ, फादर इसिडोर त्यांच्या मागे पायऱ्यांवरून काहीतरी ओरडत आहेत. तुझे वडील हातवारे करत ओरडत आहेत, मियुसोव्ह त्याच्या गाडीतून निघून जात आहे आणि म्हातारा मॅक्सिमोव्ह पळत आहे! जेवण सुरू होण्यापूर्वी तिथे बहुतेक भांडण झाले असावे. अगदी फादर सुपीरियरनाही मारहाण करायला त्यांनी मागेपुढे पाहिले नसेल."

रक्तिनच्या या उद्गारांना कारण होते. तिथे एक लाजिरवाणी, अभूतपूर्व घटना घडली होती. हे सर्व एका क्षणिक आवेशातून घडले होते.

प्रकरण 8: विदूषकाचा वावदूकपणा

मियुसोव्ह इव्हानबरोबर फादर सुपीरियरच्या घराकडे निघाला तेव्हा त्याचे मन अगदी ओशाळून गेले होते. नुकत्याच झालेल्या झोसिमांच्या बैठकीतील स्वतःच्या वागण्याची त्याला लाज वाटत होती. निश्चितच ते एका सदृहस्थाला शोभणारे नव्हते, याची त्याला खात्री पटली आणि आताच्या भोजनसमारंभात हे पक्के ध्यानात ठेवून व्यवस्थित वागण्याचा त्याने निर्धार केला. त्या विदूषक फ्युडोरशी आपला काही संबंध नाही, हे त्यांना दाखवून द्यायचे होते. मुख्य म्हणजे फादर सुपीरियर यांच्यासमोर नम्रतेने आणि मैत्रीपूर्ण वागण्याचे त्याने ठरवले. तसेच मठाविरुद्धचा आपला खटला मागे घेण्याचा आणि लाकूडतोड व मासेमारीच्या हक्कांवरील दावे तात्काळ सोडून देण्याचा निर्धार केला. आता त्या गोष्टींचे महत्त्व खूप कमी झाले होते, आणि मुळात त्याला आपल्या मालकीच्या जागेतील जंगल व त्यातून वाहणाऱ्या नदीची खूप कमी माहिती होती.

फादर सुपीरियर यांच्या खोलीत प्रवेश केल्यावर मियुसोव्हचा निर्णय अधिकच पक्का झाला. खरे तर ती मेजवानीची स्वतंत्र खोली नव्हती, कारण फादर सुपीरियर यांच्याकडे एकूण फक्त दोन खोल्या होत्या; तथापि त्या फादर झोसिमांच्या

खोल्यांपेक्षा खूप मोठ्या आणि अधिक आरामदायी होत्या. खोलीत महागोनीचे जुने फर्निचर होते, पण ते चकचकीत पॉलिश केलेले होते. फरश्यांवर एकही डाग नव्हता. सर्व काही स्वच्छतेने चमकत होते आणि खिडक्यांमध्ये निवडक फुले होती. सध्या खोलीतील सर्वात भव्य गोष्ट म्हणजे, सुंदर सजवलेले टेबल—स्वच्छ टेबलक्लॉथ, चमकणारे काटे-चमचे व प्लेट्स. तीन प्रकारचे चांगले भाजलेले ब्रेड, वाइनच्या दोन बाटल्या, शिवाय मठात तयार होणारी त्या भागातील प्रसिद्ध मीड आणि क्वास ही पेये काचेच्या दोन मोठ्या भांड्यात भरलेली दिसत होती; व्होडका मात्र कुठेच दिसत नव्हती.

रकितिनने नंतर सांगितल्याप्रमाणे, मुख्य पाच पदार्थ होते: स्टर्लेट माशापासून बनवलेले फिश सूप, लहान फिश पॅटीज, एका खास पद्धतीने उकडलेले मासे, सॅल्मन कटलेट्स, आईस पुडिंग आणि मुरलेली फळे; शेवटी ब्लॅक-मांज हा डेझर्ट. रकितिनने मुद्दाम स्वयंपाकघरात डोकावून ही सगळी माहिती मिळवली होती. कुठलीही माहिती मिळवण्यासाठी त्याचा सर्वत्र संचार सुरू असायचा. तो अतिशय अस्वस्थ आणि मत्सरी स्वभावाचा होता. स्वतःच्या लक्षणीय बुद्धिमत्तेची त्याला पूर्ण जाणीव होती आणि त्या अहंकाराने तो अजून फुगून गेला होता. स्वतःचे महत्त्व मुद्दाम दाखवणे त्याला आवडत असे; त्यामुळे अल्योशा व्यथित होत असे, पण रकितिनला त्याची पर्वा नव्हती. रकितिन प्रामाणिकपणाचा आव आणत असला तरी तो प्रत्यक्षात बेइमान होता, हे अल्योशाच्या लक्षात येत नव्हते; त्याच्या मते टेबलावर ठेवलेले पैसे न चोरणे हाच उच्च प्रामाणिकतेचा निकष होता. अर्थात, अल्योशा काय किंवा कोणत्याही व्यक्तीने त्याच्यावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न केला असता, तरी त्याने आपली वृत्ती बदलली नसती.

रकितिनला फादर सुपीरियरच्या मेजवानीला उपस्थित राहण्याचे काहीच कारण नव्हते, कारण मठातील फक्त फादर योसेफ, फादर पायसी आणि आणखी एका भिक्षूला आमंत्रित केले होते. सर्वजण पाहुण्यांची वाट पाहत होते, तेवढ्यात मियुसोव्ह, काल्गानोव आणि इव्हान तिथे पोहोचले. आणखी एक अतिथी, मॅक्सिमोव्ह, थोडा बाजूला उभा राहिला होता. फादर सुपीरियर पाहुण्यांच्या स्वागतासाठी खोलीच्या मध्यभागी आले. ते उंच, कृश पण सशक्त वृद्ध होते; त्यांचे काळे केस काहीसे पांढरे झाले होते, त्यांच्या धीरगंभीर चेहऱ्यावर तपश्चर्येचे तेज स्पष्ट दिसत होते. त्यांनी पाहुण्यांना शांतपणे नमन केले. यावेळी मियुसोव्ह आदराने त्यांच्या हाताचे चुंबन घेण्यासाठी पुढे झाला; पण फादर सुपीरियरनी वेळीच हात मागे घेतला. मात्र इव्हान आणि काल्गानोव यांनी अगदी सामान्य शेतकऱ्यांप्रमाणे त्यांच्या हाताचे चुंबन घेतले.

"मी आपली अत्यंत नम्रपणे माफी मागतो," मियुसोव्हने सर्वात पहिले बोलायला सुरुवात केली.

"आपण निमंत्रित केलेल्या फ्युडोर करामाझोव्ह यांच्या शिवाय आम्ही आलो आहोत, याबद्दल आम्हाला माफ करावे. मघाशी त्यांच्या थोरल्या चिरंजीवांच्या बाबतीत झालेल्या बैठकीत शब्दाला शब्द वाढल्याने फ्युडोर यांचा तोल गेला; पण नंतर त्यांना झालेल्या गोष्टींचा पश्चाताप झाला. आपली थोरवी ते जाणतात, म्हणून आपल्या समोर येण्याचा त्यांना संकोच वाटला आणि त्यांनी मला व त्यांचा मुलगा इव्हान याला, त्यांच्यावतीने आपणांस क्षमा मागण्याची विनंती केली आहे," मियुसोव्हने त्यांच्यावर सोपवलेले काम पार पाडले.

फादर सुपीरियरनी त्याचे म्हणणे शांतपणे ऐकले आणि थोडीशी मान झुकवून उत्तर दिले:

"त्यांच्या अनुपस्थितीबद्दल मला खेद वाटतो. कदाचित प्रत्यक्ष भेटीत त्यांचा संकोच दूर झाला असता. असो, आपण सर्वांनी बसून घ्यावे."

फादर सुपीरियर येशूच्या पवित्र प्रतिमेसमोर उभे राहिले आणि हळूहळू आशीर्वचने म्हणू लागले. सर्वांनी आदराने डोकी खाली झुकवली; फक्त एकट्या मॅक्समोव्हने त्यांच्यासमोर हात जोडले.

बरोबर याच क्षणी फ्युडोरने आपली शेवटची खेळी खेळली. खरे पाहता त्याला घर गाठायचे होते. झोसिमांच्या घरातील बैठकीचा संपूर्ण फज्जा उडाल्यावर आणि बहुतेक सर्व गोष्टी त्याच्या अद्वातद्वा बोलण्याने व निर्लज्ज वागण्याने बिघडल्याने, फादर सुपीरियर यांच्या मेजवानीला हजेरी लावण्यात त्याला स्वतःचीच लाज वाटत होती. घरी जाण्यासाठी बोलावलेल्या गाडीत चढताना तो अचानक थबकला. झोसिमांच्या बैठकीत स्वतःच उच्चारलेले शब्द त्याला आठवले:

‘माझी ती जुनी खोड आहे-लोकांची गंमत करावी म्हणून मी अनेकदा निरर्थक गोष्ट बोलून जाणूनबुजून स्वतःला हास्यास्पद बनवत असतो...’ म्हणूनच त्याने मनाशी ठरवले की आपण विदूषकाचीच भूमिका वठवावी. मेजवानीत सहभागी होणारा प्रत्येकजण आपल्यापेक्षा अधिक मूर्ख आणि नीच आहे, हे दाखवून देण्याची संधी गमावू नये. निर्लज्जपणा त्याच्या अंगात भिनलेला होता आणि तो ते जाहिरपणे कबूल करायलाही कचरत नव्हता. असा विचार करून तो शांतपणे, विद्वेषपूर्ण हसला आणि क्षणभर थांबला. त्याच्या डोळ्यांत चमक होती; त्याचे ओठ आवेगाने थरथरत होते.

‘बरे आहे, एकदा सुरुवात केलीच आहे, तर पुढेही जाऊया,’ त्याने ठरवले. त्या क्षणी त्याच्या मनात अशी भावना होती: ‘आता माझी प्रतिमा सुधारण्याचा काहीच उपयोग नाही. त्यामुळे मी त्यांना जेवढं लाजवू शकतो, तेवढं लाजवेन! त्यांना दाखवून देईन की मला त्यांच्या विचारांची काहीही पर्वा नाही—बस्स!’

त्याने गाडीवानाला थांबायला सांगितले आणि झपाट्याने परत मठात जाऊन थेट फादर सुपीरियरच्या भोजनगृहात गेला. तिथे नेमके काय करायचे आहे, हे त्याला स्पष्ट नव्हते; पण इतके मात्र नक्की होते की आता तो स्वतःला थांबवू शकत नव्हता. कोणी त्याला थोडे जरी चिथावले असते, तरी त्याने सभ्यतेच्या साऱ्या मर्यादा ओलांडल्या असत्या; मात्र कायद्याच्या दृष्टीने शिक्षेस पात्र गुन्हा घडणार नाही याची काळजी तो नक्कीच घेतला असता-तेवढे स्वतःवर त्याचे नियंत्रण होते, ही खरोखरच आश्चर्याची गोष्ट म्हणावी लागेल.

प्रार्थना संपली आणि फादर सुपीरियर जेवणाच्या टेबलाकडे निघाले; सर्वजण त्यांच्या मागे होते.

तेवढ्यात फ्युडोरने दारात उभे राहून सर्वांचे लक्ष वेधले आणि खोडसाळपणे हसत उद्धटपणे ओरडला: "तुम्हाला वाटले की मी गेलो... आणि बघा, मी पुन्हा आलो!"

एक क्षणभर सगळे त्याच्याकडे निःशब्दपणे पाहत राहिले; आणि लगेचच सगळ्यांना जाणवले की काहीतरी उद्वेगजनक, विकृत, अगदी लाजिरवाणा प्रसंग घडण्याची ही नांदी आहे. मियुसोव्हच्या मनातील सात्विक भाव क्षणार्धात अंतर्धान पावले आणि त्याची जागा संतापाने घेतली. त्याचा स्वतःवरचा ताबा सुटला आणि त्याने सरळ जाऊन फ्युडोरची गचांडी धरली.

फ्युडोरने कांगावा करण्याची तयारी अतिशय उत्तमपणे पार पाडत फादर सुपीरियर यांच्याकडे आत येण्याची परवानगी मागितली.

"तुमचे मनापासून स्वागत आहे," फादर सुपीरियरनी उत्तर दिले.

"सज्जनहो!" ते पुढे म्हणाले, "मी तुम्हाला कळकळीची विनंती करतो की तुम्ही तुमचे मतभेद बाजूला ठेवा आणि प्रेम व कौटुंबिक सौहार्दात एकत्र या-नम्रपणे खुर्चीत बसून प्रभूची प्रार्थना करा."

"नाही, नाही, नाही! ही गोष्ट सर्वथा अशक्य आहे!" मियुसोव्हच्या संतापाचा कडेलोट झाला होता.

फ्युडोरने नेमकी संधी साधली आणि फादर सुपीरियरना असे ठणकावून सांगितले की, जर मियुसोव्हला आपला आक्षेप असेल तर आपण पण थांबणार नाही. त्याने अशी भूमिका घेतली की जेवणासाठी थांबेन तर त्याच्यासह, नाही तर अजिबात थांबणार नाही. याशिवाय मियुसोव्ह आपले कौटुंबिक नातेसंबंध नाकारत आहे, याचीदेखील त्याने फादर सुपीरियर यांच्याकडे तक्रार केली. त्यात दुसरे सन्माननीय पाहुणे मॅक्सिमोव्ह यांचा अतिशय वाईट प्रकारे पाणउतारा केला, अगदी अश्लाघ्य शब्दांत त्यांची संभावना केली. फ्युडोरची मजल त्यांना मुद्दाम 'वॉन सोहन' या गुन्हेगाराच्या नावाने संबोधित करण्यापर्यंत गेली-ज्याचा खून अतिशय बदनामकारक परिस्थितीत वेश्यागृहात झाला होता.

"हे काय चाललयं? हे काय आहे?" भिक्षूंच्या गटातून आवाज येत होते.

"आपण जाऊया," मियुसोव्ह काल्गानोव्हला उद्देशून म्हणाला.

हे ऐकून फ्युडोर आत येत मोठ्याने ओरडत म्हणाला, "माफ करा, पण मला पुरते बोलू द्यावे! मघाशी मी झोसिमांच्या समोर काहीबाही बोललो म्हणून

मियुसोव्हने माझ्या आक्षेपार्ह बोलण्याचा निषेध केला आणि म्हणून तो आमच्यातील नातेसंबंध मानायला तयार नाही. त्याला सत्य बोलण्यापेक्षा आपली प्रतिष्ठा महत्त्वाची आहे, पण मी सत्याला प्रतिष्ठेपेक्षा जास्त महत्त्व देणारा माणूस आहे. काय 'वॉन सोहन', मी म्हणतो बरोबर आहे ना?" असे म्हणत त्याने मुद्दाम परत एकदा मॅक्सिमोव्हला डिवचले.

"फादर सुपीरियर, मला बोलायला परवानगी द्या. जरी मी विदूषकासारखा वागत असलो तरी मी मनाने प्रामाणिक आहे आणि माझे मत मांडू इच्छितो. होय, मी प्रामाणिक आहे, तर प्योत्र मुद्दाम गर्विष्ठपणे वागत आहे. माझा मुलगा अॅलेक्सी इथे आपल्या मठात राहत आहे; बाप म्हणून त्याचे क्षेमकुशल पाहण्यासाठी मी येथे आलो होतो. जरी मी मूर्खासारखे वागतो आहे असा आपला समज झाला असला तरी मी इथे जे काही चालले आहे ते पाहत होतो, ऐकत होतो. आता फक्त शेवटचे एकच माझे मागणे आहे.

आपल्याला माहित आहे की, एकदा माणसाची अधोगती झाली की तो त्यातच खितपत पडून राहतो, पण मला त्यातून उठायचे आहे. परमपूज्य फादर, मला आपल्याकडे तक्रार करायची आहे. आपल्या 'पापांची कबुली' हा एक पवित्र संस्कार आहे, पण तो गुप्तपणे होणे आवश्यक असते. मी येथील कबुली कक्षात पाहिले, तर लोक गुडघे टेकून उघडपणे कबुलीजबाब देत होते. ही गोष्ट कितपत योग्य आहे? पवित्र पित्याने गुप्तपणे कबुली देण्याची आज्ञा दिली होती, म्हणून त्याबाबत गुप्तता पाळली जाणे गरजेचे आहे. आपणही मान्य कराल की सर्वासिमोर काही गोष्टी बोलणे शक्य नसते. म्हणून तुम्ही या गोष्टीचा जरूर छडा लावावा, मी आपल्याला मदत करायला तयार आहे. मी माझ्या मुलाला अॅलेक्सीला घरी घेऊन जाईन."

फ्युडोरला प्रत्येकाची दुखरी नस बरोबर माहीत असे. आता त्याची जी बेताल बडबड सुरू होती, तिचे मूळ पूर्वी फक्त आमच्या गावातील चर्चमध्येच नव्हे तर आमच्या इतर अनेक ठिकाणी अशा घटना घडल्या होत्या आणि त्याच्या तक्रारी थेट आर्चबिशपपर्यंत गेल्या होत्या. अनेक वृद्ध धर्मोपदेशक कबुलीजबाबांच्या संस्काराचा गैरवापर करत आहेत अशा वावड्या उठल्या आणि काळाच्या ओघात विरून गेल्या. आता फ्युडोर ज्या कबुलीजबाबांचा उल्लेख करत होता, तसे प्रत्यक्षात त्याच्या भेटीदरम्यान काहीही घडले नव्हते. जुन्यापुराण्या गावगप्पांना त्याने बेमालूमपणे आपण करत असलेल्या दाव्यात गोवले आणि उगाच आगपाखड सुरू केली होती. तो करत असलेले आरोप निरर्थक आणि मूर्खपणाचे आहेत, याची त्याला पूर्ण जाणीव होती, पण त्याला आपल्या श्रोत्यांना-आणि त्याहून अधिक स्वतःलाच—हे पटवून द्यायचे होते की तो निरर्थक बोलत नाही आहे. म्हणून तो स्वतःला थांबवण्याऐवजी स्वतःसाठी अधिकाधिक खोल खड्डा खणत होता.

"फ्युडोर, स्वतःला आवर! असे धादांत असत्य बोलायला लाज कशी वाटत नाही?" प्योत्र मियुसोव्ह मोठ्याने ओरडला.

"मला माफ करा!" फादर सुपीरियर म्हणाले. "जुन्या काळी असे म्हटले जात होते की, 'अनेक जण माझ्याविरुद्ध वाईट बोलू लागले, ते ऐकून मी स्वतःला म्हटले आहे-ही देवाने मला सुधारण्यासाठी आणि माझ्या आत्म्याचे दैन्य दूर करण्यासाठी केलेली तजवीज आहे.' आणि म्हणून आम्ही आपले नम्रपणे आभार मानतो. आपण आमचे सन्माननीय पाहुणे आहात!" असे म्हणून त्यांनी फ्युडोर पावलोविचला नमन केले.

"अरे हट! उगाच दिखाऊ भंपकपणा! जुन्यापुराण्या असत्य गोष्टी, ढोंगीपणाने नमन-हे सर्व नाटक आहे, मी चांगलेच ओळखतो. ओठांवर गोड बोलणे आणि

काळजात कडवटपणा-यापेक्षा लुटारू लोक परवडले! मला खोटेपणा आवडत नाही, परमपूज्य पिताश्री, मला सत्य हवे आहे.

काय हो महाशय, आपण उपवास का करता? अहो, जर अशीच बक्षिसाची अपेक्षा असेल, तर मीही येऊन उपवास करेन! परमपूज्य भिक्षूंसो, तुम्ही बाहेरच्या जगात राहून सत्वशील बनून बघा, समाजासाठी चांगली कामे करा. असे मठात लपून बसू नका, आणि स्वर्गात याबद्दल काहीतरी बक्षीस मिळण्याची आशा ठेवू नका-ते जरा कठीण जाईल. मीसुद्धा समंजसपणे बोलू शकतो. बरे, मेजवानीसाठी इथे काय आहे, बघू?" असे म्हणत तो टेबलजवळ गेला.

"जुनी पोर्ट वाइन, भेट म्हणून मिळालेले मधाचे सरबत—अरे व्वा! लहान-लहान गळाला लावायच्या चिंगळ्या उकडलेल्या दिसतात. या जुन्यापुराण्या मद्याच्या बाटल्या कुठून आल्या? नक्कीच गरीब रशियन शेतकरी, मजूर यांच्या कष्टांच्या कमाईतून मिळालेल्या देणगीतून! जे आपल्या कुटुंबावरचा खर्च वाचवून, देणेकऱ्यांचे देणे थकवून मठाची भर करत आहेत. परमपूज्य पिताश्री, आपण लोकांना लुटता, हे आपल्याला माहित आहे ना?"

"हे खूप लज्जास्पद आहे!" फादर योसेफ म्हणाले. फादर पायसी काहीच बोलले नाहीत.

मियुसोव्ह खोलीतून बाहेर धावला आणि काल्गानोव्ह त्याच्या मागे पळाला.

"ठीक आहे, मी पण प्योत्र यांच्या मागे जात आहे! मी पुन्हा कधीही तुम्हाला भेटायला मठात येणार नाही; अगदी गुडघे टेकून विनवणी केलीत तरीही मी येणार नाही. मी तुम्हाला हजार रूबल पाठवले आहेत, म्हणून तुम्ही मला माझी ओळख ठेवत आहात, हे मी ओळखले आहे! हा! हा! हा! नाही, मी आता काही बोलणार

नाही. मी माझ्या तरुणपणी सहन केलेल्या सर्व अपमानाचा बदला घेत आहे." त्याने नाटकीपणाने टेबलावर जोराने मुठ आपटली.

"या मठाने माझ्या आयुष्यात मोठी भूमिका बजावली आहे! त्यामुळे मला अनेकदा अश्रूंचे कडू घोट प्यावे लागले आहेत. तुम्ही माझ्या वेड्या पत्नीला माझ्याविरुद्ध भडकवत होतात. तुम्ही माझे वाईट चिंतले आणि शाप दिलेले. तुम्ही माझ्याबद्दल सर्वत्र खोट्यानाट्या गोष्टी पसरवल्यात. पुरे झाले बाबांनो! आता उदारमतवादाचे युग आहे, स्टीमर आणि रेल्वेचे युग आहे. हजार नाही, शंभर रूबल नाही-तुम्हाला तर माझ्याकडून फुटकी कवडीदेखील मिळणार नाही! हे पक्के ध्यानात ठेवा!"

इथे एक गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे, आमच्या मठाने त्याच्या आयुष्यात कधीही मोठी भूमिका बजावली नव्हती, ज्यामुळे त्याला कधी अश्रू ढाळायची वेळ आली होती. पण तो आपल्या निर्माण केलेल्या भ्रमात इतका वाहून गेला की एका क्षणी त्याचा त्यावर विश्वास बसला आणि तो खरोखरच रडायला लागला. पण त्याच क्षणी त्याला जाणवले की आता खेळ आटोपता घ्यायची वेळ आली आहे.

त्याच्या द्वेषपूर्ण खोट्या बोलण्यावर फादर सुपीरियरनी मान लववून पुन्हा प्रभावीपणे बोलायला सुरुवात केली: "पवित्र शास्त्रात लिहिले आहे, 'तुझा कोणी अकारण अपमान केला तर तो तू सावधपणे आणि आनंदाने सहन कर; त्याबद्दल लज्जित होऊ नकोस आणि ज्याने तुला अपमानित केले आहे त्याच्याविषयी द्वेष बाळगू नकोस.' आणि म्हणूनच आपणही तसेच करू."

"अरे हट्! फक्त स्वतःचा विचार करायला हवा, बाकी सर्व निरर्थक गप्पा! फादर, तुम्ही देखील स्वतःचा विचार करा. मी निघालो आणि जाताना, वडिलांच्या अधिकाराने मी माझ्या मुलाला अॅलेक्सीला घरी घेऊन जात आहे.

इव्हान, तू माझा आज्ञाधारक मुलगा आहेस; तू माझ्या मागे ये. वॉन सोहन, तू इथे थांबून काय करतोस? चल, शहरात माझ्या सोबत ये; तिथे मजा आहे, तुला उत्तम जेवण आणि चांगली वार्डन देईन. माझ्याकडे क्लाऊडबेरी वार्डन आहे. अरे, वॉन सोहन, तू ही संधी गमावू नकोस!" फ्युडोरने मॅक्सिमोव्हला जेवणाचे आमंत्रण देताना परत एकदा खून झालेल्या एका गुन्हेगाराच्या नावाने मुद्दाम संबोधले.

"अॅलेक्सी!" फ्युडोर त्याला लांबून पाहताच ओरडून म्हणाला, "तू आजच्या आज कायमचा माझ्या घरी ये आणि तुझी उशी आणि गादीसुद्धा घेऊन ये, इथे काहीही वस्तू सोडून येऊ नकोस."

अल्योशा जागीच उभा राहून शांतपणे ते दृश्य पाहत होता. दरम्यान, फ्युडोर गाडीत चढला होता आणि इव्हान अल्योशाला निरोप देण्यासाठी वळूनही न पाहता त्याच्या मागे गेला. मॅक्सिमोव्ह निर्लज्जपणे फ्युडोरच्या गाडीच्या दिशेने त्यांचे जेवणाचे आमंत्रण चुकू नये म्हणून धापा टाकत निघाला होता. गाडीत चढताना घाईगडबडीत त्याचा पाय इव्हानच्या पायावर पडला; इव्हानने त्याला रागाने ढकलून दिले—नशीब बलवत्तर म्हणून तो खाली पडला नाही. इव्हानने रागारागाने गाडीवानाला गाडी हाकायला सांगितले.

दोन मिनिटे शांततेत गेली. फ्युडोरने आपल्या मुलाकडे तिरक्या नजरेने पाहिले आणि म्हणाला, "हे सगळे मठाचे प्रकरण तर तूच उभे केलंस. तूच तर आग्रह धरलास, तूच संमती दिलीस. मग आता चिडतोस का?"

"खूप बकवास केलीत, आता तरी जरा शांत बसा," इव्हान नाराज स्वरात उद्गारला.

फ्युडोर पावलोविच पुन्हा दोन मिनिटे गप्प बसला.

"जराशी ब्रॅंडी मिळाली तर बरे होईल," फ्युडोर बढाईखोरपणे म्हणाला, पण इव्हानने काहीही प्रतिसाद दिला नाही.

फ्युडोरने आणखी दोन मिनिटे वाट पाहिली आणि मग म्हणाला, "माझ्या आज्ञाधारक मुला, अॅलेक्सीला मठातून बाहेर आणणारच आहे; जरी तुला ते अजिबात आवडणार नसले तरी."

इव्हानने तुच्छतेने खांदे उडवले आणि नजर वळवून रस्त्याकडे पाहू लागला. घरी पोहोचेपर्यंत त्यांच्यात पुन्हा काहीही संभाषण झाले नाही.

कथा 3: विषयलंपट

प्रकरण 1: नोकरांचे घर

फ्युडोर करामाझोव्हचे घर आमच्या गावाच्या मध्यवस्तीला अगदी लागून होते. ते एक जुने, राखाडी रंगाचे, लाल लोखंडी छप्पर असलेले, दोन मजली, अतिशय प्रशस्त, मजबूत आणि आरामदायी असे सुंदर घर होते. मात्र त्या घरातील सामानसुमान, फर्निचर वगैरेची फारशी काळजी घेतलेली दिसत नसे. अगदी भर दिवसा तिथे उंदरांचा वावर बिनधास्तपणे सुरू असे. नोकरमाणसांना राहण्यासाठी एक वेगळी इमारत होती. फ्युडोर रात्री एकटाच घरी झोपत असे. मुख्य घरात चांगले स्वयंपाकघर होते, पण तिथे स्वयंपाक करण्यासाठी फ्युडोरने मनाई केली होती. त्याला जेवण बनवताना येणारा वास अजिबात आवडत नसे, म्हणून घरमालकाचे जेवण नोकरांच्या घरात तयार केले जाई आणि नंतर मुख्य घरात पोहोचवले जाई.

खरे तर ते घर एका मोठ्या कुटुंबासाठी बांधले गेले होते; तिथे एकटा फ्युडोर राहत असे. इव्हान आल्यावर त्यात आणखी एका माणसाची भर पडली. नोकरांसाठी असलेल्या घरात ग्रिगोरी आणि त्याची बायको मार्फा इग्न्यात्येव्हना हे वृद्ध वेठबिगार जोडपे आणि स्मेर्द्याकोव्ह नावाचा एक तरुण नोकर—असे एकूण तीन जण राहत.

ग्रिगोरी एक हट्टी, हेकेखोर आणि दुराग्रही म्हातारा होता, पण तो आपल्या मालकाशी इमानी आणि प्रामाणिक होता. त्याची पत्नी मार्फा, आपल्या पतीच्या शब्दाच्या बाहेर जात नसे. जेव्हा वेठबिगारी कायद्याने संपुष्टात आली, तेव्हा

करामाझोव्ह यांचे काम सोडून, जमलेल्या थोड्याफार पुंजीतून मॉस्कोला जाऊन छोटे दुकान उघडायची मार्फाची फार इच्छा होती. त्याकरिता तिने ग्रिगोरीच्या मागे बरेच दिवस भुणभुण लावली, पण त्याने तिला अजिबात दाद दिली नाही. तसे करणे त्याला मालकाशी बेइमानी केल्यासारखे वाटत होते. काहीही झाले तरी जुना मालक सोडू नये—कारण ते आपले कर्तव्य आहे—अशी त्याची धारणा होती. त्याचे हे बोलणे मार्फाला कधीच पटले नाही, पण ग्रिगोरीने तिला ठामपणे तोंड बंद ठेवण्यास सांगितले होते.

अशा रीतीने ते दोघे काम सोडून गेले नाहीत. फ्युडोर त्यांना कामाचा थोडाफार मोबदला देत असे. तसा ग्रिगोरीचा फ्युडोरवर प्रभाव होता; प्रसंगी तो मालकाला चार गोष्टी सुनावायलाही कमी करत नसे. फ्युडोर हा एक जिद्दी, धूर्त आणि नाटकी माणूस होता; परंतु अनेकदा त्याच्या मनात स्वतःच्या अनिर्बंध जीवनाविषयी एक प्रकारची अनामिक भीती आणि अपराधीपणाची जाणीव दाटून येत असे. अशावेळी त्याला कुणीतरी बलवान, विश्वासू, सद्गुणी—जो त्याच्यासारखा नाही—अशा माणसाच्या आधाराची गरज भासे, आणि ग्रिगोरी हा तो खास माणूस होता.

ग्रिगोरीला फ्युडोरची पापप्रवृत्ती, व्यसनाधीनता, लबाडी, खोटारडेपणा पूर्णपणे ठाऊक असूनही त्याने आपली पूर्ण श्रद्धा फ्युडोरच्या पायाशी वाहिली होती. अनेकदा फ्युडोर, दारूच्या धुंदीत भय, अपराधीपणा आणि नैतिक अधःपतनाच्या असुरक्षित भावनेने अधिकच अस्वस्थ होत असे. अशावेळी अगदी मध्यरात्रीदेखील तो नोकरांच्या घरी जाऊन ग्रिगोरीला आपल्या सोबतीला बोलावून घेत असे, आणि ग्रिगोरी त्याला झोप लागेपर्यंत त्याच्या दारूच्या नशेतील शिव्याशापांची लाखेली शांतपणे ऐकत, एखाद्या इमानदार कुत्र्यासारखा तिथेच बसून राहत असे.

असेच काहीसे अल्योशा फ्युडोरसोबत घरी राहायला आल्यावर घडले. अल्योश्याने आपल्या वडिलांचा—ते जसे होते तसे—पूर्ण स्वीकार केला होता. या गोष्टीचा नकळतपणे फ्युडोरच्या निर्मम हृदयावर खोल परिणाम झाला. कारण अल्योशा त्याच्यासोबत राहत होता, त्याचे सर्व चाळे पाहत होता, तरीही त्याने फ्युडोरवर कधीही दोषारोप केला नव्हता. फ्युडोरला अल्योश्याकडून प्रेम, ममता, दया आणि निष्ठा मिळाली; मात्र त्यासाठी आपण पात्र नाही, याची त्याला पूर्ण जाणीव होती. आपल्या आयुष्यातील सर्व कौटुंबिक नातेसंबंध त्याने स्वतः झिडकारून टाकले होते; त्यामुळे आपल्याला वार्डेट फळच मिळणार, हे त्याला ठाऊक होते.

अल्योशासारख्या गुणी पुत्राचे प्रेम त्याला आश्चर्यचकित करून गेले. अल्योशा त्याला सोडून गेला तेव्हा फ्युडोरला त्याच्या प्रभावाची अनपेक्षित जाणीव झाली—की आजवरच्या आयुष्यात कधीही न शिकलेली गोष्ट तो अल्योश्याकडून शिकला होता.

अगोदरच सांगितल्याप्रमाणे, ग्रिगोरीला फ्युडोरची पहिली पत्नी अँडेलेडा—म्हणजे दिमित्रीची आई—अजिबात आवडत नव्हती. तिचा तो उघड तिरस्कार करत होता. याउलट, फ्युडोरची दुसरी पत्नी सोफिया हिच्याविषयी त्याच्या मनात आपुलकीची भावना होती. सोफिया पैशाने आणि स्वभावानेही गरीब, भोळी आणि काहीशी वेडगळ असल्याने तिचे सर्वांपासून रक्षण करण्याची, तिला मानसिक आधार देण्याची जबाबदारी ग्रिगोरीने स्वतःहून स्वीकारली होती. त्यासाठी प्रसंगी आपल्या मालकाच्या—फ्युडोरच्या—विरोधात जाण्याचीही त्याची तयारी होती.

तिच्या दुदैवी मृत्यूनंतर जवळजवळ वीस वर्षांचा कालावधी उलटून गेला होता; तरीही कोणी सोफियाच्या संदर्भात एखादा वावगा शब्द उच्चारला तर ग्रिगोरी अजिबात खपवून घेत नसे. तसा तो शांत, सज्जन, मितभाषी आणि गंभीर स्वभावाचा होता. त्याचे बोलणे तोलूनमापून असे. त्याला फाजीलपणा अजिबात आवडत नसे. त्याच्या एकंदर आविर्भावावरून, आपल्या मृदू आणि आज्ञाधारक पत्नीवर—मार्फावर—खरोखरच प्रेम आहे की नाही, याचा अंदाज काढणे अवघड होते; पण प्रत्यक्षात तो तिच्यावर मनापासून प्रेम करत होता आणि तिलाही ते ठाऊक होते.

आयुष्यात त्याने फक्त एकदाच तिला मारले होते. फ्युडोर आणि अँडेलेडाच्या लग्नानंतर एक नाचगाण्याचा समारंभ आयोजित केला होता. त्या कार्यक्रमात मार्फा खूप सुंदर नाचली होती. तेव्हा ती तरुण होती. आपल्या पहिल्या मालकांकडे—म्हणजे मियुसोव्ह कुटुंबाकडे—तिने नृत्याचे धडे गिरवले होते. पण ग्रिगोरीने तिचे नृत्य पाहिले आणि नंतर घरी आल्यावर तिला चांगले फैलावर घेतले. तिच्या केसांना धरून त्याने तिला बराच मार दिला. त्यानंतर कधीही असा प्रसंग आला नाही आणि मार्फानेही त्यानंतर कधीच नृत्य केले नाही.

मार्फा आपल्या नवऱ्यापेक्षा हुशार, चतुर आणि व्यवहारकुशल स्त्री होती; तरीसुद्धा लग्नानंतर तिने कधीही त्याला विरोध केला नाही किंवा कसली तक्रार केली नाही. ग्रिगोरीला धार्मिक गोष्टी आवडत; मार्फा त्याचा आदर करत असे. त्यांच्या संसारात ते एकमेकांशी फारच कमी बोलत आणि तेही फक्त गरजेपुरते. संसाराच्या सर्व जबाबदाऱ्या आणि चिंता वाहण्यासाठी ग्रिगोरी समर्थ होता; त्यामुळे त्याला तिच्या सल्ल्याची गरज नाही, हे मार्फाला केव्हाच उमगले होते. ग्रिगोरी तिच्या शांत स्वभावाकडे आदराने पाहत असे आणि तिच्या शहाणपणावर त्याचा विश्वास होता.

ग्रिगोरी आणि मार्फाच्या नशीबी मात्र देवाने संतानसुख लिहिले नव्हते. नाही म्हणायला त्यांना एक मुलगा झाला होता, पण दुर्दैवाने जन्माला आल्यावर काही दिवसांतच तो देवाघरी गेला. ग्रिगोरीला मुलांची खूप आवड होती. अँडलेडा जेव्हा छोट्या दिमित्रीला सोडून पळून गेली, तेव्हा दिमित्री जेमतेम तीन वर्षांचा होता. फ्युडोरने त्या लहान अश्राप मुलाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. अखेर ग्रिगोरीने त्याला आपण राहत असलेल्या घरी आणले आणि वर्षभराने त्याचा मामा प्योत्र मियुसोव्हने त्याची जबाबदारी घेईपर्यंत त्याचाच सांभाळ केला.

नंतरही इव्हान आणि अल्योशा यांना, त्यांच्या आईची जुनी मालकीण येऊन आपल्या घरी घेऊन जाईपर्यंत, ग्रिगोरीनेच लक्ष दिले. शेवटी सोफियाच्या त्या जुन्या मालकीणीकडून त्याबदल्यात त्याला एक सणसणीत चपराकही त्याने शांतपणे स्वीकाराली; आणि मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी स्वीकारल्याबद्दल त्याने सोफियाच्या जुन्या मालकीणीचे मनापासून आभार मानले—याबद्दल मी अगोदरच सांगितले आहे.

मार्फाला जेव्हा दिवस गेले तेव्हा ग्रिगोरी अतिशय आनंदात होता; खूप उत्सुकतेने तो मुलाच्या जन्माची वाट पाहत होता. पण नवजात बाळाला पाहिल्यावर ग्रिगोरी दुःखात बुडून गेला—बाळाला सहा बोटे होती, आणि त्याच्या समजूतीनुसार हा अपशकून होता. त्या क्षणापासून तो बाळाच्या फारसा जवळ गेला नाही. अगदी वसंत ऋतूचे सुंदर दिवस असूनही तो बाहेर बागेत खड्डा खणत बसला होता.

तिसऱ्या दिवशी बाळाचे नामकरण ठरले होते आणि फ्युडोर त्याचा गॉडफादर होणार होता. पाद्री नामकरणासाठी येईपर्यंत ग्रिगोरीने मनाशी एक निर्णय घेतला होता. घरात जाऊन त्याने उपस्थित मंडळींना बाळाचे नाव ठेवण्याची आवश्यकता

नाही असे सांगितले. सर्वजण आश्चर्यचकित झाले. पाद्रींनी कारण विचारले तेव्हा ग्रिगोरी म्हणाला, 'तो सैतानाचा अंश आहे.' पाद्रींनी त्याचे बोलणे हसण्यावारी नेले आणि बाळाचे नाव ठेवले.

ग्रिगोरीने अतिशय श्रद्धेने प्रार्थना केली, पण त्याचे बाळाविषयीचे मत बदलले नाही. बाळ अगदी अशक्त आणि आजारी होते; त्याच्याकडे ग्रिगोरीने फारसे लक्ष दिले नाही. बहुतेक वेळ तो घराबाहेरच असायचा. अवध्या पंधरा दिवसांत, कोणताही उपचार न होता, बाळाचा मृत्यू झाला. ग्रिगोरीने स्वतः हाताने बाळाला शवपेटीत ठेवले आणि दुःखाने मुठमाती दिली. त्यानंतर दोघा पतीपत्नींनी मुलाच्या बाबतीत एकदाही चर्चा केली नाही.

तेव्हापासून ग्रिगोरी देवाधर्माच्या मार्गावर अधिकच झुकला. सतत संतचरित्रांचे वाचन, नियमित उपवास आणि प्रवचन ऐकणे हा त्याचा नेम झाला. त्याला आध्यात्मिक ग्रंथ फारसे समजत नसत, पण त्याबद्दल त्याला अभिमान आणि प्रेम वाटत असे. मध्यंतरी तो स्वपीडनाचे समर्थन करणाऱ्या एका अघोरी पंथाकडे आकर्षित झाला होता, पण नवीन धर्माकडे जाणे अयोग्य वाटल्याने तो तिकडे गेला नाही. धर्मशास्त्रीय वाचनामुळे त्याने गंभीरपणे विचार केला आणि आपला जुनाच धर्म अनुसरण्याचे नक्की केले; तरी त्याचा कल मात्र गूढवादाकडेच राहिला. त्याच्या दृष्टीने विकृत बाळाचा जन्म आणि अकाल मृत्यू हे त्याचेच प्रमाण होते; या घटनेचा त्याच्या अंतःकरणावर खोल परिणाम झाला होता.

असे घडले की त्याच्या बाळाच्या दफनानंतरच्या रात्रीच मार्फा एका नवजात बाळाच्या रडण्याच्या आवाजाने जागी झाली. घाबरून तिने पतीला उठवले. ग्रिगोरीनेही तो आवाज ऐकला; पण त्याला तो आवाज बाळाच्या रडण्यापेक्षा एका

स्त्रीच्या करुण विलापासारखा वाटला. तो गडबडीने उठला, कानोसा घेतला. आवाज बागेतून येत असल्याचे त्याला जाणवले. तो पुन्हा घरात गेला, कंदील पेटवला, बागेची किल्ली घेतली आणि अजूनही घाबरलेल्या पत्नीच्या भीतीकडे दुर्लक्ष करून शांतपणे फाटक उघडून बागेत गेला.

बागेत एक न्हाणीघर होते आणि तिथूनच तो आवाज येत होता. स्नानगृहाचे दार उघडले आणि जे दृश्य त्याच्या नजरेस पडले, त्यामुळे तो थिजून गेला. लिझावेता नावाची एक वेडसर मुलगी तिथे शिरली होती. एरवी चिंध्या पांघरून ती घाणेरड्या अवस्थेत गावात भटकत असे. सर्वजण तिला 'गलिच्छ लिझावेता' म्हणून ओळखत. बिचारी तिथे अगदी मरणासन्न अवस्थेत पडली होती. नुकताच तिने एका बाळाला जन्म दिला होता; तिच्या शेजारीच बाळ पडले होते. ती काही बोलू शकत नव्हती, कारण ती जन्मतःच मूकबधिर होती. पण तिची कहाणी वेगळी आहे— आणि त्यासाठी स्वतंत्र प्रकरण आवश्यक आहे.

प्रकरण 2: वेडी लिझावेता

लिझावेताला त्या अवस्थेत फ्युडोरच्या बागेतील न्हाणीघरात पाहिल्यावर, ग्रिगोरीला एक गोष्ट प्रामुख्याने खटकली आणि त्यामुळे त्याच्या मनात आधीच निर्माण झालेल्या एका अप्रिय आणि घृणास्पद संशयाला अधिक बळकटी मिळाली.

लिझावेता अंगाने बारीक आणि अतिशय बुटकी अशी तरुण मुलगी होती. तिच्या लालसर चेहऱ्यावर एक प्रकारची निरागसता दिसत असे. तिच्या डोळ्यांत विचित्र भासणारी एक सौम्य आणि स्थिर नजर होती, जी तिला पाहणाऱ्यांना अस्वस्थ करत असे.

उन्हाळा असो किंवा हिवाळा, ती अंगात साधा, मळकट झगा घालून गावभर कायम अनवाणी फिरायची. ती कुठेही बसायची, उघड्या जमिनीवर झोपायची, त्यामुळे तिच्या कपड्यांना कायम चिखल, गवत, काडी-कचरा चिकटलेला असे. तिचे केस काळे, कुरळे आणि दाट होते; परंतु निगा न राखल्याने ते रुक्ष आणि कायम विस्कटलेले असत.

तिची आई तिच्या लहानपणीच मृत्यू पावली होती. तिच्या बापाचे नाव 'इल्या' असे होते. तो अट्टल दारुडा आणि भणंग माणूस होता. तो पूर्वी एका श्रीमंत माणसाकडे कामाला होता; पण दारूच्या व्यसनामुळे सर्व काही घालवून बसला होता. स्वभावाने भयंकर उग्र आणि रागीट होता. जेव्हा-जेव्हा लिझावेता त्याच्याकडे परत यायची, तेव्हा तो तिला अमानुष मारहाण करायचा. त्याने कधीच तिची जबाबदारी घेतली नाही; पण अशा वेडसर मुलीला गावातील लोक 'देवाची लाडकी' म्हणून सांभाळायला तयार होते.

इल्याच्या जुन्या मालकांनी आणि गावातील काही व्यापाऱ्यांनी तिला चांगले कपडे घालण्याचा प्रयत्न केला. तिला उंची बूट आणि हिवाळ्यासाठी मेंढीच्या लोकरीचा कोट दिला जात असे; पण ती ते न घालता शांतपणे काढून चर्चच्या ओट्यावर ठेवून द्यायची आणि पुन्हा तिच्या जुन्या झग्यातच अनवाणी फिरायची.

एकदा नवीन नेमणूक झालेले गव्हर्नर गावाची पाहणी करण्यासाठी आले होते. तिचा असा अवतार पाहून ते खूप अस्वस्थ झाले. गावातील लोकांनी तिची मानसिक परिस्थिती त्यांना विशद केली, तरीदेखील एक तरुण मुलगी अशा रीतीने समाजात वावरणे त्यांना आवडले नव्हते. परत असे होऊ नये म्हणून त्यांनी लोकांना बजावले; पण गव्हर्नर निघून गेले; लिझावेता मात्र तशीच राहिली.

शेवटी तिच्या वडिलांचा मृत्यू झाला आणि गावातील लोकांची त्या अनाथ मुलीप्रती सहानुभूती अजून वाढली. गावातील नेहमी खोड्या करणारी मुलेदेखील तिच्या वाटेला जात नसत. कोणाच्याही दारात ती कधीही जाई, कुणी तिला हिडीस-फिडीस करत नसे. कोणी तिला चांगला खाऊ देत, तर कोणी पैशांची मदत करत; पण ती मात्र मिळालेला खाऊ रस्त्यावर भेटलेल्या पहिल्या मुलाला देई, कधी कधी

तर एखाद्या श्रीमंत महिलेच्या हातावरही ठेवत असे. पण त्या गोष्टीकडे कोणी तुच्छतेने पाहत नसे. तिला भेट म्हणून मिळालेली नाणी ती सरळ चर्चच्या अथवा तुरुंगाच्या दानपेटीत टाकत असे. ती मात्र नेहमी काळा ब्रेड खाऊन आणि पाणी पिऊन तेवढ्यावर जगत असे.

ती जरी एखाद्या महागड्या दुकानात गेली तरी कुणाच्या पैशाला हात लावणार नाही, याची सर्वांना खात्री होती. ती कधी चर्चमध्ये आत जात नसे; पण चर्चच्या ओट्यावर झोपत असे. तर कधी एखाद्या शेताच्या बांधावरून आत शिरून झाडाखालीही झोपत असे. तिच्या वडिलांच्या जुन्या मालकांच्या घरी बऱ्याचदा तिची फेरी असायची. हिवाळ्यात दररोज रात्री ती त्यांच्याच दारात किंवा त्यांच्या गायींच्या गोठ्यात झोपत असे.

गावातील लोक ती हे सर्व कसे काय निभावून नेते, याविषयी आश्चर्य करत. काही लोक ह्याला स्वाभिमान समजत; पण जिला एखादा शब्दही बोलता येत नसेल, तर ह्या गोष्टींची तिला कितपत जाण असेल, याची शंकाच होती.

बऱ्याच वर्षांपूर्वी एका सप्टेंबर महिन्यातील गोष्ट. त्या रात्री बऱ्याच उशिरा, सात-आठ दारुड्यांचे एक टोळके आमच्या गावातील नदीकाठच्या निर्मनुष्य रस्त्याने क्लबमधून बरीच दारू ढोसून टिंगल-टवाळी करत निघाले होते. नदीच्या पुलाजवळील एका अडचणीच्या जागी लिझावेता अंगाचे मुटकुळे करून झोपली होती. तिला पाहून त्या मद्यधुंद पुरुषांनी अश्लील टीका-टिप्पणी करायला सुरुवात केली. 'अशा किळसवाण्या प्राण्याला कोणी 'स्त्री' समजू शकेल काय?' असा विषय चघळला गेला. त्यांच्या टोळक्यामध्ये फ्युडोरही होता. त्याने उद्धटपणे 'यात काही अशक्य नाही,' असे सूचित केले. त्यावेळी नुकतीच त्याची पत्नी अँडलेडा मरण

पावली होती आणि फ्युडोर टोपीला शोकदर्शक काळी फित बांधून, दारू पिऊन इतका निर्लज्जपणे वागत होता की गावातील सर्वात बेपर्वा लोकांनाही त्याच्या वागण्याचा धक्का बसला होता.

टोळक्यातील एकाने फ्युडोरला बोललेले सिद्ध करून दाखवायचे आव्हान दिले. बाकीच्या माणसांनी हसण्यावारी ही गोष्ट नेली आणि सर्वजण आपापल्या वाटेला लागले. नंतर फ्युडोरने शपथेवर सांगितले की तोदेखील सर्वासोबत तेथून निघून गेला होता, आणि कदाचित ते खरेही असेल; कारण कोणालाही निश्चितपणे माहिती नव्हती आणि कोणालाही कधीच माहितीही झाली नाही.

मात्र काही महिन्यांनंतर, जेव्हा लिझावेता गर्भवती असल्याचे आढळले, तेव्हा सगळीकडे अशी अफवा पसरली की त्या गोष्टीला फ्युडोर जबाबदार आहे. त्या टोळक्यातील पाच लोक परगावचे होते; ते त्या घटनेनंतर निघून गेले होते. फ्युडोर व्यतिरिक्त गावातील दुसरा माणूस अत्यंत पापभिरू आणि कुटुंबवत्सल होता; त्याच्याकडून अशा वावड्या उठवण्याची शक्यता नव्हती. काहीही असो, पण अफवा थेट फ्युडोरकडे वळली आणि त्याच्याकडेच कायम बोट दाखवत राहिली. अर्थात, फ्युडोरला त्याची काहीच पर्वा नव्हती. त्याची उठबस श्रीमंत जमीनदार मंडळींमध्ये होती. गावातील व्यापारी मंडळी आणि इतर लोकांच्या बोलण्याला किंमत देण्याची त्याला आवश्यकता वाटत नव्हती.

त्या वेळी, ग्रिगोरी मात्र आपल्या मालकाच्या बाजूने जोरदारपणे उभा राहिला. त्याने त्याच्या बचावासाठी लोकांशी भांडणे केली, वाद निर्माण केले आणि काही लोकांना आपल्या बाजूने आणण्यात तो यशस्वी झाला. त्याच दरम्यान 'वेन्च' नावाचा एक गुन्हेगार तुरुंगातून पळून आला होता. तो आमच्या भागात लपला होता

आणि आमच्या गावात चोरीमारीचे गुन्हेही त्याने केले होते. ग्रिगोरीने आपल्या बाजूला वळवून घेतलेल्या लोकांमार्फत, लिझावेताच्या प्रकरणातील गुन्हेगार 'वेन्च' च आहे असे ठामपणे सांगण्यास सुरुवात केली.

या संपूर्ण प्रकरणामुळे लोकांची त्या गरीब, बिचाऱ्या लिझावेताप्रती असलेली सहानुभूती अधिकच वाढली. एका श्रीमंत व्यापाऱ्याची विधवा तिला आपल्या घरी घेऊन गेली आणि अशा अवस्थेत घराबाहेर पडण्यास तिला मनाई केली. तिने एवढी सतर्कता बाळगूनही लिझावेता पूर्ण दिवस गेल्यानंतर तिथून पळून फ्युडोरच्या बागेत गेली आणि तिथेच तिने मुलाला जन्म दिला. अशा अवस्थेत तिने उंच कुंपण कसे पार केले की कुणीतरी मुद्दाम तिला तिकडे घेऊन गेले, हा प्रश्न लोकांना पडला होता. कदाचित ती आपल्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे अशा अवघड परिस्थितीतसुद्धा कुंपणावर चढली असेल आणि तिथून खाली उडी मारताना स्वतः जखमी झाली असेल. याचे खरे उत्तर कधीच मिळाले नाही.

ग्रिगोरीने बाळाला जन्म दिलेल्या मरणासन्न लिझावेताची अवस्था पाहिली आणि तो तडक मार्फाकडे गेला. त्याने तिला लिझावेताजवळ पाठवले आणि स्वतः जवळच राहणाऱ्या एका वृद्ध सुईणीला आणण्यासाठी धावला. तिने बाळाला वाचवले, पण लिझावेता पहाटेच मरण पावली. ग्रिगोरी बाळाला आपल्या घरी घेऊन गेला आणि ते मार्फाच्या स्वाधीन केले. ग्रिगोरी तिला गंभीरपणे म्हणाला,

“आपले बाळ आपल्यापासून कायमचे दूर गेले, म्हणून हे अनाथ मूल देवानेच आपल्याकडे पाठवले आहे. त्याचा बाप नक्कीच सैतानाचा पुत्र असेल, पण आई एक निष्पाप, पवित्र व्यक्ती होती. तू त्याची आई हो; आता रडू नकोस.”

मार्फाने त्या मुलाला वाढवले. त्याचे नाव 'पावेल' ठेवण्यात आले; परंतु लोक त्याला फ्युडोरचा अनौरस मुलगा समजत असत. फ्युडोरने या गोष्टीची कधीच पर्वा केली नाही आणि सतत त्याचे पितृत्व नाकारले. त्या अनाथ मुलाचा सांभाळ ग्रिगोरी आणि मार्फा करत आहेत, हे पाहून गावातील लोकांना समाधान वाटले. नंतर फ्युडोरने त्या मुलाला त्याच्या आईच्या टोपणनावारून 'स्मेर्द्याकोव्ह' असे आडनाव दिले.

हा स्मेर्द्याकोव्ह फ्युडोरचा दुसरा नोकर बनला. तो ग्रिगोरी आणि मार्फासोबत नोकरांच्या घरात राहत असे आणि फ्युडोरचा स्वयंपाकी म्हणून काम करत असे. पावेल स्मेर्द्याकोव्ह एक सामान्य नोकर असला तरी त्याच्याबद्दल अजून बरेच काही सांगायचे राहून गेले आहे. त्यामुळे मी आता पुन्हा कथेकडे वळत असून, पुढे कधीतरी स्मेर्द्याकोव्हविषयी अधिक सांगण्याचा प्रयत्न करेन.

प्रकरण 3: विकारवश

फादर सुपिरियरनी आयोजित केलेल्या मेजवानीचा संपूर्ण फज्जा उडवून, इव्हानसोबत घरी परत जाताना फ्युडोरने अल्योशाला मठातील आपला बाडबिस्तरा आवरून कायमचे घरी राहायला येण्याचा आदेश दिला. पण अल्योश्याने त्याचे बोलणे फारसे मनावर घेतले नाही, कारण फ्युडोर त्यावेळी भानावर नव्हता. जरी त्याने अल्योशाला मठात राहण्यास मनाई केली असली तरी दुसऱ्या दिवशी नक्कीच परवानगी देईल, याची त्याला खात्री होती. त्याचे वडील इतर कोणालाही दुखावू शकतात, पण त्याला दुखावणार नाहीत, अशी त्याची पक्की समजूत होती. किंबहुना, अल्योशाला खात्री होती की संपूर्ण जगात कोणीही त्याला दुखवू इच्छित नाही आणि त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे कोणीही त्याला दुखावू शकत नाही. संपूर्ण आयुष्यभर तो याच भरोशावर निःसंकोचपणे पुढे जात राहिला.

त्या क्षणी त्याला मात्र वेगळीच काळजी वाटत होती. कॅटेरिना इव्हानोव्हनाने लिसकडून त्याला चिठ्ठी पाठवून तातडीने भेटण्याची विनंती केली होती. लहानपणापासून तो जिथे वाढला तिथे स्त्री-प्रधान वातावरण होते, त्यामुळे स्त्रियांशी बोलण्याचा त्याला चांगला अनुभव होता. तो कॅटेरिनाला आधी एक-दोनदा भेटला

होता आणि त्यांचे थोडेसे बोलणेही झाले होते; तरीही तिला मुद्दाम भेटायला जाण्याची त्याला भीती वाटत होती. ती सुंदर, स्वाभिमानी आणि दुराग्रही तरुणी होती. तिचे ध्येय उदात्त होते. दिमित्री तिच्याशी आधी वाईट वागला होता, तरीही ती त्याला वाचवण्यासाठी प्रयत्न करत होती—याची अल्योशाला थोडीशी कल्पना होती. तरीदेखील तिच्या घरी जाण्याच्या कल्पनेने तो थरारून गेला होता.

इव्हान तिथे असणार नव्हता, तो घरी गेला होता. दिमित्री तिथे असण्याची शक्यता नव्हती. त्यामुळे तिच्याशी एकट्याने बोलण्यापूर्वी जर दिमित्रीशी आधी बोलणे झाले असते, तर बरे झाले असते असे त्याला वाटत होते. पण त्याच्याकडे तेवढा वेळ नव्हता; शिवाय दिमित्री गावापासून दूर राहत होता. अल्योश्याने शांतपणे विचार केला, झटकन निर्णय घेतला आणि स्वतःशी हसत दृढनिश्चयाने तिच्या घराकडे निघाला.

तिच्या घराचा पत्ता त्याला माहित होता. मुख्य रस्त्याने गेल्यास बराच लांबचा पल्ला पडला असता, म्हणून त्याने गल्लीबोळातील जवळचा मार्ग धरला. तो त्यांच्या घराच्या मागच्या बाजूने जात होता. त्यांच्या बागेला लागून एक छोटे, पडके घर होते. त्याची वृद्ध मालकीण आजारी होऊन अंथरुणाला खिळली होती. तिची मुलगी पीटर्सबर्गमध्ये एका श्रीमंत कुटुंबात दासी म्हणून काम करत होती; सध्या ती आईच्या देखभालीसाठी घरी आली होती. त्यांची इतकी विपन्नावस्था होती की रोजचा ब्रेड आणि सूप ती मार्फाकडून फ्युडोरच्या घरातून मागून नेत असे. पण मुलीचे रहाणीमान मात्र फॅशनेबल होते, तिच्याजवळ वेगवेगळ्या फॅशनचे ढिगभर कपडे होते.

अल्योशा आपल्या विचारात गढून गेला होता. सहज त्याची नजर त्या घराकडे वळली, तर पलीकडील ओसाड बागेच्या कुंपणावरून दिमित्री त्याला हातवारे करून खुणावत होता. घाईने अल्योशा तिकडे गेला, दिमित्रीच्या मजबूत हाताचा आधार घेऊन कुंपणाच्या आत उडी मारून त्या ओसाड बागेत प्रवेश केला.

“मी फक्त तुझीच आठवण करत होतो,” दिमित्री आनंदाने म्हणाला.

ती ओसाड बाग सुमारे तीन एकर पसरलेली होती. चारही बाजूंनी कुंपणाजवळ सफरचंद, मॅपल, लिंबू आणि बर्चची झाडे होती. मध्यभागी गवताची कुरणे होती— दरवर्षी त्याचा लिलाव होत असे. अगदी शेवटी, निर्जन कोपऱ्यात हिरव्या रंगाचे जुने, मोडकळीस आलेले घर होते. सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी निवृत्त कर्नल वॉन शिम्ट यांनी ते बांधले होते. घराजवळ लिंबू, रास्पबेरी, करंट्स आणि आवळ्याची झाडे होती, परंतु देखभालीअभावी ती कसाबसा तग धरून होती.

घराच्या लाकडी भिंती बुरशीमुळे काळ्या पडल्या होत्या. बरेचसे लाकूड कुजले होते, फरशी खचलेली, फळ्या सैल झालेल्या आणि लाकडाचा घाणेरडा वास पसरलेला—तरीही छप्पर मात्र शाबूत होते. आत एक हिरव्या रंगाचे लाकडी टेबल आणि भोवती काही बाकडी होती, जी अजूनही शाबूत दिसत होती. आत येताच अल्योश्याच्या नजरेस, टेबलावर ब्रँडीची अर्धी बाटली आणि ग्लास पडलेले दिसले.

“मी काही मद्यपान करत नव्हतो; आणि तसेही ही तर फक्त ब्रँडी आहे,” मित्या हसत म्हणाला.

“माझ्या लाडक्या भावा, मला तुला गच्च मिठी मारायची आहे! हसू नकोस, मी पूर्णपणे शुद्धीत आहे. मला तुला सांगायचे आहे की या जगात फक्त दोनच व्यक्ती

आहेत ज्यांच्यावर मी जीवापाड प्रेम करतो—त्यापैकी एक तू आहेस आणि दुसरी म्हणजे हिरव्या रंगाच्या मौल्यवान पाचूसारखी सुंदर, अशी ती देखणी तरुणी. मी तिच्यावर निरतिशय प्रेम करतो; पण त्याचबरोबर माझ्या मनात तिच्याबद्दल तीव्र संतापही धगधगत असतो. अल्योशा, हे लक्षात ठेव—एकाच व्यक्तीबद्दल प्रेम आणि द्वेष दोन्ही भाव मनात एकाच वेळी असू शकतात.

गेले पाच दिवस मी इथेच मुक्काम टाकला आहे. मुद्दाम इथेही हळू आवाजात बोलतो आहे, कारण भिंतीनाही कान असतात. मला तुझ्याकडे माझी कैफियत मांडायची आहे. कोण जाणे—उद्या मी असेन की नाही, याचा काही भरोसा नाही. पण आधी सांग, दुपारच्या उन्हात तू कुठे निघाला होतास?” दिमित्रीने विचारले.

“मी घरी जाणार होतो, पण मला आधी कॅटरिना इव्हानोव्हनाकडे जायचे आहे.”

“अरेच्चा! काय योगायोग आहे बघ! मला देखील तुझ्याकरवी माझा निरोप आपल्या वडिलांना आणि कॅटरिनाला पोहोचवायचा आहे. त्यासाठी मी तुझी तळमळीने वाट पाहत होतो—तू अगदी देवासारखा भेटलास!”

“काय? खरेच तुला कॅटरिनाला माझ्याकडून निरोप द्यायचा आहे?” अल्योश्याच्या शब्दांत दुःख उमटले होते.

“म्हणजे तुला सर्व समजलेले दिसते. तिने तुला काही सांगितले आहे काय? त्याशिवाय तू तिच्याकडे जाणार नाहीस. पण असा दुःखी होऊ नकोस, मी काय सांगतो ते शांतपणे ऐक.”

अल्योश्याने कॅटरिनाने पाठवलेली चिठ्ठी दिमित्रीला दाखवली. मित्याने ती पटकन वाचली आणि म्हणाला, “नशीब तु या आडरस्त्याने आलास, म्हणून

आपली भेट झाली! मला देवासमोर माझा कबुलीजबाब घायचा होता. तू एक देवदूत म्हणून पृथ्वीवर आला आहेस असे समजून तूच माझी बाजू ऐक, माझा न्याय कर आणि मला क्षमा कर—ही माझी अखेरची विनंती समज,” दिमित्रीच्या बोलण्यात अजिजी होती.

“ठीक आहे, मी तुझ्या विनंतीचा अन्वेष करणार नाही. पण काय ते लवकर सांग.”

“अशी घाई करू नकोस, मला सर्व शांतपणे सांगायचे आहे. अल्योशा, माझे जग पूर्णपणे बदलून गेले आहे. तुला ‘परमानंद’ म्हणजे काय याची कल्पना असेल तर—मला परमानंद झाला आहे असे समज. मी अगदी सत्य सांगतो आहे. तू एकटाच असा आहेस की जो माझ्यावर हसणार नाहीस. मी नशेत आहे असे समजू नकोस; मी फक्त थोडी ब्रँडी घेतली आहे,” दिमित्री आवेगाने बोलत होता.

अल्योश्याने वाट पाहण्याचा निर्णय घेतला. त्याला वाटले, कदाचित इथेच त्याची सर्वाधिक गरज असावी.

मित्या टेबलावर हात ठेवून त्यावर डोके टेकवून थोडा विचार करत बसला आणि अचानक म्हणाला: “तुला आदिम काळातील मानवाची माहिती असेलच—अर्धनग्न अवस्थेत जंगलात, गुहेत राहणारा, भाला-कमठ्याने हिंस्र श्वापदांची शिकार करणारा आणि इंद्रियसुखाला लालचावलेला तो आदिमानव! असे आजही अनेक महाभाग आहेत, आणि मी त्यापैकी एक आहे. हो, बाह्यरूप बदलले आहे, पण अंतःकरणात आजही त्याच आदिम भावना वास करतात.

“हे ऐकून तू म्हणशील की मी एक अधःपतित माणूस आहे—आणि हो, ही खरी गोष्ट आहे. पण जर या अधोगतीतून आत्म्याची मुक्तता करून उन्नयन साधायचे

असेल, तर सत्याची कास धरून सन्मार्गावर वळले पाहिजे—याची मला जाणीव असूनही माझी पावले तिकडे वळत नाहीत. कारण मी स्वतःहून अनेकदा अशा कुकर्माच्या खड्ड्यात आनंदाने उडी घेतलेली आहे आणि त्यातील आनंद उपभोगलाही आहे. एवढेच नव्हे, तर मला याचा अभिमानही वाटतो! कारण माझ्या अंगात खेळणारे ‘करामाझोव्ह’ घराण्याचे रक्तच असे आहे.

“मला त्यातच सुख वाटते. म्हणून मी परमेश्वराकडे अशी याचना करतो— मला असेच शापित राहू दे! मी नीच आणि अपवित्र असलो तरी, हे प्रभू, तू ज्या वस्त्राने स्वतःला लपेटले आहेस, त्या वस्त्राच्या फक्त काठाला मला स्पर्श तरी करू दे! जरी मी सैतानाचा मार्ग अनुसरत असलो, तरीही मी तुझा पुत्र आहे, मी तुझ्यावर प्रेम करतो; आणि त्याचबरोबर या जगाचा आधार असणारा कामानंद—त्याची अनुभूतीही मला प्रिय आहे.

“हा कामानंद—जो संपूर्ण सृष्टीच्या आत्म्याचे पोषण करतो; जो गवताच्या चिमुकल्या पातीला प्रकाशाकडे वळवतो; निसर्गातील सर्व जीवसृष्टीत ही कामतृष्णा भरलेली आहे—आणि माझ्यामध्ये ती थोडी अधिक आहे, कारण मी शेवटी एक ‘करामाझोव्ह’ आहे! हीच कामतृष्णा रक्तात वादळ निर्माण करते. हे प्रलयंकारी वादळ तुझ्यासारख्या देवदूतालाही पालापाचोळ्यासारखे उडवून लावू शकते.

“सौंदर्य जेवढे दैवी, अद्भुत आणि विस्मयकारक असते, तेवढेच ते क्षुद्र, लाजीरवाणे आणि अत्यंत निष्ठुरही असू शकते. मात्र याचे कारण कोणाला, कधीच कळलेले नाही आणि कधीच कळणार नाही. हे देवाने आपल्याला घातलेले एक कोडे आहे. या कोड्याचे उत्तर ज्याचे त्याने, जमेल तितके सोडवायचे.

“मीही सभ्यपणे प्रामाणिक बनून हे कोडे सोडवण्याचा प्रयत्न केला; पण ते इतके कठीण व रहस्यमय वाटले की मी त्याचा नाद सोडून दिला. या पृथ्वीतलावर एखादा उदात्त हृदयाचा माणूस ‘कुमारी माता मेरी’च्या नैतिक आदर्शानुसार जगण्याचे ठरवतो; आणि शेवटी ‘सदोम’ शहरातील दुष्ट, भ्रष्ट नागरिकांप्रमाणे बनतो आणि प्रभूच्या अवकृपेने कायमस्वरूपी नष्ट होतो.

“त्याहूनही भयानक गोष्ट म्हणजे—ज्याच्या आत्म्यात ‘सदोम’चा आदर्श आहे, तो ‘मॅडोना’चा—कुमारी माता मेरीच्या नैतिक आदर्शाचा—पूर्ण त्यागही करत नाही. त्याचेही हृदय त्याच्या तारुण्यातील निरागस नैतिक आदर्शाने भरलेले असू शकते. मनुष्याचे हृदय खूप उदार, खूप विशाल आहे; मला वाटते ते थोडे संकुचित असायला हवे होते. पण काही वेळा मनाला जे लज्जास्पद वाटते, तेच अंतःकरणाला नैतिक वाटू शकते—हे कसे घडते ते समजणे कठीण आहे.

जगाच्या दृष्टीने अनैतिक, पापी, भ्रष्ट मानल्या जाणाऱ्या गोष्टीं मानवी मनाला आकृष्ट करू शकतात. सत् आणि असत् यांच्यामधील द्वंद्वयुद्ध नेहमीच माणसाच्या हृदयात सुरू असते. माणूस नेहमीच स्वतःच्या वेदनांबद्दल व्यक्त होत असतो.

ठीक आहे—आता मी माझ्या स्वतःच्या बाबतीत घडत असलेल्या वस्तुस्थितीकडे येतो.”

प्रकरण 4: वासनेच्या आहारी

"मी तेव्हा खरोखरच उच्चृंखल जीवन जगत होतो हे खरे आहे; पण मघाशी वडिलांनी सांगितल्याप्रमाणे मी स्त्रियांवर हजारो रुपये उधळले, असे म्हणणे हा तद्दन मूर्खपणा ठरेल.

ही गोष्ट खरी आहे की पैसा माझ्यासाठी काही मर्यादेपर्यंत उपयुक्त होता; पण माझ्या मनात ओसंडून वाहणारा तारुण्याचा जोश, माझे उमदे व्यक्तिमत्त्व, बलदंड शरीर आणि सैन्यातील अधिकाऱ्याचा सन्मान—या गोष्टींमुळे मी तेथील तरुणींच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू बनून राहिलो होतो. माझ्याबरोबर आज एखाद्या उच्च घरातील मुलगी रुंजी घालत असेल, तर उद्या रस्त्यावरची 'वेश्या' सुद्धा असायची—मी दोघींचेही मनोरंजन केले. नाचगाणी, दंगामस्ती, जिप्सींच्या तांड्यावर पैसे उधळणे, काही लोभी स्त्रियांना पैसा देणे—हे सर्व मी करत असे. त्या माझ्या दिलदारपणावर खुश आणि कृतज्ञ होत्या. बहुतेक सर्व स्त्रियांना मी आवडत असे, काहीजणी अपवाद होत्या.

मला नेहमी अंधाऱ्या, बदनाम वस्त्यांचेच आकर्षण वाटत असे; कारण तिथे कधी कधी एखादी आकर्षक गोष्ट सहज मिळत असे. मला भल्याबुऱ्याची लाज

वाटत नसे; उलट कुकर्म करण्यातच मला आनंद मिळत असे. वासनेचा सर्प माझ्या मनात घट्ट वेटोळे घालून बसलेला होता—मी ‘करामाझोव्ह’ आहे याची ती साक्ष होती.

“एकदा आम्ही मित्रमंडळी पिकनिकसाठी बाहेर गेलो होतो; अर्थात, सोबत मुलीही होत्या. हिवाळ्याच्या रात्री, आम्ही सात स्लेजगाड्यांतून निघालो. माझ्यासोबत एका सैन्य अधिकाऱ्याची गोड, सौम्य आणि सोज्वळ मुलगी होती. अंधाराचा फायदा घेऊन मी तिच्या अंगचटीला आलो आणि तिनेही साथ दिली. पुढच्या दिवशी मी तिला मागणी घालेन, असे तिला वाटले असावे. समाजात मला लग्नासाठी योग्य मुलगा मानले जात असे. पण त्या रात्रीनंतर तब्बल पाच महिने मी तिच्याशी एक चकार शब्दही बोललो नाही.

“सैन्यातील अधिकाऱ्यांचे नृत्याचे कार्यक्रम होतच असत; मी तिला फक्त पाहत असे, तिची नजर माझ्यावर अंगार ओकत असे, आणि ते पाहून माझ्यातला सर्प आनंदाने डोलत असे. पाच महिन्यांनी ती एका अधिकाऱ्याशी लग्न करून कायमची शहर सोडून गेली. शेवटपर्यंत ती माझ्यावर रागावली असेल; पण मनातून अजूनही ती माझ्यावर कदाचित प्रेम करत असेल. तरी त्यांचा संसार सुखाचा चालला आहे. झालेल्या गोष्टींचा मी कधी गाजावाजा केला नाही. मी नीच मनोवृत्तीचा असलो, तरी अप्रामाणिक नाही. मी कोणताही अनाठायी वाढ न लावता प्रकरण मिटवले. देव त्यांना सुखात ठेवो!

“अरे अल्योशा! तू का असा गोरामोरा झालास? माझी गोष्ट ऐकून तुला लाज वाटली काय? मी माझ्या मूर्खपणाच्या गोष्टी सांगायला तुला बोलावलेले नाही. तुला

याहून विलक्षण गोष्ट सांगणार आहे. ते सांगताना मी खजील न होता आनंदी वाटलो, तरी आश्चर्य करू नकोस."

"होय, मला खरोखरच लाज वाटली. तू बोलत असताना मला जाणवले की मीसुद्धा या बाबतीत तुझ्यासारखाच आहे," अल्योशा अचानक बोलून गेला.

"अरे हट! तू आणि माझ्यासारखा?"

"होय, आपल्या दोघांत फार अंतर नाही. मी फक्त शिडीच्या पहिल्या पायरीवर आणि तू तेराव्या पायरीवर—पण शिडी एकच आहे. पहिल्या पायरीवरील माणूस कधीही वर चढू शकतो," अल्योशा सौम्यपणे म्हणाला.

"तर मग कोणीही त्यावर पहिले पाऊलच ठेवू नये."

"ज्याला शक्य आहे, तो अजिबात चढणार नाही, असे तुला वाटते का?"

"इतरांचे मला माहित नाही, पण तू ते नक्कीच करू शकशील, नाही का?"

"मला ते शक्य आहे, असे वाटत नाही," अल्योशा स्पष्टपणे म्हणाला.

"शांत हो, अल्योशा, शांत हो. मला तुला मोठ्या भाऊ या नात्याने जवळ घेऊ दे. बाहेरचे जग किती भ्रष्ट आणि दुष्ट आहे हे माझ्यावरून सांगू शकतो. ती छछोर गुशेन्का तर तुला तिच्या जाळ्यात अडकवायला टपली आहे—असे तिने माझ्याकडे बोलूनसुद्धा दाखवले आहे.

मला ज्यांना 'वडील' म्हणायची लाज वाटते, त्या हलकट म्हातान्याने माझ्यावर असहाय्य व्यक्तीचा गैरफायदा घेतल्याचा खोटा आरोप केला आहे; पण दुर्दैवाने असे काहीसे एकदाच घडले होते—अर्थात, त्याची त्यांना कल्पना नाही. ही

गोष्ट फक्त इव्हानला माहीत आहे; पण तो तोंड उघडणारा नाही. त्याच्यानंतर तूच असा माणूस आहेस, ज्याच्याजवळ मी कबुलीजबाब देतो आहे."

अल्योशा लक्षपूर्वक ऐकू लागला.

"मी लाईन-रेजिमेंटमध्ये लेफ्टनंट होतो; पण आमच्यावर जवळजवळ कैद्यांप्रमाणे बंधने होती. त्या छोट्याशा गावात माझे खूप चांगले स्वागत झाले. मी भरभरून पैसे खर्च करत असल्याने लोक मला श्रीमंत समजत, आणि मलाही तसेच वाटत असे. आमचे वरिष्ठ—लेफ्टनंट कर्नल—वयाने मोठे होते. त्यांना माझा तिरस्कार वाटत असे; पण गाव माझ्या बाजूने होते, आणि वरच्या अधिकाऱ्यांशी माझे संबंध उत्तम असल्याने ते माझे काही वाकडे करू शकत नव्हते. त्यामुळे मी अधिकच उद्धटपणे वागत असे—मी एक दुराभिमानी माणूस होतो.

खरे तर ते हट्टी असले, तरी अतिशय चांगले, दयाळू आणि आदरातिथ्य करणारे होते. त्यांना दोन बायका होत्या; पण दोघींचा मृत्यू झाला होता. पहिल्या पत्नीची मुलगी तिच्यासारखीच साधी, सरळ आणि चोवीस वर्षांची होती. तिची मावशीही त्यांच्याबरोबरच राहत असे—अगदी साधी, अशिक्षित. त्या मुलीचे नाव होते अगाफ्या इव्हानोव्हना. ती रशियन सौंदर्याने परिपूर्ण—उंच, स्थूल, भरदार देहयष्टी आणि सुंदर डोळे; फक्त चेहरा थोडा बावळट भासत असे. तिचे अजून लग्न झाले नव्हते. काहींनी मागणी घातली होती; पण तिने नाकारली. ती आनंदी तरुणी होती. माझी तिच्याशी चांगली मैत्री होती; पण त्यात काही वाईट हेतू नव्हता—अगदी शुद्ध मैत्री. मी तिच्याशी मोकळेपणाने बोलत असे; ती हसण्यावारी नेत असे. काही मुलींना असे बोलणे आवडते; ती त्यापैकीच एक होती.

ती आणि तिची मावशी घरात आश्रितासारख्या राहत. ती सर्वांना उपयोगी पडत असे, त्यामुळे ती सगळ्यांची लाडकी होती. ती उत्तम शिलाईकाम करणारी; पण कोणाकडून मोबदला अपेक्षित नसे. मुद्दाम कोणी दिलाच, तर मात्र घेत असे."

आमच्या कर्नलची बाब मात्र खूप वेगळी होती. ते जिल्ह्यातील प्रमुख व्यक्तींपैकी एक होते. त्यांच्या घरी सतत लोकांची वर्दळ असे. नेहमी मेजवान्या, नृत्याचे कार्यक्रम आयोजित केले जात. त्यांची दुसरी मुलगी मॉस्कोमधील बोर्डिंग स्कूलमध्ये शिकत होती. ही त्यांची दुसऱ्या पत्नीपासून झालेली मुलगी होती. शिक्षण पूर्ण करून ती घरी येणार होती आणि सगळ्यांचे तिच्या येण्याकडे लक्ष लागून राहिले होते. तिची आई एका प्रतिष्ठित जनरलच्या कुटुंबातून आलेली होती. फारसा हुंडा काही आला नव्हता; पण तिचे अनेक उच्चपदस्थांशी कौटुंबिक संबंध होते—ही माहिती मला खात्रीलायक सूत्रांकडून मिळाली होती.

कॅटरिना बोर्डिंग स्कूलमधून परत आल्यावर गावात आणि आमच्या रेजिमेंटमध्ये उत्साहाची लाट उसळली. तिच्या स्वागतासाठी मेजवान्या, नृत्याचे कार्यक्रम, सहली असे अनेक उपक्रम सुरू झाले. रेजिमेंटमधील अधिकाऱ्यांच्या बायकांनी त्यात पुढाकार घेतला होता. प्रत्येक कार्यक्रमाचे प्रमुख आकर्षण कॅटरिना होती; सर्वजण तिच्याभोवती फिरत होते. मी मात्र तिला विशेष भाव देत नव्हतो; उलट तिच्यापासून जाणीवपूर्वक दूर राहत होतो. तोपर्यंत माझ्या बेफाम वागण्याची चर्चा गावात सुरू झाली होती. एका कार्यक्रमात ती माझ्याकडे लक्ष देऊन पाहत होती, हे मला जाणवले; पण मी तिच्याकडे दुर्लक्षच केले. नंतरच्या एका मेजवानीत मीच तिच्याशी बोलायला गेलो; पण तिने माझ्याकडे लक्षच दिले नाही. ओठ घट्ट आवळलेले, चेहऱ्यावर तिरस्कार... ते पाहून माझे मन खवळून उठले आणि तिला

धडा शिकवण्याचा माझा निश्चय झाला. त्या काळात मी बरेचदा मूर्खासारखेच वागत होतो—आता ते मान्य करतो.

माझ्या मते 'काटेन्का' ही केवळ बोर्डिंग स्कूलमधली निष्पाप मुलगी नव्हती; तर एक स्वाभिमानी, चारित्र्यसंपन्न, उच्च तत्त्वे मानणारी तरुणी होती. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे तिच्याकडे शिक्षण आणि बुद्धिमत्ता होती—आणि नेमकी याच गोष्टींची माझ्याकडे कमतरता होती. तुला कदाचित वाटेल, मी तिला मागणी घालण्याचा विचार करत होतो; पण तसे नव्हते. मला तिच्यावर सूड घ्यायचा होता. सगळे शहर मला हिरो समजत होते आणि तिला त्याची दखलही नव्हती.

दरम्यान मी दारू पिऊन भांडणतंट्यात वेळ घालवत होतो. लेफ्टनंट-कर्नलने मला त्यासाठी तीन दिवसांची शिक्षा देखील केली. त्याच सुमारास वडिलांकडून मला सहा हजार रूबल आले. त्या बदल्यात मी त्यांच्यावरील सर्व दावे सोडून दिल्याचे लिहून दिले आणि आमचे हिशेब चुकते झाले असे मान्य केले. मला त्या हिशोबाचे फारसे काही कळत नव्हते—खरे तर आजही नाही. माझ्या आणि वडिलांच्या पैशांच्या व्यवहारांचा मला नीट पत्ता कधीच लागला नाही. पण ते नंतर कधीतरी बोलूया.

माझ्या मित्राकडून समजले की आमचे वरिष्ठ अधिकारी लेफ्टनंट-कर्नलवर असमाधानी होते. ऑफिसच्या खात्यातील पैशांमध्ये अफरातफरी झाल्याचा संशय व्यक्त झाला होता. त्यांच्या हितशत्रूंनी ही बातमी वर पाठवली आणि डिव्हिजन कमांडरने तपास करून सर्व उघड केले. कर्नलला तातडीने निवृत्तीचा आदेश देण्यात आला. आणि अचानक संपूर्ण शहराने त्यांच्याकडे पाठ फिरवली.

याच वेळी मी माझे पहिले पाऊल उचलले.

मी अगाफ्या इवानोव्हनाला भेटलो. माझे तिच्याशी चांगले मैत्रीपूर्ण संबंध होते. मी तिला तिच्या वडिलांच्या खात्यात साडेचार हजार रूबलांची तूट असल्याचे सांगितले. तिला त्याची कल्पनाच नव्हती. ती घाबरली. मग मी तिला शांतपणे समजावले—जर तिचे वडील ही भरपाई करू शकले नाहीत, तर कोर्ट-मार्शल होईल आणि म्हातारपणी त्यांची प्रचंड मानहानी होईल.

त्यानंतर मी अतिशय थंडपणे माझा प्रस्ताव तिच्यासमोर ठेवला. मी तिला म्हणालो, ‘माझ्याकडे एवढी रक्कम आहे, मी ती देईन... पण एका अटीवर—कॅटरिनाने एका रात्रीसाठी माझ्याकडे यावे, त्या बदल्यात मी चार हजार रूबल देईन आणि गोष्ट कायम गुप्त ठेवेन.’

‘हरामखोर! बदमाश! चांडाळा!’ ती ओरडली.

‘असे बोलायची तुझी हिंमत कशी झाली!’ असे म्हणून ती संतापाने निघून गेली.

मी तिला केवळ एकच सांगितले—ही गोष्ट गुप्त ठेव. अगाफ्या आणि तिची मावशी अतिशय सरळ, देवभक्त, पापभिरू स्त्रिया होत्या. कॅटरिना त्यांना फुलासारखी लाडकी होती. पण अगाफ्याने तिला आमचे संभाषण सांगितले—आणि मला तेच हवे होते.

अचानक नवीन मेजर बदली होऊन आले आणि जुने लेफ्टनंट-कर्नल आजारी पडले. दोन दिवस ते खोलीतून बाहेर पडू शकले नाहीत आणि सरकारी पैसे परत करता आले नाहीत. डॉ. क्रॅव्हेचेन्को यांनी ते खरोखर आजारी असल्याचे जाहीर केले. पण मला आतली गोष्ट माहीत होती.

गेल्या चार वर्षांपासून ती रक्कम फक्त कमांडर तपासणीसाठी येत तेव्हाच तिजोरीत ठेवली जात होती. बाकीच्या वेळी लेफ्टनंट-कर्नल ती रक्कम शहरातील त्यांच्या विश्वासू व्यक्तीकडे—त्रिफोनोव्ह नावाच्या व्यापाऱ्याकडे—उधार देत असत. हा व्यापारी मोठी दाढी असलेला, सोनेरी फ्रेमचा चष्मा घालणारा वृद्ध विधुर होता. दूरदूरच्या जत्रांत तो या भांडवलावर व्यापार करत असे आणि परत आल्यावर व्याजासहित सर्व पैसे देऊन वर भेटवस्तूही देत असे. असा व्यवहार कित्येक वर्षे निर्विघ्न चालला होता.

त्रिफोनोव्हचा मुलगा मात्र पक्का दुष्ट आणि उचापतीखोर होता. बहुधा त्याच्याच सांगण्यावरून यावेळी त्रिफोनोव्हने जत्रेहून परत आल्यावर नेहमीप्रमाणे पैसे परत केले नाहीत. लेफ्टनंट-कर्नल पैसे मागायला गेले तेव्हा त्याने निर्लज्जपणे सांगितले, “तुमच्याकडून मला कधीच पैसे मिळाले नाहीत; आणि मिळण्याची शक्यताही नव्हती.”

प्रचंड संतापून लेफ्टनंट-कर्नल घरी परतले. घरच्यांनी त्यांना शांत करण्याचा प्रयत्न करत असतानाच ऑफिसचा ऑर्डरली एक नोटीस घेऊन आला—दोन तासांच्या आत संपूर्ण रक्कम जमा करण्याचा आदेश!

लेफ्टनंट-कर्नल ताडकन उठले, युनिफॉर्म घातला आणि बेडरूममध्ये धावले. डबल बॅरल बंदुकीत सर्बिहिस बुलेट भरली, उजव्या पायाचा बूट काढला आणि छातीवर बंदूक लावून पायाने ट्रिगर दाबण्याचा प्रयत्न सुरू केला.

अगाप्याला मी आधी सांगितलेली गोष्ट आठवली होती; तिला संशय आला आणि ती त्यांच्या पाळतीवरच होती. ती योग्य वेळी खोलीत धावत आली आणि तिने त्यांना मागून घट्ट पकडले—इतक्यात गोळी सुटली आणि छतावर जाऊन

आदळली. सुदैवाने कुणालाही दुखापत झाली नाही. इतर लोक धावत आले, त्यांनी बंदूक काढून घेतली. मला ही संपूर्ण घटना नंतर समजली.

त्या सुमारास मी घरी होतो. संध्याकाळी जायची तयारी करत होतो—केस विंचरले, रुमालावर सेंट फवारला, टोपी घातली—आणि तेवढ्यात दार उघडले. माझ्यासमोर कॅटरिना इव्हानोव्हना उभी होती.

रस्त्यात कुणाच्याही नजरेत न पडता ती लपूनछपून आली होती. मी ज्या घरात राहात होतो त्याची मालकीण एक वृद्ध स्त्री; माझी काळजी घेणारी, आणि माझ्या अनेक गोष्टींकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करणारी. मला परिस्थितीचा पूर्ण अंदाज आला. मी कॅटरिनाला आत घेतले. ती सरळ माझ्यासमोर उभी राहिली. तिचे काळेभोर डोळे दृढनिश्चयी होते; थोडासा कठोरपणाही होता; पण चेहऱ्यावर अनिश्चिततेची छटा स्पष्ट दिसत होती.

“माझ्या बहिणीने मला सांगितले,” ती म्हणाली, “जर मी तुमच्याकडे आले तर तुम्ही मला 4500 रूबल द्याल. मी आले आहे... मला पैसे द्या!”

तिला पुढे बोलताच येईना. धाप लागली होती. ती घाबरलेली होती. ओठ थरथरत होते, अंगाला कापरे भरले होते.

“अल्योशा, तू ऐकत आहेस का की झोपला आहेस?”

“मित्या, मला माहित आहे तू पूर्ण सत्य सांगशील,” अल्योश्याच्या आवाजात चीड होती.

“मी जसे घडले तसेच सांगतो आहे. माझा पहिला विचार ‘करामाझोव्ह’ नावाला शोभेल असाच होता. त्या क्षणी वासनेच्या इंगळीने मनाला डंख मारला. मी

तिला निरखून पाहिले. तू तिला पाहिले आहेस का? ती फार सुंदर आहे. पण त्या क्षणी ती वेगळ्याच कारणाने सुंदर होती—कारण ती उदात्त होती. आणि मी? मी एक बदमाश!

ती तिच्या वडिलांसाठी उदात्त भावनेने स्वतःचा सन्मान पणाला लावून माझ्याकडे आली होती, आणि मी नीच, नीच विचार करत होतो. माझ्या मनात विषारी विचार आला—ती माझ्या दयेवर अवलंबून आहे, माझ्या जाळ्यात अडकली आहे. आणि माझे मन बधीर झाले...

पण लगेच दुसरा विचार आला—उद्या मला तिच्या घरी जाऊन तिचा हात मागायला हवा. मगच हा प्रकार सन्मानाने संपला, असे म्हणता येईल. जरी माझ्या इच्छा वाईट असल्या तरी मी मुळात प्रामाणिक माणूस आहे, असे मला वाटले; आणि त्याच क्षणी दुसरा एक आवाज माझ्या मनात कुजबुजला—'उद्या तू मागणी घालायला गेलास तर ती तुला हुंकूनही पाहणार नाही. पहारेकऱ्यांना सांगून तुला अंगणाबाहेर हाकलून देईल आणि सगळ्या गावात तुझी थट्टा उडेल.'"

मी तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिले—हो, अगदी तसेच होणार होते, हे तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होते... आणि क्षणार्धात माझा अहंकार दुखावला.

“ठरले मग!”—मी स्वतःशीच म्हणालो—“मला सर्वात खालच्या पातळीवर उतरायचे आहे. तुच्छतेने तिच्याकडे पाहून, त्या क्षणीच एखाद्या विक्रेत्याप्रमाणे सौदा करायचा!”

“चार हजार? काय म्हणताय तुम्ही? मी मजेत बोललो होतो. मॅडम, तुमचा गैरसमज झाला आहे. फार तर दोनशे—तेही द्यावेसे वाटले तर. चार हजार वाया घालवण्यासारखी रक्कम नाही. तुम्ही उगाच त्रास करू घेतलात!

“अर्थातच मी हा डाव हरायला हवा होता. ती पळून गेली असती. तो भयानक सूड ठरला असता, तरी तेच योग्य झाले असते. मी असा घृणास्पद डाव खेळल्याबद्दल आयुष्यभर पश्चात्तापाने जळत राहिलो असतो. अल्योश्या, विश्वास ठेवशील काय—अशा क्षणी मी कधीही कोणत्याही स्त्रीकडे इतक्या द्वेषाने पाहिले नव्हते. पण शपथ घेऊन सांगतो, दोन-तीन क्षण मी तिच्याकडे भयंकर द्वेषाने पाहिले. असा पराकोटीचा द्वेष आणि वेडेपणाच्या प्रेमात केवळ एका केसाएवढे अंतर असते, हे खरे आहे.

“मी सरळ खिडकीजवळ गेलो. गोठलेल्या काचेवर कपाळ टेकवले आणि मला जाणवले की बर्फ माझे कपाळ थंड करण्याऐवजी जणू भाजून काढत होता. घाबरून नकोस—मी तिला फार वेळ ताणून धरले नाही. मी मागे वळलो, टेबलाजवळ गेलो, ड्रॉवर उघडला आणि पाच हजार रूबलांची बँक-नोट काढली. ती मी फ्रेंच शब्दकोशात लपवून ठेवली होती.

“मी ती नोट शांतपणे तिला दाखवली, दुमडून तिच्या हातात दिली, पॅसेजचे दार उघडले आणि मागे सरकत, कमरेत वाकून अत्यंत आदराने तिला अभिवादन केले. तिचे सर्व अंग थरथरत होते. एका क्षणासाठी ती माझ्याकडे पाहत राहिली. तिचा चेहरा पांढराफटक झाला होता, आणि लगेचच—अत्यंत जाणीवपूर्वक नम्रतेने, ती माझ्या पाया पडली; बोर्डिंग स्कूलचा शिष्टाचार म्हणून नव्हे, तर आपल्या रशियन चालीरीतीप्रमाणे गुडघ्यांवर वाकून तिने कपाळ जमिनीवर टेकवले. पुढच्याच क्षणी ती उठली आणि पळून गेली.

“माझी तलवार कमरेला लटकत होती; ती मी झटकन म्यानातून उपसली. आवेगाने स्वतःवर वार करावेत अशी उर्मी दाटून आली, पण लगेच मी भानावर

आलो—तो उघड वेडेपणा ठरला असता. त्या सळसळत्या धारेचे पाते मी ओठावर लावले, तिला चुंबन दिले आणि तलवार परत म्यानात ठेवली. बहुधा माझ्या अंतर्गत संघर्षाबद्दल मी जरा जास्तच बोललो. तर अशा प्रकारे कॅटरिना इव्हानोव्हना आणि माझ्या नात्याची पार्श्वभूमी तयार झाली. ही गोष्ट फक्त इव्हानला माहिती होती; आता तुलाही कळली आहे."

दिमित्री उठला. उत्साहाने काही पावले पुढे गेला. रूमाल काढून कपाळावरचा घाम पुसला आणि पुन्हा बसला—पण आधी जिथे बसला होता तिथे नाही, तर विरुद्ध बाजूला; त्यामुळे अल्योशाला मान वळवून त्याच्याकडे पाहावे लागले.

प्रकरण 5: एका उत्कट हृदयाचा कौल

"आता मला तुझ्या आणि कॅटरिनाच्या नात्याबद्दल थोडी कल्पना आली आहे," अल्योशा म्हणाला.

"हा नाटकाचा पहिला अंक झाला. माझ्या शोकांतिकेचा दुसरा अंक इथून सुरू होतो," दिमित्री सुस्कारा सोडत म्हणाला.

"मला तर अजून काहीही समजलेले नाही," अल्योशा म्हणाला.

"अरे, ते अजून मलाही समजून घ्यायचे आहे."

"थांब, दिमित्री! मला एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारायचा आहे. सांग, तुमचा वाड्निश्चय कधी झाला? आणि तो अजून पक्का आहे का?"

"त्या घटनेनंतर तीन महिन्यांनी आमचा वाड्निश्चय झाला. त्या घटनेच्या दुसऱ्याच दिवशी मी स्वतःला पटवून दिले होते की आता सर्व काही संपले आहे; यापुढे काहीही होणार नाही. मी तिच्याशी जेवढे नीच वागलो होतो, त्यानंतर तिला मागणी घालण्याचा विचारही मनात आणणे म्हणजे पाप होते.

एक मात्र घडले—त्या घटनेनंतर दुसऱ्याच दिवशी तिची दासी एक बंद लिफाफा घेऊन आली. त्यात दोनशे साठ रूबल होते. भरण्याची रक्कम साडेचार हजार होती; नोट वठवण्याचे कमिशन वजा करून उरलेले पैसे तिने परत पाठवले

असावेत. पण सोबत कोणतीही चिठ्ठी नव्हती—एकही शब्द नाही. मी ते सर्व पैसे आनंदाने खर्च केले; त्यासाठी नवीन मेजरसाहेबांनी मला चांगलेच फैलावर घेतले.

लेफ्टनंट-कर्नलने बटालियनचे पैसे भरले, तेव्हा सर्वांना आश्चर्य वाटले. त्यांच्याकडे पैसे नाहीत, हे साऱ्यांना माहित होते. पैसे भरल्यानंतरच ते आजारी पडले—मेंदूज्वराने त्यांची प्रकृती बिघडली आणि अवघ्या काही दिवसांत त्यांचे निधन झाले. सेवेतील लेफ्टनंट-कर्नल असल्याने त्यांचा अंत्यसंस्कार लष्करी इतमांमात झाला. त्यानंतर दहा दिवसांनी कॅटरिना, तिची मावशी आणि बहिणीसह मॉस्कोला गेली.

जाण्यापूर्वी मला तिची एक छोटीशी चिठ्ठी मिळाली. पेन्सिलने लिहिलेली एकच ओळ—'मी तुम्हाला लवकरच सविस्तर कळवेन, कृपया वाट पाहा'—आणि खाली फक्त नावाचे आद्याक्षर. बस्स—इतकेच.

यानंतर घडलेल्या गोष्टी तर जणू परीकथेत शोभतील अशा! अगदी विजेच्या वेगाने तिचे नशीब पालटले. तिची आई माहेरच्या बाजूने एका सेनापतीच्या घराण्यातील होती. त्यांच्या नात्यातील एक श्रीमंत विधवा होत्या; ज्यांच्या दोन्ही वारसांचा अचानक साथीच्या आजाराने मृत्यू झाला. दुःखाने खचलेल्या त्या वृद्ध महिलेने कात्याला मुलगी मानले, आणि जुने मृत्युपत्र बदलले. नवीन मृत्युपत्रानुसार संपूर्ण संपत्तीची वारसदार म्हणून कॅटरिनाचे नाव घोषित केले गेले. एवढेच नाही तर तिने, कॅटरिनाच्या लग्नासाठी ऐंशी हजार रूबल तात्काळ तिच्या हवाली केले.

एक दिवस अचानक मला पोस्टाने चार हजार पाचशे रूबल मिळाले. मी अक्षरशः थक्क झालो. त्यानंतर तीन दिवसांनी तिचे पत्र आले—ते अजून माझ्याकडे

आहे; तुला वाचायला देईन. ते तिच्या शुद्ध, पवित्र अंतःकरणाचा आरसा आहे. त्या पत्रात तिनं माझ्याशी लग्न करण्याची इच्छा स्पष्टपणे व्यक्त केली होती:

‘तुझे माझ्यावर प्रेम नसेल तरी चालेल. तू फक्त माझा नवरा हो. घाबरू नकोस. मी तुला कधीच अडचणीत आणणार नाही. मी तुझी दासी बनेन. तुझ्या पायाची धूळ बनेन. कायम तुझ्यावर प्रेम करीत राहीन. तुझ्या संकटांसमोर ढाल बनून उभी राहीन.’

अरे अल्योश्या! तिचे शब्द उच्चारायलाही माझी लायकी नाही. माझे मलाच ओशाळल्यासारखे वाटले. तुला वाटले असेल की मी ते सर्व विसरलो असेन—पण नाही! ते पत्र अजूनही माझ्या मनाला टोचत राहते. मी इतक्या खालच्या पातळीवर जाऊन तिला दिलेल्या वागणुकीनंतरसुद्धा ती मला आपले सर्वस्व देऊ इच्छित होती. माझ्या अक्षम्य चुकांना माफ करताना, अजून माझ्यात थोडाफार लाज-शरम उरली असेल, तर त्याची बोच हळुवारपणे बोथट करण्याचा तिचा प्रयत्न होता. थोडक्यात सांगायचे तर—तिची अजूनही एका अधःपतित माणसाचे उन्नयन करायची इच्छा आहे.

मला लगेच मॉस्कोला जाणे शक्य नव्हते, पण मी तिला पत्र लिहिले—आणि लिहिताना माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले होते.

त्या पत्रात मी एक घोडचूक केली—आजही मला ती चूक आठवली की स्वतःची लाज वाटते. मी तिच्या वारसाहक्काने मिळणाऱ्या संपत्तीचा उल्लेख केला आणि लिहिले की तिच्यासमोर मी फक्त एक भिकारी—एक गर्विष्ठ भिकारी आहे. मला तसे लिहायला नको होते. पैशांचा उल्लेख तर अजिबातच करायला नको होता. पण हातून लिहिले गेले... आणि मी ते खोडलेही नाही.

यानंतर मी ताबडतोब इव्हानला सहा पानांचे पत्र लिहिले आणि तिला पाठवले. पण तू माझ्याकडे अशी नजर का टाकतोस?... हो, इव्हान तिच्या प्रेमात पडला. आणि तो अजूनही तिच्यावर प्रेम करतो. मी मूर्खासारखे वागलो—होय! पण इव्हानचा 'मूर्खपणा' जर म्हणायचा असेल—तर तोच आपणा सगळ्यांना वाचवू शकेल. तो तिच्या बरोबरीचा आहे—शिक्षित, समजूतदार, सुशील. तीही त्याला मान देते. आमच्या दोघांची तुलना केली तर खरंच तुला वाटते का की ती माझ्यासारख्या माणसावर प्रेम करू शकेल? विशेषतः जे काही आत्ता घडते आहे त्यानंतर?"

"मला खात्री आहे—ती तुझ्यासारख्या पुरुषावरच प्रेम करते; इव्हानसारख्या पुरुषावर नाही," अल्योशा ठामपणे म्हणाला.

"नाही—तिला तिच्या स्वतःच्या सद्गुणांवर प्रेम आहे, माझ्यावर नाही!"

हे शब्द दिमित्रीच्या तोंडून नकळत बाहेर पडले. त्याच्या चेहऱ्यावर कडवट हास्य उमटले; त्यांच्या चेहऱ्यावरचे भाव अचानक बदलले—चेहरा लाल झाला आणि त्याने संतापाने मूठ टेबलावर आपटली.

"अल्योशा, मी परमेश्वराला स्मरून सांगतो की जरी मी कॅटरिनाच्या उदात्त भावनांची थट्टा करत असलो, तरी ती एखाद्या स्वर्गीय देवदूतासारखी पवित्र, शुद्ध आणि प्रामाणिक आहे; आणि मी नैतिकदृष्ट्या अधम, पापी आहे. पाशवीपणा हा माझा स्वभावधर्म झाला आहे—हे मला मान्य आहे; तरीपण मी अंतर्बाह्य प्रामाणिक आहे. माझे दोष मला समजतात, पण ते दूर करण्याची—स्वतःचा स्वभाव बदलण्याची—शक्ती माझ्याकडे नाही.

दुसऱ्या बाजूला, इव्हानसारखा विद्वान, तत्त्वनिष्ठ तरुण आहे, पण तो निश्चितच निराशेने खचून जाईल. कारण हे बघ: कॅटरिनासारखी सुंदर, सुशील, सदाचारी तरुणी

इव्हानच्या प्रेमाला नाकारून, माझ्यासारख्या रगेल, रंगेल, छंदीफंदी, व्यसनी माणसाला... जो आपल्या वाग्दत्त वधूच्या डोळ्यांसमोर आपले व्यभिचारी चाळे चालू ठेवतो; आणि तरीही ती त्याची पत्नी बनण्यावर ठाम आहे! तिच्या या विचित्र वागण्याचे कारण केवळ कृतज्ञता हेच आहे—आणि त्यासाठी ती आपल्या संपूर्ण आयुष्याचे, संपत्तीचे बलिदान देऊ इच्छिते. ही गोष्ट म्हणजे निव्वळ मूर्खपणा आहे!

"मी इव्हानशी याबद्दल कधीही एका शब्दानेही बोललो नाही, आणि अर्थातच त्यानेही मला तसे कधी जाणवून दिलेले नाही. पण माझ्या नशिबाने भविष्यात घडणाऱ्या गोष्टींवर आधीच शिक्का मारला आहे—एका योग्य व्यक्तीला सन्माननीय स्थान मिळेल, आणि दुसरी अयोग्य व्यक्ती कायमच्या बदनाम अंधाऱ्या गल्लीत अदृश्य होईल—जिथे ती स्वतःच्या इच्छेने, आनंदाने बुडून राहील! कॅटरिना शेवटी इव्हानशीच लग्न करणार—हे निश्चित आहे."

"जरा थांब, दिमित्री," अल्योशाने त्यांच्या बोलण्यात हस्तक्षेप केला. "एक गोष्ट तू अजून स्पष्ट केलेली नाहीस—तू तिला लग्नाचे वचन दिले आहेस, नाही का? ती तुझी वाग्दत्त वधू असताना तू ठरलेले लग्न मोडू तरी कसा शकतोस?"

"होय! आमचा साखरपुडा मॉस्कोमध्ये थाटामाटात झाला. मोठमोठ्या प्रतिष्ठित व्यक्ती समारंभाला उपस्थित होत्या. सेनापतीच्या पत्नीने आम्हाला आशीर्वाद दिला आणि—विश्वास बसेल का?—तिने कात्याचे अभिनंदन करून तिच्या निवडीचे कौतुक केले. त्या समारंभाला इव्हानही आला होता, पण सेनापतीच्या पत्नीला तो फारसा आवडला नाही; तिने त्याच्याकडे जास्त लक्षही दिले नाही.

मॉस्कूमध्ये कात्याशी माझे खूप बोलणे झाले. मी तिला माझ्याबद्दल सर्व काही सांगितले, आणि तिने ते प्रामाणिकपणे आणि सन्मानाने ऐकले—अगदी सर्व काही. तिच्या बोलण्यात प्रेम होते, ऋजुता होती आणि थोडासा अभिमानही होता. तिने माझ्या वागण्यात सुधारणा करण्याचे वचन माझ्याकडून घेतले, आणि मी ते दिलेही... पण इथे आल्यावर—पहिले पाढे पंचावन्न!

"काय?"

"होय! आणि म्हणूनच तुला मी इथे बोलावले आहे. तुला माझा हाच निरोप कॅटरिनाला पोहोचवायचा आहे—की मी तिला पुन्हा कधीही भेटायला जाणार नाही. शेवटी तिला असे सांग की माझ्या मनात तिच्याबद्दलचा आदर कायम राहिल. मला माफ कर—मी स्वतःला बदलण्याचे वचन दिले होते; पण मी माझे प्राक्तन बदलू शकत नाही."

"पण ते शक्य आहे का?" अल्योशाने साशंकतेने विचारले.

"नक्कीच! म्हणूनच मी स्वतः जाण्याऐवजी तुला पाठवत आहे. मी स्वतः तिला असे सांगणे शोभणारे नाही."

"पण मग तू कुठे जाणार आहेस?"

"आडवाटेच्या अंधाऱ्या, बदनाम वस्तीकडे."

"म्हणजे—ग्रुशेंकाला भेटायला!" अल्योशाने हात जोडले आणि दुःखी स्वरात म्हणाला, "रकितिन खरेच खरे बोलत होता तर! मला वाटले, तू नुसताच तिला भेटला असशील; बाकीचे खोटे असेल."

"खरे पाहता, साखरपुडा झालेल्या माणसाने अशा स्त्रीला भेटायला जाणे ही गोष्ट अत्यंत चुकीची आहे—आणि तिला भेटायला जाऊन मी माझा सन्मान, सचोटी गमावली आहे—हेही खरे आहे. आश्चर्यचकित होऊ नकोस—सुरुवातीला तर मी तिला चांगले चाबकाने फोडून काढण्यासाठीच गेलो होतो!

आपल्या वडिलांनी त्यांच्या एजंटाला 'मी दिलेली कर्जाची वचनपत्रे तिने स्वतः ताब्यात घ्यावीत; आणि माझ्याकडून तगादा लावावा; मी भरपाई केली नाही तर कायदेशीर कारवाई करून मला तुरुंगात पाठवावे,' असा प्रस्ताव देऊन तिच्याकडे पाठवले होते.

तिने माझ्या भानगडीत पडू नये, म्हणून मी माझा सैनिकी धाक दाखवून तिला वठणीवर आणण्यासाठी गेलो होतो. त्याआधी मी तिला फक्त ओझरते पाहिले होते; तेव्हा ती मला फारशी चांगली वाटली नव्हती. तिच्या पूर्वचरित्राबद्दल माहिती होतीच—ज्याची ती रखेल होती, तो म्हातारा व्यापारी आता अंथरुणाला खिळलेला; पण त्याने तिची चांगलीच भर केली आहे. त्याच्याकडून मिळालेला पैसा ती गाठीला बांधून ठेवते; शिवाय, चढ्या व्याजाने तो कर्जाऊ देत असते; आणि... ती एक निर्दयी, लबाड, फसवणूक करणारी स्त्री आहे.

मी तिला धडा शिकवण्याच्या विचाराने तिच्या दारात गेलो—आणि तिथेच संपलो!

एक झंझावात उठला... आणि मी पुरता कोलमडून पडलो. अजूनही सावरलेलो नाही. माझे म्हणून जे काही होते ते सर्व संपले आहे—काही उरलेले नाही. काळाचे चक्र पूर्ण झाले आहे, आणि तेच आता माझे वर्तमान... तेच माझे भविष्य.

माझ्या फुटक्या नशिबानुसार, जरी आता मी भिकारी असलो तरी तेव्हा माझ्या खिशात तीन हजार रूबल होते. ते घेऊन मी ग्रुशेंकासोबत पंचवीस मैलांवर 'मोक्रो' गावात गेलो. तिथे जिप्सी, शेतकरी आणि स्त्रियांसोबत उन्मत्त जल्लोष केला— आणि तीन दिवसांत तीन हजार रूबल उधळले! मी तिचा हिरो बनायला गेलो होतो—आणि तीन दिवसांत झिरो झालो. तरीही, तिच्या लेखी माझ्या औदार्याची काहीच किंमत नव्हती. ती एक पक्की बदमाश स्त्री आहे. तिच्या लवचिक अंगप्रत्यंगाने पुरुषांच्या मनावर पडणारी मोहिनी ती नीट ओळखते.

मी तिचे फक्त ओझरते चुंबन घेतले—फक्त तेवढेच; हवे तर मी शपथ घेतो! मी तिला म्हटले—'तुला मान्य असेल तर मी तुझ्याशी लग्न करेन.' ती म्हणाली—'तू भिकारी आहेस—हे मला माहिती आहे. त्यापेक्षा असे म्हण, की तू माझ्यावर कधीही हात उगारणार नाहीस; मला जे आवडेल ते करायला तू मला कधी अडवणार नाहीस—आणि तरच कदाचित मी तुझ्याशी लग्न करेन.' असे म्हणून ती हसली—आणि ती अजूनही हसत आहे!"

दिमित्रीने रागाने उडी मारली; संतापाने त्याचे डोळे लाल झाले होते.

"तरीही तुला खरोखरच तिच्याशी लग्न करायचे आहे का?" अल्योशाने साशंकतेने विचारले.

"तिची इच्छा असेल तर अगदी लगेच! आणि जर ती तयार नसली तर मग तिच्या दारात पहारेकरी म्हणून उभा राहायला तयार आहे. अल्योशा!" तो मोठ्याने ओरडला.

"तू एक निष्पाप जीव आहेस; तुला या गोष्टींची कल्पनाही येणार नाही. हे सगळे मायाजाल आहे. मी एक नीच, कामुक, अनियंत्रित वासनेच्या आहारी गेलेला माणूस असू शकतो... पण दिमित्री करामाझोव्ह कधीही चोर असू शकत नाही!

पण तुला सांगतो—मी चोर आहे. ग्रुशेंकाला धडा शिकवण्यासाठी ज्या दिवशी गेलो, त्याच दिवशी सकाळी कॅटरिनाने मला तिच्या मॉस्कोला राहणाऱ्या सावत्र बहिणी—अगाफ्या इव्हानोव्हनाला पाठवण्यासाठी तीन हजार रूबल दिले होते, आणि ते पाठवताना गुप्तता राखण्यास सांगितले होते.

मी ग्रुशेंकाला भेटायला गेलो तेव्हा ते तीन हजार माझ्या खिशातच होते. आणि तेच पैसे आम्ही 'मोक्रो' येथे उधळले. नंतर कॅटरिनाला सांगितले—'मी शहरात जाऊन पैसे पाठवले आहेत; पावती विसरलो आहे, पुन्हा जाऊन आणीन.' आजतागायत पावती दिलेली नाही.

आज जेव्हा तू तिच्याकडे माझा निरोप घेऊन जाशील तेव्हा ती नक्की विचारेल—'पावती आणली का?' तेव्हा तिला सरळ सांग... 'तो एक नीच, कामुक, अनियंत्रित माणूस आहे. त्याने पैसे पाठवले नाहीत; उधळले. पण तो चोर नाही. हे घ्या तुमचे तीन हजार रूबल. तुम्हीच ते अगाफ्याला पाठवा. त्याच्या मनात तुमच्याबद्दल कायम आदरच आहे. हा त्याचा निरोप.'"

"मित्या, तू दुःखी आहेस म्हणून असे बोलतो आहेस. स्वतःला एवढा छळू नकोस," अल्योशा कळवळून म्हणाला.

"तुला वाटते मी पैशांच्या लाजेखातर स्वतःला गोळी घालेन? नाही... आत्ता नाही. कदाचित नंतर. पण आता मी ग्रुशेंकाकडे जात आहे. काय होईल याची पर्वा नाही."

"मग पुढे काय करणार?" अल्योशाने विचारले.

"जर ती माझ्यावर प्रेम करत असेल तर मी तिचा नवरा होईन. आणि तिचे प्रेमी आले तर मी पुढच्या खोलीत जाईन, त्यांच्या बुटांना पॉलिश करेन, चहा नेऊन देईन, चिड्ड्या पोहोचवीन..."

"तसे होणार नाही. कॅटरिना समजूतदार आहे. ती तुला नक्कीच माफ करेल," अल्योशा गंभीर आवाजात म्हणाला.

"ती एवढे सगळे माफ करू शकणार नाही," दिमित्री हसत म्हणाला. "या प्रकरणात असे काही आहे, जे कोणतीही स्त्री माफ करू शकत नाही. तिचे पैसे मी अक्षरशः उधळले आहेत. आता त्यांची परतफेड कशी करावी—हा माझ्यासमोर मोठा प्रश्न आहे."

"तुझ्याकडे नसतील, तरी आपण उभे करू शकतो. माझ्याकडे दोन हजार आहेत; इव्हान आणखी एक हजार देईल—म्हणजे तीन हजार होतील. ते घे आणि परत कर," अल्योशाने सुचवले.

"तुला पैसे मिळायला अजून अवकाश आहे; मला थांबता येणार नाही. तू आजच तिच्याकडे निरोप द्यायला जाणार आहेस. उद्या उशीर होईल. आणि उद्या तुला वडिलांकडेही जायचे आहे."

"कशासाठी?"

"त्यांच्याकडून तीन हजार माग."

"पण ते देणार नाहीत."

"हो, माहिती आहे. तरीही प्रयत्न कर."

"त्याचा उपयोग?"

"कायदेशीरदृष्ट्या ते बांधील नाहीत—पण नैतिकदृष्ट्या आहे ना? माझ्या आईचे अठ्ठावीस हजार त्यांनी हडप केले—त्यातून त्यांनी एक लाख कमावले. त्या बदल्यात किमान तीन हजार तरी घायलाच हवेत. त्यांना सांग—ही त्यांची शेवटची संधी आहे."

"ते देणार नाहीत, मित्या."

"मला माहिती आहे... आणि का नाही देणार ते पण माहिती आहे. कारण त्यांना वाटते—ग्रुशेंका माझ्याशी खरंच लग्न करणार आहे. आणि त्या लोभी म्हाताऱ्याचे तिच्यावर वेडे प्रेम आहे. त्यांनी बँकेतून तीन हजार काढून ठेवले आहेत—ग्रुशेंकासाठी. तिच्या नावाचा लिफाफा बनवून तयार ठेवला आहे. ही गोष्ट फक्त स्मेर्द्याकोव्हलाच माहिती आहे. ते त्यामुळे तिची वाट पाहत बसले आहेत. जर ती पैशांच्या लोभाने त्यांच्याकडे गेली—तर मग मी तिच्याशी लग्न कसे करू? म्हणून मी इथे लपून घरावर नजर ठेवून बसलो आहे."

"तिच्यासाठी?"

"हो, तिच्यासाठी. तिच्या वस्तीत आमच्या रेजिमेंटमधील फोमा नावाचा एक सैनिक राहतो. तो तिथे रात्री पहारेकऱ्याचे काम करतो. मी त्याच्या घरात लपून राहतो आहे—का ते मात्र कोणालाच माहित नाही; अगदी फोमालादेखील सांगितले नाही."

"म्हणजे स्मेर्द्याकोव्हशिवाय कोणालाच माहिती नाही?"

"होय. आणि ती जर त्या म्हाताऱ्याकडे गेली तर तो मला कळवणार आहे. पैशांच्या बंद लिफाफ्याबद्दल मला त्याच्याकडूनच समजले. त्याशिवाय आतल्या

बातमीप्रमाणे म्हातारा इव्हानला लाकूड विक्रीच्या व्यवहारासाठी दोन-तीन दिवस परगावी पाठवणार आहे, म्हणजे तो दूर असताना ग्रुशेंकाला घरी येण्याची संधी मिळेल."

"मग ते आज ग्रुशेंकाची वाट पाहत आहेत का?"

"नाही. ती आज येणार नाही—हे निश्चित आहे, आणि स्मेर्द्याकोव्हलादेखील तसेच वाटते. ते आता दारू पित बसले आहेत. इव्हानही तिथेच आहे. जा, अल्योशा—त्याच्याकडे जा आणि तीन हजार माग!" दिमित्री मोठ्याने ओरडला.

"दिमित्री, तुला काय झालंय?" अल्योशाने त्याच्या उन्मादी चेहऱ्याकडे पाहत विचारले. क्षणभर त्याला वाटले—दिमित्री वेडा झाला आहे काय?

"घाबरू नकोस. मला काही वेड लागलेले नाही. मी तुला मुद्दाम त्यांच्याकडे पाठवत आहे. मला वाटते काहीतरी चमत्कार होईल."

"होय, चमत्कार! माझा देवावर पूर्ण विश्वास आहे. तो माझी अवस्था जाणतो; तो काही वाईट घडू देणार नाही."

"तू इथेच थांबून माझी वाट पाहशील?"

"हो. पण तू आत्ता लगेच त्यांना भेटू शकणार नाहीस; ते दारू पित आहेत. मी तीन-चार तास तरी थांबेन. पण एक गोष्ट लक्षात ठेव—तुला आजच कॅटरि

नाला भेटायचे आहे; रात्र झाली तरी. शक्य असेल तर पैसे घेऊन, नाहीतर पैशांविना—पण तिला जाऊन माझा निरोप सांग: 'माझ्या मनात तिच्याबद्दलचा आदर कायम राहिल. मला माफ कर.'"

"दिमित्री, जर आजच ग्रुशेंका आली तर? आणि आज नाही आली तरी उद्या-
परवा तर येईल ना?"

"त्याची काळजी करू नकोस. ती दिसताच मी लगेच धावून जाऊन तिला
थांबवेन."

"आणि जर—?"

"जर काही विपरीत घडले... तर ते माझ्या सहनशक्तीच्या बाहेरचे असेल.
माझ्या हातून नक्कीच खून होईल."

"कुणाचा?"

"त्या हलकट म्हाताऱ्याचा. तिला मी मारणार नाही."

"अरे... मला माहित नाही. कदाचित मारणारही नाही. मला त्याचा चेहराही
पाहवत नाही. त्याचे लांब नाक, कपटी डोळे, निर्लज्ज हास्य—सगळेच मला
घृणास्पद वाटते."

"मी त्यांना भेटायला जाईन, दिमित्री. मला विश्वास आहे—देव नक्की
काहीतरी चांगले घडवेल, जेणेकरून अशी वेळच येणार नाही."

"हो, आणि मी इथे बसून त्या चमत्काराची वाट पाहीन. आणि जर ते घडलेच
नाही तर—"

अल्योशा आपल्या विचारात गढून, आपल्या वडिलांच्या घराकडे निघाला.

प्रकरण 6: स्मेट्टरकोव्ह ँक अनौरस मुलगा

अल्योशा घरी आला तेव्हा त्याला त्याचे वडील जेवणाच्या टेबलावर बसलेले दिसले. घरात स्वतंत्र डायनिंग रूम असतानाही जेवणाचे टेबल नेहमी ड्रॉइंग रूममध्येच ठेवलेले असे. ती घरातील सर्वात मोठी खोली होती. खोलीतील फर्निचर जुन्या पद्धतीचे होते. त्यावर लाल रंगाच्या रेशमी कापडाने सजावट केलेली होती. भिंतींवर जुन्या पद्धतीची कोरीव काम केलेले, पांढऱ्या आणि सोनेरी रंगाची आरसे होते. दरवाज्यासमोरील कोपऱ्यात येशू आणि माता मेरीची प्रतिमा होती. त्यांच्या समोर रात्री दिवा लावला जात असे. भक्ती म्हणून नव्हे, तर खोलीत प्रकाश पडावा यासाठी ही योजना केलेली होती.

फ्युडोर निशाचरासारखा रात्री तीन-चार वाजेपर्यंत जागत खोलीत येरझाऱ्या घालत असे किंवा आरामखुर्चीत बसून विचार करत असे. ती त्याची अनेक वर्षांची सवय होती. तो बऱ्याचवेळा घरात ँकटाच झोपत असे. त्याचे नोकर त्यांच्या निवासासाठी असलेल्या घरात राहत; परंतु सहसा स्मेट्टरकोव्ह मात्र हॉलमध्ये ँका बाकावर झोपत असे.

जेव्हा अल्योशा आत आला तेव्हा जेवण संपले होते. कॉफी आणि स्वीट डिश टेबलावर आली होती. जवळच सर्व नोकरमंडळी उभी होती. फ्युडोर हास्यविनोद करत होता. त्याने अल्योशाला पाहिल्यावर आनंदाने त्याचे स्वागत केले. फ्युडोर अजून शुद्धीत असल्याचे पाहून अल्योशाला बरे वाटले.

फ्युडोरने अल्योशाला जेवण झाले की नाही याची विचारणा केली. अल्योशाने होकारार्थी उत्तर दिले. खरी गोष्ट अशी होती की त्याने दुपारी फादर सुपीरिअर यांच्या किचनमध्ये केवळ ब्रेडचा एक तुकडा आणि थोडे सूप एवढेच जेवण केले होते. फ्युडोरने त्याला कॉफी पिण्याचा आग्रह केला. आपला नोकर स्मेर्द्याकोव्ह उत्तम स्वयंपाक बनवतो, असे सांगून त्याची प्रशंसा केली आणि अल्योशाने आपला बाडबिस्तरा मठातून परत आणला की नाही याचीही चौकशी केली. अल्योशाने हसत “नाही” असे सांगितले.

“अल्योशा, सकाळी तू इतका का घाबरला होतास? माझ्यामुळे तुला त्रास झाला याचे मला वाईट वाटते. तू मला फार प्रिय आहेस. माझे आशीर्वाद सदैव तुझ्या पाठीशी असतील,” असे म्हणत फ्युडोरने मठात दुपारी मुद्दाम निर्माण केलेल्या गोंधळाची सारवासारव करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने अल्योशाला आपल्या स्वयंपाक्याची ओळख ‘बोलणारे ओझ्याचे गाढव’ अशी करून दिली.

स्मेर्द्याकोव्ह हा चोवीस वर्षांचा तरुण होता. स्वभावाने तो अत्यंत माणूसघाणा आणि मितभाषी होता, पण लाजरा-बुजरा नव्हता; उलट तो अहंकारी होता आणि सर्वांना तुच्छ लेखत असे. स्मेर्द्याकोव्हबद्दल थोडेसे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ग्रिगोरी आणि माफनि त्याचे संगोपन केले. परंतु ग्रिगोरीने म्हटल्याप्रमाणे त्याच्या मनात कृतज्ञतेची भावना कधीच रुजली नाही आणि

त्याची कुणाशीही मैत्री झाली नाही. तो संपूर्ण जगाकडे अविश्वासाने पाहत असे. लहानपणापासून त्याचे वागणे हिंसक आणि क्रूर होते. त्याचे बालपणीचे खेळ म्हणजे मांजराचा गळा दोरीच्या फासात अडकवणे आणि नंतर त्याला विधीवत पुरण्याचा समारंभ करणे हे होते. मांजराला पुरताना तो अंगावर चादरीचा तुकडा टाकत असे, शोकगीत म्हणत असे आणि हातात लाकडाचा तुकडा धूपदाण्यासारखा फिरवत विधीवत नाटक करीत असे. हे सर्व तो इतक्या धूर्तपणे करीत असे की कुणाला त्या गोष्टीचा पत्ता लागेना.

ग्रिगोरीने त्याचे हे कृत्य पाहिले आणि त्याला चांगलेच धडा शिकवला. काही काळ त्याच्याशी बोलणे बंद केले आणि त्याला एका जागी कोंडून ठेवले होते; परंतु स्मेर्द्याकोव्हला ग्रिगोरी किंवा मार्फाची किंमतच नव्हती. रागाच्या भरात ग्रिगोरी म्हणाला, 'तू माणूस नाहीस; तू न्हाणीघरात वाढलेल्या बुरशीसारखा आहेस.' नंतर त्याच्या लक्षात आले की त्या शब्दांसाठी स्मेर्द्याकोव्हने त्याला कधीही माफ केले नाही.

ग्रिगोरीने त्याला लिहायला-वाचायला शिकवले आणि तो बारा वर्षांचा झाल्यावर पवित्र शास्त्र शिकवायला सुरुवात केली. परंतु ही शिकवण निष्फळ ठरली. दुसरा किंवा तिसरा धडा सुरू असताना तो अचानक हसला.

“काय झाले?” ग्रिगोरीने कठोरपणे विचारले.

“काही नाही. देवाने पहिल्या दिवशी प्रकाश निर्माण केला आणि चौथ्या दिवशी सूर्य, चंद्र आणि तारे निर्माण केले. मग पहिल्या दिवशी प्रकाश कुठून आला?”

ग्रिगोरीला धक्का बसला. स्मेर्द्याकोव्ह आपल्या शिक्षकाकडे उपहासाने बघत होता; त्याच्या देहबोलीतला तिरस्कार स्पष्ट दिसत होता. ग्रिगोरी स्वतःला आवरू शकला नाही. “कुठून आला ते मी तुला दाखवतोच, थांब!” असे तो ओरडला आणि त्याने मुलाच्या गालावर एक जोरदार थप्पड मारली. मुलाच्या तोंडून एक शब्दही बाहेर पडला नाही. काही दिवस तो एका कोपऱ्यात लपून राहिला. एका आठवड्यानंतर त्याला अपस्माराचा पहिला झटका आला—आणि या आजाराने त्याची पाठ आयुष्यभर सोडली नाही.

फ्युडोरला या गोष्टीची बातमी मिळताच त्याचा त्या मुलाबद्दलचा दृष्टिकोन बदलला. त्याआधी त्याने त्या मुलाची फारशी दखल घेतली नव्हती; चांगल्या मनःस्थितीत असला की तो कधीमधी त्याच्याशी हलकेफुलके बोलत असे किंवा काही गोडधोड खायला देत असे. पण त्याच्या आजाराबद्दल कळताच त्याने त्याची काळजी घेण्यास सुरुवात केली. डॉक्टरांना बोलावून औषधोपचार सुरू केले, मात्र आजार असाध्य ठरला. महिन्यातून साधारणपणे एकदा, वेगवेगळ्या अंतराने त्याला झटके येत. काही सौम्य, तर काही अत्यंत गंभीर असत. फ्युडोरने ग्रिगोरीला मुलाला शारीरिक शिक्षा करण्यास मनाई केली; इतकेच नव्हे तर काही दिवस त्याचे शिक्षणही थांबवून त्याला घराच्या वरच्या मजल्यावर राहण्याची परवानगी दिली.

एके दिवशी फ्युडोरने त्याला पुस्तकांच्या कपाटाशी उभे राहून काचेमधून पुस्तके निरखताना पाहिले; तेव्हा तो पंधरा वर्षांचा होता. फ्युडोरकडे शंभराहून अधिक पुस्तके होती; परंतु त्याला कोणी वाचताना पाहिले नव्हते. त्याने ताबडतोब स्मेर्द्याकोव्हला कपाटाची चावी दिली. “ये, वाच. आजपासून तूच ग्रंथपाल. इकडे बस आणि वाच,” असे म्हणून त्याने त्याला गोष्टींचे एक पुस्तक दिले. त्याने थोडे

वाचले, पण ते पुस्तक त्याला आवडले नाही. मग फ्युडोरने ऐतिहासिक पुस्तक दिले; तेही त्याच्या मनात भिनले नाही. शेवटी फ्युडोरने नाद सोडला आणि पुस्तकांच्या कपाटाला पूर्ववत कुलूप लावले.

लवकरच मार्फा आणि ग्रिगोरीने फ्युडोरला सांगितले की स्मेर्द्याकोव्ह अलीकडे जेवणाबाबत अतिशय चिकित्सक झाला आहे. प्रत्येक पदार्थ चाखण्यापूर्वी तो चमचा उजेडात धरून पदार्थाचा रंग नीट निरखत असे. त्यांनी त्याला विचारलेही की काही शंका आहे का; पण तो नेहमीप्रमाणे मौन धारण करून विचारमग्न चेहऱ्याने चवीचा आस्वाद घेत राहायचा.

हे ऐकून फ्युडोरने त्याला पाककलेचे प्रशिक्षण देण्याचे ठरवले आणि त्याला मॉस्कोला पाठवले. तेथे राहून त्याने प्रशिक्षण पूर्ण केले आणि परतला. त्याच्यामध्ये लक्षणीय बदल झाला होता—वयाच्या मानाने तो अधिक वयस्कर भासू लागला होता, चेहरा पांढराफटक, थकलेला; परंतु स्वभावात मात्र काहीच बदल झाला नव्हता. तो पूर्वीप्रमाणेच माणूसघाणा, घुमटा, गर्विष्ठ आणि एकलकोंडा राहिला. मॉस्कोतील राहणीमानामुळे त्याच्यात बदल झाला होता—नव्या फॅशनचे कपडे, सुट-बूट, दररोज कपड्यांवर ब्रश, चकचकीत बूट—हे त्याचे आवडते काम झाले. तो एक उत्तम स्वयंपाकी बनला. फ्युडोरने त्याला स्वयंपाकी म्हणून ठेवले आणि त्याला पगार देऊ लागला. स्मेर्द्याकोव्ह आपला पगार कपडे, पोमेड, परफ्यूम अशा दिखाऊ गोष्टींवर खर्च करत असे. त्याला माणसांचा तिरस्कार वाटे; त्यात स्त्री-पुरुष असा भेद नव्हता, त्याला कोणीच फारसे आवडत नसे.

अलीकडे त्याचा अपस्मार वाढला होता. तो आजारी असताना मार्फा स्वयंपाक करीत असे, पण फ्युडोरला तिचा स्वयंपाक आवडत नसे. फ्युडोरचे पुन्हा

एकदा त्याच्या आजाराकडे लक्ष गेले आणि त्याने त्याची विचारपूस केली, इतकेच नव्हे तर त्याच्या लग्नाची इच्छा असल्यास मुलगी शोधण्याची तयारीही दर्शवली. हे ऐकून स्मेर्द्याकोव्हचा चेहरा रागाने लाल झाला; मात्र त्याने काही उत्तर दिले नाही.

फ्युडोरला मात्र त्याच्यावर पूर्ण विश्वास होता. एकदा दारूच्या नशेत फ्युडोरने अंगणात तीनशे रुबलांच्या नोटा फेकल्या होत्या. दुसऱ्या दिवशी त्या नोटा घरात टेबलावर सापडल्या; चौकशी केल्यावर स्मेर्द्याकोव्हनेच त्या उचलून सुरक्षित ठेवल्या हे समजले. फ्युडोरने त्याला दहा रुबलांचे बक्षीस दिले आणि त्याच्या प्रामाणिकपणाचे कौतुक केले. त्यामुळे, तसेच इतर काही कारणांमुळेही, फ्युडोरला तो आवडत असे. स्मेर्द्याकोव्ह मात्र त्याच्याशी फारसे बोलत नसे—फक्त निमूटपणे त्याचे निरीक्षण करत राहायचा. त्याच्याकडे पाहिल्यावरही त्याच्या मनात काय चालू आहे, हे कोणालाच कधी समजत नसे. कधीकधी चालता चालता तो अचानक थांबत असे आणि काही मिनिटे पूर्ण स्तब्ध उभा राहायचा. कोणी हटकले तर तो भानावर येऊन गोंधळलेल्या नजरेने त्यांच्याकडे पाहत असे.

मला चित्रकार क्रॅमस्कॉयने रेखाटलेल्या एका चित्राचा उल्लेख करावासा वाटतो. त्या चित्रात जंगलातील निर्मनुष्य वाटेवर फाटक्या कपड्यातील एक शेतकरी उभा आहे. तो गहन विचारात हरवलेला दिसतो. त्याच्या पायात झाडाच्या सालीपासून तयार केलेले बूट आहेत. त्याचे डोळे उघडे असले तरी तो सभोवतालचे काहीच पाहत नाही, तर चिंतनात पूर्णपणे गढून गेला असल्याचे, असे भासते. परंतु जर त्याला खरोखर विचारले गेले की तो काय विचार करीत आहे, तो 'काहीच आठवत नाही' असे सांगत, आपल्या चिंतनाचा खरा विषय मुद्दाम लपवण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

काही व्यक्तींच्या मनात नकळत अनेक बऱ्या-वाईट गोष्टी दीर्घकाळ साचलेल्या असू शकतात आणि त्या साध्य करण्याची योजना त्यांनी मनोमन निश्चितही केलेली असू शकते—मग ती गोष्ट आत्म्याच्या उद्दारासाठी सर्वस्वाचा परित्याग करणे असो किंवा गावाला आग लावण्याइतकी विध्वंसक कृती असो. बाहेरून पाहणाऱ्याला या गोष्टींचा अंदाज बांधणे जवळजवळ अशक्य असते.

त्या चित्रातील शेतकऱ्यासारखे अनेक लोक असू शकतात—ज्यांच्या अंतःकरणात सर्जनशील अथवा विध्वंसक, किंवा कदाचित दोन्ही प्रकारचे विचार लपलेले असू शकतात. नेमके सांगायचे झाले तर, स्मेर्द्याकोव्ह कदाचित अशाच लोकांपैकी एक होता—अगदी आतल्या गाठीचा मनुष्य. तो स्वार्थी पद्धतीने काही विध्वंसक विचार मनात दडवून बसला असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही; पण त्यामागचे ‘कारण’ त्याला स्वतःलाही माहीत नसण्याची शक्यता आहे.

प्रकरण 7: वितंडवाद

डॉइंगरूममधील जेवण आटोपून आता मागची आवराआवर सुरू होती. फ्युडोर अजूनही शुद्धीवर होता आणि गप्पा-गोष्टींच्या मूडमध्ये होता. तेवढ्यात ग्रिगोरीने बाजारात ऐकलेली आणि वर्तमानपत्रात छापून आलेली बातमी सांगायला सुरुवात केली—ख्रिश्चन धर्माचा त्याग करण्यास नकार दिल्यामुळे एका रशियन सैनिकाला अमानुष छळ करून ठार मारण्यात आले होते. त्याची जिवंतपणी कातडी सोलली गेली तरी तो शेवटपर्यंत ख्रिस्ताची स्तुती करत राहिला.

ग्रिगोरी बातमी सांगत असताना फ्युडोरने ब्रँडीचा ग्लास संपवला आणि अगदी सहजपणे म्हणाला की त्या धर्मनिष्ठ सैनिकाला संत घोषित केले पाहिजे आणि त्याची सोलवटलेली कातडी एखाद्या मठात जतन करून ठेवली पाहिजे; त्यामुळे त्या मठाला प्रसिद्धी मिळेल, गर्दी वाढेल आणि पैसा भरपूर येईल. त्याच्या बोलण्यात स्पष्ट उपहास आणि थट्टा दडलेली होती.

त्या सैनिकाच्या श्रद्धेची आणि बलिदानाची केलेली टिंगल पाहून ग्रिगोरीच्या कपाळावर आठ्या पडल्या. त्याच क्षणी दाराशी उभा असलेला स्मेर्द्याकोव्ह

अचानक हसला. अलीकडे इव्हान घरी आल्यापासून स्मेर्द्याकोव्ह जेवणाच्या टेबलाजवळ जाणीवपूर्वक जास्त वेळ रेंगाळत असे. त्याचे हसणे फ्युडोरच्या नजरेस पडले आणि त्याने त्याला कारण विचारले.

स्मेर्द्याकोव्ह अनपेक्षितपणे मोठ्याने म्हणाला, “त्या शूर सैनिकाने थोडीशी हुशारी दाखवली असती तर नक्कीच जिवंत राहूनही गौरवास पात्र झाला असता. माझ्यामते अशा प्रसंगी जीव वाचवण्यासाठी काही काळासाठी ख्रिस्तावरील विश्वास सोडणे हे पाप नाही. उरलेल्या आयुष्यात चांगली कर्मे करून तो आपल्या भ्याडपणाचे प्रायश्चित्त नक्कीच घेऊ शकला असता.”

“उगाच मुर्खासारखे बोलू नकोस. अशाने तू नरकातील आगीत भाजला जाशील. धर्मत्याग हे महापाप आहे,” असे म्हणत फ्युडोरने मुद्दाम चिथावणी दिली.

तेवढ्यात अल्योशा आत येताना पाहून तो अधिकच उत्साहित झाला.

“अल्योशा, अगदी वेळेवर आलास! तुझ्या आवडीचा विषय — पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, नरकातील आग—यावर चर्चा सुरू आहे,” असे फ्युडोर हसत म्हणाला.

“नरकात आगीत भाजले जाते वगैरे काही नाही. कदाचित तिथे काहीच नसावे आणि जरी असलेच तरी तो न्याय, योग्य कसा ठरेल?” स्मेर्द्याकोव्ह ठामपणे म्हणाला.

“योग्य न्याय’ म्हणजे काय?” असे म्हणत फ्युडोरने अल्योशाला ढोसले.

“तो खरोखरच बदमाश आहे, अगदी लहानपणापासूनच तो असा आहे,” ग्रिगोरी रागाने म्हणाला.

“मला बदमाश ठरवण्याची घाई करू नका, थोडी वाट पाहा, ग्रिगोरी,” स्मेर्द्याकोव्ह शांतपणे म्हणाला.

“जर मला ख्रिश्चन धर्माच्या शत्रूंनी बंदीवान केले आणि ख्रिस्ताचा त्याग करण्यास भाग पाडले, तर त्या क्षणी मला माझ्या विवेकानुसार वागण्याचा अधिकार आहे; त्यात पाप नाही.”

“ते सिद्ध करून दाखव,” फ्युडोर मोठ्याने म्हणाला.

“जेव्हा मी ‘ख्रिस्ताचा त्याग केला आहे’ असे म्हणेन, ते फक्त शब्द नसतात; विचार मनात येताच मी प्रभूच्या आदेशानुसार धर्मातून बहिष्कृत ठरतो. म्हणजेच त्या क्षणापासून मी ख्रिश्चन राहात नाही. जर प्रभूच मला त्याक्षणी मुक्त करत असतील, तर दुसऱ्या जगात ख्रिस्ताला नाकारल्याबद्दल मला कोणत्या न्यायाने दोषी ठरवणार?”

फ्युडोरने इव्हानला जवळ बोलावले आणि त्यांच्या कानात कुजबुजला, “हे गाढव, अगदी तुझा चेला असल्यासारखे बोलतो आहे. तो तुझे कौतुक मिळवू पाहतोय. आणि माझ्याकडे असा आश्चर्याने पाहू नकोस, तू मला अल्योश्याइतकाच प्रिय आहेस. जरा माझ्या ग्लासमध्ये थोडी ब्रँडी ओतशील का?”

“हो, पण तुम्ही आधीच खूप प्यायलात,” इव्हान स्थिर नजरेने त्याच्याकडे पाहत म्हणाला.

खरे तर स्मेर्द्याकोव्हचे धाडस आणि स्पष्टवक्तेपणा पाहून तो अचंबित झाला होता.

“बदमाश! तू खरोखरच तिरस्करणीय, शापित माणूस आहेस! तुझी वाद घालण्याची हिम्मत कशी झाली? आणि पुढे जर एक शब्द जरी—” ग्रिगोरी रागाने ओरडला.

“त्याला शिव्या देऊ नकोस, ग्रिगोरी,” फ्युडोरने त्याला रोखले.

“थोडा वेळ थांबा, माझे बोलणे अजून पूर्ण झालेले नाही,” स्मेर्द्याकोव्ह शांतपणे म्हणाला.

“ज्या क्षणी मी प्राण वाचवण्यासाठी ख्रिस्ताला नाकारण्याचा विचार करतो, त्याच क्षणी प्रभू माझा त्याग करतात आणि मी ख्रिस्ताचा उरत नाही. जर मी ख्रिश्चनच राहत नाही, तर ‘मी ख्रिस्ताचा त्याग केला’ असे कसे म्हणावे? त्याग करायला काहीतरी असावे लागते ना! ग्रिगोरी, तुम्हीच विचार करा — एखादा अशुद्ध तार्तार पुन्हा एकदा कसा जबाबदार धरला जाईल? एका बैलाची दोनदा कातडी काढता येत नाही. आणि जरी प्रभू मला जबाबदार धरतील, तरी तो मला सौम्य शिक्षा देतील, कारण एक अशुद्ध मूर्तिपूजक असा जन्मतःच जन्माला आला हे प्रभूही नाकारू शकणार नाहीत. अशा तार्ताराला ‘ख्रिश्चन’ म्हणणे म्हणजे सरळ खोटे बोलणे— आणि स्वर्ग-पृथ्वीचा स्वामी कधी खोटे बोलेल का?”

हे ऐकून ग्रिगोरी स्तब्ध झाला. वक्त्याकडे पाहतच राहिला—डोळे जणू बाहेर येणार होते. तो नेमके काय बोलले ते पूर्ण समजू शकला नाही, पण या वादात काहीतरी गंभीर मुद्दा पकडला गेला आहे याची त्याला जाणीव झाली. हाणामारीत भिंतीवर डोके आपटलेल्या माणसासारखी अवस्था त्याची झाली.

फ्युडोर मात्र ब्रँडीचा ग्लास संपवत मोठ्याने हसत होता. “अरे अल्योश्या! याचे बोलणे ऐकतोयस का? आणि इव्हान! हा मूर्ख इतका वितंडवाद शिकला कुठे?”

जेसुइट्सबरोबर राहिला होता काय? निव्वळ कपोलकल्पित गोष्टी! ग्रिगोरी, तू त्रास करून घेऊ नकोस, आपण त्याला नीट उत्तर देऊ. अरे गाढवा! शत्रूसमोर प्राण धोक्यात असताना कदाचित तुझा युक्तिवाद एकवेळ चालेल, पण तू तर येथेही स्वतःच्या हृदयातील विश्वास सोडून दिला आहेस. आणि तूच म्हणतोस ना की त्या क्षणी तू शापित ठरतोस? मग एकदा बहिष्कृत झाल्यावर नरकात तुला शिक्षा मिळणार नाही, असे तुला वाटते का? इव्हान, याला तूच काहीतरी सांग.”

“मी माझ्या हृदयातील विश्वास सोडला आहे—हे खरे आहे. पण त्यात काही विशेष असे पाप नाही; आणि जरी ते पाप असेल, तरी ते सर्वात सामान्य पाप आहे,” स्मेर्द्याकोव्ह शांतपणे म्हणाला.

“अरे पाप्या, ते सर्वात सामान्य पाप असू कसे शकते? तू खोटे बोलतो आहेस,” ग्रिगोरी पुटपुटला.

“ग्रिगोरी, माझ्यावर राग करण्याऐवजी स्वतःचा विचार करा,” स्मेर्द्याकोव्ह जणू विजयाची खात्री असल्याप्रमाणे शांतपणे म्हणाला. “पवित्र शास्त्रात लिहिले आहे—मोहरीच्या दाण्याएवढा विश्वास असला, तरी माणूस पर्वत समुद्रात ढकलू शकतो. माझ्या बाबतीत म्हटले तर मला पवित्र शास्त्रावर फारसा विश्वास नाही—म्हणूनच तुम्ही मला शिव्या देता. पण तुमचा विश्वास तर अढळ आहे ना? मग डोंगर समुद्रात ढकलणे सोडा—किमान आपल्या गावच्या नदीत ढकलून द्या. पाहा, कितीही आरडाओरड केलीत तरी काही हलणार नाही. म्हणजे तुमचा विश्वास खरा नाही—आणि तरीही तुम्ही मला दोष देता!

आजच्या काळात जगात कोणालाच पर्वत हलवणे शक्य नाही. कदाचित इजिप्तच्या वाळवंटातील एखादा संन्यासी असला तर असेल. तर मग फक्त विश्वास

नसल्यामुळे संपूर्ण जगावर प्रभूचा कोप ओढवेल का? आणि जरी तसे झाले, तरी प्रभू दयाळू आहेत—माझ्यासारख्या पाप्याला पश्चात्ताप केला तर ते नक्कीच क्षमा करतील.”

“थांब! म्हणजे तुला असे म्हणायचे आहे की या जगात पर्वत हलवू शकतील असे किमान एक-दोन संन्यासी तरी आहेत. हेच तर आपल्या रशियन लोकांचे खरे वैशिष्ट्य आहे,” फ्युडोर म्हणाला.

“तुम्ही अगदी बरोबर बोललात; आपल्या लोकांच्या श्रद्धेचे हेच वैशिष्ट्य आहे,” इव्हान उपहासाने हसत म्हणाला.

“इव्हान, तू मान्य करत आहेस म्हणजे ते खरे असणार. अल्योशा, तुलाही तसेच वाटते का?” फ्युडोरने विचारले.

“नाही. स्मेर्द्याकोव्हकडे श्रद्धेचा पूर्ण अभाव आहे,” अल्योशाने ठामपणे उत्तर दिले.

“मी त्याच्या श्रद्धेबद्दल बोलत नव्हतो; त्या वाळवंटातील संन्याशांच्या कल्पनेबद्दल विचारत होतो,” फ्युडोर स्पष्ट करित म्हणाला.

“त्यावर रशियन लोकांचा विश्वास आहे,” अल्योशा हसत म्हणाला.

“स्मेर्द्याकोव्ह, तू अगदी महामूर्ख गाढव आहेस; पण आज मात्र अगदी बरोबर बोललास,” फ्युडोर पुढे म्हणाला.

“लोकांचा विश्वास कमी पडण्याचे कारण ते जाणीवपूर्वक श्रद्धेला नाकारतात म्हणून नसून, त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील व्यस्ततेमुळे त्यांचे श्रद्धेकडे दुर्लक्ष होते. बहुतांश लोक इतके व्यग्र असतात की त्यांना आपल्या पापांवर पश्चात्ताप करण्यासही

वेळ मिळत नाही, आणि त्यामुळे संकटसमयी त्यांची श्रद्धा डळमळते. पण तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे, जेव्हा तू शत्रूसमोर आपला विश्वास नाकारण्याचे ठरवलेस, तेव्हा तुला श्रद्धा दाखवण्याशिवाय अन्य कोणतेही व्यवधान नव्हते; त्यामुळे मी त्याला पाप मानतो.”

“मी मान्य करतो की हे पाप असू शकते,” स्मेर्द्याकोव्ह शांतपणे म्हणाला, “पण जरी ते पाप असेल, तरी त्याची गणना सौम्य प्रकारात केली पाहिजे. जर खरोखर माझा विश्वास अतूट असता, तर केवळ छळाला घाबरून धर्मत्याग करणे निश्चितच महापाप ठरले असते. पण मग छळाचाच प्रश्न उद्भवला नसता—कारण मला फक्त पर्वताला आदेश द्यायचा होता, ‘उठ आणि मला छळणाऱ्या परधर्मीयांना चिरडून टाक!’ आणि तो पर्वत लगेच जागेवरून हलला असता; शत्रू झुरळासारखे चिरडले गेले असते, आणि मी काहीच झाले नसल्यासारखा देवाची स्तुती करत निघून गेलो असतो.

पण कल्पना करा—जर असा चमत्कार घडला नसता, तर याचा अर्थ माझी श्रद्धा अपुरी होती असे सिद्ध झाले असते. म्हणजे पर्वत हलला नसता आणि माझी कातडी नक्की सोलली गेली असती. शंकेने असो वा भीतीने, माणसाचे भान हरपते, विचारशक्ती नष्ट होते—ही गोष्ट खरी आहे. म्हणून बाकी काही नाही, तर निदान स्वतःचा जीव वाचवण्याचा प्रयत्न करणे हा दोष ठरू नये. आणि या विश्वासानेच—प्रभूच्या दयाळूपणावर पूर्ण भरोसा ठेऊन—मला संपूर्ण क्षमा मिळेल अशी मी आशा बाळगतो.”

प्रकरण 8: मद्यधुंद

शेवटी वाद संपला. नेहमी आनंदी दिसणारा फ्युडोर अचानक रागावल्यासारखा झाला. ब्रॅंडीचा ग्लास संपवत तो नोकरांवर ओरडला आणि त्यांना खोलीतून बाहेर जाण्यास फर्मावले.

ग्रिगोरी स्मेर्द्याकोव्हच्या वागण्याने खूप दुखावला गेला होता, त्यामुळे फ्युडोरने त्याला घरी जाण्याचा सल्ला दिला आणि मार्फा त्याची समजूत काढू शकेल असा दिलासा दिला. अलीकडे स्मेर्द्याकोव्ह जेवणानंतर इव्हानच्या मागेपुढे करत असतो ही गोष्ट फ्युडोरच्या नजरेतून सुटली नव्हती. त्याचे कारण फ्युडोरने इव्हानला विचारले. इव्हानने कबूल केले की त्याने आपल्याबद्दल चांगले मत बनवले आहे, त्यामुळे तो आपल्याला मान देतो. त्याच वेळी त्याने स्वतःला लाळघोट्या आणि क्षुद्र मनोवृत्तीचा माणूस असल्याचे सांगितले. मात्र अशीच माणसे क्रांतीसाठी उपयोगी ठरतात, असे तो विसरला नाही. अजून क्रांतीची वेळ यायची आहे, शेतकरी वर्ग त्यासारख्या लोकांचे ऐकण्यासाठी तयार नाहीत, पण जेव्हा चांगले लोक यात

ओढले जातील, तेव्हा क्रांतीच्या ज्वाळा धडाडून पेटतील, असा आशावाद इव्हानने व्यक्त केला.

फ्युडोरने इव्हानला सावध केले, आणि सांगितले की जरी तो आदर दाखवत असला तरी तो वरवरचा आहे. प्रत्यक्षात तो करामाझोव्ह कुटुंबातील कोणालाच मानत नाही. अल्योशाचा तो कारण नसतानाही तिरस्कार करतो. फक्त एक चांगली गोष्ट म्हणजे तो चोरी करत नाही, अफवा पसरवत नाही, लोकांशी जास्त बोलत नाही, बाहेर कुचाळक्या करत नाही आणि जेवण उत्तम बनवतो. यापेक्षा जास्त त्याचा विचार करण्यास तो लायक नाही, असे फ्युडोरने इव्हानला सावध करण्यासाठी सांगितले.

फ्युडोर म्हणाला, "आपले रशियन शेतकरी लबाड आणि फसवणूक करणारे आहेत. त्यांच्यावर दया दाखवण्याऐवजी चांगले चाबकाने फोडले पाहिजे. सध्या सुधारणा करणाऱ्या हुशार माणसांनी हे थांबवले असल्यामुळे लोक आळशी आणि निष्काळजी झाले आहेत. शेतकऱ्यांचे दुःख त्यांच्या पापाचे फळ आहे—एक प्रकारे दैवी न्यायच आहे. सध्या रशियात सर्वत्र दुर्गुणांचा कहर आहे, भ्रष्टाचार पसरला आहे. घाणीचे साम्राज्य पसरले आहे, माणसे डुकरांसारखी अधाशी आणि क्रूर बनली आहेत. मला रशियाचा तिरस्कार वाटतो... नाही, मला दुर्गुणांचा तिरस्कार वाटतो, म्हणून मला रशियाच्या भवितव्याची चिंता वाटते. मला काय आवडते ते माहीत आहे का? मला चातुर्य आणि हुशारी आवडते."

"तुम्ही आणखी एक ग्लास घेतला आहे. पुरे झाले," इव्हान म्हणाला.

"मला तू अडवू नकोस, मला बोलू दे. तर मी काय सांगत होतो... 'माक्रो' येथील जिप्सींच्या तांड्यावरचा म्हातारा सांगत होता, 'आम्ही आमच्या तरुण

मुलींना नेहमी चाबकाने फोडतो, ते काम तरुण मुलांवर सोपवले आहे, आणि गंमतीची गोष्ट म्हणजे मुली स्वतः फटके मारणाऱ्या तरुणांचा पुढे पती म्हणून स्वीकार करतात.' अल्योशा, तुला संकोच वाटण्याचे काही कारण नाही.

मला माफ कर की मी फादर सुपीरियर यांच्या मेजवानीला थांबलो नाही. आज सकाळी मी तुझ्या फादर सुपीरियरना दुखावले, पण माझा राग अनावर झाला होता, म्हणून मी तोल गमावला. देव अस्तित्वात असेल तर मी गुन्हा केला आहे आणि माझ्या कर्माची जबाबदारी घ्यावी लागेल, यात शंका नाही. पण जर देव नसेल, तर जे प्रगतीला रोखून धरणाऱ्या मंडळी आहेत, त्यांची डोके कापली पाहिजे. इव्हान, मला या गोष्टींमुळे मानसिक त्रास होतो, यावर तुझा विश्वास नाही का? मला तुझ्या डोळ्यात अविश्वास दिसतो. तू परक्यांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवतोस आणि मला मूर्ख समजतोस. अल्योशा, तुला वाटते का मी फक्त एक मूर्ख आहे?"

"नाही, यावर माझा विश्वास नाही," अल्योशा ठामपणे म्हणाला.

"अल्योशा, तू खरे बोलतोस, प्रामाणिकपणे वागतोस, माझा तुझ्यावर पूर्ण विश्वास आहे. पण हा इव्हान दुसऱ्याला कःपदार्थ मानतो: त्याला चर्च, फादर, मठ, भिक्षू या संकल्पनांचा नाश करायचा आहे, सर्व गूढ गोष्टी नाकारून धर्माला रशियातून कायमचे दडपायचे आहे, त्यामुळे मूर्ख माणसे शहाणी होतील आणि चर्चकडील सोने व चांदी सरकारी खजिन्यात जमा होईल!"

"पण त्यासाठी धर्माला कशासाठी दडपायचे?" इव्हानने विचारले.

"तरच सत्य जिंकू शकेल, म्हणून," फ्युडोरने उत्तर दिले.

"ठिक आहे, पण जर सत्याचा विजय झाला, तर लुटले जाणारे आणि दडपले जाणारे तुम्हीच पहिले असाल. सत्य आणि न्यायासमोर तुमचा टिकाव राहणार नाही."

"अरेच्चा! तुझे म्हणणे अगदी योग्य आहे. मी गाढवासारखे विचार करत होतो. अल्योशा असे असेल, तर मठ शाबूत राहिल आणि आमच्यासारखे चतुर लोक ब्रॅडीचा आस्वाद घेत निवांत राहू शकतील. इव्हान, ही सुद्धा सर्वशक्तिमान देवाची योजना असावी. एकदा खरे सांग, देव आहे की नाही? तुला हसायला काय झाले? खरंच मी गंभीरपणे विचारत आहे." फ्युडोरने विचारले.

"आताच तर तुम्ही स्मेट्झाकोव्हने वर्तवलेली, विश्वासाच्या बळावर डोंगर हलवू शकणाऱ्या दोन संतांच्या शक्यता नाकारली नव्हती," इव्हानने त्याला आठवण करून दिली.

"ठिक आहे, यावरून मीही रशियन आहे हे दिसून येते आणि माझ्यातही एक रशियन वैशिष्ट्य आहे. पण तू मला असा शब्दात पकडू शकत नाहीस, मला सुद्धा तुझे तत्त्वज्ञान खोडून काढता येईल. तू अगदी गंभीरपणे उत्तर दे."

"तर मग माझे उत्तर—देव नाही असे आहे," इव्हान म्हणाला.

"अल्योशा, देव आहे का?" फ्युडोरने अल्योशाला प्रश्न केला.

"आहे," अल्योशाने अतिशय शांतपणे, दृढ विश्वासाने उत्तर दिले.

"इव्हान, आणि अमरत्वाविषयी तुझे मत काय? त्यात थोडेफार तरी तथ्य असेल ना?" फ्युडोरने विचारले.

"अमरत्वही नाही, अजिबात नाही," इव्हानने उत्तर दिले.

"मग मृत्यूनंतर काहीच नाही? असे कसे असेल? अरे, काहीतरी असेलच, काही नसण्यापेक्षा काहीतरी असलेले चांगले! अल्योशा, देव आणि अमरत्व आहे का?" फ्युडोरने विचारले.

"होय, देव आहे आणि त्याच्याद्वारे मनुष्य अमरत्व प्राप्त करू शकतो," अल्योशाने पूर्वीच्याच विश्वासाने उत्तर दिले.

"हं! पण इव्हान बरोबर असण्याची शक्यता जास्त आहे. अरे देवा! कित्येक हजार वर्षांपासून माणसाने किती विश्वासाने आपली शक्ती विनाकारण या स्वप्नावर खर्च केली आहे, याचा विचार करायला हवा. माणसावर कोण हसत आहे? इव्हान, मी शेवटचे तुला विचारतो, देव आहे की नाही? मी शेवटच्या वेळी विचारतो!"

"मीही अखेरचे सांगतो की देव नाही."

"इव्हान, मानवजातीवर कोणीतरी हसत असेल."

"तर मग तो सैतान असावा," इव्हान हसत म्हणाला.

"म्हणजे सैतान? तो अस्तित्वात आहे का?"

"नाही, तिथे सैतानही नाही."

"हे खूपच वाईट आहे. अरेरे, ज्या माणसाने प्रथम देवाचा शोध लावला त्याला काय बरे शिक्षा द्यावी? त्याला तर सरळ झाडावर लटकवले पाहिजे."

"देवाची कल्पना नसती तर संस्कृतीही निर्माण झाली नसती," इव्हान म्हणाला.

"खरंच? देवाशिवाय काहीच झाले नसते का?"

"नाही. आणि ब्रँडीही मिळाली नसती. पण मी आता तुमच्याकडून ब्रँडी काढून घेणार आहे."

"थांब, थांब, थांब, प्रिय मुला, अजून एक छोटा घोट. मी अल्योशाच्या भावना दुखावल्या आहेत. अल्योशा, माझ्यावर रागावला नाहीस ना, अल्योशा? माझा प्रिय छोटा अलेक्सी!"

"नाही, मी रागावलेलो नाही. मला तुमचे विचार माहित आहेत. तुमचे हृदय तुमच्या डोक्यापेक्षा चांगले आहे."

"काय? माझे हृदय डोक्यापेक्षा चांगले आहे, असे म्हणतोस? हे बाप रे! आणि तेही तुझ्या तोंडून मी ऐकतोय. इव्हान, तुझे अल्योशावर प्रेम आहे का?"

"हो."

"तुला त्याच्यावर प्रेम असायलाच हवे. अल्योशा, ऐक, मी आज सकाळी तुझ्या झोसिमाशी उद्धटपणे वागलो. पण त्यावेळी मी भानावर नव्हतो, मी उत्तेजित झालो होतो. पण झोसिमा बुद्धिमान आहेत, असे तुला वाटत नाही का, इव्हान?"

"तशी खूप शक्यता आहे." इव्हानने उत्तर दिले.

"नक्कीच आहे. तो रशियन जेसुइट-धर्मसेवक आहे, म्हणून त्याला पवित्रतेचा दिखावा करावा लागतो, परंतु तो प्रामाणिक असल्याने त्याच्या मनात या दिखाऊपणाविषयी संताप आहे," फ्युडोर म्हणाला.

"पण, अर्थातच, ते देवावर विश्वास ठेवतात," इव्हानने उत्तर दिले.

"नाही, ते सर्व वरवरचे आहे, पण प्रत्यक्षात तो देवावर विश्वास ठेवत नाही. त्याने गव्हर्नर शुल्तझ यांना स्पष्टपणे सांगितले: 'माझा विश्वास आहे, पण नेमका कोणावर आहे ते माहीत नाही,'" फ्युडोर म्हणाला.

"हे खरे आहे?" इव्हानने विचारले.

"अगदी खरे. मला त्याच्याबद्दल आदर आहे, पण त्याचा भूतकाळ फारसा स्वच्छ नाही. आता जरी तो देवाचा पुजारी बनून सेवा करत असला तरी सैतानाचा सहचर शोभावा असे त्याचे चरित्र आहे. विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत माझे त्याच्याबद्दल मत चांगले नाही. मी माझ्या पत्नीला अथवा मुलीला त्याच्याकडे कबुलीजबाब देण्यास कधीच धाडले नसते. एकदा त्याने आम्हाला चहापानाला बोलावले होते, तेव्हा त्याने स्वतः सांगितले की देमिदोव्ह नावाच्या व्यापाऱ्याची ६० हजार रूबल्सने फसवणूक केली होती," फ्युडोर म्हणाला.

"काय, त्यांनी पैसे चोरले?" इव्हानने विचारले.

"चोरले नाहीत, पण त्याच्या अडचणीत सापडलेल्या मित्राने आपल्या घराची झडती घेतली जाईल म्हणून, झडती टाळण्यासाठी ती रक्कम सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्याच्याकडे दिली होती. पण याने ती रक्कम चर्चला दिली आहे असे जाहीर केले."

"मी त्याला म्हटले: 'तू एक बदमाश आहेस.' तो म्हणाला, 'मी बदमाश नाही, पण मी उदार मनाचा आहे.' अरेच्चा! माझा काहीतरी गोंधळ झाला. मी आता सांगत होतो, तो माणूस झोसिमा नव्हता; बहुतेक दुसराच कोणीतरी होता. माझ्या ते लक्षात आले नाही. इव्हान, ये, हा शेवटचा ग्लास संपवून मी पुरे करतो. बाटली बाजूला नेऊन ठेव. इव्हान! मी आता खोटे बोलत होतो, तेव्हा तू मला थांबवायला हवे होतेस. मी खोटे बोलत होतो, हे तू मला का सांगितले नाहीस?"

"मला माहीत होते की तुम्ही स्वतःहून थांबाल आणि कबूल कराल," इव्हान म्हणाला.

"ते खोटे आहे. तू ते द्वेषातून केलेस, माझ्याबद्दलच्या द्वेषातून. तू माझा तिरस्कार करतोस. तू माझ्या घरी येऊन माझ्या घरात माझा तिरस्कार करत आहेस."

"ठिक आहे, मी आता जातो. तुम्ही खूप जास्त ब्रँडी घेतली आहे," इव्हान शांतपणे म्हणाला.

"मी तुला एक-दोन दिवसांसाठी चेरमाश्याला जाण्याची विनंती केली आहे, तरीपण तू तिकडे जात नाही आहेस."

"जर तुम्ही इतके सांगत असाल, तर मी उद्या जातो."

"नाही, तू जाणार नाहीस. तुला माझ्यावर लक्ष ठेवायचे आहे, म्हणून तू जाणार नाहीस. तू माझा द्वेष करतोस."

एव्हाना फ्युडोरला दारू बरीच चढली होती आणि त्याची बेताल बडबड सुरू होती.

"तू माझ्याकडे असा का पाहत आहेस? तुझ्या नजरेत अविश्वास आहे, तिरस्कार आहे. तू इथे मुद्दाम काहीतरी हेतूने आला आहेस. बघ, अल्योशाकडे बघ. त्याच्या डोळ्यात माझ्याबद्दल प्रेम आहे. अ... अलेक्सी, तू इव्हानवर प्रेम करू नकोस."

"माझ्या भावाशी असे रागावून बोलू नका. त्याच्यावर असे घाणेरडे आरोप करणे सोडून द्या," अल्योशा ठामपणे म्हणाला.

"अरे, ठीक आहे. अरे, माझे डोके खूप दुखत आहे. ब्रँडीची बाटली घेऊन जा, इव्हान. मी तुला तिसऱ्यांदा सांगितले आहे."

फ्युडोर विचार करू लागला आणि अचानक त्याच्या चेहऱ्यावर एक मंद, धूर्त हास्य पसरले.

"इव्हान, माझ्यासारख्या दुबळ्या म्हाताऱ्यावर रागावू नकोस, बाबा. मला माहित आहे की तू माझ्यावर प्रेम करत नाहीस, पण तरीही राग धरू नकोस. उद्याच तू चेरमाश्याला जा; नंतर मी स्वतः तुझ्याकडे येईन, तुला छानशी भेटवस्तू देईन. तिथे एक खूप सुंदर छोकरी आहे, बिचारी गरीब आहे, अनवाणी पायाने हिंडत फिरत असते, पण म्हणून नाक मुरडून नकोस. मौल्यवान हिरा कोळशाच्या खाणीत मिळतो हे लक्षात घे. माझी तिच्यावर बरेच दिवस नजर होती, पण काही ती हाती लागली नाही. तुझी गोष्ट वेगळी आहे, तू तरूण आहेस."

फ्युडोर आता रंगात आला होता, ब्रँडी पार डोक्यात गेली होती. त्याने इव्हानच्या हाताचे चुंबन घेतले आणि म्हणाला, "माझ्या बाळांनो, तुम्ही अजून लहान आहात. तुम्हाला या गोष्टी समजायला अजून वेळ आहे. माझ्याबाबतीत म्हणायचे झाले, तर मी स्त्रियांमध्ये सुंदर, कुरूप असा भेद कधीही केला नाही. कशीही असली तरी स्त्री ही एक स्त्री असते, एक भोग्य वस्तू; प्रत्येकीची खासियत निराळी असते. ते जाणून घेण्यासाठी अंगी रग, सामर्थ्य आणि कसब लागते. अनेक पुरुषांना ही गोष्ट समजत नाही; बिचारे तसेच म्हातारे होतात. तुम्हाला ते माहित नव्हते का? तुम्ही आश्चर्यचकित झालेले दिसत आहात. खरे तर गरीब आणि दुबळ्या स्त्रियांना कधी थोडा धाक, कधी दडपशाही, तर कधी एकदम चकित करून वश करणे शक्य आहे. अशा स्त्रिया अगदी दासीप्रमाणे मालकाची सेवा करतात. फक्त एखाद्या लहान

कुत्रीला आपण कधी कधी प्रेमाने जवळ घेतो, तेव्हादे प्रेम त्यांना पुरेसे आहे. फार कशाला, या अल्योशाच्या आईशी मी असेच वागत असे. तिच्याकडे मी कधीच फारसे लक्ष दिले नाही, पण वेळ आली की मी अगदी तिचे तळवे चाटण्यासारखा लोचटपणा करत असे; क्षणात तिची कळी खुलत असे, पण दुसऱ्या दिवशी ती अधिकच अस्वस्थ होत असे आणि उन्मादाने ओरडू लागे.

"मला तिची अजून एक गोष्ट आठवली. बेल्यावस्की, म्हणून माझा एक परिचित होता, जो तिच्या फार पुढे पुढे करत असे. एकदा तिच्यासमोर त्याने मला थप्पड लगावली; नेहमीची मवाळ सोफिया अचानक पेटून उठली. बेल्यावस्कीने तिच्यासमोर माझा अपमान कसा केला, म्हणून ती अक्षरशः माझ्या अंगावर धावून आली. निमुटपणे त्याच्या हाताचा मार खाऊन मी गप्प बसलो. यामागे माझा काहीतरी वाईट हेतू असेल, म्हणून तिने पुन्हा आपल्या अंगाला हात न लावण्याची सक्त ताकीद दिली आणि त्याच्याबरोबर द्वंद्वयुद्ध करण्यासाठी भाग पाडले. तिचे स्वत्व दुखावले गेले होते. शेवटी चर्चमध्ये फादर महोदयांनी तिच्यासाठी प्रार्थना केली, तेव्हा कुठे ती थोडी शांत झाली."

"अल्योशा, मी देवाला साक्षी ठेवून सांगतो, मी कधीही त्या गरीब वेड्या मुलीचा अपमान केला नाही! फक्त एकदाच, कदाचित, पहिल्या वर्षी... तिला प्रभूची प्रार्थना करायला खूप आवडायचे. तिचे उपवासही असत, तेव्हा ती मला तिच्या खोलीत येऊ देत नसे. मला तिचा देवधर्म, उपवास अजिबात आवडत नसे. मी सर्व गोष्टी मोडून काढायचे ठरवले आणि तिच्या उपासनेतील फोटो, प्रतिमा, ग्रंथ देवघरातून काढून बाहेर फेकले आणि तिच्यावर जोरात ओरडलो, 'हे बघ! मी तुझ्या

देवाची उचलबांगडी केली आहे. आता मी त्यावर थुंकलो तरी तुझा देव माझे काहीच वाकडे करू शकत नाही...'

जेव्हा तिने ते पाहिले—अरे देवा! मला वाटलं ती मला मारूनच टाकेल की काय! ती एकदम उसळून उठली, आपले हात पिरगळले आणि त्यात आपला चेहरा लपवला; थरथर कापत धाडकन जमिनीवर निश्चेष्ट होऊन पडली.

‘अल्योशा... अल्योशा, असे काय करतोस? तुला काय झालं?’”

फ्युडोर एकदम गडबडून गेला आणि झटकन उठून अल्योशाकडे गेला. जेव्हापासून त्याने त्याच्या आईबद्दल बोलायला सुरुवात केली, तेव्हापासून त्याच्या चेहऱ्यावर हळूहळू बदल जाणवू लागला होता. त्याचा चेहरा लाल झाला; डोळे चमकून उठले; ओठ थरथरू लागले होते. दारूड्या फ्युडोर नशेत बरळत होता, तेव्हा त्याचे लक्ष अल्योशाकडे गेलेच नव्हते. पण जेव्हा त्याचे लक्ष गेले, तेव्हा एक भयंकर विचित्र प्रकार घडला: त्याने स्वतः सांगितल्याप्रमाणे, जसे त्याची आई वागत असे, तसाच अल्योशा एकदम उसळून उठला; त्याने आपले हात पिरगळले आणि त्यात आपला चेहरा लपवला; अचानक हिंसक, मूक रूदन करत, उन्मादाने थरथर कापत तो त्याच्या आईसारखाच जमिनीवर निश्चेष्ट होऊन पडला.

इतक्या वर्षांपूर्वीचा तोच प्रसंग अगदी तंतोतंत अल्योशाच्या बाबतीत घडताना पाहून फ्युडोरचे धाबे दणाणले. गडबडीने त्याने इव्हानला अल्योशाच्या तोंडावर पाणी मारायला सांगितले; आपण त्याच्या आईच्या बाबतीत तसेच करत असू, असे त्याने सांगितले.

"तुमच्या लक्षात येत नाही का? त्याची आणि माझी आई एकच होती!" इव्हान त्याला अत्यंत रागाने, तिरस्काराने म्हणाला.

फ्युडोरच्या डोळ्यातील धुंदी क्षणार्धात उतरली; तरीदेखील अल्योशाची आई ही इव्हानचीही आई होती, याची त्याला खरी जाणीव नव्हती.

"काय? तुझी आई? तुला काय म्हणायचे आहे? तू कोणत्या आईबद्दल बोलतोस? ती तुझीही आई होती काय?... का, अरेरे! अर्थात ती तुझीही होती! अरेरे! माझे मन यापूर्वी कधीही इतके बधीर झाले नव्हते. माफ कर... का, मी विचार करत होतो, इव्हान... हे—हे—हे!"

तो थांबला. त्याच्या मद्यधुंद चेहऱ्यावर एक विचित्र, अर्धवट, अर्थहीन हास्य पसरले.

त्याच क्षणी हॉलमध्ये एक भयंकर गोंधळ आणि जोरदार आरडाओरडा ऐकू आला आणि दार जोराने उघडले गेले. दिमित्री वाऱ्याच्या झंझावातासारखा खोलीत घुसला. त्याला पाहून फ्युडोर घाबरून इव्हानकडे धावला.

"तो मला मारेल! तो माझा जीव घेईल! त्याला माझ्याजवळ येऊ देऊ नकोस!"—इव्हानचा कोट घट्ट पकडत तो जोराने ओरडला.

प्रकरण 9: जोरदार हाणामारी

तेवढ्यात संतापलेल्या दिमित्रीने खोलीत प्रवेश केला; त्याच्या मागोमाग ग्रिगोरी आणि स्मेर्द्याकोव्ह दोघेही आत आले. काही दिवसांपूर्वी फ्युडोरने त्या दोघांना दिमित्रीला घरात घुसू देऊ नये, अशी सक्त ताकीद दिली होती; पण आता त्या दोघांना झिडकारून दिमित्री आत आला होता. निदान आता दिमित्री घरातील आतल्या खोल्यांमध्ये जाऊ नये म्हणून ग्रिगोरीने चपळाईने पुढे होऊन आत जाणाऱ्या दरवाजाला कडी घातली आणि दोन्ही हात पसरून त्या बंद दाराचे रक्षण करण्यासाठी उभा ठाकला. हे पाहून दिमित्रीने जोरात आरोळी ठोकली आणि तो ग्रिगोरीच्या अंगावर त्वेषाने धावून गेला.

"म्हणजे ती तिथे आत लपली आहे! दूर हो, बदमाश!" असे म्हणत दिमित्रीने त्याला बाजूला करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा ग्रिगोरीने त्याला जोरात ढकलले. रागाच्या भरात दिमित्रीने ग्रिगोरीला एक जोरदार तडाखा दिला. म्हातारा ग्रिगोरी लाकडाच्या ओंडक्यासारखा पालथा पडला. दिमित्रीने त्याच्या अंगावरून उडी मारून दरवाजा उघडला. स्मेर्द्याकोव्ह भीतीने अगदी गाळण उडाल्यासारखा फ्युडोरजवळ खोलीच्या टोकाला जाऊन उभा राहिला.

"ती इथेच आहे! मी तिला आत्ताच इकडे वळलेली पाहिली, पण मी तिला पकडू शकलो नाही. ती कुठे आहे? ती कुठे आहे?" दिमित्रीची आरडाओरड सुरूच होती.

"'ती इथेच आहे!'" हे ऐकल्यावर फ्युडोर एकदम सावध झाला; त्याची भीती क्षणार्धात नाहीशी झाली आणि "धरा त्याला! सोडू नका! धरा! त्याला धरा!" असे ओरडत तो दिमित्रीला धरायला धावला. दरम्यान ग्रिगोरी जमिनीवरून उठला होता; पण त्याने काही हालचाल केली नाही. तेवढ्यात इव्हान आणि अल्योशा त्यांच्या वडिलांच्या मागे धावले.

तिसऱ्या खोलीत काहीतरी जमिनीवर पडल्याचा आवाज झाला. काचेची मोठी फुलदाणी दिमित्रीच्या धक्क्याने पडून तिचा चुराडा झाला होता.

"त्याला थांबवा! थांबवा त्याला!" फ्युडोरची ओरड सुरूच होती.

इव्हान आणि अल्योशा दोघांनी फ्युडोरला पकडले आणि जबरदस्तीने त्याला मागे खेचू लागले.

"तुम्ही त्याच्या मागे का धावत आहात? तो तर तुमचा थेट जीवच घेईल!" इव्हान फ्युडोरच्या अंगावर रागाने ओरडला.

"इव्हान! अल्योशा! ती इथेच आली असणार! ग्रुशेन्का इथेच आली आहे! तो आत्ताच म्हणाला की त्याने तिला आपल्या घराकडे येताना पाहिले आहे!" फ्युडोर श्वास कोंडल्याने गुदमरून गेला होता.

त्यावेळी त्याला ग्रुशेन्का तिथे येईल अशी अजिबात अपेक्षा नव्हती; पण अचानक ती इथे आल्याची बातमी ऐकून तो जवळजवळ वेडाच झाला. त्याच्या सर्वांगाला कापरे भरले होते; तो अगदी वेड्यासारखा दिसत होता.

"तुम्ही आता स्वतः पाहिले आहे, ती इथे आलेली नाही," इव्हान त्याच्या अंगावर खेकसला.

"अरे, मग मागच्या दाराने आली असेल," फ्युडोरने अजूनही आशा सोडली नव्हती.

"ते दार बंद आहे. त्याला कुलूप लावले आहे आणि त्याची चावी तुमच्याकडेच आहे," इव्हानने त्याला आठवण करून दिली.

दिमित्री पुन्हा ड्रॉईंगरूममध्ये आला. अर्थातच मागचा दरवाजा कुलूपबंद होता आणि चावी फ्युडोरच्या खिशात होती. सर्व खोल्यांच्या खिडक्याही बंद होत्या. त्यामुळे ग्रुशेन्का कुठूनही घरात प्रवेश करू शकली नसती आणि केला असता तरी कुठूनही बाहेर पळून जाणे अशक्य होते.

"त्याला धरा!" फ्युडोर त्याला पाहताच पुन्हा ओरडला. "तो माझ्या बेडरूममधील पैसे चोरत आहे!" असे म्हणून इव्हानला ढकलून दूर करत तो पुन्हा दिमित्रीकडे धावला. दिमित्रीने दोन्ही हातांनी त्याचे केस धरले, त्याला जमिनीवर आपटले आणि त्याच्या तोंडावर लाथा मारल्या. म्हातारा फ्युडोर कळवळून ओरडला. इव्हान दिमित्रीइतका ताकदवान नव्हता; पण अल्योशाच्या मदतीने कसाबसा त्याला बाजूला करत म्हणाला,

"अरे वेड्या! त्याचा जीव घेशील तू!"

"तर तू त्याची सेवा कर! जर तो अजूनही जिवंत असेल तर मी पुन्हा येऊन त्याला मारून टाकेन! तुम्ही त्याचे माझ्यापासून रक्षण करू शकत नाही!" दिमित्री जोरात ओरडला.

"दिमित्री! लगेच निघून जा!" अल्योशाच्या आवाजात आज्ञा होती.

"अलेक्सी! तूच मला सांग; मी फक्त तुझ्यावर विश्वास ठेवू शकतो. ती आत्ताच इथे होती की नाही? मी स्वतः तिला गल्लीच्या कुंपणाजवळून इकडे येताना पाहिले. मी ओरडलो आणि ती पळून गेली!"

"मी शपथेवर सांगतो की ती इथे आली नाही. आणि ती इथे येईल, अशी कोणाचीही अपेक्षा नव्हती," अल्योशा शांतपणे म्हणाला.

"पण मी तिला पाहिले... म्हणून ती इथे कोठेतरी असलीच पाहिजे! ती कुठे आहे ते मी शोधून काढेनच!... अलविदा, अलेक्सी! आता पैशांबद्दल त्या लबाड कोल्ह्याला एकही शब्द बोलू नकोस. पण लगेच कॅटरिनाकडे जा आणि माझा निरोप नक्की सांग—'माझ्या मनात तिच्याबद्दल गाढ आदरभाव आहे; आजवरच्या मदतीबद्दल तिचे आभार मान आणि लग्न करण्याचे वचन भंग केल्याबद्दल तिची माफी माग! तिच्या भावी आयुष्यासाठी तिला शुभेच्छा सांग—फक्त आणि फक्त शुभेच्छा! आणि शेवटी... कायमचा निरोप!'

आता इथे काय घडले ते सविस्तरपणे तिला सांग."

दरम्यान इव्हान आणि ग्रिगोरीने फ्युडोरला उठवले आणि आरामखुर्चीत बसवले. त्याचा चेहरा रक्ताने माखलेला होता, पण तो शुद्धीवर होता. त्याचे सारे लक्ष दिमित्रीच्या बोलण्याकडे होते; त्याला खरोखरच ग्रुशेन्का तिथेच कुठेतरी असेल अशी आशा वाटत होती.

दिमित्री बाहेर जाताना त्याच्याकडे द्वेषाने पाहत म्हणाला, "तुझे रक्त सांडल्याबद्दल मला जरा देखील पश्चात्ताप होत नाही! थेरड्या, सावध राहा! तुझ्या स्वप्नापासून दूरच राहा—कारण ते माझे स्वप्न आहे! मी तुला शाप देतो आणि बाप-लेकाचे नाते पूर्णपणे नाकारतो!" असे बोलून दिमित्री घाईघाईने निघून गेला.

"ती इथे आहे... ती इथेच असायला हवी... स्मेर्द्याकोव्ह! स्मेर्द्याकोव्ह!" फ्युडोर हाताने खूणा करून बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता, पण तोंडातून शब्द फुटत नव्हते.

"नाही! ती इथे नाहीये! असे वेड्यासारखे करू नका!" इव्हान रागाने ओरडला.

"स्मेर्द्याकोव्ह, लवकर ये! पाहा, तो बेशुद्ध पडतोय काय? लगेच पाणी आणि टॉवेल आण!"

स्मेर्द्याकोव्ह धावत जाऊन पाणी घेऊन आला. त्यांनी त्याच्या डोक्यावर ओला टॉवेल बांधला आणि त्याला अंथरुणावर झोपवले. झालेल्या मारहाणीने थकलेला आणि दारूच्या नशेत पूर्ण बुडालेला तो अंथरुणावर ठेवताच गाढ झोपी गेला.

इव्हान आणि अल्योशा पुन्हा डॉईंग्रूममध्ये गेले. स्मेर्द्याकोव्ह तुटलेल्या फुलदाणीचे तुकडे गोळा करत होता; तर ग्रिगोरी टेबलाजवळ उभा राहून जमिनीकडे उदासपणे पाहत होता.

"तुम्ही डोक्यावर ओली पट्टी बांधून झोपायला जाणार?" अल्योशा काळजीने म्हणाला, "दिमित्रीने तुमच्या डोक्यावर खूप जोरात ठोसे मारले आहेत."

"त्याने माझा अपमान केला आहे," ग्रिगोरी उदासपणे म्हणाला.

"त्याने फक्त तुमचाच नाही, तर त्याच्या वडिलांचाही अपमान केला आहे," इव्हानने निषेधाने सांगितले.

"मी त्याला लहानपणी टबमध्ये अंघोळ घालायचो... आणि त्याने माझा अपमान केला!" ग्रिगोरी पुन्हा म्हणाला.

"अरेरे! जर मी त्याला बाहेर काढले नसते, तर कदाचित त्याने त्याचा खूनच केला असता. म्हाताऱ्या लबाड कोल्ह्याचा कारभार आटोपायला फार वेळ लागला नसता," इव्हान अल्योशाच्या कानात कुजबुजला.

"देवाने रक्षण केले असे म्हटले पाहिजे," अल्योशा म्हणाला.

"देवाला का मध्ये आणतोस? एका सापाने दुसऱ्या सापाला गिळले, तर त्यात कोणाचा दोष? तो तर निसर्गाचा नियम!" इव्हान कडवटपणे हसला.

अल्योशा थरथरत होता.

"अर्थात मी त्याला तसे करू देणार नाही. जसे मी त्याला आता त्यांचा जीव घेण्यापासून अडवले, तसेच पुढेही त्याला थोपवण्याचा प्रयत्न करेन. अल्योशा, आता थांबू या. मी जरा बाहेर मोकळ्या हवेत जातो; माझे डोके प्रचंड ठणकत आहे," इव्हान म्हणाला.

अल्योशा फ्युडोरजवळ जाऊन बसला. तासाभराने फ्युडोरने डोळे उघडले आणि त्याला पाहिले. तो काहीतरी आठवण्याचा प्रयत्न करीत होता. अचानक त्याचा चेहरा उत्साहाने उजळला.

"अल्योशा... इव्हान कुठे आहे?" त्याने हळू आवाजात विचारले.

"बाहेर अंगणात. त्याचे डोके दुखत आहे."

"मला जरा आरसा दे."

अल्योशाने त्याला एक छोटासा गोल आरसा दिला. फ्युडोरने त्या आरशात स्वतःचा चेहरा पाहिला—नाक फार सुजले होते आणि कपाळाच्या डाव्या बाजूला मोठी जखम झाली होती.

"इव्हान काय म्हणाला? अल्योशा, मला त्या दिमित्रीपेक्षा इव्हानचीच जास्त भीती वाटते. फक्त तूच एकटा आहेस ज्याला मी घाबरत नाही..."

"तुम्ही इव्हानलाही घाबरू नका. तो रागावला आहे, हे खरे; पण तो तुमचे रक्षण नक्कीच करेल."

"अल्योशा... आणि त्या दुसऱ्याचे काय? तो ग्रुशेन्काला शोधायला धावला आहे. माझ्या पोरा, खरे सांग—ती इथे होती की नाही?"

"तिला कोणीही पाहिले नाही. दिमित्रीच्या पाहण्यात काहीतरी चूक झाली असेल. ती इथे आलीच नाही. तुम्हाला माहित आहे—मित्या तिच्याशी लग्न करणार आहे; तिच्याशीच लग्न करणार आहे."

"ती त्याच्याशी लग्न करणार नाही! काही झाले तरी नाही! ही काळ्या दगडावरची रेघ आहे!"

फ्युडोरच्या मनात आनंदाच्या उकळ्या फुटत होत्या—जणू इतक्याच गोष्टीने स्वतःला दिलासा मिळत होता. आनंदाने त्याने अल्योशाचा हात धरला आणि आपल्या हृदयावर घट्ट दाबून धरला. त्याच्या डोळ्यात अश्रू तरळत होते.

"मी तुला आत्ताच सांगत होतो ना—तुझ्या आईच्या पूजेतील प्रभूची प्रतिमा तू तुझ्याजवळ ठेव. मी तुला मठात जाण्यासाठी अडवणार नाही. सकाळी मी उगाच गंगतीने तसे बोललो होतो. अल्योशा, माझ्यावर रागावू नकोस. माझे डोके खूप दुखत आहे... अल्योशा... माझ्या हृदयाला सांत्वन दे. माझा देवदूत हो आणि मला खरे काय ते सांग!"

"म्हणजे तुम्ही अजूनही तेच विचारत आहात—ती इथे आली होती की नाही?" अल्योशा दुःखाने म्हणाला.

"नाही... नाही... मी तुझ्यावर विश्वास ठेवतो. पण आता पुढे काय करायचे ते ऐक—तू स्वतः ग्रुशेन्काकडे जा; तिची कशीही करून भेट घे आणि तिला विचार—तिला कोणाची निवड करायची आहे? त्याची की माझी? तुला हे जमेल का?"

"जर मला दिसली तर मी तिला विचारेन," अल्योशा म्हणाला.

"नाही! ती तुला काही सांगणार नाही. ती एक नंबरची बदमाश आहे—ती तुलाच आपल्या जाळ्यात अडकवेल. तिच्यासारख्या निर्लज्ज, कपटी स्त्रीकडे तू जाऊ नकोस," फ्युडोर म्हणाला.

"ठीक आहे... ते बरे दिसणार नाही," अल्योशा शांतपणे म्हणाला.

"तो तुला आता कुठे जायला सांगत होता? शेवटी बाहेर पडताना 'जा' असे म्हणताना मी ऐकले," फ्युडोरने विचारले.

"तो मला कॅटरिनाला भेटायला सांगत होता."

"कशासाठी? तिच्याकडे पैसे मागण्यासाठी?"

"नाही. पैशासाठी नाही."

"त्याच्याकडे पैसेच नाहीत... एक पैसाही नाही. ठीक आहे, मी रात्री शांतपणे सगळा विचार करेन. तू आता जाऊ शकतोस. कदाचित तू तिला भेटशील... फक्त उद्या सकाळी माझ्याकडे ये. नक्की ये. उद्या तुला एक गोष्ट सांगायची आहे. येशील का? पण मी तुला बोलावले हे कोणाला सांगू नकोस—इव्हानला तर अजिबात सांगू नकोस."

"ठीक आहे, मी उद्या येतो."

"खरंच, आता निघ. आज तू माझ्यासाठी जे केलेस ते मी कधीही विसरणार नाही. उद्या तुला एक गोष्ट सांगायची आहे... पण त्याबद्दल मला अजून थोडा विचार करायला हवा."

"तुम्हाला आता कसे वाटते?"

"मी अगदी ठीक आहे... अगदी ठीक. उद्या मी बाहेरही जाईन."

अल्योशा घरातून बाहेर पडला. प्रवेशद्वाराजवळील बाकावर इव्हान वहीत पेन्सिलने काहीतरी लिहित बसला होता. अल्योशाने त्याला सांगितले की वडील शुद्धीवर आले आहेत आणि त्यांनी त्याला मठात परत जायला परवानगी दिली आहे.

"अल्योशा, आपण उद्या सकाळी भेटू." इव्हान उभा राहत प्रेमाने त्याचा हात हातात घेत म्हणाला. त्याची ही सौहार्दपूर्ण वृत्ती अल्योशाला पूर्णपणे आश्चर्यचकित करणारी होती.

"मी उद्या मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या घरी जाणार आहे; शिवाय कॅटेरिना इव्हानोव्हनाच्या घरी तिला भेटायला जाणार आहे."

"म्हणजे तू कॅटरिनाला निरोप पोहोचवायला जाणार आहेस तर—'आभार आणि शुभेच्छा'," इव्हान हसत म्हणाला.

"यामागचा हेतू मला आताच समजला. दिमित्रीने तुला तिच्याकडे जाऊन असा निरोप द्यायला सांगितला आहे की तो—खरोखरच—तिला सोडून जात आहे, बरोबर?"

"इव्हान, आपले वडील आणि दिमित्री यांच्यातील हे भयानक वैर कसे संपेल?" अल्योशा उद्गारला.

"काहीही निश्चितपणे सांगता येणार नाही. कदाचित काहीच होणार नाही... किंवा सर्व काही उध्वस्त होईल. ती स्त्री एक मायाविनी आहे. काहीही झाले तरी आपण त्या म्हाताऱ्याला घरातून बाहेर पडू देता कामा नये, आणि दिमित्रीलाही घरात येण्यास मनाई केली पाहिजे."

"इव्हान, मला तुला आणखी एक गोष्ट विचारायची आहे: एखाद्या माणसाला दुसऱ्या माणसांची पारख करून, कोण जगण्यास योग्य आहे आणि कोण नाही—हे ठरवण्याचा अधिकार आहे का?"

"'कोण जगण्यासाठी योग्य किंवा अयोग्य' हा प्रश्नच उपस्थित व्हावा अशी कारणे माणसांच्या मनात असू शकतात; आणि अधिकाराची गोष्ट—अशी कामना बाळगण्याचा अधिकार कुणालाही असू शकतो, नाही का?" इव्हान बेधडकपणे म्हणाला.

"पण दुसऱ्या माणसाच्या मृत्यूची कामना हा अधिकार होऊ शकणार नाही," अल्योशा म्हणाला.

"त्यात गैर काय आहे? आणि स्वतःशी खोटे का बोलायचे? मघाशीच मी म्हटले—एका सापाने दुसऱ्या सापाला गिळले तर त्यात त्याचा दोष नाही; तो निसर्गाचा नियम आहे. आणि तेच मानवी जीवनाचेही भागधेय आहे. अल्योशा, तुला असे वाटते का की मी दिमित्रीप्रमाणे त्या म्हाताऱ्या लबाड कोल्ह्याचे रक्त सांडू शकतो?" इव्हान स्पष्टपणे बोलला.

"इव्हान, तू हे काय बोलतो आहेस? मी असा विचारही करू शकत नाही! आणि खरे सांगायचे तर, मला वाटत नाही की दिमित्रीही तसे करू शकेल."

"माझ्याबद्दल तू इतक्या खात्रीने बोलतो आहेस, त्याबद्दल धन्यवाद," इव्हान हसत म्हणाला. "मी त्याचे नेहमीच संरक्षण करेन—याची खात्री बाळग. पण माझ्या इच्छेनुसार मी या प्रकरणात स्वतःला पूर्ण स्वातंत्र्य राखून ठेवतो. उद्या भेटू. मला दोषी ठरवू नकोस आणि माझ्याकडे खलनायक म्हणून पाहू नकोस."

दोघा भावांनी आत्मीयतेने हस्तांदोलन केले; यापूर्वी कधीच असा प्रसंग आला नव्हता. अल्योशाला वाटले की त्याच्या भावाने त्याच्या दिशेने पहिले पाऊल टाकले आहे—आणि हे त्याने नक्कीच काही विशिष्ट हेतूने केले असावे.

प्रकरण 10: वर्मावर घाव

अल्योशा इव्हानचा निरोप घेऊन घराबाहेर पडला तेव्हा तो आधीपेक्षा अधिक थकलेला आणि निराश झाला होता. त्याला प्रचंड ताण आणि एका प्रकारची अनिश्चितता जाणवत होती. त्याचे मन जणू असंख्य तुकड्यांत विखुरले आहे असे त्याला वाटत होते. दिवसभर घडलेल्या परस्परविरोधी घटनांमुळे तो पूर्णपणे गोंधळून गेला होता. त्याच्या मनाला सतावणारा मुख्य प्रश्न अजूनही अनुत्तरीतच होता— त्याचे वडील, दिमित्री आणि ती भयानक स्त्री, ग्रुशेंका, यांच्यातला संबंध आणि त्याभोवतीचा विचित्र गुंता सुटण्याऐवजी आता एका धोकादायक वळणावर येऊन ठेपला होता; याचा शेवट काय होईल याची चिंता त्याला सतत छळत होती. अल्योशाला स्पष्ट जाणवत होते की ही परिस्थिती विशेषतः दिमित्रीसाठी विनाशकारी ठरू शकते, कारण त्याचा अपमान झाल्याने आणि कॅटरिनाचे पैसे परत देण्याची त्याची शेवटची आशाही नष्ट झाल्याने त्याची पावले आता अधोगतीच्या मार्गावर अधिक वेगाने पडू लागली आहेत—हे सगळे तर अल्योशाच्या समोरच

घडले होते. त्यामुळे ही भानगड त्याच्या आधीच्या कल्पनेपेक्षा कितीतरी अधिक जणांना गुंतवून ठेवत असल्याची त्याला खात्री पटली; शिवाय इव्हानचा अचानक बदललेला चेहरा पाहून दिलासा मिळण्याऐवजी तो आणखीच अस्वस्थ झाला आणि त्याला कोणाचाही भरवसा वाटेनासा झाला.

खरे पाहिले तर सुरुवातीला अल्योशाला कॅटरिनाला भेटायला जाण्याची भीती वाटत होती; परंतु आता परिस्थिती इतकी कठीण झाली होती की तिच्याकडूनच योग्य मार्गदर्शन मिळेल अशी आशा त्याला वाटू लागली होती. मात्र दिमित्रीचा निरोप तिला सांगणे ही गोष्ट त्याला फार अवघड वाटत होती. तो कॅटरिनाच्या घरी पोहोचला तेव्हा संध्याकाळचे सात वाजले होते. अस्वस्थ मनाने तो घरात शिरला. ते अतिशय प्रशस्त आणि वैभवसंपन्न घर होते. तिथे कॅटरिनाबरोबर दोन वयस्कर स्त्रिया राहत होत्या—त्यापैकी एक तिच्या सावत्र बहिणीची, अगाफ्याची, मावशी होती. ती अशिक्षित आणि गरीब असली तरी कॅटरिनाची मनापासून सेवा करत असे. दुसरी तिची दूरची मामी होती. ती उच्च घराण्यातील असून सध्या आर्थिक अडचणीत होती आणि मॉस्कोमध्ये राहत होती. कॅटरिनाला आपल्या संपूर्ण संपत्तीची वारस नेमणारी, दिवंगत सेनापतीची श्रीमंत विधवा, मॉस्कोमध्ये आजारी होती. आठवड्यातून दोनदा कॅटरिनाने तिला आपली खुशाली आणि इथली बित्तंबातमी लिहून कळवणे आवश्यक असे.

हॉलमध्ये प्रवेश करण्यापूर्वीच अल्योशाला कोणीतरी पडद्याआडून त्याच्याकडे पाहत असल्याचा भास झाला आणि आत अचानक गडबड उडाल्याचेही जाणवले. दोन-तीन स्त्रिया घाईघाईने दुसऱ्या खोलीत गेल्याचा आवाज आला. एक मोलकरीण त्याला लगेच डॉइंगरूममध्ये घेऊन गेली. ती एक सुंदर,

सुशोभित आणि सुसज्ज अशी मोठी खोली होती. आधुनिक फर्निचर, भिंतींवरील चित्रे, टेबलांवर फुलांनी भरलेल्या फुलदाण्या, लावलेले दिवे—सगळीकडे एक राजेशाही आकर्षण होते. खिडकीजवळ मत्स्यालयही होते.

सोफ्यासमोरील टेबलावर दोन कप, चॉकलेट, केक, सुकामेवा आणि स्वीट डिश ठेवलेल्या होत्या—अर्धवट उरलेल्या पदार्थांवरून कुणाचा पाहुणचार घाईघाईने आवरल्याचे दिसत होते. तो त्या दिशेने पाहत असतानाच दरवाज्याचा पडदा हलला आणि त्याच्या स्वागतासाठी हात पसरत, अत्यंत प्रसन्न चेहऱ्याने कॅटरिना आत आली. तिच्यामागोमाग दोन नोकर आले आणि त्यांनी दोन मोठ्या मेणबत्या पेटवून टेबलावर ठेवल्या.

“देवाचे आभार! शेवटी तू आलास तर! मी दिवसभर तुझ्या येण्यासाठीच प्रार्थना करत होते. बस,” ती प्रेमाने म्हणाली.

तीन आठवड्यांपूर्वी दिमित्री त्याला तिची ओळख करून देण्यासाठी इथे घेऊन आला होता. तेव्हा अल्योशाचे तिच्याशी फारसे बोलणे झाले नव्हते. सर्व वेळ ती दिमित्रीशीच बोलत होती. मात्र त्याच वेळी तिच्या खानदानी सौंदर्याचा, राजेशाही थाटाचा, उच्चभ्रू अभिव्यक्तीचा, अभिमानी आणि धाडसी स्वभावाचा त्याच्यावर खोल परिणाम झाला होता. आपल्या बुजऱ्या स्वभावामुळे तो फार बोलला नव्हता. तिचे मोठे काळेभोर डोळे, फिकट गुलाबी वर्ण, उभट चेहरा, रेखीव ओठ, चेहऱ्यावरचे बुद्धीचे तेज आणि श्रीमंतीचा डौल—या सगळ्यांनी तिचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत आकर्षक वाटत होते. दिमित्रीने त्याला तिच्याबद्दल प्रामाणिक मत विचारले होते आणि तेव्हा अल्योशा म्हणाला, “तू तिच्याबरोबर आनंदी राहशील; पण तो आनंद निर्मळ, निरामय असेल की नाही, याची मला खात्री नाही.”

"असे घडू शकेल; काही काही माणसे कधीच बदलत नाहीत. म्हणजे तुला वाटते काय की मी तिच्यावर कायम प्रेम करणार नाही?"

"नाही; कदाचित तू तिच्यावर कायम प्रेम करशील पण तू तिच्यासोबत कायम आनंदी राहशील की नाही याबद्दल हे मला खात्रीपूर्वक सांगता येणार नाही."

दिमित्रीच्या आग्रहाखातर अल्योशा एकदम बोलून गेला होता, पण त्याला आपल्या बोलण्याचा पश्चाताप झाला. त्याला वाटले की नव्याने भेटलेल्या स्त्रीबद्दल असे ठाम मत मांडणे, हा मूर्खपणा आहे आणि तो त्याने केला आहे. कॅटरिना त्याच्याकडे धावत येत असताना तिच्याकडे पाहिल्यावर त्याला पूर्वी दिमित्रीशी झालेले आपले बोलणे आठवले आणि ते पूर्णपणे चुकीचे होते असे वाटून गेले. यावेळी त्याला, ती सुस्वभावी, दयाळू, प्रामाणिक, उदार आणि मित्रत्वाने भारलेली उत्स्फूर्त, संवेदनशील, सहृदय तरुणी वाटली. पहिल्याच दृष्टीक्षेपात अल्योशाला जाणवले की ज्या माणसावर प्रेम करते, त्याची शोकांतिका तिला माहित आहे तरीही, तिच्या चेहऱ्यावर तेज होते, भविष्याबद्दलचा विश्वास होता.

"मी तुझी तळमळीने वाट पाहत होते, कारण मला तुझ्याशिवाय इतर कोणाकडूनही खरे काय ते समजणार नाही," तिच्या पहिल्या शब्दांतच उत्साह होता, प्रेम होते, कळकळ होती आणि विश्वास होता, त्या जोरावर तिने त्याचे मन जिंकून घेतले. अल्योशाला जाणीव झाली की त्याने, नुसत्या विचारांमध्ये का होईना, पण तिच्यावर गंभीर अन्याय केला आहे.

"मी इथे आलो आहे ते त्याने मला इथे आपला निरोप पोहचवण्यासाठी पाठवले आहे," अल्योशा गोंधळून म्हणाला.

"मला त्याचा अंदाज अगोदरच आला होता, पण मला सर्व गोष्टी आधीच समजल्या आहेत, कदाचित मला तुझ्यापेक्षा जास्त गोष्टींची माहिती आहे. मी तुझी वाट पाहत होते ते फक्त तुझे त्याच्याबद्दलचे प्रामाणिक मत जाणून घ्यायचे होते, ते तू परखडपणे, स्पष्ट शब्दात मला सांग आणि आज त्याला भेटल्यानंतर त्याची मनःस्थिती कशी आहे ते मला सांग. तसे पाहिले तर मी स्वतः त्याच्याशी याबाबतीत स्पष्टीकरण मागायला हवे होते पण तो मला भेटायला तयार नाही म्हणून तू मला त्याने पाठवलेल्या संदेशातील प्रत्येक शब्द जसेच्या तसे सांग, त्यात काडीचाही फरक करू नको," कॅटरिना मनापासून बोलत होती, उत्साहाने तिचा चेहरा उजळला होता.

‘माझ्या मनात तिच्याबद्दल गाढ आदरभाव आहे, आजवरच्या मदतीसाठी तिचे आभार, लग्न करण्याचे वचन भंग केल्याबद्दल माफी माग आणि तिच्या भावी आयुष्यासाठी तिला शुभेच्छा सांग! फक्त आणि फक्त शुभेच्छा आणि शेवटी तिला कायमचा निरोप!’ अल्योशाने निरोप जसाच्या तसा पोहोचवला.

"‘भावी आयुष्यासाठी शुभेच्छा’? तो नेमके हेच शब्द बोलला?"

"होय."

"कदाचित त्याने शब्दात चूक केली असेल, कदाचित त्याने योग्य शब्द वापरला नसेल?"

"नाही; त्याने मला तेच शब्द पुन्हा उच्चारण्यास सांगितले शिवाय त्याने मला दोन-तीन वेळा विनंती केली की ते बोलायला विसरू नको."

कॅटरिना इव्हानोव्हना संतापाने लाल झाली. "अॅलेक्सी मला मदत कर, तुझ्या मदतीची मला खरोखरच गरज आहे. हा निरोप ऐकल्यावर मला काय वाटले ते मी

तुला सांगते त्यावर तुझे मत सांग. जर त्याने तो निरोप सहजपणे सांगितला असता तर ती त्याने आमच्या नात्याचा पूर्णपणे त्याग केला आहे असे मी मानले असते. मात्र, त्याने, 'शुभेच्छा' हा शब्द मुद्दाम आवर्जून पुन्हा सांगण्याचा आग्रह धरला, याचाच अर्थ तो गोंधळलेला, घाबरलेला आहे. आपण या बंधनातून सुटका करून घेण्याचे धाडस करू शकतो हे अजमावून पाहण्यासाठी त्याने हे पाऊल उचलले असावे."

"हो, तुझा अंदाज बरोबर आहे, तसे असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही," अल्योशा सहानुभूतीने म्हणाला.

"तसेच असेल तर अजूनही वेळ गेलेली नाही, अजून सर्व सावरता येऊ शकेल, मला एक सांग, तो तुला तीन हजार रुबल्सच्या बाबतीत काही बोलला काय?"

"होय, तो त्याबद्दल बोलला होता, आणि तीच त्याच्या मनाला लागून राहिली आहे त्यामुळेच त्याने आपला आत्मसन्मान गमावला आहे असे त्याला वाटत आहे. पण तुम्हाला त्या पैशांबद्दल माहिती आहे का?" अल्योशाने साशंकतेने विचारले. कुठेतरी आपल्या भावासाठी सुटकेचा मार्ग मिळावा अशी त्याला आशा वाटत होती.

"होय, मी मॉस्कोला चौकशीसाठी तार केली होती, पैसे तिकडे पोहोचले नाहीत हे मला पूर्वीच समजले होते पण त्याला अवघड वाटेल म्हणून मी मुद्दाम त्याला या गोष्टीची जाणीव करून दिली नाही. पण त्याने खरे काय ते स्वतःहून मला सांगायला हरकत नव्हती. मला बाहेरच्या लोकांकडून समजले की त्याला अजूनही पैशांची गरज आहे. त्याचा माझ्यावर विश्वास नाही ही गोष्ट उघड आहे, जी गोष्ट त्याने

तुला सांगितली ती मला सांगण्यास त्याला लाज वाटण्यासारखे काहीच नव्हते, मी त्याला समजून घेऊन शक्य तेवढी मदतच केली असती," कॅटरिना रडत रडतच म्हणाली.

"मी तुम्हाला सांगायलाच हवे की नुकतीच त्याची आणि आमच्या वडीलांची भयंकर खडाजंगी झाली," अल्योशा थरथरत्या आवाजात म्हणाला.

त्याने घडलेला सर्व प्रसंग कॅटरिनाला अगदी तपशीलवार सांगितला आणि शेवटी दिमित्रीने त्याला कॅटरिनाला निरोप सांगण्याची विनंती केली, शिवाय झालेला प्रसंग पण सांगण्याची विशेष गळ घातली, तिला 'शुभेच्छा' सांगण्यास विसरू नकोस म्हणून बजावून सांगितले आणि तो स्वतः त्या बाईचा शोध घेण्यासाठी गेला. अल्योशाने काहीही हातचे राखले नाही.

"तुमचा असा समज झाला आहे की मी त्या बाईला सहन करू शकणार नाही तर तो चुकीचा आहे. दिमित्रीचे, तिच्यावरील प्रेम फक्त क्षणिक आवेग आहे हे मी जाणते. करामाझोव्ह घराण्यात अशी आवड नवीन नाही पण ती आवड कायम टिकायला ते काही प्रेम नाही आणि मुख्य म्हणजे तो तिच्याशी लग्न करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही कारण तीच त्याच्याशी लग्न करणार नाही." कॅटरिना विचित्रपणे हसली.

"तो तिच्याशी लग्न करू शकतो," अल्योशा खाली पाहत शोकाकुलपणे म्हणाला. त्याच्या हळव्या आवाजातून स्पष्ट होत होते की कॅटरिना स्वतःला फसवण्याचा प्रयत्न करत आहे ही गोष्ट त्याने जाणली होती.

"तो तिच्याशी लग्न करणार नाही, हे मी तुला खात्रीने सांगते. ती मुलगी म्हणजे एक देवदूत आहे- दयाळू, दृढनिश्चयी आणि उदात्त, असा आश्चर्यचकीत होऊन

माझ्याकडे पाहू नकोस, तू स्वतःच तिला भेटून खात्री करून घे. आग्राफेना अलेक्झांड्रोव्हना, जरा बाहेर ये आणि अल्योशाला भेट, त्याला सर्व गोष्टी माहीत आहेत.

"मी तुझ्या बोलावण्याचीच वाट पाहत इथे उभी होते," असे मंजुळ शब्द ऐकू आले आणि क्षणार्धात आग्राफेना उर्फ ग्रुशेंका दरवाज्याचा पडदा बाजूला करत बाहेर आली. अल्योशाच्या चेहऱ्यावर तीव्र तिरस्कार पसरला होता; नुकतेच त्याने इव्हानकडून तिचा भयानक स्त्री, पशू असा उल्लेख ऐकला होता. अल्योशाने तिच्यावर नजर रोखली, पण तो आपली नजर हटवू शकला नाही: तिथे एक मोहक, दयाळू, साधीसुधी तरुणी उभी होती. खरोखरच ती रशियन सौंदर्याचा एक अद्वितीय नमुना होती—भरपूर उंची, भरदार शरीरयष्टी, दुधाळ गोरी नितळ कांती, फिकट गुलाबी गाल, लालचुटुक मांसल ओठ, गडद तपकिरी रंगाचे लांबसडक केस, रेखीव भुवया, लांब पापण्या असलेले आकर्षक राखाडी-निळसर डोळे—कुणाचेही लक्ष वेधून घेणारे. तिचे नुसते ओझरते दर्शनदेखील पाहणाऱ्याच्या मनात कायमचे घर करून राहिल असे.

ग्रुशेंका पावलांचा अजिबात आवाज न करता डौलाने पुढे आली आणि हळूवारपणे एका खुर्चीवर बसली. तिने काळा रेशमी पोशाख केला होता. रुंद खांद्यावर एक महागडी काश्मिरी शाल घेऊन ती शांतपणे बसली होती. तिचा निरागस चेहरा आनंदाने फुलून आला होता; बहुधा तिच्या मनात काहीतरी बालिश गुपित दडले होते—एखाद्या गोड लबाड बालकासारखी ती अधीरपणे कशाची तरी प्रतीक्षा करत असावी. तिच्या डोळ्यांतील प्रकाशाने अल्योशाचे क्षुब्ध मन काहीसे शांत-निवांत झाले. तिला पाहून त्याला अजूनही काहीतरी जाणवले, पण ते नेमके काय हे

त्याला स्पष्टपणे समजले नाही; परंतु त्या गोष्टीचा नकळत त्याच्यावर परिणाम झाला. तिच्या मांजरीच्या पावलांसारख्या सहज हालचालीत कोमलता होती आणि वेड लावणारे आकर्षणही होते.

तिने पांघरलेल्या शालीमुळे तिचा सुडौल बांधा झाकला गेला असला तरी, रशियन सौंदर्याची जाण असलेल्या जाणकारांना खात्रीने सांगता आले असते की आता जरी ती बावीस वर्षांची, तारुण्याने मुसमुसलेली सौंदर्यसम्राज्ञी म्हणून ओळखली जात असली तरी तो बहर अवघ्या दहा-पंधरा वर्षांत संपून जाईल. शरीर बेडौल होईल, चेहरा निबर दिसेल आणि लवकरच कपाळावर व डोळ्यांच्या आजूबाजूला सुरकुत्या उमटू लागतील; तिचा रंग खुलून दिसण्याऐवजी अधिक रापून जाईल, आताची नितळ त्वचा खडबडीत होईल. खरे तर या नश्वर जगात कोणीही चिरतरुण राहणे शक्य नाही, आणि त्याचप्रमाणे सौंदर्यही चिरकाल टिकणारी बाब नाही. मात्र रशियन स्त्रियांमध्ये ते खूपच लौकर ओसरायला लागते, हे सत्य आहे.

ग्रुशेंकाची अजून एक गोष्ट अल्योशाच्या मनाला खटकत होती—ती म्हणजे तिचा आवाज मधाळ असला तरी तिची बोलण्याची ढब अशिक्षित माणसांसारखी, अशुद्ध होती; शिवाय त्यात शिष्टाचारांचा अभाव ठळकपणे जाणवत होता, ज्यामुळे तिचे बोलणे, तिच्या चेहऱ्यावरील बालसुलभ भाव आणि डोळ्यांत दिसणारा निरागस आनंद यांच्याशी विसंगत वाटत होते. कॅटरिनाने तिला प्रेमाने जवळ ओढले आणि तिच्या ओठांवर आपले ओठ टेकवले.

"अल्योशा, मला ग्रुशेंकाला भेटून सर्व गोष्टी तिच्याकडून जाणून घ्यायच्या होत्या. मी तिची भेट घ्यायला जाणार होते, पण तिला माझी इच्छा समजल्यावर ती स्वतः मला भेटायला आली. तिने मला सर्व गोष्टी सांगितल्या आणि पुढे ती काय

करणार आहे हेही सांगितले आहे. अगदी एखाद्या देवदूतासारखी ती आहे, असे म्हणायला हरकत नसावी."

"खरे तर तू माझा तिरस्कार केला नाहीस, हा तुझ्या मनाचा मोठेपणा आहे. तू खूपच लाघवी आणि गोड मुलगी आहेस," ग्रुशेंका आपल्या मधूर आवाजात मोहकपणे हसत म्हणाली.

"तुझा तिरस्कार आणि मी करणार? तू तर तुझ्या सौंदर्याने माझ्यासारख्या एका स्त्रीवरही जादूटोणा केला आहेस. पुन्हा असे बोललीस तर, परत एकदा मला तुझे चुंबन घ्यावे लागेल," कॅटरिना मित्रत्वाने म्हणाली.

कॅटरिनाचे बोलणे ऐकून अल्योशा उगाचच शहारला.

"असे बोलून तू मला उगाचच महत्त्व देते आहेस. कदाचित मी तुझ्या दयाळूपणाला अजिबात पात्र नाही," ग्रुशेंका स्पष्टपणे म्हणाली.

"तू दयाळूपणाला पात्र नाहीस?" कॅटरिना मोठ्याने म्हणाली. "अॅलेक्सी, तुला माहित आहे काय, ही माझी सखी जशी स्वप्नाळू आहे तशीच उदार आणि दयाळूही आहे; त्याबरोबरच ती एकदम हट्टीसुद्धा आहे. अॅलेक्सी, मी तुला सांगते— ही अल्लडपणाने एका नालायक, बेभरवशाच्या माणसाला आपले सर्वस्व अर्पण करण्यास तयार झाली होती. तोही सैन्यात अधिकारी होता. त्याच्यावर हिने जीवापाड प्रेम केले, पण तो तिला सोडून गेला. या गोष्टीला पाच वर्षे झाली आहेत. त्याने दुसऱ्या मुलीशी लग्न केले, आणि आता विधूर झाला आहे. त्याने पत्र पाठवले आहे—तो आता येथे येत आहे. तुला माहित आहे काय, अजूनही हिचे त्याच्यावर प्रेम आहे. लवकरच तो येईल आणि ग्रुशेंका पुन्हा आनंदी होईल. गेली पाच वर्षे तिने खूप दुःख भोगले आहे. त्यामुळे आता तिची कोण बरे निंदा करेल? फक्त तो

अंथरुणाला खिळलेला म्हातारा व्यापारी—ज्याचे तिच्यावर खूप उपकार आहेत— तो प्रियकर असण्यापेक्षा तिच्या वडिलांसारखा, तिच्या मित्रासारखा, तिच्या संरक्षकासारखा आहे. जेव्हा तिच्या पदरी प्रेमात निराशा आली तेव्हा ती दुःखाने नदीत जीव द्यायला निघाली होती; पण त्या म्हाताऱ्या व्यापाऱ्याने तिला वाचवले— खरोखरच तिला वाचवले!"

"बाईसाहेब, तुम्ही खूप प्रेमळपणे माझा बचाव करत आहात पण तुम्हाला प्रत्येक गोष्टीची खूप घाई झाली आहे," ग्रुशेन्का म्हणाली.

"तुझा बचाव करणे हे मी माझे कर्तव्य समजते, माझ्या प्रिय सखे, तुझा तो कोमल, गोंडस हात माझ्या हातात दे बरे! मला त्याचे चुंबन घ्यायचे आहे."

असे म्हणून तिने ग्रुशेन्काचा हात हातात घेतला आणि अत्यंत हळुवारपणे त्याचे तीन वेळा चुंबन घेतले, जणू ती त्यांच्या मैत्रीवर निष्ठेची मोहोर उमटवत होती. अशा प्रकारचे मैत्रीचे प्रदर्शन पाहून अल्योशाला एकदम अवघडल्यासारखे झाले.

"बाईसाहेब, अलेक्सीसारख्या परक्या व्यक्तीसमोर माझा हात चुंबून मला लाजवू नका."

"छे! छे! तुला मुद्दाम लाजवण्यासाठी मी करेन, असे तुला कसे वाटले? तू मला इतकी नीट समजू शकली नाहीस," कॅटरिनाच्या स्वरात आश्चर्य आणि थोडे दुखावल्याची भावना जाणवत होती.

"हो बाईसाहेब, आणि कदाचित तुम्ही देखील मला चुकीचे समजत असाल. कदाचित मी तुम्हाला वाटते तितकी चांगली नाही आहे. माझे मन वाईट आहे; माझी स्वतःची अशी जगण्याची पद्धत आहे. त्या दिवशी मी फक्त गंमत म्हणून बिचाऱ्या दिमित्रीला मोहित केले होते."

"पण आता तू त्याला यातून नक्कीच वाचवशील. तू मला तसे वचन दिले आहेस. तू त्याला सर्व काही समजावून सांग. तू त्याला सांग की तू खूप दिवसांपासून दुसऱ्या माणसावर प्रेम करतेस आणि आता त्यालाच होकार देणार आहेस."

"अरे नाही, मी तुम्हाला तसे काही वचन दिले नव्हते. तुम्हीच त्याबद्दल बोलत राहिलात. मी तुम्हाला माझे वचन वगैरे काही दिले नव्हते."

"मग मला तुझे म्हणणे नीट समजले नाही... तू वचन दिले होतेस—" कॅटरिना मंदपणे म्हणाली; तिच्या चेहऱ्यावरचा रंग उडाला होता.

"नाही बाईसाहेब, नाही... मी काहीही वचन दिलेले नाही," ग्रुशेंका हळूवारपणे आणि संतुलित स्वरात म्हणाली.

"मी अशी व्यक्ती आहे जी जाणूनबुजून, हेतुपुरस्सर अनेकदा द्वेषपूर्ण पद्धतीने वागते, आणि शेवटी मला जे काही करायचे आहे तेच मी करते. कदाचित तुम्हाला आता काही वचन दिलेले असू शकेल, पण आता मी पुन्हा विचार करत आहे: कदाचित मी मित्याला पुन्हा जवळ करीन. तसा मला तो एकदा खूप आवडला होता—जवळजवळ संपूर्ण एक तास. आता कदाचित मी त्याला आजपासून माझ्यासोबत राहण्यास सांगेन. तुम्हीच पहा, मी खूप चंचल आहे."

"मघाशी तू काही वेगळे म्हणालीस आणि आता काहीतरी निराळे बोलत आहेस," कॅटरिना हलक्या आवाजात कुजबुजली.

"अरेरे! पण तुम्हाला तर माहितीच आहे, मी किती हळव्या मनाची आणि मूर्ख आहे. फक्त विचार करा—तो बिचारा माझ्यासाठी किती काही सहन करत आहे! मी घरी गेल्यावर, जर मला त्याच्यावर दया आली, तर मग काय? मी तुम्हाला काही कबूल केले असले तरी माझा नाईलाज होईल."

"मी अशी कधीच अपेक्षा केली नव्हती—"

"अरेरे! बाईसाहेब, आपण खूप उदार आणि मोठ्या मनाच्या आहात, की आपण माझ्यासारख्या मूर्ख स्त्रीलाही समजून घेण्याचा प्रयत्न केलात. पण आता आपल्याला मी काय आहे ते समजले असेल. मला आपले आभार मानू देत. आपण आपला कोमल हात माझ्या हातात घाल काय?" ग्रुशेंका मार्दवतेने म्हणाली आणि आदरपूर्वक तिने कॅटरिनाचा हात हातात घेतला.

"बाईसाहेब, हे बघा—आपण जसे माझ्या हाताचे चुंबन घेतले तसेच मला देखील करू देत. पण तुमच्याशी बरोबरी करायची झाली, तर मला तीन नाही तर तीनशे वेळा तरी आपला हात चुंबावा लागेल. बाकी सर्व जाऊ देत; शेवटी कदाचित मी आपली गुलाम बनून आपली आज्ञा शिरसावंद्य मानेन. पण आता मी आपल्याशी कोणताही करार किंवा वचन देणार नाही—जी काही देवाची इच्छा असेल, तसे घडू देत. बाईसाहेब, आपला हात किती मऊ, मुलायम आहे! आपल्या असामान्य सौंदर्याला माझा सलाम!"

कॅटरिनाने हात मागे घेतला नाही. ग्रुशेंकाने 'गुलाम बनण्याची' शक्यता वर्तवल्याने क्षणभर तिच्या आशा पल्लवित झाल्या. तिने तिच्या डोळ्यांत लक्षपूर्वक पाहिले; तिथे अजूनही विश्वास आणि मनस्वी आनंद दिसत होता.

'ती कदाचित खूप भोळी आहे,' कॅटरिनाच्या मनात विचार आला.

दरम्यान, ग्रुशेंकाने तिचा हात आपल्या ओठांजवळ नेला आणि दोन-तीन मिनिटे विचार करत, गोड आवाजात म्हणाली, "बाईसाहेब, शेवटी मला वाटते की मी चुंबन घेणार नाही—तुम्हाला याची कल्पना आहे का?" आणि ती आनंदाने हसली.

"जशी तुझी इच्छा. तुला अचानक काय झाले आहे?" कॅटरिनेने विचारले.

"तुम्ही माझ्या हाताचे चुंबन घेतले होते, पण मी तुमच्या हाताचे चुंबन घेतले नाही—हे तुमच्या कायम आठवणीत राहिल," तिचे डोळे चमकले आणि ती कॅटरिनाची प्रतिक्रिया पाहण्यासाठी उत्सुकतेने तिच्याकडे पाहत राहिली.

"उद्दाम पोरटी!" कॅटरिना रागाने लाल होत झटकन जागेवरून उठली.

ग्रुशेंकाही शांतपणे उठत म्हणाली, "तर मी मित्याला सांगेन की तू माझ्या हाताचे चुंबन कसे घेतलेस, पण मी मात्र तुझा हात नुसता हातात धरला आणि 'कोरडाच' ठेवला. हे ऐकून तो नक्कीच हसेल!"

"अधम कुत्रे! निघून जा!"

"अरे, बाईसाहेब, हे बोलणे आपल्याला शोभा देणारे नाही."

"बाजारबसवे! चालती हो!" कॅटरिना जोराने ओरडली; तिचा चेहरा रागाने वेडावाकडा झाला होता.

"मी बाजारबसवी आहे, हे खरे आहे; पण आपण एका संध्याकाळी एका सज्जन व्यक्तीला भेटायला गेला होतात—पैशांसाठी आपण आपल्या सौंदर्याचा बाजार मांडला होता, बघा, मला बरोबर सर्व माहिती आहे!"

कॅटरिना संतापून ओरडली आणि तिच्या अंगावर धावून गेली; तेवढ्यात अल्योशाने तिला सर्व शक्तीने दाबून धरले आणि म्हणाला,

"एक पाऊलही पुढे टाकू नका, एक शब्दही बोलू नका! काही झाले तरी तिला उत्तर देऊ नका. ती निघून जाईल—ती लगेच जाईल."

त्याच क्षणी कॅटरिनाच्या दोन्ही नातेवाईक स्त्रिया तिच्या ओरडण्याने धावत आल्या आणि त्यांच्यासोबत एक दासीही होती. सर्वजण तिच्याकडे धावले.

“मी निघून जाईन,” गुशेंका सोफ्यावरून तिचा कोट उचलत म्हणाली. “प्रिय अल्योशा, मला घरी भेट!”

“कृपया निघून जा—लवकरात लवकर निघून जा!” अल्योशा हात तिला जोडून विनवू लागला.

“प्रिय अल्योशा, मला घरी येऊन भेट! माझ्याकडे तुला सांगण्यासाठी एक छोटीशी गोष्ट आहे. तुझ्या शब्दासाठी मी इथून जात आहे; पण मला घरी येऊन नक्की भेट,” असे गोड हसत ती घराबाहेर निघून गेली.

कॅटरिनाला उन्मादाचा झटका आला. ती हमसाहमसून रडू लागली, तिला जोराचे झटके येऊ लागले. सगळे तिच्याभोवती गोळा होऊन तिची काळजी घेऊ लागले.

“मी तुला आधीच सावध केले होते,” तिची मामी म्हणाली. “मी तुला थांबवण्यासाठी खूप प्रयत्न केला, पण तू काहीच ऐकून घेतले नाहीस. तुला या असल्या बायकांची माहिती नाही. बाहेर लोक म्हणतात की अशा बायकांपैकी ही बया सर्वात भयंकर स्वार्थी आहे. आणि तूही फार दुराग्रही आहेस—कुणाचे ऐकून घ्यायची तुझी तयारीच नसते!”

“अलेक्सी, तू मला का अडवलेस? मी त्या चेटकीणीचा गळा घोटला असता!” कॅटरिना ओरडली.

अल्योशासमोर ती स्वतःवर नियंत्रण ठेवू शकली नाही—किंवा कदाचित तिला त्याची पर्वाही नव्हती.

“तिला भर चौकात चाबकाने फटके मारायला हवेत!”

“अरे देवा!” कॅटरिना स्वतःचा चेहरा हातांनी झाकून ओरडली. “तो! तो इतका अमानुष कसा असू शकतो! त्याने त्या भयंकर दिवशी काय घडले ते त्या नालायक बाईला सांगितले? ‘पैशांसाठी आपण आपल्या सौंदर्याचा बाजार मांडला होता,’—तिला हे कसे माहीत? अलेक्सी, तुझा भाऊ एक बदमाश आहे!”

अल्योशाला काहीतरी बोलायचे होते, पण त्याच्या तोंडातून एकही शब्द बाहेर पडला नाही. त्याचे अंतःकरण खोलवर दुखावले गेले होते.

“जा, अलेक्सी, जा! हे खूप लज्जास्पद आहे—माझ्या सहनशक्तीच्या पलीकडचे आहे! मी तुला हात जोडून विनंती करते—तू उद्या ये. मला दोष देऊ नकोस... मला माफ कर... आता मी स्वतःचे काय करावे तेच मला कळत नाही!”

अल्योशा घाबरत घराबाहेर निघून गेला. तोही तिच्यासारखाच रडू शकला असता; पण अचानक त्याला कॅटरिनाच्या मोलकरणीने गाठले.

“बाईसाहेबांनी तुम्हाला मॅडम होह्लाकोव्ह यांचे पत्र देण्यासाठी मला सांगितले होते. मघाच्या गोंधळात ते द्यायचे राहून गेले,” ती म्हणाली.

अल्योशाने यांत्रिकपणे तो छोटा गुलाबी लिफाफा घेतला आणि नकळतपणे आपल्या खिशात ठेवला.

प्रकरण 11: वेड्या प्रेमाची कबुली

शहरापासून मठ साधारणपणे एक मैल अंतरावर होता. अल्योशा मठाकडे निघाला तेव्हा रात्र झाली होती; खूप अंधार पडला होता, समोरचे काही नीट दिसत नव्हते आणि रस्त्यावर चिटपाखरूही नव्हते. तो झपझप चालत अर्धे अंतर पार करून आला. पुढे एक चौक होता. त्या चौकापूर्वीच एका एकाकी विलोच्या झाडाखाली त्याला एक मानवी आकृती अस्पष्ट दिसली. अल्योशा जवळ पोहोचताच ती आकृती अचानक अंधारातून बाहेर येऊन त्याच्यावर झेपावली आणि दरडावत ओरडली— “जे काही असेल ते खिशातलं टाक बाहेर... नाही तर जीव गमावशील!”

अल्योशा क्षणभर गोंधळला, पण धीर करून तिकडे पाहिले आणि आश्चर्याने ओरडला—“मित्या! तू आहेस होय?”

“तुला वाटले नव्हते ना की इथे भेटेन? तू याच रस्त्याने मठात जाणार हे मला माहीत होते, म्हणून तुझी वाट पाहत थांबलो होतो. तर सांग, तिकडे नेमके काय झाले?... पण तू असा का दिसतो आहेस?”

“काही विशेष नाही... अंधारात अचानक तू असा माझ्यावर धावून आलास, त्यामुळे घाबरलो. पण दिमित्री, मघाशी तर तू वडिलांना रक्तबंबाळ केलेस—जणू

त्यांचा जीवच घेत होतास—आणि आता इथे माझी अशी चेष्टा करत आहेस!” अल्योशाचा कंठ दाटून आला होता. बराच वेळ त्याने स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न केला होता; पण आता त्याच्या संयमाचा बांध तुटला.

“पण ज्या कामासाठी तुला मी तिकडे पाठवले होतं त्याचे काय झाले? माझा निरोप दिलास का व्यवस्थित? माझ्यासाठी अजून थोडीशी तरी आशा उरली आहे का?”

“नाही... फक्त मी—”

“एवढा वेळ या झाडाखाली मी तुझी वाट पाहत उभा होतो. अचानक मनात फक्त एकच विचार आला—’अशी किती वेळ वाट पाहायची? आणि का? त्यापेक्षा या जुन्या विलोच्या झाडावर मी सहज फास लावू शकतो—रूमाल, शर्ट, आणि उंची कमी पडली तर पॅटचा पट्टा वापरून—बस्स! सरळ जीव देऊन मोकळा व्हावे! माझ्यासारख्या नीच माणसाचा भार धरणीला का सहन करायला लावायचा?’ त्याच वेळी तुझ्या येण्याची चाहूल लागली... आणि देवाशपथ सांगतो—त्या गडद निराशेत एकच आशेचा किरण चमकला—’या जगात अजून एक माणूस आहे ज्याच्यावर मी प्रेम करतो—माझा धाकटा भाऊ!’ त्या क्षणी वाटले तुला मिठीत घ्यावे. पण त्याच वेळी तुला घाबरवण्याची मूर्ख कल्पना सुचली आणि म्हणून हा बनाव केला. मला माफ कर. आता सांग—तिकडे काय झाले? ती काय म्हणाली? एकच घाव देऊन मला संपवून टाक, अजिबात दया करू नकोस! ती रागाने वेडी झाली असेल ना?”

“नाही, तसे काही नाही... आणि मित्या, तिथे दोघीही उपस्थित होत्या.”

“दोघी? कोण दोघी?”

“कॅटरिनाच्या घरी... ग्रुशेंका आली होती.”

दिमित्री क्षणभर स्तब्ध झाला; पण लगेच उसळून ओरडला—“हे अशक्य आहे! तू निरर्थक काहीतरी बोलतो आहेस! ग्रुशेंका—आणि कॅटरिनाच्या घरी? कधीच नाही!”

अल्योशाने कॅटरिनाच्या घरी गेल्याच्या क्षणापासून घडलेले सर्व काही, एकही शब्द न वगळता, स्वतःच्या भावनांसह शांतपणे सांगितले. दिमित्री ऐकत होता—त्याची भेदक नजर अल्योशावर रोखलेली; पण जसजशी कहाणी पुढे चालली तशी त्याचा चेहरा संतापाने आणि ताणाने विकृत होत गेला. दात-ओठ खात तो रागाने धुमसू लागला. त्याची नजर अधिक कठोर होत गेली... आणि अचानक त्या रानटी चेहऱ्यावर बदल झाला—ओठ सैल झाले—आणि तो अनियंत्रितपणे, वेड्यासारखा हसू लागला.

बऱ्याच वेळाने तो दम घेत म्हणाला—“काय म्हणालास? ग्रुशेंकाने मुद्दाम तिचा हात कॅटरिनाला दिला नाही... कायम स्मरणात राहिल म्हणून? हाहाहा! आणि कॅटरिना तिला ‘चेटकीण’ म्हणाली, ‘तिला चौकात फटके मारायला हवेत’ म्हणाली? बरोबरच?... मला पण तसेच वाटते! तिच्या उद्धटपणाची परिसीमा झाली आहे. मी आता तिच्या घरीच जातो—धावत जातो! माझ्यावर रागावू नकोस अल्योशा—मला वाटते तिच्या या अपराधासाठी तिला कोणतीही शिक्षा दिली तरी ती कमीच आहे. हा! हा! हा!”

“पण कॅटरिना! तिचा बिचारीचा काय दोष? तिचा असा अपमान—तिचे दुःख—याबद्दल तुला काही वाटत नाही?” अल्योशा वेदनेने कळवळून म्हणाला.

“मी कात्याला खूप वर्षांपासून ओळखतो. पण आज तिची खरी ओळख पटली. आधीही ती वडिलांना वाचवण्यासाठी अपमान सहन करायला तयार होती—ती धाडसी, स्वाभिमानी आहे. कुणाच्या सांगण्याला सहज झुकणारी नाही. आता देखील तिने मामीच्या बहिणीचा सल्ला ऐकला नाही. तशी ती बाई गर्विष्ठ आणि अधिकार गाजवणारी स्त्री आहे. ती मॉस्कोतील जनरलच्या विधवेची बहिण आहे. तिचा नवरा सरकारी पैसे चोरताना पकडला गेला आणि त्याने सर्वस्व गमावले; त्यामुळे तिचा अहंकार आता ठेचला गेला आहे. कात्याला वाटते की ती सगळ्यांवर प्रभाव टाकू शकते, त्यांना आपल्या इच्छेप्रमाणे वागवू शकते, पण तो तिचा भ्रम होता.

“ग्रुशेंकाच्या हाताचे तिने चुंबन घेतले—तेव्हा जणू ती स्वतः उभी केलेल्या नाटकातील एक भूमिका साकारत होती! ती ग्रुशेंकावर मोहित झाली होती... पण त्याहून जास्त स्वतःच्या कल्पनांवरच वेडी झाली होती! दोष कोणाचा म्हणायचा?... आणि त्या दोघींनी तुला तिथे तसंच कसे सोडले? बहुतेक तू तुझा पायघोळ अंगरखा वर करून पळाला असशील! हा हा हा!

मित्या, त्या भयंकर दिवशी कॅटरिनावर ओढवलेला प्रसंग तूच तिच्यासमोर उघड केला—ही तुझी चूक होती, पण तुला जराही जाणीव नाही. ग्रुशेंकाने ते तिच्या चेहऱ्यावर फेकले—की कॅटरिनाने पैशांसाठी स्वतःचा सन्मान विकला होता—याहून भयंकर अपमान काय असू शकतो?”

अल्योशाला जाणवले की त्याचा भाऊ कॅटरिनाच्या अपमानाने आनंदित आहे—आणि त्यामुळे तो अधिक दुःखी झाला.

दिमित्रीच्या कपाळावर आठ्या उमटल्या. त्याने कपाळावर हात मारला. अल्योशाने सांगितलेले तिचे शब्द त्याच्या मनात घुमले—'तुझा भाऊ बदमाश आहे!' त्याला स्वतःची चूक समजू लागली.

“हो... कदाचित खरेच आहे. मीच ग्रुशेंकाला त्या भयंकर दिवसाबद्दल सांगितले... कात्या म्हणते ते खरे आहे. मी माणूस म्हणून पात्रच नाही. आठवले! आम्ही मोक्रोमध्ये होतो; मी दारूच्या नशेत होतो; जिप्सींच्या तंबूत जल्लोष सुरू होता... मी कात्याच्या फोटोसमोर रडत माफी मागत होतो—तेव्हाच मी त्या दिवसाचा उल्लेख केला आणि ग्रुशेंकाला सगळं कळले. तेव्हा तिच्याही डोळ्यात पाणी आले होते... पण आता वेळ आली तेव्हा तिने नेमका तिच्या हृदयावर वर्मी घाव घातला. स्त्रिया अशाच असतात.”

तो मान खाली घालून विचारात पडला. मग उदास आवाजात म्हणाला—
“हो... मी बदमाश आहे. एक अट्टल बदमाश. मी तेव्हा रडलो की नाही हे महत्त्वाचे नाही—पण मी बदमाश आहे हे सत्य आहे. तिला सांग—जर मला 'बदमाश' म्हणण्यातच तिला दिलासा मिळत असेल—तर मी ते नाव स्वीकारतो...”

"गुडबाय, अल्योशा! झाला तेवढा तमाशा पुरा झाला. आता बोलून काही उपयोग नाही; त्यातून काही साध्य होणारही नाही. तू तुझ्या मार्गाने जा आणि मी माझ्या मार्गाने जातो. अगदीच आणीबाणीचा प्रसंग आला तर तुला भेटेन. नाहीतर उगाच भेटून तुला अजून त्रास देण्याची माझी इच्छा नाही... अलेक्सी, आता मी तुझा निरोप घेतो."

त्याने अल्योशाचा हात प्रेमाने दाबला, पण मान वर करून पाहिले नाही. स्वतःच स्वतःला शिक्षा करत असल्यासारखा तो झटकन वळला आणि शहराच्या दिशेने निघू लागला.

पाठमोऱ्या दिमित्रीकडे अल्योशा पाहतच राहिला. तो इतक्या अचानक निघून जाईल, यावर त्याचा विश्वासच बसत नव्हता.

"थांब, अलेक्सी! मला तुला आणखी एक कबुलीजबाब द्यायचा आहे!" दिमित्री अचानक मागे फिरून ओरडला.

"हे बघ, माझ्याकडे बघ! इथे मी अजून एका महाभयंकर नीच कृत्यापासून वाचण्यासाठी एक जागा राखून ठेवली आहे!" असे म्हणून त्याने आपल्या छातीवर मुठ मारून ती जागा दाखवली.

अल्योशाला काहीच अर्थबोध झाला नाही—ती जागा म्हणजे खिसा, छाती किंवा गळफास—काहीही असू शकले असते.

"आता तर तुला माझी बदमाश म्हणून चांगलीच ओळख पटली असेल— एक अट्टल बदमाश! पण आता जी गोष्ट मी तुला कबूल करतो आहे, ती आजवर माझ्या हातून कधी घडली नाही, आणि पुन्हा होऊ नये असे मला वाटते... तरीसुद्धा मी ती करणारच! अर्थात, ती न करण्याचे स्वातंत्र्य आहे माझ्याकडे, पण आता स्वतःला मी आवरू शकणार नाही.

आधी मी तुला बरेच काही सांगितले होते; पण तेव्हा मला स्वतःलाच खात्री नव्हती, आणि तुला सांगण्याचे धाडसही नव्हते. पण आता जर मी ती 'उपाययोजना' केली तर, उद्याच मी 'देणे' असलेल्या पैशांपैकी निम्मे पैसे तरी परत करू शकतो. म्हणून तुला आधीच सांगतो—याचा तू साक्षीदार आहेस!

यापेक्षा मला काही स्पष्ट सांगता येणार नाही. तरीही मी माझी मुळ योजना पूर्ण करेन. आता फक्त अंधार आणि सर्वनाश! ती अंधारी बदनाम गल्ली... आणि ती मायाविनी! अलविदा! माझ्यासाठी प्रार्थना करू नकोस—मी त्या लायकीचा

नाही... आणि मला त्याची गरजही नाही... अजिबात नाही! माझ्यापासून दूर जा!"
असे म्हणून तो पुन्हा पाठ फिरवून झपाट्याने निघून गेला.

मठाकडे जाताना अल्योशाच्या मनात विचारांचे वादळ उठले होते. "तो नक्की काय करणार आहे? तो असे विचित्र का बोलत होता? अगदी निरोपाची भाषा... उद्या त्याला भेटून नक्की विचारले पाहिजे."

मठात पोहोचताना त्याला जाणीव झाली की इतक्या उशिरा मठाची दारे सहसा उघडत नाहीत; पण त्याला मात्र सर्वत्र मुक्त प्रवेश होता.

फादर झोसिमांच्या कुटीकडे जाताना त्याच्या हृदयात एकच घालमेल होती—
'का बरे मला झोसिमांनी मठाबाहेर पाठवले असावे? इथे शांती आणि पवित्रता आहे; पण बाहेर फक्त गोंधळ, अंधार आणि दिशाहीन भटकणारी माणसे...'

कुटीत फादर पायसी आणि पोर्फीरी नावाचा एक नवीन मुलगा, असे दोघेच होते. झोसिमांची प्रकृती अधिकाधिक बिघडत होती. मठातील प्रथेप्रमाणे दर संध्याकाळी भिक्षू त्यांच्यासमोर उपस्थित राहून दिवसभरातील पापे, प्रलोभने आणि वाद सांगून कबुलीजबाब देत. काहींना ही पद्धत अपमानास्पद वाटत असे; तरीही उघड विरोध टाळण्यासाठी बहुतेक जण काहीतरी वरवरचे कबूल करून निघत. या सगळ्या गोष्टींची अल्योशाला पूर्ण जाणीव होती.

फादर पायसी म्हणाले, "झोसिमांना फार अशक्तपणा जाणवत आहे. जवळजवळ संपूर्ण दिवसभर ते ग्लानीतच होते. सायंकाळी थोडे ते शुद्धीवर आले आणि त्यांनी सर्वांना आशीर्वाद पाठवला आणि रात्री प्रार्थना करण्याची विनंती केली. त्यांनी तुझी चौकशी केली. मी सांगितले की तू शहरात गेला होतास. ते हसून म्हणाले—'मी त्याला त्या कामासाठीच आशीर्वाद दिला आहे. सध्या त्याचे स्थान

तिथे आहे; येथे नाही.’ त्यांच्या बोलण्यात तुझ्याबद्दल खूप प्रेम होते... आणि एक सूचक चिंता सुद्धा. अलेक्सी, त्यांनी तुला दिलेले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी तुला काही काळ बाहेर राहणे भाग आहे. उगाच सांसारिक सुखांसाठी ते नक्कीच तुला पाठवणार नाहीत.” हे बोलून फादर पायसी बाहेर गेले.

अल्योशाला आता स्पष्ट समजले—फादर झोसिमा मृत्यूशय्येवर आहेत. कदाचित अजून फक्त एक—दोन दिवसांचा प्रश्न. त्यांना सोडून बाहेर जाण्याचा खेद त्याच्या मनात वेदना देत होता. तो त्यांच्या खोलीत गेला; झोसिमा शांत झोपले होते. अल्योशा गुडघे टेकून त्यांच्यासमोर जमिनीवर नतमस्तक झाला आणि मग शेजारच्या खोलीत गेला.

तेथेच तो नेहमीसारखा सोफ्यावर झोपण्यासाठी तयार झाला. प्रार्थनेनंतरच झोपण्याची त्याची सवय होती; स्वतःसाठी काही मागण्यासाठी नव्हे, तर आत्मिक शांततेसाठी.

तेवढ्यात खिशात हात घातल्यावर कॅटरिनाच्या नोकराणीने दिलेला गुलाबी लिफाफा त्याच्या हाताला लागला... आणि तो क्षणभर अस्वस्थ झाला. प्रार्थना पूर्ण करून त्याने लिफाफा उघडला. त्यात मॅडम होहलाकोव्ह यांच्या मुलीचे—लिसचे पत्र होते.

लिसने लिहिले होते—

प्रिय अलेक्सी,

कोणालाही न कळता मी तुम्हाला हे पत्र लिहित आहे. हे चुकीचे आहे याची जाणीव आहे; पण माझ्या हृदयातील भावना दडवू शकत नाही. मला तुमच्यावर प्रेम झाले आहे—खूप आधीपासून... अगदी मॉस्कोच्या दिवसांपासून. मला संपूर्ण

आयुष्य तुमच्यासोबत घालवायचे आहे. अर्थात तुम्हाला मठ आणि संन्यासी वृत्ती सोडावी लागेल... पण मी आयुष्यभर तुमच्यावर प्रेम करेन.

आजवर मी तुमच्याशी चेष्टा-मस्करी करत होते; पण ही चेष्टा नाही. आज सकाळी तुम्ही माझ्याकडे लक्ष दिले नाही म्हणून मी रागावले होते. हे पत्र लिहिण्यापूर्वी मी माता मेरीसमोर प्रार्थना केली... आणि आता लिहतानाही मी रडतच आहे.

कृपया माझ्याबद्दल गैरसमज करून घेऊ नका. मी काही चुकीचे बोलले असेन तर मला माफ करा. माझी प्रतिष्ठा आता तुमच्या हातात आहे. उद्या आपली भेट होईल... तोपर्यंत निरोप.

पुनश्च: अल्योशा, तुम्हाला यायलाच हवे—अगदी नक्की!

अल्योशाने आश्चर्याने पत्र वाचले... दोनदा वाचले. मग त्याच्या ओठांवर मंद, गोड हास्य उमटले. क्षणभर त्या आनंदाची लाजही वाटली; पण पुन्हा तो शांतपणे हसला. लिफाफा जपून ठेवला, सोफ्यावर आडवा झाला—मनातील खळबळ शांत झाली होती.

त्याने पुन्हा प्रार्थना केली—

‘देवा, सर्वांवर कृपा कर. या दुःखी, अस्वस्थ आत्म्यांना तुझ्या संरक्षणात ठेव. त्यांना योग्य मार्ग दाखव. सर्वजण तुझेच आहेत—तूच त्यांचा तारणहार. सर्वजण सुखी राहू देत!’

आणि क्रॉसचे चिन्ह करून, तो शांत झोपी गेला.

-----भाग 1 समाप्त -----

दि ब्रदर्स करामाझोव्ह

खंड 1: भाग 2

भाग दोन: कथा 4, 5, 6

कथा 4: विदीर्ण हृदय

प्रकरण 1: कर्मठ भिक्षू

पहाट होण्यापूर्वीच अल्योशाला जाग आली. फादर झोसिमाही जागे होते. त्यांना खूप अशक्तपणा जाणवत होता, पण मन मात्र अगदी प्रसन्न वाटत होते. त्यांचा चेहरा थकलेला दिसत असला तरी त्यावर एक वेगळेच तेज आणि आनंद दिसत होता.

“अल्योशा, मला उठवून खुर्चीत बसव. उद्याचा दिवस मी पाहू शकेन असे वाटत नाही. आज सकाळची प्रार्थना, कबुली आणि इतर सर्व आन्हिके मला पूर्ण करायची आहेत,” झोसिमा अल्योशाला म्हणाले. ते नेहमी स्वतः फादर पायसीसमोर कबुली देत.

शेवटचे प्रार्थना-भोजन झाल्यानंतर ब्रेड आणि वार्डनचा प्रसाद म्हणून सर्वांना वाटला गेला, आणि सर्व विधी पार पडले. मठातील सर्व भिक्षू झोसिमांच्या कुटीत जमा झाले होते. प्रत्येकाला त्यांच्या हाताचे चुंबन घेऊन त्यांचा निरोप घ्यायची इच्छा होती. तोपर्यंत चांगले उजाडले होते. खोलीत सर्वांना थांबण्यासाठी जागा अपुरी पडल्याने काही जण बाहेर थांबले होते. फादर झोसिमा आर्म-चेअरवर बसले होते, आणि अल्योशा त्यांच्या शेजारी उभा होता.

“गेली अनेक वर्षे मी सतत तुम्हाला उपदेश करत आलो आहे, त्यामुळे मला बोलण्याची इतकी सवय झाली आहे की आज, मरणासन्न अवस्थेतही, माझी जीभ

बोलणे थांबवण्यास तयार नाही. मला तुम्हा सर्व भिक्षूंना शेवटचा उपदेश करायचा आहे—एकमेकांवर प्रेम करा आणि या मठाबाहेरच्या जगातील सर्वांवरही प्रेम करा. आपण सर्व प्रभूची लेकरे आहोत. आपण बाहेरच्या जगातील बंधनं तोडून इथे आलो आहोत, पण याचा अर्थ असा नाही की आपण विशेष पवित्र किंवा पुण्यवान आहोत.

“उलट, इथे येऊन राहण्याच्या निर्णयामध्ये आपण स्वतःबद्दल हे मान्य केले पाहिजे की बाहेरच्या जगातील माणसांपेक्षा आपल्यात नक्कीच काहीतरी कमी आहे... आणि जितका जास्त काळ एखादा संन्यासी या एकांतवासात राहतो, तितके हे त्याला तीव्रतेने जाणवले पाहिजे; नाहीतर इथे येण्याला काहीच अर्थ उरत नाही. त्यामुळे जेव्हा आपल्याला बाहेरच्या जगात घडणाऱ्या प्रत्येक चांगल्या-वाईट घटनेची जबाबदारी आपल्यावर आहे याची जाणीव होईल, तेव्हाच आपल्या या एकांतवासाचं उद्दिष्ट साध्य होईल. कारण संन्यासी ही काही वेगळी माणसं नसतात; समाजातील इतर माणसांप्रमाणेच संन्यासीही समाजाचाच एक भाग असतात. ही जाणीव झाली की आपलं हृदय अनंत, सार्वत्रिक आणि अक्षय अशा प्रेमानं भरून जाईल. मग तुमच्यापैकी प्रत्येकजण प्रेमानं संपूर्ण जग जिंकू शकतो आणि आपल्या अश्रूंनी जगाची पापे धुऊन टाकू शकतो... तुमच्या हृदयातील भावना तटस्थपणे पाहात राहा आणि अखंडपणे स्वतःच्या पापांची कबुली स्वतःला द्या.

“तुमच्या पापांना घाबरू नका. त्यांची जाणीव झाल्यावर जर तुम्ही मनापासून पश्चात्ताप करत असाल, तर देव तुम्हाला क्षमा करेल. पण देवासोबत कधीही अटी घालू नका. पुन्हा सांगतो—अहंकार धरू नका. तुमचा अपमान करणाऱ्यांचा, तुमची निंदा करणाऱ्यांचाही द्वेष करू नका; इतकेच काय, नास्तिकांचा व इहवादी तत्त्वज्ञान्यांचाही द्वेष करू नका, कारण सध्याही त्यांच्यामध्येही अनेक चांगले लोक आहेत.

“अशा लोकांसाठी प्रार्थना करा: ‘हे प्रभू, ज्यांच्यासाठी कोणी प्रार्थना करत नाही त्यांना तू वाचव, आणि जे स्वतःसाठी प्रार्थना करणार नाहीत त्यांनाही वाचव. हे प्रभू, ही प्रार्थना मी श्रेष्ठ आहे म्हणून करत नाही, तर सर्वांवर तुझी करुणा यावी म्हणून करत आहे. मी सर्वांपेक्षा तुच्छ आहे हे मी ओळखले आहे.’

“सर्वजण देवाची लेक्रे आहेत. सर्वांवर प्रेम करा, सर्वांचे रक्षण करा. आळस, लोभ, अहंकार करू नका. लोकांना निरंतर सुवार्तेचे महत्त्व पटवून द्या, कुणावर जबरदस्ती करू नका. संपत्तीचा लोभ धरू नका आणि तिचा संचयही करू नका. परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवा. धर्माचा ध्वज उंच फडकत ठेवा.”

अल्योशाला झोसिमांचा आवाज बराच स्थिर वाटत होता, तरी त्यांचे बोलणे मात्र थोडे विस्कळीत भासत होते. अनेक गोष्टींबद्दल त्यांना बोलायचे होते. मृत्यूच्या नजीक जाताना आयुष्यातील आजवर न बोललेल्या गोष्टी सांगण्याची त्यांची तीव्र इच्छा होती. त्यांना लोकांना नुसता कोरडा उपदेश करायचा नव्हता; तर ते अनुभवत असलेल्या आनंदाच्या डोहातील तरंग इतरांनाही अनुभवता यावेत म्हणून ते स्वतःच्या हृदयातील भावना मोकळ्या करत होते. एका प्रेममय पवित्र व्यक्तीच्या, तिच्या पूर्ण समर्पित जीवनाकडून मृत्यूकडे जाणाऱ्या प्रवासातील ती अखेरची घटका होती. क्षीण होत चाललेली शक्ती परत मिळवण्यासाठी ते मध्ये मध्ये थांबून दीर्घ श्वास घेत आणि पुन्हा बोलू लागत. एका विलक्षण आनंदाने ते भारले गेल्याचे स्पष्ट दिसत होते. सर्वजण त्यांचे बोलणे शांतपणे ऐकत होते. तेवढ्यात एक भिक्षू आला आणि अल्योशाला सांगितले की रिकितिनने त्याला भेटायला बोलावले आहे. त्यामुळे अल्योशाला काही वेळासाठी कुटीतून बाहेर पडावे लागले होते. बाहेर आल्यावर तिथे जमलेल्या गर्दीत एक विचित्र उत्साह, संभ्रम आणि प्रतीक्षेची

अवस्था पसरलेली पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. बहुसंख्य भिक्षूंच्या मनात अशी धारणा निर्माण झाली होती की झोसिमांच्या मृत्यूनंतर नक्कीच एखादा चमत्कार घडेल, जो त्यांच्या संतत्वाचा पुरावा ठरेल. विशेष म्हणजे अतिशय गंभीर आणि तर्कशील प्रवृत्तीच्या काही भिक्षूंनाही अशीच आशा वाटत होती. त्यांच्यात उपस्थित असलेले फादर पायसी सर्वात गंभीर दिसत होते.

रिक्रितिनने मॅडम होह्लाकोव्ह यांनी दिलेले पत्र फादर पायसी यांच्याकडे पोहोचवण्यासाठी अल्योशाला दिले. अल्योशाने ते गंभीरपणे वाचले. काही दिवसांपूर्वी झोसिमांनी ज्या वृद्ध महिलेला तिचा सायबेरियाला गेलेला मुलगा सुखरूप असल्याचा दिलासा दिला होता, त्याच संदर्भातील ते पत्र होते. ही गोष्ट अक्षरशः खरी ठरली होती. ती वृद्ध स्त्री घरी परतताच तिला मुलाचे सायबेरियातून आलेले पत्र मिळाले होते, ज्यात त्याने तीन आठवड्यांत परत येणार असल्याचे लिहिले होते.

झोसिमांची 'भविष्यवाणी' शब्दशः खरी ठरल्याने मॅडम होह्लाकोव्ह अतिशय भारावून गेल्या होत्या. 'या भविष्यवाणीचा चमत्कार फादर सुपीरियर आणि सर्व भिक्षूंना कळवावा, जेणेकरून झोसिमांना संतपदाचा मान मिळू शकेल,' अशी त्यांची विनंती त्या पत्राद्वारे करण्यात आली होती.

रिक्रितिनचा संदेश आणणाऱ्या भिक्षूने ही बातमी आधीच फादर पायसी यांच्या कानावर घातली होती आणि नंतर ती सर्व भिक्षूंना समजली होती. अल्योशाला फक्त मॅडम होह्लाकोव्ह यांचे पत्र पोहोचवण्याचे काम उरले होते.

पत्र वाचल्यावर अतिशय गंभीर आणि तर्कशुद्ध विचार करणाऱ्या फादर पायसी यांच्या भुवया उंचावल्या गेल्या. आपल्या मनातील भावना ते पूर्णपणे दडवू

शकले नाहीत. त्यांचे डोळे चमकले आणि ओठांवर हलकेसे, पण गंभीर हसू उमटले. तरीही त्यांनी भिक्षूंना विनंती केली, “जोपर्यंत या गोष्टीची पूर्ण पुष्टी होत नाही तोपर्यंत या विषयावर बोलू नका. कदाचित फक्त योगायोगानेही असे घडले असेल.”

त्यांचे बोलणे ऐकल्यानंतर त्यांनी ही गोष्ट पूर्णपणे नाकारली नसली, तरी तिला संपूर्ण मान्यताही दिलेली नाही, ही वस्तुस्थिती तिथे उपस्थित भिक्षूंना स्पष्ट जाणवली.

अर्थातच, तासाभरात हा ‘चमत्कार’ संपूर्ण मठात आणि चर्चमध्ये आलेल्या सर्व भाविकांपर्यंत पोहोचला. मॅडम होह्लाकोव्ह जेव्हा फादर झोसिमांना भेटायला आल्या होत्या, त्याचवेळी उत्तरेकडील ओबडोर्स्क येथील सेंट सिल्वेस्टर या छोट्या मठातून आलेला एक भिक्षूही तिथे होता. हा चमत्कार ऐकल्यावर, तो एकदम गोंधळून गेला.

आदल्या संध्याकाळी तो फादर फेरापॉत यांना भेटला होता. ते मठातील एक वृद्ध कर्मठ भिक्षू होते. फेरापॉत कठोर उपवास, कठोर संयम आणि सैतानाच्या भीतीवर आधारित धर्मसंकल्पावर विश्वास ठेवत. त्यांचा विश्वास फादर झोसिमा मांडत असलेल्या प्रेमाच्या सिद्धांताच्या पूर्णपणे विरुद्ध होता. फेरापॉतना प्रत्येक गोष्टीत सैतानाचा हात दिसत असे, आणि निष्पाप आत्म्यांना त्रास देण्यासाठी लपलेल्या भुतांचे आपल्याला दर्शन होते असे ते अनेकदा सांगत.

मठाला भेट देणाऱ्या काही पाहुण्यांच्या दृष्टीने ते महान संत आणि तपस्वी होते; पण इतर अनेकांना ते वेडेच असल्याची खात्री होती. काही जण त्यांच्या वेडेपणाने आकर्षित झाले होते आणि त्यांचे कौतुक करत; मठात त्यांना मानणाऱ्या कट्टर अनुयायांची एक छोटी टोळीही होती.

फादर फेरापॉत कधीही झोसिमांना भेटायला गेले नाहीत. स्वतः मठाचे सदस्य असूनही त्यांनी मठाचे अनेक नियम आणि प्रथा कधीच पाळल्या नाहीत. पंच्याहत्तर वर्षांचे फेरापॉत विचित्र वर्तन करीत. मठापासून दूर असलेल्या एका जीर्ण, जुनी झोपडीत ते राहत. अनेक वर्षांपूर्वी तिथे फादर आयोना राहत होते; फादर आयोनांना एकशे पाच वर्षांचे दीर्घायुष्य लाभले होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर अनेक वर्षे उलटून गेली असली तरी त्यांच्या संतत्वाच्या आठवणी आजही श्रद्धेने सांगितल्या जात. त्याच झोपडीत आता फेरापॉत राहात होते.

चर्चतर्फे एका मधमाश्या पाळणाऱ्या माणसामार्फत त्यांना आठवड्यातून दोनदा ब्रेड पाठवला जाई आणि दररोज पिण्याचे पाणी पुरवले जाई. फादर फेरापॉत स्वतः अगदी क्वचितच चर्चमध्ये जात. त्यांना पाहायला मुद्दाम येणाऱ्या भाविकांनी कधीकधी त्यांना दिवसभर गुडघे टेकून प्रार्थना करतानाही पाहिले होते. ते क्वचितच कुणाशी बोलत आणि बोलले तर अतिशय विचित्र, कोड्यात आणि उद्धटपणे बोलत. तसे पाहता ते इथलेच सर्वसामान्य भिक्षू होते; पण बऱ्याच जणांची अशी समजूत होती की ते स्वर्गीय आत्म्यांशी संवाद साधतात आणि म्हणूनच पृथ्वीवरील “अज्ञानी लोकांशी” बोलण्याची त्यांना गरज नाही.

ओबडोस्र्क येथील भिक्षू त्यांना पाहिल्यावर आश्चर्यचकित झाला. ते पंच्याहत्तर वर्षांचे वृद्ध असून सतत उपवास करत आणि इतर वेळीही फक्त एक ब्रेडचा तुकडा व पाण्यावर राहात असत, तरीदेखील त्यांची प्रकृती अगदी ठणठणीत होती. त्यांच्या अंगात चांगलाच जोम होता. या वयातही त्यांचे केस आणि दाढी-मिशा काळ्याच होत्या, त्यांचे डोळे मोठे आणि तेजस्वी होते. त्यांचा आवाज मोठा आणि दणदणीत होता. त्यांनी गरीब शेतकरी वापरतात तसा लांब लाल रंगाचा कोट घातला होता; त्या कोटाचे कापड कैद्यांच्या कपड्यासारखे जाड व ओबडधोबड होते. त्यांनी

कंबरेभोवती एक मजबूत दोरी बांधली होती. मान आणि छाती उघडी होती. कोटाच्या आत घातलेला शर्ट धुळीने माखून काळाकुट्ट झालेला होता—कित्येक दिवसांत तो बदललेला दिसत नव्हता. त्यांच्या पायातील जुन्या चपला घालूनघालून अगदी तुटण्याच्या अवस्थेला पोहोचल्या होत्या.

भिक्षूने त्यांना नमन केले तेव्हा त्यांनी तो कोठून आला याची चौकशी केली.

“ओबडोर्स्क येथील सेंट सिल्वेस्टर या मठातून आलो आहे,” भिक्षूने उत्तर दिले.

“मी तुमच्या सिल्वेस्टर येथे राहिलो आहे. सिल्वेस्टर यांची तब्येत ठीक आहे का?” भिक्षू गोंधळला. पंधराव्या शतकात मरण पावलेल्या सेंट सिल्वेस्टर यांच्या तब्येतीची ते चौकशी करत होते. त्यांनी त्या मठात उपवास कसा पाळतात याची विचारणा केली आणि तेथील पद्धत ऐकून सर्वांना मूर्ख ठरवले.

“आम्ही बाराही महिने रोज फक्त थोडा ब्रेड आणि पाणी घेतो,” असे सांगून ते म्हणाले,

“मला त्यांच्या ब्रेडचीही गरज नाही. आपण जंगलात जाऊन मशरूम किंवा बेरी खाऊन राहू शकतो; पण इतर लोक तसे राहू शकणार नाहीत. या आसक्तीमुळेच ते सैतानाच्या बंधनात आहेत. आजकालचे असे विद्वान उपवासाची गरज नाकारतात—हा त्यांचा अहंकार म्हणजे नैतिक पापच आहे. आपण माणसाबरोबर वावरणारी भुते पाहू शकतो आणि ती अगदी एका चिमटीत पकडून पार चिरडून टाकू शकतो,” असे त्यांनी त्या पाहुण्या भिक्षूला सांगितले.

“समोरच्या झाडाच्या पुढे आलेल्या दोन फांद्या पाहतोस? तुला त्या फांद्या दिसतात, पण मला रात्रीच्या वेळी प्रभु येशूचे पुढे आलेले हात दिसतात आणि मी प्रचंड घाबरतो,” फादर फेरापॉत म्हणाले.

“का बरे? आपल्याला भेटायला प्रभु येशू येत असताना आपण का घाबरता?” पाहुण्याने भाबडेपणाने विचारले.

“अरे बाबा, पैगंबर एलिया सारखे मला सदेह स्वर्गारोहण घडेल, याची भिती वाटते,” फादर फेरापॉत म्हणाले.

पाहुण्या भिक्षूंना फादर फेरापॉतचे बोलणे ‘विचित्र’ वाटले; पण इतकी कठोर उपास-तपस्या करणाऱ्याच्या बाबतीत अशा अलौकिक गोष्टी घडू शकतात, अशी त्यांची समजूत झाली.

फादर झोसिमा यांनी केलेल्या चमत्काराची बातमी पाहुण्या भिक्षूंच्या कानावर आली तेव्हा त्याला आदल्या संध्याकाळचा हा प्रसंग आठवला. फादर झोसिमांविषयी तयार झालेला त्याचा पूर्वग्रह ढळू लागला आणि तो संभ्रमात पडला. फादर फेरापॉत यांच्या भेटीतून झोसिमांबद्दल साशंक झालेले त्याचे मन आणि त्याच्यासमोरच झोसिमा यांनी वर्तवलेली अचूक भविष्यवाणी—या दोन्ही गोष्टी परस्परविरोधी होत्या.

अल्योशा त्या ओबडोस्कीहून आलेल्या भिक्षूला सतत इकडून तिकडे फिरताना, चौकशी करताना पाहत होता. पाहुणा भिक्षू फादर झोसिमांच्या कुटीबाहेर जमलेल्या भिक्षूंच्या चर्चा ऐकत होता आणि इतरांना प्रश्न विचारत होता. मात्र त्यावेळी अल्योशाने त्याच्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही; पण नंतर एकदमच त्याला ती आठवण झाली.

सर्व विधी संपले आणि थकलेले फादर झोसिमा झोपायला गेले. डोळे बंद करताच त्यांना अल्योशाची आठवण आली आणि त्यांनी त्याला बोलावणे पाठवले. अल्योशा लगेच धावला. कोठडीत फादर पायसी, फादर योसेफ आणि पोर्फिरी

यांच्याशिवाय दुसरे कोणीही नव्हते. झोसिमा थकून डोळे मिटून होते; अल्योशाची चाहूल लागताच त्यांनी डोळे उघडले आणि काळजीने विचारले, “मुला, तुझे कुटुंबीय तुझी वाट पाहात आहेत का?”

अल्योशा संकोचला आणि तसे काही तातडीचे काम नाही असे म्हणाला.

“का बरे? त्यांना तुझी गरज नाही का? तू काल कोणाला तरी आज त्यांना भेटण्याचे वचन दिले होतेस ना?”

“होय, मी तसे वचन दिले होते—माझ्या वडिलांना, माझ्या भावांना— इतरांनाही.”

“मग तुला जायलाच हवे. दुःख करू नकोस. तुझ्याशी शेवटचे बोलल्याशिवाय मी मरणार नाही, याची खात्री बाळग. माझ्या मुला, मी तुला सर्व गोष्टींचा खुलासा करेन—तीच तुला माझ्याकडून शेवटची भेट असेल. प्रिय मुला, तू माझ्यावर प्रेम करतोस, तरीही तुला आता तुझे वचन पाळायला जावे लागेल.”

अल्योशासाठी त्यांचा शब्द मोडणे अशक्य होते. त्याने लगेच आज्ञा पाळली. पण ‘पृथ्वीवरील माझे शेवटचे शब्द एकावेत—ती तुला मिळालेली शेवटची भेट असेल,’ या त्यांच्या वाक्याने तो अंतर्बाह्य थरारून गेला.

लवकरात लवकर काम आटोपून परत यावे म्हणून तो घाईघाईने बाहेर पडत होता, तेव्हा फादर पायसी त्याला म्हणाले, “मुला, एक गोष्ट कायम लक्षात ठेव. विशेषतः गेल्या शतकात विज्ञानाने आणि विद्वानांनी धर्मग्रंथांतील दैवी बाबींचे विश्लेषण करून प्राचीन काळातील पवित्र गोष्टींपैकी काहीही शिल्लक ठेवले नाही. त्यांनी एकेक भाग वेगळा करून त्याचे पृथक्करण केले; मात्र समग्र सत्याचे आकलन

करण्याचा प्रयत्न केला नाही. म्हणूनच अशा विश्लेषणाने समजून न येणारी गूढ आध्यात्मिक सत्ये अजूनही विज्ञानाच्या कक्षेबाहेर आहेत.

ख्रिस्ती धर्माचे तत्त्वज्ञान ज्यांनी नाकारले आहे, त्यांच्याही अंतर्मनात अजूनही ख्रिस्ती आदर्श जिवंत आहेत. ख्रिस्ताने घालून दिलेल्या मानवतेच्या आणि सद्वर्तनाच्या उच्च आदर्शापर्यंत आजवर दुसरे कोणी पोहोचू शकले नाही. जेव्हा प्रयत्न झाला, तेव्हा त्याचा विचित्र परिणाम झाला.

मुला, आज तुझ्या गुरुंनी तुला या मठाबाहेरच्या जगात जाण्यास सांगितले आहे. या महान दिवसाचे स्मरण ठेवून एक गोष्ट विशेष लक्षात ठेव—तू तरुण आहेस; जगात प्रचंड प्रलोभने आहेत, आणि त्यांच्याशी यशस्वी सामना करणे तुझ्या शक्तीपलीकडे जाऊ शकते. म्हणून मी तुला मार्गदर्शनासाठी माझ्या हृदयातून सांगतो—माझे शब्द विसरू नकोस. सांभाळून रहा, माझ्या बाळा. आता निघ.” फादर पायसींनी त्याला आशीर्वाद दिला.

मठातून बाहेर पडताना अल्योशाला जाणवले की फादर पायसींच्या रूपाने त्याला अचानक एक नवीन मित्र आणि प्रेमळ शिक्षक लाभला आहे.

फादर झोसिमांनी त्यांच्या मृत्यूसमयी अल्योशाला फादर पायसींच्या हाती सोपवले होते. अल्योशाला क्षणभर असे वाटले की आजवर कठोरपणे वागणारे फादर पायसी आज फादर झोसिमांप्रमाणे प्रेमळपणे बोलत होते—जणू काहीतरी दैवी संक्रमण घडले होते. नुकतेच त्याने ऐकलेले तात्विक विचार फादर पायसींच्या हृदयातील मायेची साक्ष देत होते—आपल्या प्रिय शिष्याला प्रलोभनांविरुद्ध लढण्यासाठी आणि त्याच्या आत्म्याचे संरक्षण करण्यासाठी ते कटीबद्ध होते.

प्रकरण 2: वडिलांच्या घरी

सर्वप्रथम, अल्योशा त्याच्या वडिलांच्या घरी निघाला. वाटेत त्याच्या लक्षात आले की त्याच्या वडिलांनी त्याला इव्हान नसताना घरी येण्यास सांगितले होते. यामागे काही विशेष कारण असावे की दारूच्या नशेतील ते बोलणे होते, हे त्याला समजले नाही. माफांने दार उघडले तेव्हा ग्रिगोरी आजारी असल्याचे आणि इव्हान बाहेर गेल्याची बातमी तिने सांगितली. त्याने तिला आपल्या वडिलांबद्दल विचारले असता, ते उठून कॉफी घेत असल्याचे तिने काहीशा तुटकपणे सांगितले.

अल्योशा आत गेला. फ्युडोर अंगात ओव्हरकोट घालून टेबलावर एकटाच बसला होता. स्मेर्द्याकोव्हही बाजारात गेल्याने घरी दुसरे कोणीच नव्हते. काल घडलेल्या भयंकर प्रकाराकडे दुर्लक्ष करून तो बेफिकीरपणे मजा करत असावा असे वाटत होते; पण त्याने चेहऱ्यावर आणलेले उसने अवसान स्पष्ट दिसत होते. त्याच्या थकलेल्या चेहऱ्यावर अशक्तपणा दिसत होता. रात्री कपाळावर बांधलेली पट्टी लालसर-जांभळी झाली होती—खूप रक्तस्राव झाला असावा. त्याचे नाक सुजलेले होते आणि चेहऱ्यावरही दिमित्रीच्या लाथाबुक्क्यांचे वण दिसत होते. त्याच्या त्रासिक चेहऱ्यावर द्वेष उफाळून वर आलेला दिसत होता. त्याने अल्योशाकडे रागाने पाहिले आणि चिडून म्हणाला, “कॉफी थंड आहे. मी काही कुणाला बोलावले, इथे खाण्यापिण्यासाठी आमंत्रण दिलेले नव्हते. तू का आलास?”

“तुम्ही कसे आहात हे जाणून घेण्यासाठी,” अल्योशा म्हणाला.

“तसे मी काल बोललो होतो, पण तुला करून त्रास घेण्याची गरज नव्हती. तरीही तू आज येशील असे वाटत होते,” असे म्हणत त्याने स्वतःला आरशात न्याहाळले आणि डोक्याला बांधलेला रुमाल नीट केला. सकाळपासून आरशात डोकावायची ही त्याची जवळजवळ चाळीसावी खेप असावी.

“बरे, मठात काय चालले आहे? तुझे फादर झोसिमा कसे आहेत?”

“त्यांची तब्येत खूपच वाईट आहे. बहुधा उद्याचा दिवस पाहणार नाहीत असे वाटते,” अल्योशाने उत्तर दिले; पण त्याच्या वडिलांचे त्याकडे लक्ष नव्हते. त्यांनी विचारलेला प्रश्न बहुधा विसरून गेले असावेत.

“इव्हान बाहेर गेला आहे. मित्याचा झालेला साखरपुडा मोडण्यासाठीच तो इथे राहतो आहे,” फ्युडोरच्या चेहऱ्यावर उघड उघड द्वेष दिसत होता.

“त्याने असे तुम्हाला नक्कीच सांगितले नसणार. ही तुमची कल्पना आहे,” अल्योशा म्हणाला.

“त्याने मला तीन आठवड्यांपूर्वी हे सांगितले होते; पण तुझा माझ्या बोलण्यावर विश्वास बसणार नाही. तो माझा जीव घेण्यासाठी इथे आला असावा. इथे येण्यामागे नक्कीच त्याच्या मनात काहीतरी काळेबेरे आहे,” फ्युडोरने आपल्या मनातील मळमळ बोलून दाखवली.

“तुम्हाला नेमके काय म्हणायचे आहे? तुम्ही असे का बोलत आहात?” अल्योशाने अस्वस्थ होऊन विचारले.

“इव्हान माइयाकडे पैसे मागत नाही, आणि त्याने मागितले तरी मी एक छदामसुद्धा त्याला देणार नाही. मला स्वतःसाठी पैसे हवे आहेत. मला अजूनही खूप वर्षे जगायचे आहे. जितकी जास्त वर्षे मी जगेन तितके जास्त पैसे मला लागणार आहेत, कारण आजवर जसे मी रंगेल आणि छंदीफंदी आयुष्य जगत आलो, तसेच मी शेवटपर्यंत जगणार आहे. माझा सर्व आनंद त्यामध्ये आहे. तू साधा भोळा आहेस. तुला या गोष्टी समजणार नाहीत. तुला माहिती नाही की सर्व पुरुष असेच असतात; पण ते जगापासून लपूनछपून स्वैराचार करतात. मी तसा नाही—मी सर्व गोष्टी उघड उघड करतो, काही लपवत नाही. जसजसे माझे वय वाढेल तसतशा या छिनाल पोरीसोरी माइयाकडे स्वतःहून येणार नाहीत. मला त्यांना जास्त पैशांची लालूच दाखवून बोलवावे लागेल. त्यासाठी मला पैसा कमी पडून अजिबात चालणार नाही.

तुमचा स्वर्ग जर खरोखरच अस्तित्वात असला तरी त्याच्या प्राप्तीची मी अजिबात आशा करत नाही. आमच्यासारख्या ‘सज्जनां’ना तो राहण्यायोग्य नाही. मला पुण्यसंचय करण्यापेक्षा पापांची फळे चाखण्यात गोडी वाटते. माझा असा विश्वास आहे की मृत्यू म्हणजे कधीही जाग न येणारी निद्रा एवढाच आहे—बाकी सर्व कल्पनाविलास! पण तुला वाटले तर तू माइया आत्म्यासाठी प्रार्थना करू शकतोस; आणि नाही केली तरी माझी काही अपेक्षा नाही. हेच माइया जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. काल आम्ही सर्वांनी दारू घेतली होती, तरी इव्हान बरे बोलत होता; पण तो एखाद्या गिरेबाज कोंबड्यासारखा घमेंडखोर आहे. स्वतःला फार शहाणा समजतो, पण म्हणावे तेवढे ज्ञान त्याच्याकडे नाही. म्हणून जेव्हा बोलण्याची वेळ येते तेव्हा हसून वेळ मारून नेतो.”

अल्योशा त्याचे बोलणे शांतपणे ऐकत होता.

“तुझा भाऊ इव्हान एक नंबरचा बदमाश आहे. मला ग्रुशेंका मिळू नये म्हणून तो मित्याला भरीस घालत आहे, म्हणजे त्याचा ठरलेला साखरपुडा मोडेल आणि हा स्वतः मित्याच्या सुंदर, श्रीमंत वाग्दत्त वधूशी लग्न करण्यास मोकळा होईल. मी मनात आणले तर आता देखील ग्रुशेंकाशी लग्न करू शकतो, हे अजून त्याला माहिती नाही.”

"तुमची तब्येत अजून बरी नाही; तुम्ही विश्रांती का घेत नाही?" अल्योशाने त्याला समजावण्याचा प्रयत्न केला.

"हे तू म्हणतोयस म्हणून मी तुझ्यावर रागावत नाही; पण इव्हान म्हणाला असता तर मात्र मी चिडलो असतो, कारण तो मानभावीपणा करतो. मला फक्त तुझ्यासोबतच चांगले क्षण मिळतात. तुला माहिती आहे की मी अतिशय वाईट स्वभावाचा माणूस आहे."

"तुमचा स्वभाव वाईट नाही, पण तऱ्हेवाईक नक्कीच आहे," अल्योशा हसत म्हणाला.

"ऐक, मी कालच्या मारहाणीच्या प्रकाराबद्दल अगदी साक्षीपुराव्यांसहित मित्याची तक्रार करून त्याला कायमची अदल घडवू शकतो. त्याला संपूर्ण उध्वस्त करून तुरुंगाची हवा खायला पाठवू शकतो."

"म्हणजे मग तुम्ही कारवाई करणार आहात?" अल्योशाने विचारले.

"तसे करण्यापासून मला इव्हानने परावृत्त केले आहे. पण मला इव्हानच्या सांगण्यापेक्षा अजून एक महत्त्वाची गोष्ट आहे," फ्युडोर हळू आवाजात कुजबुजत म्हणाला.

"जर मी त्याला तुरुंगात पाठवले तर, ग्रुशोकाला समजल्यावर ती धावत त्याला भेटायला जाईल; पण जर तिला कळाले की त्याने माझ्यासारख्या दुबळ्या म्हाताऱ्यावर जीवघेणा हल्ला केला आहे, तर ती त्याला सोडून देऊ शकते आणि माझ्याकडे येऊ शकते. तिची वागायची पद्धत मी चांगलीच ओळखतो, म्हणून मी थोडी वाट पाहायचे ठरवले आहे.

माझ्या मुला, तू थोडीशी ब्रँडी घेतोस काय? थोडी कोल्ड कॉफी घे, आणि मी त्यात पाव ग्लास ब्रँडी ओतेन; ती खूप स्वादिष्ट लागेल."

"नाही, धन्यवाद. मी तो फ्रेंच रोल माझ्यासोबत घेऊन जाईन," अल्योशा म्हणाला, आणि अर्ध्या पैशाचा फ्रेंच रोल घेऊन त्याने तो अंगरख्याच्या खिशात ठेवला.

"आणि तुम्ही सुद्धा ब्रँडी घेतली नाही तर चांगले होईल," त्याने फ्युडोरला सुचवले.

"तू म्हणतोस ते अगदी बरोबर आहे; ब्रँडी मला शांत करण्याऐवजी त्रास देते. म्हणून मी पण फक्त एक अगदी छोटासा ग्लास घेईन."

त्याने कपाट उघडले, एका ग्लासमध्ये ब्रँडी ओतली आणि पिऊन झाल्यावर कपाटाला कुलूप लावले आणि चावी परत खिशात ठेवली.

"एवढे पुरे झाले. एक ग्लासाने मी काही मरत नाही."

"तुम्ही तर आता चांगले विनोद करायला लागलात," अल्योशा हसत म्हणाला.

"अरे, मी नशेत नसतानाही तुझ्यावर प्रेम करतो; पण तो इव्हान बदमाश आहे. तो माझ्यावर पाळत ठेवून आहे. तो परगावी जाण्यास तयार नाही, कारण ग्रुशेंका इथे आली तर मी तिला किती पैसे देतो यावर त्याला नजर ठेवायची आहे. खरे तर तो माझा मुलगा आहे, असला तरी आमच्या घरात अजिबात शोभणारा नाही—अगदी थंड, पुस्तकी पंडित आणि परक्यासारखा आहे. त्याला वाटत असेल की मी त्याला मृत्युपत्रात काहीतरी देईन; पण तुला सांगतो, मी मृत्युपत्रच करणार नाही. आणि तुमच्या लाडक्या मित्याला तर मी एखाद्या किड्यासारखे चप्पलने चिरडून टाकीन. असे कितीतरी रातकिडे मी संध्याकाळी चप्पलने चिरडत असतो.

तू मित्यावर प्रेम करतोस, हे मला माहित आहे; पण इव्हान त्याच्यावर प्रेम करणे शक्य नाही, कारण तो कुणावर प्रेम करूच शकत नाही. माझ्या मुला, तो सावरीच्या कापसासारखा आहे—वारा आला की कापसाच्या म्हातारीसारखा उडून जाणारा! परत एकदा सांगतो, तो तुझ्यासारखा तर मुळीच नाही. काल मी तुला आज मला भेट म्हणून सांगितले तेव्हा माझ्या डोक्यात एक कल्पना होती. मला तुझ्याकडून जाणून घ्यायचे होते की जर मित्याला हजार-दोन हजार रुबल दिले तर तो ग्रुशेंकाचा नाद सोडून इथून पाचएक वर्षे तोंड काळे करून जाऊ शकेल काय? किंवा त्यापेक्षा जास्त दिल्यास चांगली तीस-पस्तीस वर्षे किंवा कायमचा ग्रुशेंकाला सोडून देण्यास तयार होईल काय?"

"मी त्याला विचारून बघतो. जर तुम्ही त्याला तीन हजार दिले तर कदाचित तो—" अल्योशा पुढे बोलणार, तोच फ्युडोरने त्याला थांबवले आणि म्हणाला,

"त्याला काही विचारायची गरज नाही. मी माझा विचार बदलला आहे. मी त्याला काहीही देणार नाही, एक पैसा सुद्धा नाही. मला माझे पैसे स्वतः हवे आहेत.

तू काही विचारू नकोस, नाहीतर उगाच आशा करायला लागेल. त्याने त्याच्या त्या कॅटरिनाला इतके दिवस माझ्यापासून लपवून ठेवले होते... तिच्याबरोबर लग्न करणार आहे की नाही? मला वाटते, तू तिला काल भेटायला जाणार होतास."

"होय; पण काही झाले तरी ती मित्याशी ठरलेले लग्न मोडायला तयार नाही," अल्योशाने सांगितले.

"पाहिलेस? या सुंदर तरुणी अशा नीच, बदमाश तरुणांवर कशा भाळतात! बिचाऱ्या त्यांच्या तरुणपणाला भुलतात. मी जर आता त्यांच्यासारखा तरणाबांड जवान असतो, तर मीही असेच तरुणींचे मन जिंकून घेतले असते. पण त्याला एक गोष्ट पक्की ध्यानात ठेवायला सांग—काहीही झाले तरी त्याला ग्रुशेंका कधीच मिळणार नाही! मी त्याला चिरडून टाकेन!"

शेवटच्या शब्दांबरोबर त्याचा राग पुन्हा भडकला.

"तू जाऊ शकतोस. आज इथे तुझे काही काम नाही," तो कठोरपणे म्हणाला.

अल्योशा त्याला निरोप देण्यासाठी जवळ गेला आणि त्याच्या खांद्यावर चुंबन घेतले.

"ते कशासाठी?" फ्युडोर थोडा आश्चर्यचकित झाला. "आपण पुन्हा भेटू असे तुला वाटत नाही काय?"

"असे अजिबात नाही; मला तसे काहीच म्हणायचे नव्हते."

"माझ्या म्हणण्याचा पण तसा अर्थ नव्हता," फ्युडोर त्याच्याकडे पाहत म्हणाला.

"ऐक! ऐक! परत लवकर ये. मी तुझ्यासाठी उत्तम फिश सूप तयार करून घेईन. आजच्यासारखा तसाच सोडणार नाही. नक्की ये! उद्या ये! ऐकले का—उद्या ये!" आणि अल्योशा दाराबाहेर पडताच, त्याने पुन्हा कपाटातून आणखी ब्रँडी ग्लासमध्ये ओतून घेतली.

"मी आणखी काही घेणार नाही!" असे बडबडत त्याने पुन्हा कपाटाला कुलूप लावले आणि चावी खिशात ठेवली. मग तो आपल्या बेडरूममध्ये गेला आणि काही मिनिटांत झोपी गेला.

प्रकरण 3: शाळकरी मुले

‘बरे झाले, त्यांनी मला ग्रुशेंकाबद्दल काही विचारले नाही, नाहीतर पंचाईत झाली असती आणि मला कॅटरिनाच्या घरी झालेल्या ग्रुशेंकाच्या भेटीचा वृत्तांत त्यांना सांगावा लागला असता,’ घरातून बाहेर पडताना अल्योशा विचार करत होता.

तिथून त्याचा मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या घरी जाण्याचा विचार होता. काल विलोच्या वृक्षाखाली झालेली दिमित्रीची भेट आणि आज वडिलांशी झालेल्या बोलण्यातून दोघेही आता अगदी इरेला पेटल्याचे दिसत होते; दोघांचीही मने कठोर झाली होती, ही गोष्ट अल्योश्यासाठी खूप वेदनादायक होती.

"वडिलांच्या मनात द्वेष आणि राग खदखदत आहे. निश्चितच त्यांनी पुढील योजना आखल्या असणार. पण दिमित्री पुढे काय करेल? कालच्या त्याच्या बोलण्यातून तो काहीतरी साहसी पाऊल उचलण्याची शक्यता वाटत होती. म्हणून, काही झाले तरी त्याचा आज शोध घेतला पाहिजे आणि काही मार्ग सापडतो काय हे पाहिले पाहिजे," अल्योशाने मनाशी पक्के केले.

तेवढ्यात त्याला शाळकरी मुलांचा एक घोळका दिसला. साधारण ती नऊ ते बारा वर्षांची मुले होती. शाळेतून घरी निघालेली दिसत होती. खांद्यावर स्कूल

बॅग, अंगावर ओव्हरकोट, जॅकेट, पायात बूट — असा त्यांचा एकंदरीत पेहराव होता. आपापसात त्यांची काहीतरी बोलाचाली सुरू होती.

अल्योश्याला मॉस्कोमध्ये असतानापासून लहान मुलांकडे विशेष ओढा होता. मुलांशी तो अगदी खेळीमेळीने वागत असे. आता स्वतः चिंताग्रस्त असला तरी त्या मुलांना भेटायला तो उत्सुकतेने पुढे झाला. त्याने त्यांच्या उत्साहित गुलाबी चेहऱ्यांकडे पाहिले आणि लगेच लक्षात आले की सर्व मुलांच्या हातात दगड होते.

साधारण पन्नास पावलांच्या अंतरावर, एका कुंपणाजवळ आणखी एक शाळकरी मुलगा उभा होता. त्याच्या बाजूला एक बॅग होती. तो साधारण दहा वर्षांचा दिसत होता; बारीक चणीचा, रंग फिकट गुलाबी, काळे डोळे आणि प्रचंड संतापलेला. त्या मुलाचे संपूर्ण लक्ष घोळक्यातील मुलांकडे होते. ती त्याच्या शाळेतील मुलेच दिसत होती. बहुधा त्याचे भांडण झाले असून आता मारामारीवर वेळ येऊन ठेपली असावी.

अल्योशा पुढे सरसावला आणि घोळक्यातील मुलांशी मित्रत्वाने बोलू लागला. त्याक्षणी दूर उभ्या असलेल्या मुलाने फेकलेला दगड एका मुलाला जोरात येऊन लागला. सर्वच मुले चिडली, आणि ज्या मुलाला दगड लागला त्याने लगेच प्रतिहल्ला केला; पण त्याचा नेम चुकला आणि दगड बाजूला पडला. दुसऱ्या बाजूला असलेल्या मुलाने कोटाच्या खिशात दगड भरलेले दिसत होते. त्याने समोरच्या गटावर दुसरा दगड फेकला; यावेळी तो थेट अल्योशाच्या खांद्यावर येऊन आदळला.

"त्याला तुमच्यावरच निशाणा साधायचा होता! तुम्ही करामाझोव्ह आहात, नाही का? करामाझोव्ह!" सर्व मुले हसू लागली.

"चला, आपण सगळ्यांनी एकाच वेळी त्याच्यावर दगड फेकूया!" आणि लगेच सहा दगड त्या मुलाच्या दिशेने उडाले. एक दगड त्याच्या डोक्यावर आदळला आणि तो खाली पडला; पण लगेच उठून पुन्हा जोरदार दगडफेक करू लागला. दोन्ही बाजूंनी सतत दगडफेक सुरू राहिली. घोळक्यातील मुलांचे खिसेही दगडांनी भरलेले होते.

"तुम्हाला काय झाले आहे? एका लहान मुलाला सहाजण मिळून दगड मारत आहात — हे अतिशय चुकीचे आहे!" अल्योशा रागाने म्हणाला. त्यातील तीन-चार जणांनी क्षणभर दगडफेक थांबवली.

"त्याने आधी सुरुवात केली! तो रानटी आहे. त्याने वर्गात एका मुलावर छोट्या चाकूने वार केला, त्यातून रक्तही आले होते. त्याला अशीच शिक्षा झाली पाहिजे," दुसरा मुलगा म्हणाला.

"पण कशासाठी? मला वाटते तुम्हीच त्याला चिडवले असणार."

"आता बघा, त्याने पुन्हा तुमच्या पाठीत दगड मारला! तो तुम्हाला ओळखतो. आता तो फक्त तुमच्यावरच दगड फेकत आहे; आमच्यावर नाही. आता त्याला आम्ही सोडणार नाही!"

आणि पुन्हा तुफान दगडफेक सुरू झाली. पलीकडे उभ्या असलेल्या मुलाच्या छातीवर एक दगड लागला; तो जोरात ओरडला आणि रडत-रडत पळू लागला. सर्व मुले त्याला चिडवू लागली: "थांब थांब थांब, दाढी-मिशा लांब!

नाक गेले फुटून, केसांचा पुंजका गेला उडून!"

"तुम्ही पण त्याच दिशेने निघाला आहात काय? ते बघा, तो तुमचीच वाट पाहतो आहे," त्यांच्यापैकी एक मुलगा अल्योशाला म्हणाला.

"त्याला विचारा, 'केसांचा पुंजका' म्हणजे काय?" बाकीची मुले हसू लागली.

"त्याच्या फार जवळ जाऊ नका; तो भलताच धोकादायक मुलगा आहे," एका मुलाने अल्योश्याला सावध केले.

"तुम्ही त्याला दाढीवरून चिडवता आहात, हे मला आता समजले. तुम्ही त्याला असा त्रास का देता — हे मी शोधून काढेन," अल्योशा म्हणाला.

"कारण शोधा! नक्की शोधा!" असे म्हणत मुले हसत-हसत निघून गेली.

अल्योशा पुढे निघाला. "सावध रहा! तो मोठा बिलंदर आहे. एका मिनिटात तो तुमच्यावरही चाकूने हल्ला करील," मुलांनी पुन्हा सावध केले.

अल्योशा त्या मुलाच्या दिशेने निघाला. तो मुलगा न घाबरता वाट पाहत उभा होता. अल्योशा जवळ गेल्यावर— साधारण नऊ वर्षांचा, अशक्त मुलगा त्याच्याकडे खुनशी नजरेने पाहात असल्याचे दिसले. त्याने जुना ओव्हरकोट घातला होता; त्याच्या खिशात दगड भरलेले होते.

अल्योशाला पाहिल्यावर तो कदाचित शांत झाला असावा, कारण अल्योशा त्याच्यावर हल्ला करणार नाही याची त्याला खात्री वाटली असावी.

"मी एकटा त्या सहाजणांना चांगलाच धडा शिकवेन," त्याचे डोळे त्वेषाने चमकत होते.

"मला वाटते तुला तो दगड खूप जोरात लागला, नाही का?" अल्योशाने चौकशी केली.

"मी पण बरोबर नेम धरून दगड फेकले," तो म्हणाला.

"ते म्हणत होते की तू मला ओळखतोस आणि तू मुद्दाम माझ्यावर दगड फेकलास. मी तुला ओळखत नाही, पण तू मला ओळखतोस काय?" अल्योशा म्हणाला.

"मला एकटे सोड!" तो मुलगा जोराने ओरडला; पण जागचा हलला नाही. त्याचे डोळे पुन्हा सूडाने पेटले.

"ठीक आहे, मी निघतो. ती मुले तुला चिडवत होती, मला कारण विचारायचे होते. तुला आवडत नसेल तर मी विचारणार नाही," असे म्हणून अल्योशा पुढे निघाला.

"ए! रेशमी कपड्यातल्या संन्याशा! इथून लवकर पळ काढ!" तो जोरात ओरडला आणि उद्धटपणे अल्योशाच्या मागे गेला. त्याला वाटले, अल्योशा प्रत्युत्तर म्हणून काहीतरी करेल; पण अल्योशाने फक्त मागे वळून त्याच्याकडे पाहिले आणि शांतपणे पुढे चालत राहिला. तो तीनच पावले पुढे गेला असेल, तोवर त्या मुलाच्या खिशातील सर्वात मोठ्या दगडाने त्याच्या पाठीवर जोराचा प्रहार केला.

"म्हणजे तू पाठीमागूनही हल्ला करतोस! ती मुले बरोबर बोलत होती. असे वागायला तुला काहीच कसे वाटत नाही? मी तुझे काय वार्डेट केले आहे?" अल्योशा मागे वळून म्हणाला.

यावेळी त्या मुलाने क्रूरपणे त्याच्या तोंडावर दगड फेकला. अल्योशाने चुकवण्याचा प्रयत्न केला, तरी तो दगड त्याच्या कोपराला लागला. तो मुलगा शांतपणे वाट पाहत उभा राहिला; त्याला खात्री होती की आता अल्योशा त्याच्यावर हल्ला करेल. पण आताही तो हात उचलत नाही हे पाहून तो एकदम बिथरला. तो अल्योशाच्या अंगावर झेपावला आणि काही कळण्याआधी त्याचा डावा हात

आपल्या दोन्ही हातांनी घट्ट पकडून, मधल्या बोटाला करकचून चावा घेतला. दात खोलवर रुतले होते—अगदी हाडापर्यंत पोचल्यासारखे वाटत होते आणि रक्त वाहू लागले. अलोश्या जोराने कळवळला आणि त्याने त्या मुलाला झटकन दूर केले.

अल्योशाने त्याचा रुमाल काढला आणि त्याच्या जखमी हाताला घट्ट बांधला. तो त्यावर पट्टी बांधत होता तोपर्यंत तो मुलगा वाट पाहत उभा राहिला. शेवटी अल्योशाने शांतपणे त्याच्याकडे पाहिले.

"तू मला किती जोरात चावला आहेस हे तू पाहिले आहेस, आता मला सांग, मी तुझे काय वाईट केले आहे?"

तो मुलगा आश्चर्याने पाहत राहिला.

"जरी मी तुला ओळखत नाही, मी आज प्रथमच तुला पाहिले आहे, पण मला वाटते की मी तुझे काहीतरी वाईट केले असावे- त्या शिवाय तू मला असे विनाकारण दुखावले नसतेस. मी तुझे कसे वाईट केले आहे? ते मला सांग," अलोश्या अतिशय प्रामाणिकपणे म्हणाला.

उत्तर देण्याऐवजी, तो मुलगा मोठ्याने रडत रडत पळून गेला. अल्योशा त्याच्या मागे हळू हळू चालत राहिला आणि बराच वेळ त्याला तो मुलगा दूरवर जाताना दिसला, तो नेहमीसारखाच दौडत नव्हता, नक्कीच तो रडत रडत पळत असावा.

अलोश्याने वेळ मिळताच त्याला शोधण्याचा आणि हे रहस्य उलगडण्याचा मनाशी पक्का निर्णय केला. मात्र सध्यातरी त्याच्याकडे तेव्हा वेळ नव्हता.

प्रकरण 4: मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या घरी

अल्योशा मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या घरी येऊन पोहोचला. त्यांचे दुमजली घर हे शहरातील सुंदर घरांपैकी एक होते. मात्र त्या तिथे फारशा राहत नसत. बहुतेक वेळा त्या त्यांच्या वतनवाडीत किंवा मॉस्कोमधील त्यांच्या प्रासादात राहत. आमच्या गावात या घराखेरीज त्यांची अजून मोठी वडिलोपार्जित इस्टेट होती.

अल्योशा आल्याची बातमी कळताच मॅडम होह्लाकोव्ह धावतच हॉलमध्ये आल्या आणि त्यांनी पाठवलेले—झोसिमांची भविष्यवाणी खरी ठरल्याचे सांगणारे पत्र—चर्चच्या प्रमुखांना व इतर भिक्षूंना दाखवले काय, याची त्या उत्कंठेने चौकशी करू लागल्या. अल्योशाने त्यांना सगळी परिस्थिती सांगितली आणि झोसिमांच्या अत्यंत खालावलेल्या तब्येतीची माहिती दिली. कदाचित आजच ते हे जग सोडून जातील, अशी शक्यता त्याने व्यक्त केली. ही बातमी मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या कानावर आधीच आली होती आणि अशा वेळी त्यांची भेट घेता येणार नाही यामुळे त्या व्यथित होत्या. अल्योशाला भेटताच त्यांचे अंतःकरण भरून आले.

त्यांनी अल्योशाला कळवले की कॅटरिना त्यांच्याकडे आली आहे. काल रात्रीच कॅटरिनाने अल्योशाला 'उद्या भेटायला ये' असे सांगितले होते; त्यामुळे अनपेक्षितपणे इथेच तिची भेट होणार हे पाहून अल्योशालाही बरे वाटले. मॅडम होह्लाकोव्ह यांना कॅटरिनाच्या घरी घडलेल्या घटनांची संपूर्ण माहिती होती आणि त्या दिमित्रीच्या कालच्या वर्तनाने फार संतापल्या होत्या. त्या म्हणाल्या, "इव्हान

आता कॅटरिनाला भेटायला आला आहे. त्यांची ओळख चांगली आहे आणि त्यांचे एकमेकांशी चांगले पटते. पण सध्या त्यांची गंभीर चर्चा सुरू आहे आणि त्यांच्या नात्यात तणाव निर्माण झाला आहे."

आणखी एक गोष्ट त्यांना बेचैन करत होती—त्यांची मुलगी लिस. अल्योशा आल्याचे समजताच ती विशेषतः उत्तेजित आणि अस्वस्थ झाली असल्याचे त्यांनी सांगितले.

"मम्मा, माझ्यापेक्षा तूच जास्त अस्वस्थ झाली आहेस," दाराच्या फटीतून डोकावत हसत लिस म्हणाली.

"यात आश्चर्य काय? रात्रभर तुला ताप होता, तू कणहत होतीस; पण मला सकाळी डॉ. हर्झेनस्ट्यूब येईपर्यंत वाट पाहावी लागली. आणि अल्योशा आल्याचे कळताच, इकडे येण्यासाठी तू हट्ट धरलास," मॅडम काळजीने म्हणाल्या.

"अजिबात तसे काही नाही. मला फक्त व्हिलचेअरवर बसून इथे यायचे नव्हते, म्हणून!" लिसने उत्तर दिले.

"कालची रात्र मी किती चिंतेत काढली ते तुला कळणार नाही. तापात तू किती काही बडबडत होतीस! त्यात झोसिमांची काळजी, त्यांची खरी ठरलेली भविष्यवाणी, कॅटरिना आणि इव्हानचे गंभीर संभाषण... या सगळ्याने माझी अवस्थाच झाली आहे. पण अल्योशा, मला सांग—फादर झोसिमा उद्यापर्यंत तरी जगतील का? अरे देवा! मी कसले विचार करते आहे!" त्या म्हणाल्या.

तेवढ्यात अल्योशाने त्यांना मध्येच थांबवत सांगितले, "कृपया मला एक स्वच्छ कापड घाल का? माझ्या बोटाला जखम झाली आहे. खूप रक्त गेले आहे आणि ठणका लागला आहे."

अल्योशाने चावलेल्या बोटार बांधलेला रुमाल सोडला—तो संपूर्ण रक्ताने माखलेला होता.

मॅडम होह्लाकोव्हनी डोळे मिटले आणि घाबरलेल्या आवाजात म्हणाल्या, "अरे देवा! किती मोठी जखम आहे! हे खूप भयानक आहे!"

दाराच्या फटीतून पाहत असलेली लिस दार उघडून आत आली.

"अगोदर इकडे या! इतका वेळ फक्त बोलत बसलात? मम्मा, आता काही बोलू नकोस—अगोदर थंड पाण्यात बोट ठेवायला पाहिजे. अजून रक्त थांबलेले नाही!"

"आपण डॉ. हर्झेनस्ट्यूबना बोलावून घ्यावे का?" मॅडम विचारू लागल्या.

"मम्मा, अजिबात वेळ घालवू नकोस—युलियाला लगेच पाणी आणायला सांग."

युलिया पाणी घेऊन धावत आली आणि अल्योशाने त्यात बोट ठेवले.

"मम्मा, तुझ्या खोलीतील कपाटात आयोडीन, मलम आणि ड्रेसिंगचे सामान आहे—ते लगेच आणशील का?" लिस म्हणाली.

"लिस, असा गोंधळ नको! बघ, अल्योशा सगळे शांतपणे सहन करतो आहे आणि तू मात्र आरडाओरडा करते आहेस. मी आत्ताच औषध आणते. पण अलेक्सी, तुला एवढी जखम कशी झाली?" असे म्हणत मॅडम खोलीबाहेर गेल्या.

लिस याच संधीची वाट पाहत होती. ती अल्योशाला म्हणाली, "हे नेमके कुठे आणि कशामुळे झाले ते पटकन सांग. कारण त्यानंतर मला तुला अजून एका अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टीबद्दल बोलायचे आहे!"

अल्योशाने घडलेला प्रकार सांगितला.

“पण अनोळखी मुलांच्या भानगडीत तुम्हाला नाक खुपसण्याचे काय कारण होते?” लिस त्याच्यावर चिडून म्हणाली.

तिने युलीयाला तळघरातून थोडा बर्फ आणि पाण्याचे दुसरे भांडे आणायला बाहेर पाठवले आणि आई खोलीत येण्यापूर्वी घाईघाईने अल्योशाकडे आदल्या दिवशी पाठवलेले पत्र परत द्यायला सांगितले. प्रथम त्याने पत्र मिळाल्याचा इन्कार केला; पण नंतर आपण पत्र सोबत आणले नसल्याचे सांगितले. त्याच्या या बोलण्याने ती त्याच्यावर भलतीच संतापली आणि दुसऱ्या दिवशी ते पत्र परत आणून द्यावे, अशी तिने आज्ञा फर्मावली.

अल्योशाने, फादर झोसिमांची प्रकृती अतिशय खालावली असल्याने पुढचे चार-पाच दिवस आपण मठ सोडून बाहेर पडणार नसल्याचे स्पष्ट केले. लिसने त्याला विचारले की तो पत्र वाचून तिच्या वेडेपणावर नक्कीच हसला असणार. अल्योशाने आपण अजिबात हसलो नसल्याचे आणि तिने सांगितलेल्या सर्व गोष्टींवर विश्वास ठेवला असल्याचे सांगितले.

“तू जाणूनबुजून मला खिजवण्यासाठी असे बोलत आहेस,” लिसला पुढे काय बोलायचे सुचत नव्हते.

“असे अजिबात नाही. पत्र वाचल्यावर मला प्रत्यक्षात ते तसेच घडेल याची खात्री वाटली. कारण फादर झोसिमा यांचे निधन होताच मी मठ सोडणार आहे. त्यांनी मला लग्न करायला सांगितले आहे. मी परत जाऊन माझे शिक्षण पूर्ण करेन आणि कायद्याने लग्न करण्यास पात्र झाल्यावर आपण लग्न करू. मी तुझ्यावर प्रेम

करेन; मला वाटते की मला तुझ्यापेक्षा चांगली पत्नी सापडणार नाही,” अल्योशा गंभीरपणे बोलत होता.

“पण मी अपंग आहे; मी खुर्चीवर बसून फिरते,” लिस हसली; तिचा चेहरा तांबूस झाला होता.

“मी तुला स्वतः फिरवीन; पण तोपर्यंत तू बरी होशील, याची मला खात्री वाटते.”

“तू वेडा आहेस. मी हा सगळा वेडेपणा मस्करी म्हणून केला होता. ही मम्मा— अजून कशी येत नाही? युलीया! बर्फ लवकर आण!” लिस गोंधळून जास्तच ओरडत म्हणाली.

“अगं, लिस, अशी ओरडू नकोस. तू सांगितलेल्या ठिकाणी औषधे नव्हती. मला वाटते की तू मुद्दाम केलेस की काय...”

“हा बोटाला एवढी मोठी जखम घेऊन येईल असे मला काय स्वप्न पडले होते? मला तिथे औषध पाहिल्यासारखे वाटले म्हणून तुला आणायला सांगितले. आता तिथे ते नव्हते, यात माझा काय दोष? मम्मा, कधीकधी तुझा पण माझ्यासारखाच गोंधळ उडतो,” लिस म्हणाली.

“तुला अॅलेक्सीची एवढी काळजी आहे, ते ठीक आहे; पण माझ्या डोक्यात हजार विचार चालले आहेत. खरंच मी गोंधळून गेले आहे,” मॅडम होह्लाकोव्ह म्हणाल्या.

“मम्मा, आता लवकर आयोडीन लावून ड्रेसिंग करूया. मम्मा, इथे येताना अॅलेक्सी रस्त्यातल्या मुलांचे भांडण सोडवायला गेला, त्यातील एका मुलाने याच्या

बोटाला चावले. मम्मा, हा अजून लहान मुलांसारखे वागतो आणि लग्न करायला निघाला आहे! मम्मा, जरा विचार कर — अॅलेक्सी आणि लग्न!” लिस जोरजोराने हसत, अल्योशाकडे धूर्त नजरेने पाहत म्हणाली.

“लिस, याच्या लग्नाचा प्रश्न कुठून आला? तू काय बोलते आहेस? कदाचित त्या मुलाला एखाद्या पिसाळलेल्या कुत्र्याने चावले असेल? अलेक्सी, तुला खूप दुखत आहे काय?” मॅडम होह्लाकोव्हनी विचारले.

“अॅलेक्सी, तुम्हाला पाणी पाहिल्यावर भीती वाटत नाही ना?” लिस म्हणाली.

“लिस, आता मात्र तू अति करते आहेस. मी तो मुलगा पिसाळला होता काय, असे सहज म्हणून गेले आणि तू मात्र तेच धरून बसली आहेस. अल्योशा, कॅटरिनाला भेटायला डॉईंगरूममध्ये येतोस काय? ती तुझी वाट पाहते आहे,” मिसेस होह्लाकोव्ह म्हणाल्या.

“मम्मा, त्याला अजून त्रास होत असणार; त्याच्यापेक्षा तूच जाऊन तिला का भेटत नाहीस?” लिस म्हणाली.

“मी अगदी ठीक आहे. मी कॅटरिनाला भेटायला येतो,” अल्योशा म्हणाला.

“तू तिकडून सरळ मठात जाणार आहेस?” लिसने विचारले.

“होय. हवे असल्यास तिला भेटल्यानंतर मी परत इथे येईन, तेव्हा आपण बोलू; पण आता मला कॅटरिनाला भेटणे आवश्यक आहे,” अल्योशा म्हणाला.

“मम्मा, त्याला घेऊन लगेच निघ. ॲलेक्सी, मला परत भेटायला येण्याचे काही कारण नाही. तिकडून सरळ मठात जा. मला खूप झोप येते आहे; रात्रभर मी झोपले नव्हते,” लिस रागाने म्हणाली.

“लिस, असे रागावून का बोलते आहेस?” मॅडम होह्लाकोव्हनी विचारले.

“बरे तर, मी अजून चार-पाच मिनिटे इथे थांबून मग जातो,” अल्योशाने सुचवले.

“त्याची काही गरज नाही! मम्मा, त्याला लगेच घेऊन जा. हा एक नंबरचा दुष्ट आहे!” लिस रडवेली झाली होती.

“अल्योशा, तिच्याकडे लक्ष देऊ नकोस. ती अत्यंत लहरी आहे; मला सुध्दा तिचे अंदाज लागत नाहीत. तिला खरंच झोप येत असेल तर तेच बरे,” मॅडम होह्लाकोव्ह म्हणाल्या आणि अल्योशा सोबत बाहेर पडल्या.

वाटेत त्या अल्योशाला हळू आवाजात कुजबुजल्या, “मला तुला तिथे काय चालले आहे याबद्दल अजिबात वेगळेच काही सुचवायचे आहे. तुलाही खरी गोष्ट समजेल. तिथे एक विचित्र नाटक सुरू आहे— कॅटरिना खरेतर तुझ्या भावावर, इव्हानवर प्रेम करते. तिचे दिमित्रीवर प्रेम नाही. केवळ कृतज्ञतेच्या भावनेतून आणि स्वतःला त्रास देण्याच्या वृत्तीमुळे, स्वपीडन करून घेण्यासाठी, ती स्वतःची समजूत करून घेत आहे की तिला त्याच्यावर प्रेम आहे. मी तुझ्यासोबत आत येईन आणि शक्य असेल तर शेवटपर्यंत थांबेन.”

प्रकरण 5: खरे प्रेम की दुराग्रह?

अल्योशा, मॅडम होह्लाकोव्हबरोबर ड्रॉइंगरूममध्ये गेला, तोपर्यंत इव्हान आणि कॅटरिना यांच्यातील चर्चा संपली होती. कॅटरिनाचा चेहरा भावूक दिसत असला तरी तिच्या चेहऱ्यावरचा दृढनिश्चय स्पष्ट जाणवत होता. इव्हान बाहेर पडण्याच्या तयारीत होता; त्याचा चेहरा खूपच उतरलेला होता.

अल्योशा त्याच्याकडे लक्ष्यपूर्वक पाहत होता. कित्येक दिवसांपासून इव्हानच्या वागण्याचा उलगाडा त्याला होत नव्हता. लोक इव्हानवर कॅटरिनाच्या प्रेमाचा संशय घेतात, तसेच तो दिमित्रीशी ठरलेले लग्न मोडवू पाहत आहे, असे त्याच्या कानावर आले होते. दोन्ही भावांवर त्याचे प्रेम असल्याने या कल्पनेनेच तो अस्वस्थ होत असे. परंतु काल दिमित्रीने स्पष्ट केले होते की उलट इव्हान त्याच्यावर उपकार करित आहे—म्हणजे कॅटरिनाचा अडसर दूर होत आहे—असे अल्योशाला वाटून गेला होता.

कालपर्यंत अल्योशाला असे वाटत होते की दिमित्री कितीही विचित्र वागत असला तरी कॅटरिनाचे त्याच्यावर उत्कट आणि अढळ प्रेम आहे. इव्हानसारख्या गंभीर पुरुषावर ती प्रेम करू शकणार नाही, असेच त्याला खात्रीने वाटत होते. परंतु

कालच्या प्रसंगानंतर त्याच्या मनात वेगळीच शंका उभी राहिली. आताच मॅडम होह्लाकोव्ह यांनी उच्चारलेला 'स्वपीडन' हा शब्द रात्रभर त्याच्या मनात घुमत होता.

त्याला त्यांच्या त्या शब्दांची आठवण झाली. 'कॅटरिना खरेतर इव्हानवर प्रेम करते. दिमित्रीवर तिचे प्रेम नाही; ती केवळ कृतज्ञतेपोटी आणि स्वतःला त्रास देण्याच्या वृत्तीमुळे स्वतःलाच त्याच्यावर प्रेम आहे अशी समजूत करून बसली आहे.'

अल्योशाने विचार केला, 'कदाचित त्यांनी सत्यच सांगितले असेल. पण मग या सगळ्यात इव्हानची भूमिका काय? कॅटरिनाचा स्वभाव दुसऱ्यावर वर्चस्व गाजवण्याचा आहे. दिमित्रीवर ते शक्य आहे; कारण स्वतःला आनंद मिळत असेल तर तो विरोध करत बसणाऱ्यांतला नाही. मात्र इव्हान वेगळाच आहे. स्वतःच्या आनंदासाठीसुद्धा तो इतरांच्या हातचे बाहुले बनणारा नाही. तो कधीच वर्चस्व मान्य करणार नाही. हे नक्की.'

ड्रॉइंगरूममध्ये प्रवेश करताना त्याच्या मनात विचारचक्र सुरूच होते. 'कदाचित कॅटरिना या दोघांपैकी कुणावरही खरे प्रेम करत नसेल... तर मग पुढे काय?' हाच त्याला प्रश्न पडला होता.

'स्त्रियांच्या प्रेमाबद्दल मी काय बोलणार? मला कितपत कळते याबद्दलच शंका आहे,' पण विचार करणे त्याला भाग होते.

त्याला जाणीव झाली—त्याचे दोन्ही भाऊ आता एका स्त्रीमुळे परस्परांचे प्रतिस्पर्धी झाले आहेत. त्यामुळे तो हे सगळे दुर्लक्षित करू शकत नव्हता.

'एका सापाने दुसऱ्या सापाला गिळले तर त्यात दोष कुणाचा?'—काल इव्हानने वडील आणि दिमित्रीबद्दल केलेले शब्द त्याला आठवले.

तो दिमित्रीला 'साप' म्हणाला होता; पण कदाचित त्याच्या अवचेतन मनात कॅटरिनाच्या अहंकाररूपी 'सर्पा'चाही भस्मासुर दडलेला असेल, ही शक्यता नाकारता येत नव्हती. जर तसे असेल तर परिस्थिती अधिकच गंभीर होती.

कुटुंबातील या द्वेष, शत्रुत्वाला आणखी एक कारण मिळाले होते. आता दिमित्री आणि इव्हानमध्ये समेट होण्याची शक्यता किती? त्याने कुणाच्या बाजूने उभे राहावे? दोघांवर प्रेम असूनही या परस्परविरोधी हितसंबंधांत त्याने कोणती अपेक्षा ठेवावी? ही अनिश्चितता त्याला जास्त त्रास देत होती; कारण त्याचे प्रेम कधीही निष्क्रिय नव्हते—'आपण त्या दोघांवरही प्रेम करतो म्हणजे आपण त्यांच्यासाठी काहीतरी करायलाच हवे,' असे त्याला वाटणे स्वाभाविक होते. पण येथे निश्चित हेतू दिसत नव्हता. नुकतेच मॅडम होह्लाकोव्ह यांनी म्हटल्याप्रमाणे या सर्व गोष्टी अल्योशाच्या स्वपीडनाचे कारण बनल्या होत्या आणि अजूनही या नात्यातील गुंत्यामधला एक लहानसा धागाही त्याच्या हाती लागला नव्हता.

अल्योशाला पाहून कॅटरिना आनंदाने उठली. बाहेर निघू पाहणाऱ्या इव्हानला ती म्हणाली, "अजून काही वेळ थांबशील काय? मला अल्योशाचे मत ऐकायचे आहे. मला त्याच्यावर पूर्ण विश्वास आहे. मॅडम, तुम्हीही कृपया थांबा."

ती अल्योशाच्या शेजारी बसली आणि म्हणाली, "आपण सारे माझे मित्र आहात." तिचा आवाज थरथरत होता.

"अल्योशा, कालच्या घृणास्पद प्रसंगाची तू साक्ष दिलीस. इव्हान, तू तिथे नव्हतास; तुला नेमके काय घडले ते ठाऊक नाही. त्या प्रसंगानंतर अल्योशाचे माझ्याबद्दल काय मत झाले असेल याची मला कल्पना नाही. पण तोच प्रसंग पुन्हा उद्भवला तरी मी अगदी तसेच वागेन. मला दिमित्रीबद्दल 'दया' वाटते. आणि 'दया'

म्हणजे प्रेम नव्हे; उलट जर मी त्याच्यावर प्रेम करत असते तर कदाचित तिरस्कार वाटला असता— दया नाही.”

“ही मुलगी सत्य सांगत आहे—आणि तिला आता दिमित्री आवडत नाही,” अल्योशाच्या मनात विचार उमटला.

“ही मुलगी अगदी सत्य बोलते आहे!” मॅडम होह्लाकोव्ह उत्स्फूर्तपणे म्हणाल्या.

“जरा थांबा,” कॅटरिना पुढे म्हणाली, “मी अजून माझा अंतिम निर्णय सांगितलेलाच नाही. कदाचित हा निर्णय माझ्यासाठी भयानक ठरेल; पण काहीही झाले तरी मी तो बदलणार नाही. आयुष्यभर त्यावर ठाम राहीन. इव्हान—हा माझा एकमेव खरा मित्र, तत्वज्ञ, मार्गदर्शक आहे. माझे हृदय त्याला पूर्ण ओळखीचे आहे. आणि माझ्या या निर्णयाला त्याचीही संमती आहे.”

“हो, मला तो मान्य आहे,” इव्हानने मंद पण ठाम आवाजात होकार दिला.

“अल्योशा, मी तुला माझ्या धाकट्या भावाच्या ठिकाणी पाहते, मला तुझेसुद्धा मत जाणून घ्यायचे आहे. तू पण जर इव्हानप्रमाणे माझ्या निर्णयाचा स्वीकार केलास तर माझ्या निर्णयाला बळ मिळेल आणि माझ्या दुःखी मनाला शांती मिळेल,” कॅटरिना प्रेमाने अल्योशाचा हात हातात घेत म्हणाली.

“तू काय म्हणत आहेस ते मला समजले नाही. मला फक्त एवढेच माहीत आहे की मी तुझ्यावर प्रेम करतो आणि या क्षणी मला सर्वात जास्त तुझ्या आनंदाची इच्छा आहे! बाकी मी अशा प्रेमप्रकरणाच्या बाबतीत काहीच जाणत नाही,” अल्योशाने घाईघाईने खुलासा केला.

"या प्रेमप्रकरणात माझा सन्मान, माझे कर्तव्य आणि कदाचित कर्तव्यापेक्षा जास्त महत्त्वाचे असे काहीतरी पणाला लागले आहे; काय ते नेमक्या शब्दांत सांगू शकत नाही. माझ्या मनातील प्रबळ भावना मला असा निर्णय घेण्यास भाग पाडत आहेत. थोडक्यात सांगायचे, तर त्याने त्या ग्रुशेंकासोबत जरी लग्न केले तरी मी त्याला कधीही माफ करू शकणार नाही—पण त्यावेळी मी त्याचा त्यागदेखील करणार नाही, अगदी कधीही नाही," ती आवेशाने मोठ्याने म्हणाली.

"मी त्याच्या मार्गात आडवी येणार नाही. मी गाव सोडून निघून जाईन. पण तो जिथेही असेल तिथून माझे त्याच्यावर लक्ष असेल. आयुष्यभर मी त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी स्वीकारणार आहे. जरी तो आत्ता त्या मायाविनीला भुलला असला तरी त्याचा भ्रमनिरास होईल—आणि तो दिवस लवकरच येईल—याची मला खात्री आहे. मी त्याला मित्र म्हणून कधीही दूर लोटणार नाही; उलट त्याची 'धर्माची बहीण' होईन आणि सदैव त्याच्या पाठीशी उभी राहीन. निदान त्याला एवढी जाणीव तरी होईल की त्याच्या या धर्माच्या बहिणीने आपले संपूर्ण आयुष्य त्याच्या कल्याणासाठी खर्ची घातले आहे. त्याचा विश्वास मी जिंकेन. त्याने केलेल्या माझ्या विश्वासघाताबद्दल आणि काल झालेल्या मानहानीबद्दल त्याला आयुष्यभर पश्चाताप करावा लागेल, हे नक्की. मी माझे मन मोठे करून त्याचे सर्व अपराध पोटात घालण्यास तयार आहे; पण लग्नाचे दिलेले वचन काहीही झाले तरी मोडणार नाही. मी माझे संपूर्ण आयुष्य त्याच्यासाठी वाहिले आहे. हा माझा निर्णय आहे—आणि इव्हानने तो पूर्णपणे मान्य केला आहे," तिचा आवाज आता टिपेला पोचला होता; ती एकप्रकारच्या उन्मादाने भारलेली दिसत होती.

कालचा अपमान तिच्या जिव्हारी लागलेला दिसत होता. तिचा स्वाभिमान तिला दिलेल्या वचनातून माघार घेऊ देण्यास तयार नव्हता. तिला आपली बाजू अजून चांगल्या प्रकारे मांडायची इच्छा असावी, पण आवेगाच्या भरात ती सर्व काही बोलून गेली. स्वतःलाही ते जाणवले. तिचा चेहरा अचानक काळवंडला; डोळ्यात विषाद उतरला. अल्योशाने ते लगेच पाहिले आणि त्याच्या मनात तिच्याबद्दल सहानुभूती दाटून आली.

तेवढ्यात इव्हान म्हणाला, "मी फक्त माझे मत व्यक्त केले. तुझ्या जागी जर दुसरी कोणी स्त्री असती तर हे सर्व मला कृत्रिम आणि अतिरंजित वाटले असते; ती स्त्री चूक करत आहे असेही वाटले असते. पण मी तुला ओळखतो—अगदी पूर्णपणे. तू प्रामाणिकपणे बोलत आहेस. म्हणून तू योग्य निर्णय घेतला आहेस असे मी मानतो."

"कॅटरिना, तुझी मानहानी झाली आहे ही गोष्ट शंभर टक्के सत्य आहे. काल तुझा झालेला अपमान कोणीही अमान्य करू शकणार नाही; अगदी दिमित्रीसुद्धा नाही. पण एका गोष्टीसाठी संपूर्ण आयुष्य पणाला लावण्याचा निर्णय मला आततायीपणाचा वाटतो," मॅडम होव्हाकोव्ह शेवटी बोलल्याच.

त्यामुळे इव्हानच्या बोलण्यात व्यत्यय आला आणि तो थोडा चिडून म्हणाला, "इतर कोणासाठी ही बाब संपूर्ण आयुष्य पणाला लावण्यासारखी नसेल, पण कॅटरिनासाठी हे अत्यंत कठीण असे आजन्म नैष्ठिक कर्तव्य आहे. त्याची पूर्तता हेच तिचे जीवनसाफल्य आहे. ती आपले उरलेले आयुष्य फक्त आपला त्याग, धैर्य आणि दुःख यांच्या चिंतनात घालवेल—आणि शेवटी हे दुःख सौम्य होईल; एका

धाडसी व अभिमानी संकल्पाच्या पूर्ततेच्या मधुर स्मृतीत परिवर्तित होईल. तो तिचा नैतिक विजय असेल. तेव्हापर्यंत सहन करण्याची तिची शक्ती गौरवास्पद आहे."

"अरे देवा, हे सगळे किती चुकीचे आहे!" मॅडम होह्लाकोव्ह पुन्हा उद्गारल्या.

"अलेक्सी, आता तू बोल. तुझे काय मत आहे?" कॅटरिना रडत म्हणाली. अल्योशा जागेवरून उठला.

"तू माझी काळजी करू नकोस, पण तुझे प्रामाणिक मत मला हवे आहे. कालपासून मी भयंकर अस्वस्थ आहे; संपूर्ण रात्र मी एक क्षणभरही झोपू शकले नाही. पण तू आणि इव्हान यांसारखे मित्र माझ्याजवळ आहेत, म्हणून मी अजूनही स्वतःला खंबीर समजते—कारण मला माहित आहे, तुम्ही मला कधीच एकटी सोडून जाणार नाही."

"दुदैवाने मला उद्याच मॉस्कोला परत जावे लागणार आहे—लवकर परत येणे अवघड आहे," इव्हानने सांगितले.

"काय, उद्याच मॉस्कोला जाणार?" ती क्षणभर हबकली; पण लगेच सावरत उत्साही आवाजात म्हणाली, "खूपच छान गोष्ट आहे!" तिच्या डोळ्यातील अश्रू क्षणार्धात गायब झाले. तिचा इतक्या झटक्यात बदललेला आविर्भाव पाहून अल्योशा आश्चर्यचकित झाला.

"मी 'खूपच छान गोष्ट आहे' असे म्हणाले ते तू दूर जाणार आहेस म्हणून नाही. उलट, तू दूर जात आहेस याचे मला दुःखच आहे—कारण तू माझा सर्वात विश्वासू मित्र आहेस. पण तू मॉस्कोला गेल्यावर माझ्या मावशींना आणि आगाफ्याला भेटून माझ्या या भयावह परिस्थितीची सगळी माहिती देऊ शकशील. आगाफ्याला तू सर्व काही आडपडदा न ठेवता सांगू शकतोस. मावशींसाठी मी पत्र

देईन; त्यांनी विचारले तर योग्य खुलासा तू करशील, हे मला समाधान देणारे आहे. मी लगेच पत्र लिहायला जाते," असे म्हणत ती थांबली आणि खोलीबाहेर निघाली.

"अल्योशाचे प्रामाणिक मत तुला जाणून घ्यायचे होते ना?" मॅडम होह्लाकोव्ह रागारागाने, खोचकपणे म्हणाल्या.

"ते मी विसरले नाही. पण तुम्हाला एवढे रागावायला काय झाले? मला अल्योशाचे नुसते मत नको आहे, मला त्याचा निर्णय हवा आहे. अँलेक्सी, मी तुझ्या निर्णयाची वाट पाहत आहे," कॅटरिना म्हणाली.

"माझा तर विश्वासच बसत नाही... मला काहीच समजेनासे झाले आहे," अल्योशा दुःखी स्वरात म्हणाला.

"इव्हानने सांगितले की आपण मॉस्कोला चाललो आहोत, तेव्हा तू 'खूप छान गोष्ट आहे' असे उत्साहाने म्हणालीस. मग लगेच त्याचे स्पष्टीकरण दिलेस. शेवटी त्याला—'तू माझा विश्वासू मित्र आहेस' असे सांगितलेस आणि तो दूर जात आहे म्हणून तुला खूप दुःख होत आहे असेही सांगितलेस. पण तो सर्व अभिनय होता; तू नाटकातील भूमिका वठवत होतीस," अल्योशा स्पष्टपणे बोलला.

"काय? मी नाटकातील भूमिका वठवत होते? तुझ्या या बोलण्याचा अर्थ काय?" कॅटरिना आश्चर्यचकित झाली. तिच्या भुवया उंचावल्या गेल्या; चेहरा लालेलाल झाला.

"होय, तू प्रथम म्हणालीस—'तो मॉस्कोला जात आहे ही खूप छान गोष्ट आहे,' आणि लगेच सारवासारव करत—'तो दूर जात आहे याचे मला खूप दुःख होत आहे,' असेही म्हणालीस," अल्योशा एका दमात बोलून गेला.

"तू नेमके कशाबद्दल बोलतो आहेस? मला समजत नाही."

"मलाही आधी समजले नव्हते... पण आता एका क्षणात सर्व सत्य माझ्यासमोर लख्ख झाले आहे. मला नीट मांडता येत नाही... तरी मी प्रयत्न करतो," अल्योशाचा आवाज थरथरत होता.

तुटक शब्दांत तो बोलू लागला, "मला वाटते की कदाचित तुझे दिमित्रीवर अजिबात प्रेम नाही—आणि सुरुवातीपासून कधीच नव्हते. दिमित्रीनेही तुझ्यावर कधीच प्रेम केले नाही; तो फक्त तुझा आदर करतो. मला कसे धाडस होत आहे हेच कळत नाही; पण कोणीतरी सत्य बोलायलाच हवे, कारण येथे दुसरे कोणी बोलणार नाही."

"कोणते सत्य?" कॅटरिना वेड्यासारखी ओरडली.

"ते मी सांगतोच," अल्योशा धाडसाने म्हणाला.

"दिमित्रीला इथे बोलाव, नाहीतर मी त्याला शोधून आणेन—आणि तोच तुझा हात इव्हानच्या हातात देईल. तू इव्हानला छळते आहेस—कारण तू त्याच्यावर प्रेम करतेस; पण तू ते स्वीकारत नाहीस. दिमित्रीवरील तुझे 'प्रेम' हे खरे प्रेम नाही—तो तुझ्या स्वपीडनातून निर्माण झालेला भ्रम आहे. त्यालाच तू प्रेम समजून स्वतःची, दिमित्रीची आणि इव्हानची घोर फसवणूक केली आहेस."

"तू... तू फक्त पढत-मूर्ख आहेस—आणखी काहीच नाहीस!" कॅटरिना रागाने म्हणाली.

तिचा चेहरा पांढरा पडला, ओठ थरथरत होते.

इव्हान अचानक हसला, टोपी हातात घेत उठला. अल्योशाला त्याच्या चेहऱ्यावर दुःखदायक प्रामाणिक सत्य दिसले, जे त्याने कधीच आधी पाहिले नव्हते.

"अल्योशा, तू चुकतोस, जरी मी तिच्यावर प्रेम करतो हे तिला माहीत होते, तरी तिने माझ्यावर प्रेम केले नाही; माझ्या भावनांचा तिला कधीच विचार केला नाही. खरे तर आमच्यात खरी मैत्रीही नव्हती. ती खूप अभिमानी आहे. दिमित्रीने पहिल्या भेटीत केलेल्या अपमानाचा बदला घेण्यासाठी तिने मला जवळ केले. अजूनही ती तो अपमान विसरलेली नाही; पण आता मात्र ती माझ्यापुढे त्याच्यावर प्रेमाचे गोडवे गात आहे. मी आता या सर्व गोष्टींपासून दूर जात आहे. पण, कॅटरिना! माझ्यावर विश्वास ठेव—तू खरोखर दिमित्रीवर प्रेम करतेस. तुझी लबाडी अशी आहे की जितका तो तुझा अपमान करेल तितके जास्त तू त्याच्यावर प्रेम करशील; पण उद्या जर दिमित्री खरोखर बदलला, तर तू लगेच त्याला सोडून देशील आणि प्रेम करणे थांबवशील. तुला त्याची गरज आहे जेणेकरून तो सतत तुझ्या कृत्रिम प्रेमाचा आणि तथाकथित निष्ठेचा विचार करून स्वतःला दोषी समजत राहील. तू हे सर्व खोट्या अहंकारासाठी करतेस. स्वतःची शारीरिक, मानसिक छळवणूक करून घेताना आर्थिक बाबींचाही विचार करीत नाहीस; कारण यामुळे तुझा अहंकार सुखावतो. मला तुला काही सांगण्याचा अधिकार नाही, पण यात तुझी मानहानी आणि अपमान आहे. मला तुझा हा स्वःपीडनाचा खेळ पाहवत नाही. मी सर्वकाही परखडपणे सांगितले आहे; आता यापेक्षा जास्त बोलणे अशक्य आहे. 'मी तुला पुन्हा भेटणार नाही'—या एकाच कारणाशिवाय तू माझ्यावर राग धरू शकणार नाहीस. मला निरोप घेताना तुझा हात हातात घ्यायचा नाही, कारण तू जाणूनबुजून मला छळले आहेस; त्यासाठी मी आता तुला माफ करू शकत नाही, कदाचित नंतर

करू शकेन. बाईसाहेब, मी आपला आभारी आहे, मला आपल्याकडून काहीही अपेक्षा नाही," असे म्हणत, तो मॅडम होह्लाकोव्हचा निरोप न घेताच बाहेर पडला.

"इव्हान! इव्हान, परत ये!" अल्योशा हताशपणे ओरडत त्याला अडवत म्हणाला. त्याच्या शब्दांत पश्चाताप स्पष्ट जाणवत होता.

"ही माझीच चूक आहे! मी नको त्या विषयाची सुरुवात केली, म्हणून इव्हान रागाच्या भरात चुकीचे बोलला. पण त्याला इथे परत यावे लागेल. कृपया, लवकर परत ये, मला माफ कर!" अल्योशा वेड्यासारखा ओरडत, दुःख व्यक्त करत राहिला.

कॅटरिना अचानक दुसऱ्या खोलीत निघून गेली.

"बेटा, तू काहीही चुकीचे केले नाहीस. उलट, जे काही केलेस त्याची खूप आवश्यकता होती," मॅडम होह्लाकोव्ह प्रेमाने म्हणाल्या.

"काळजी करू नकोस, मी सुद्धा इव्हानला जाण्यापासून रोखण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करेन," त्या हळू आवाजात म्हणाल्या.

अल्योशा दुःखी झाल्याचे पाहून त्यांना खूप वाईट वाटत होते. तेवढ्यात कॅटरिना परत आली, तिच्या हातात दोनशे रुबल्स होते.

"अॅलेक्सी, माझी तुला एक विनंती आहे," ती शांत आणि संयमी स्वरात बोलली.

"एक आठवड्यापूर्वी दिमित्रीने आतताईपणाने एका व्यक्तीला दारूच्या गुत्थ्यामधून दाढीला धरून रस्त्यावर खेचून मारझोड केली. नंतर मला समजले की त्याच्या सोबत त्याचा लहान मुलगा शाळेतून होता. वडिलांना वाचवण्यासाठी तो रडत होता, लोकांना विनवणी करत होता, पण कोणालाही दया आली नाही. उलट

सर्वजण हसत हसत गंमत पाहत होते. असे लाजिरवाणे कृत्य दिमित्रीसारखा उग्र, असंवेदनशील माणूसच करू शकतो.

"त्या माणसाची माहिती मी काढली आहे. त्याचे नाव स्नेगिर्योव आहे. तो पूर्वी सैन्यात कॅप्टन होता, पण पदच्युत झाला आणि सध्या तो तुझ्या वडिलांचा एजंट आहे. त्याच्या घरची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची आहे; पत्नी वेडसर आहे आणि मुलं आजारी आहेत. तो हिशोब लिहिण्याचे काम करत होता, पण सध्या तेही बंद आहे. संकटातल्या कुटुंबाला थोडी आर्थिक मदत करावी म्हणून मी स्वतः भेटणार होते. पण मला लोकांशी सौजन्याने बोलणे जमत नाही; म्हणून मी तुला विनंती करते—हे दोनशे रुबल त्याला स्विकारायला राजी कर."

"आणखी एक गोष्ट—स्नेगिर्योव दिमित्रीच्या विरोधात पोलिसात तक्रार करणार होता. हे पैसे त्याने तसंच करू नये म्हणून मी देत आहे; हे फक्त मदतीसाठी आहे. मी हे पैसे दिमित्रीची पत्नी म्हणून नाही, तर त्याची धर्माची बहिण म्हणून देत आहे. तो लेक स्ट्रीटवर, काल्मिकोव्ह नावाच्या महिलेच्या घरी राहतो... अॅलेक्सी, कृपया हे काम कर. तुला देवाची शपथ आहे. मी प्रचंड थकले आहे, मी तुझा निरोप घेते," असे म्हणत, दोनशे रुबल्स अल्योशाच्या हातात देत, ती झटकन निघून गेली.

अल्योशा ती गेलेल्या दिशेवर पाहत उभा राहिला. त्याला तिची माफी मागायची होती; त्याला वाटत होते की इव्हान निघून जाण्याला त्याचे बोलणे कारणीभूत झाले होते. त्याचे अंतःकरण दुःखाने भरले होते.

मॅडम होव्हाकोव्ह त्याचा हात धरून दिवाणखान्यात घेऊन गेल्या, बसायला सांगितले आणि म्हणाल्या, "कॅटरिना जितकी गर्विष्ठ आहे तितकीच उदार, दयाळू आणि प्रांजळ आहे. सध्या ती गोंधळलेली आहे; तिच्या मनात स्वाभिमान आणि

प्रेम यांचे द्वंद्व आहे. एक गोष्ट लक्षात ठेव—आमची इच्छा आहे की तिने दिमित्रीचा नाद सोडून इव्हानशी लग्न करावे. इव्हान खूप चांगला मुलगा आहे; तो तिच्यावर खूप प्रेम करतो. पण कॅटरिना अजूनही दिमित्रीमध्ये अडकलेली आहे, जो तिची जरा देखील दखल घेत नाही. म्हणून मी तिचे मन वळवण्यासाठी महिनाभर येथे थांबले."

"बिचारी ती रडत होती, पुन्हा एकदा तिच्या हृदयात एक वर्मी घाव बसला," अल्योशा हळहळत म्हणाला.

"अल्योशा, स्त्रीच्या अश्रूवर विश्वास ठेवू नकोस. विशेषतः अशा बाबतीत मी नेहमी पुरुषांच्या बाजूने असते," मॅडम होह्लाकोव्ह समजूत काढत म्हणाल्या.

"नाही, ही सगळी माझीच चूक आहे, मीच दोषी आहे," अल्योशा स्वतःच्या अविवेकी वागण्याचा पश्चाताप करत म्हणाला.

"छे! छे! उलट तू देवदूतासारखा मदतीला धावून आलास, कारण तू जे बोललंस ते सत्य आहे; ते नाकारता येणार नाही," मॅडम होह्लाकोव्ह म्हणाल्या.

"मला समजत नाही... मला अचानक असे का वाटले की कॅटरिना इव्हानवर प्रेम करते? मी काहीतरी मुर्खासारखे बोलून गेलो... आता काय होईल?" अल्योशा म्हणाला.

"आई! तुम्ही नेमके कशाबद्दल बोलत आहात? तो देवदूतासारखा वागला म्हणजे त्याने नेमके काय केले?" दरवाजाच्या मागून लिस अधिरतेने प्रश्न विचारत होती.

इतक्यात तिथे मोलकरीण धावत आली, "मॅडम, कॅटरिना कसे तरीच करत आहे, एकदम धाय मोकलून रडायला लागली आणि लगेच हसत सुटली आहे, तिचे चित्त अजिबात थान्यावर नाही, तुम्ही लवकर तिकडे चला."

"मम्मा, नेमके काय झाले आहे? कुणीतरी मला सांगाल काय? माझा धीर आता सुटत चालला आहे?" आता मात्र लिसचा आवाज पार टिपेला पोचला होता.

"बाई तू जरा शांत बस, उगाच ओरडू नकोस, अगोदर मला तिकडे जाऊ देत, मला नीट समजले की तुला जे सांगायचे ते मी सांगेन पण तो पर्यंत गप्प रहा. अल्योशा, तू देखील या गोष्टींसाठी स्वतःला जबाबदार धरून त्रास करून घेऊ नकोस. मला वाटते कॅटरिना भानावर नाही, तिची लक्षणे पाहता तिच्यावर ओढवलेल्या या परिस्थितीमुळे ती हतबल झाली असून डोक्यावर परिणाम झाल्यासारखे वागत आहे. पण काळजी करण्याचे कारण नाही, उलट मी तर म्हणेन की हे एक चांगले लक्षण आहे. वास्तवात जी गोष्ट नाकारण्याचा तिचा अट्टाहास सुरू आहे ती गोष्ट, तिचा मेंदू मानायला तयार नाही म्हणून हे भावनांचे उतार चढाव दिसत आहेत. थोडी शांत झाली की तिला आपोआप आपल्या चुकांची जाणीव होईल. मला तातडीने तिच्याकडे जायला हवे. इव्हान सर्व सोडून मॉस्कोला निघाला आहे, ही तिचीच चूक आहे आणि ती तिला लौकरच उमगेल. अॅलेक्सी, तुझ्या लक्षात एक गोष्ट लक्षात आली काय?: या व्यवहारी जगाचा फारसा अनुभव नसतानाही इव्हान ज्या प्रकारे वागला आणि बोलला त्यावरून त्याची विद्वत्ता आणि असामान्य बुद्धीमत्ता दिसून येते शिवाय निर्भीडपणे आपली प्रेमभावना उघड करतांना त्याने संयम आणि समंजसपणा दाखवत, तिच्या शब्दाला मान देत कोणतीही कटुता न दाखवता माघार घेतली. मला तर त्यावेळी त्याचे वागणे अगदी तुझ्यासारखे वाटले.

बरे मला आता लगेच कॅटरिनाकडे जायलाच हवे. लिस कृपया जास्त गडबड गोंधळ करू नकोस, शांत रहा आणि अल्योशाला पण जास्त वेळ थांबवून घेऊ नकोस, मी कॅटरिनाकडे जात आहे," असे म्हणत मॅडम होह्लाकोव्ह घाईघाईने निघून गेल्या.

अल्योशा लिसला भेटण्यासाठी दार उघडून आत जाणार होता तोच लिस आतून म्हणाली, "काही झाले तरी आत येऊ नकोस, मला फक्त तू देवदूताप्रमाणे काय केलेस हे जाणून घ्यायचे होते."

"मी एक मुखपणा केला, बाकी काही नाही, लिस मी आता तुझा निरोप घेतो," अल्योशा म्हणाला.

"असे निघून जाऊ नकोस!" लिसने बोलायला सुरुवात केली.

"लीस, मी खूप दुःखी आहे! मी नंतर परत येईन, पण माझे दुःख खूप मोठे आहे!"

आणि तो खोलीतून झपाट्याने घराबाहेर पडला.

प्रकरण 6: दुर्दैवाचे दशावतार

मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या घरातून बाहेर पडल्यानंतर अल्योशा अतिशय दुःखी मनस्थितीत, स्वतःच्या वागण्याची खंत करत लेक स्ट्रीटच्या दिशेने निघाला होता. 'मला स्वतःला स्त्री-पुरुष प्रेमाची काय माहिती आहे?' हा प्रश्न शंभरदा त्याच्या मनात आला. त्याला स्वतःची खूप लाज वाटत होती. 'नुसती लाज वाटून काय उपयोग? आपल्यामुळे गोष्टी अधिकच बिघडल्या आहेत. फादर झोसिमांनी मला समेट घडवून आणण्यासाठी पाठवले होते, पण तसे घडण्याची शक्यता मी पार धुळीस मिळवली आहे. माझा हेतू जरी प्रामाणिक असला तरी यापुढे मला अधिक समंजसपणे वागावे लागेल.' झोसिमांनी आपल्यावर सोपवलेली जबाबदारी अल्योशाला अधिक तीव्रतेने जाणवू लागली.

कॅप्टन स्नेगिर्योवला भेटण्यासाठी अल्योशा लेक स्ट्रीटच्या जवळ पोहोचला. जवळच दिमित्री राहत होता. कॅप्टन स्नेगिर्योवला भेटण्यापूर्वी अल्योशाला कसेही करून दिमित्रीची तातडीने भेट घ्यायची होती. उगाच वेळ घालवून चालणार नव्हते. मठातून निघाल्यापासून मरणासन्न झोसिमांचा विचार त्याच्या मनातून क्षणभरही दूर गेलेला नव्हता.

कॅटरिनाने कॅप्टन स्नेगिर्योवविषयीची घटना सांगितली तेव्हा अल्योशाला आपल्या बोटाला कडकडून चावणारा छोटा शाळकरी मुलगा आठवला. तोच कॅप्टनचा मुलगा असावा, अशी त्याची खात्री झाली. त्या मुलाला आपल्या

वागण्याचे कारण सांगता आले नव्हते, पण आता अल्योशाला सर्व समजून चुकले होते. त्या मुलाला दोषी ठरवण्यापेक्षा या बाबतीत आपल्याला जे काही करता येईल ते करण्याचे अल्योशाने ठरवले.

अल्योशाला भुकेची जाणीव झाली. त्याने अंगरख्याच्या खिशात घरून आणलेला फ्रेंच रोल खाल्ला. आता मात्र, दिमित्रीची गाठ घेण्याचा त्याचा निश्चय अजूनच बळकट झाला होता.

दिमित्री घरात नव्हता. दिमित्री ज्यांच्याकडे राहत होता ती मंडळी अल्योशाकडे संशयाने पाहत राहिली. गेले तीन दिवस दिमित्री तिथे आलेला नाही, असे सांगून त्यांनी अधिक माहिती देण्यास टाळाटाळ केली. ही मंडळी दिमित्रीच्या बाजूची आहेत आणि दिमित्रीला मदत करण्यासाठीच असे करत असावीत, हे अल्योशाला जाणवले आणि त्या गोष्टीचा त्याला आनंद झाला.

अल्योशाने दिमित्रीला शोधण्याचा नाद सोडून कॅप्टन स्नेगिर्योवला भेटायला जाण्याचे ठरवले. लेक स्ट्रीटवर त्याला एक जुने, मोडकळीस आलेले छोटेखानी घर दिसले. अंगणात गाय उभी होती. घरात एक वृद्ध स्त्री आणि तिची मुलगी राहत होती. दोघींनाही नीटसे ऐकू येत नसावे. अल्योशाने पुन्हापुन्हा विचारणा केल्यावर, तो कॅप्टनची चौकशी करत असावा, याचा त्यांना अंदाज आला आणि त्यांनी समोरच्या झोपडीकडे बोट दाखवले.

झोपडीचे दार बंद होते. अल्योशाने दरवाजा ठोठावला.

“कोण आहे तिकडे?” कोणीतरी रागाने मोठ्या आवाजात ओरडले.

अल्योशाने दरवाजा लोटला आणि आत गेला. साध्या शेतकऱ्याच्या झोपडीसारखी मोठी खोली होती. आता मात्र बरेच सामान होते. एक मोठा रशियन

स्टोव्ह होता. दोरीवर फाटकी चिरगुटे लोंबत होती. दोन्ही बाजूंना भिंतीलगत एकेक पलंग होता, त्यावर गोधडी पसरलेली होती. समोरच्या कोपऱ्यात एका दोरीला चादर पडद्यासारखी अडकवली होती; त्या पडद्यामागे एका बाकड्यावर अंधरुण पसरलेले दिसत होते.

खिडकीपाशी लाकडी फळ्यांचे टेबल होते. खोलीला तीन खिडक्या होत्या. त्यांच्या काचा हिरवट बुरशीने झाकलेल्या होत्या. खिडक्या बंद असल्यामुळे खोलीत किंचित दमटपणा होता. टेबलावर एक तवा ठेवलेला होता; त्यात तळलेल्या अंड्यांचे काही अवशेष होते, अर्धा खाल्लेला ब्रेडचा तुकडा आणि बाटलीत थोडी व्होडका उरलेली होती.

डाव्या बाजूच्या पलंगाजवळील खुर्चीवर साध्या वेशातील एक प्रौढ स्त्री बसलेली होती. तिने सुती गाऊन घातलेला होता. तिचा चेहरा थकलेला, पिवळसर झाक असलेला, गाल बसलेले—तिला आजारपण असल्याचे स्पष्ट दिसत होते. अल्योशाचे लक्ष तिच्या डोळ्यांनी पटकन वेधून घेतले. तिची नजर प्रश्नार्थक होती आणि मोठ्या तपकिरी डोळ्यांत एक प्रकारचा गर्विष्ठ भाव होता.

तिच्या बाजूला खिडकीपाशी लालसर केसांची एक तरुणी उभी होती. ती फारशी देखणी नव्हती, तिच्या अंगावर जूनेच पण नीटनेटके कपडे होते. अल्योशा खोलीत येताच तिने त्याच्याकडे तुच्छतेने पाहिले. दुसऱ्या पलंगावर सुमारे वीस वर्षांची एक तरुणी बसलेली होती. तिची अवस्था केविलवाणी वाटत होती—तिच्या पाठीला कुबड होते, शिवाय ती पायानेही अधू दिसत होती. तिच्या कुबड्या जवळच भिंतीला टेकवून ठेवलेल्या दिसत होत्या. मात्र तिचे डोळे विलक्षण सुंदर आणि शांत होते. तिने अल्योशाकडे सौम्य, शांत नजरेने पाहिले.

टेबलाजवळ पंचेचाळीस वर्षांचा, अंगाने बारीक, किरकोळ बांध्याचा पुरुष अंडी खात बसलेला होता. त्याचे केस लालसर होते; गालावर दाढीचे तुरळक खुंट वाढलेले दिसत होते. त्याला पाहताच अल्योशाला त्या शाळकरी मुलाला चिडवणाऱ्या मुलांचे शब्द आठवले—'उपटलेली दाढी पुन्हा वाढली की नाही?'

अल्योशा आत आल्यावर तो पुरुष उठून उभा राहिला आणि फाटक्या नॅपकिनने तोंड पुसत घाईघाईने त्याच्याकडे धावून आला.

'अरे, व्वा! एका मठातील साधूने भिक्षा मागण्यासाठी चांगले घर निवडले आहे!' डाव्या कोपऱ्यात उभी असलेली मुलगी कुचेष्टेच्या स्वरात मोठ्याने म्हणाली.

तो पुरुष लगेच तिच्याकडे वळला आणि गडबडीने तिचे बोलणे मध्येच थांबवत म्हणाला,

'वार्वरा, तू चुकीचे बोलत आहेस. मी त्याच्याशी बोलतो.' असे म्हणत त्याने अल्योशाला विचारले,

'आम्हा गरीबांच्या झोपडीत आपण कसे काय येणे केले?'

अल्योशाने त्याच्याकडे लक्षपूर्वक पाहिले. तो त्याला पहिल्यांदाच पाहत होता. त्याच्या बोलण्यातून तीक्ष्ण अशी बोचरी चिडचिड जाणवत होती. जरी त्याने नुकतेच मद्यपान केले असले तरी तो नशेत नव्हता. त्याच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा उद्दामपणा आणि त्याबरोबरच भीतीही दिसत होती. जणू खूप काळापूर्वी गमावलेला स्वतःचा सन्मान परत मिळवायचा आहे, हे स्वतःला ठामपणे पटवून देण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू होता. किंवा असेही म्हणता येईल की त्याला समोरच्या व्यक्तीला चांगलेच बदडून काढायची इच्छा होती, पण उलटे स्वतःलाच मार खावा लागेल, याची भीती त्याला वाटत होती. त्याच्या बोलण्यात तारतम्य नव्हते. मनात द्वेष

भरलेला होता, पण पुढे पाऊल उचलायला दुबळे मन कच खात होते. अल्योशा त्याला भेटायला जशी काही पावले पुढे सरकला, तशी तो आपोआप मागे सरकत होता. त्याने एक अतिशय जूना, गडद रंगाचा, डागाळलेला सुती कोट घातला होता, काही ठिकाणी त्याला ठिगळेही लावलेली होती. त्याने जुन्या फॅशनची अतिशय दर्जाच्या हलक्या कापडाची तोकडी पॅट घातली होती. चुरगळलेल्या कपड्यांमध्ये तो प्रौढ माणसापेक्षा एखाद्या लहान मुलासारखा वाटत होता.

"मी अलेक्सी करामाझोव्ह आहे," अल्योशाने बोलण्यास सुरुवात केली.

"मला ते अगदी समजले, सर," तो लगेच म्हणाला. "मी कॅप्टन स्नेगिर्योव आहे, सर; पण आपण कशासाठी इथे येणे केले ते मला कळले नाही."

"अहो, मी काही खास कामासाठी आलो नाही. आपली परवानगी असेल तर मला तुमच्याशी थोडे बोलायचे होते."

"असे असेल तर, सर, आपण या खुर्चीवर बसावे." असे म्हणत त्याने खुर्ची पुढे केली. नंतर स्वतःसाठी दुसरी अशीच खुर्ची आणून तो अल्योशासमोर इतक्या जवळ बसला की त्यांच्या गुडघ्यांचा जवळजवळ स्पर्श होत होता.

"सर, मी रशियन पायदळात पूर्वी कॅप्टन असलेला निकोलाय स्नेगिर्योव आहे. माझ्या दुर्गुणांमुळे तशी ओळख सांगायला लाज वाटते, तरीही मी कॅप्टन होतो. आता मी जसा दिसतो, वागतो, बोलतो, तसा मी पूर्वी नव्हतो. माझे अर्धे आयुष्य उलटून गेल्यावर मी आता कुठे 'सर' म्हणायला शिकलो आहे. जेव्हा तुमची प्रतिष्ठा धुळीस मिळते तेव्हा 'सर' हा शब्द वापरला जातो."

"ते अगदी खरे आहे," अल्योशा हसला. "पण हा शब्द जाणूनबुजून वापरता की नकळत?"

"देवाला साक्ष ठेवून सांगतो, अगदी नकळतपणेही मी आयुष्यभर 'सर' हा शब्द कधी वापरला नव्हता; पण जेव्हा कमी पाण्यातही बुडायला लागलो, तेव्हा कुठे मी 'सर' म्हणायला लागलो. तुम्हाला सर्व जाणून घेण्याची उत्सुकता दिसते, पण अशा अवस्थेत मी तुमचे साधे आदरातिथ्यही करू शकत नाही, मग तुमचे कुतूहल कसे शमेल?"

"मी आलो ते काही कामानिमित्त आलो आहे."

"कोणत्या कामाबद्दल?" कॅप्टनने अधीरतेने मध्येच थांबवले.

"माझा भाऊ दिमित्री आणि तुमच्या भेटीबद्दल," अल्योशा अवघडून म्हणाला.

"कसली भेट, साहेब? तुम्हाला ती भेट म्हणायची आहे का? माझ्या 'केसांच्या पुंजक्याची'?" तो इतका जवळ झुकला की त्याचे गुडघे अल्योशाला धडकले. त्याने ओठ विचित्रपणे आवळून घेतले होते.

"केसांचा पुंजका?" अल्योशा पुटपुटला.

"बाबा! तो माझ्याबद्दल तक्रार करायला आला आहे!" पडद्यामागून अल्योशाला ओळखीचा आवाज ऐकू आला—त्या शाळकरी मुलाचा.

"मी आताच त्याचे बोट जोराने चावले." पडदा ओढला गेला आणि अल्योशाने त्याचा हल्लेखोर एका लहानशा बेडवर पडलेला पाहिला. मुलाच्या अंगावर त्याचा कोट आणि जुन्या रजईचे पांघरूण होते. तो आजारी असल्याचे स्पष्ट दिसत होते. त्याचे डोळे लाल झाले होते; बहुतेक त्याला ताप आला असावा. तरीही

तो न घाबरता अल्योशाकडे पाहत होता—जणू तो आता स्वतःच्या घरात असून, अल्योशा त्याला काही करू शकणार नाही, अशी त्याची खात्री होती.

"काय! त्याने तुझे बोट चावले का?" कॅप्टन खुर्चीवरून उडी मारत म्हणाला.

"हो. तो इतर शाळकरी मुलांसोबत दगडफेक करत होता. त्याच्या एकट्याच्या विरोधात सहा जण दगड फेकत होते. मी त्यांच्या जवळ गेलो, तर त्याने माझ्यावर एक दगड आणि मग दुसरा थेट माझ्या डोकेवर फेकला. मी त्याला विचारले की मी त्याला काय केले आहे, तेव्हा तो माझ्यावर धावून आला आणि माझे बोट खूप जोराने चावले... का, ते मला माहित नाही."

"मी त्याला लगेच मारतो, साहेब, या क्षणी!" कॅप्टन जागेवरून झेपावला.

"पण मी अजिबात तक्रार करत नाहीये. मी फक्त तुम्हाला सांगतो आहे... मला त्याला मारहाण करायची नाही, शिवाय तो आजारी दिसत आहे."

"आणि तुम्हाला वाटले का मी त्याला मारहाण करेन? तेही तुमच्या समाधानासाठी, तुमच्यासमोर? तुम्हाला आवडेल का, साहेब?" कॅप्टन अचानक अल्योशाकडे वळला—जणू तो त्याच्यावरच हल्ला करणार होता.

"मला तुमच्या बोटबद्दल वाईट वाटते, सर; पण इलुशाला मारण्याऐवजी तुमचा राग शांत करण्यासाठी मी तुमच्यासमोर या चाकूने माझी चार बोटे कापून टाकू का? एवढ्याने तुमचा सूड शमेल का? की तुम्ही पाचवे बोटही मागाल?"

तो एकदम गप्प झाला. त्याच्या चेहऱ्यावरील प्रत्येक स्नायू थरथरत होता. तो अत्यंत उद्धट, उन्मादी वाटत होता.

"आता मला सर्व समजले आहे," अल्योशा दुःखाने हळुवारपणे म्हणाला.

“तुमचा मुलगा खरेच खूप चांगला आहे. तो त्याच्या वडिलांवर प्रेम करतो आणि त्याने तुमच्यावर हल्ला केलेल्या माणसाचा भाऊ म्हणून माझ्यावर हल्ला केला... आता मला ते समजले,” तो विचारपूर्वक पुन्हा म्हणाला.

“पण माझ्या भावाला—दिमित्रीला, त्याच्या कृत्याचा आता पश्चात्ताप होत आहे, मला ते माहित आहे. जर तो तुमच्याकडे येऊ शकला, किंवा तुम्ही इच्छित असाल तर ज्या ठिकाणी हा प्रसंग घडला तिथे भेटून सर्वासमोर तो तुमची क्षमा मागेल.”

“माझी दाढी खेचल्यानंतर तो माझी माफी मागेल, असे तुम्हाला म्हणायचे आहे? तेवढ्याने माझे समाधान होईल, असे त्याला वाटते आहे, नाही काय?”

“अहो नाही! उलट, तुम्ही म्हणाल त्या पद्धतीने तो क्षमा मागेल.”

“मग जर मी त्या महाशयांना माझ्यासमोर गुडघे टेकायला सांगितले तर? त्याच दारूच्या दुकानात ‘मेट्रोपोलिस’ येथे किंवा अगदी भर बाजारपेठेत माफी मागायला सांगितले तर ते तयार आहेत काय?”

“हो, तो गुडघे टेकून माफी मागेल.”

“तुम्ही माझ्या अंतःकरणाला भिडलात, सर. माझे डोळे भरून आले! तुमच्या भावाच्या उदारतेची मला पूर्ण जाणीव आहे. मला माझ्या कुटुंबाची ओळख करून देऊ द्या—या माझ्या दोन मुली आणि हा मुलगा—ही एवढी माझी पिल्ले आहेत. उद्या मी मेलो तर त्यांची काळजी कोण घेणार? आणि जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत माझी काळजी त्यांच्याशिवाय कोण करेल? परमेश्वराने आमच्यासारख्या फाटक्या, दुर्दैवी माणसांसाठी अशीच काहीतरी योजना बनवली आहे; कारण सर, माझ्यासारख्या माणसावरसुद्धा प्रेम करणारी माणसे असणार, नाही काय?”

"अगदी खरे आहे ते!" अल्योशा उद्गारला.

"अहो बाबा, आता तरी मूर्खपणा बंद करा! कुठलातरी वेडसर माणूस आत येतो आणि तुम्ही त्याच्याशी गप्पा मारत, उगाच आपले नाव खराब करत आहात!" खिडकीजवळ बसलेली मुलगी तिरस्काराने व तुच्छतेने पाहत रागाने म्हणाली.

"थोडे थांब, वार्वरा!" तिच्या वडिलांनी कडक शब्दात, पण कौतुकाने पाहत उत्तर दिलं. "हिचा स्वभाव असाच तापट आहे," त्याने अल्योशाकडे पाहून पुन्हा सांगितले.

"या जगात पुरुष किंवा स्त्री, कोणीही असो, पण प्रत्येकाचे कुणाच्या तरी नजरेत प्रेमाचे स्थान असते. आता मी तुम्हाला माझ्या पत्नीची ओळख करून देतो— या मिसेस अरीना स्नेगिर्योव. पायाने थोड्या अधू आहेत; तशा त्या थोडेफार चालू शकतात; अतिशय साध्यासुध्या आणि सरळ स्वभावाच्या आहेत. अरीना, जरा चेहरा थोडा हसरा कर, हा अॅलेक्सी करामाझोव्ह. अॅलेक्सी, उभे रहा," असे म्हणत त्याने अल्योशाचा हात पकडला आणि उभे राहण्यासाठी वर खेचले.

"कोणाही स्त्रीची ओळख करून देताना उभे राहिले पाहिजे. अग, हा तो करामाझोव्ह नाहीये, जो तू समजतेस... तर त्याचा भाऊ आहे—जो अतिशय नम्र आहे. अरीना, बाईसाहेब, आपला हात द्या पाहू; मला त्याचे चुंबन घेऊ दे," असे म्हणत त्याने आपल्या पत्नीच्या हाताचे आदराने आणि अगदी प्रेमाने चुंबन घेतले.

हे पाहून वार्वराने रागाने तोंड फिरवले. अरीनाच्या गर्विष्ठ आणि प्रश्नार्थक चेहऱ्यावर विलक्षण सौहार्दाचा भाव उमटला.

"शुभ सकाळ! बसा, मिस्टर चेर्नोमाझोव्ह," ती म्हणाली.

"अग, ते करामाझोव्ह आहेत," त्याने खुलासा केला.

"ठीक आहे, मला चेर्नोमाझोव्ह असे ऐकल्यासारखे वाटले... आपण बसा. तुम्हाला माझी ओळख करून घेताना मुद्दाम उभे राहण्याची गरज नव्हती. आणि मी ते म्हणतात तशी काही पूर्णपणे अधू नाही; फक्त माझे पाय खूप सुजले आहेत. एकेकाळी मी खूप जाड होते, पण आता खूप बारीक आणि अशक्त झाले आहे."

"अहो बाबा, बाबा!" कुबड्या मुलीने हाक मारली.

"ए! विदूषका!" वार्वरा हळूच चिडवत म्हणाली.

"तुम्हाला आता आमच्या कुटुंबातील सर्वांची ओळख झाली असेल," मिसेस स्नेगिर्योव्ह म्हणाल्या.

"पूर्वी जेव्हा आम्ही सैन्यात होतो, तेव्हा आमच्याकडे असे बरेच पाहुणे असायचे. तेव्हा जेवणाच्या मेजवान्या, नाचगाणे सतत चालू असे. आता सर्व गोष्टी काळाच्या पडद्याआड गेल्या आहेत. तेव्हा येणाऱ्या स्त्रिया एकमेकींच्या चहाड्या-चुगल्या करत; पण सगळेच काही खरे नसे. आता मला उठता येत नाही तरीही 'कॅप्टन मला कळकट, घाणेरडी' समजतात आणि 'माझ्या तोंडाला वास येतो' असे म्हणतात—हे ऐकले की मला खूप वाईट वाटते.

परवा इस्टरला एक मोठे साहेब आले होते. त्यांनाही मी विचारले की— 'साहेब, सभ्य स्त्रीच्या तोंडाला घाणेरडा वास येईल काय?' तेव्हा ते म्हणाले— 'तुम्ही खिडकीची काच उघडा किंवा दार उघडा; कारण इथे हवा ताजी नाही.' मला इथली हवा खराब करायची नाही; मी चप्पल मागवून घेईन आणि इथून निघून जाईन. मी माझ्या नवऱ्याला आनंद देऊ शकत नाही. मला सर्वांनी माफ करावे. फक्त इलुशा शाळेतून घरी आल्यावर माझ्याजवळ येतो. त्याचे माझ्यावर प्रेम आहे. काल त्याने

मला एक सफरचंद आणून दिले. तुम्ही सर्वजण मला किळसवाणी समजून दूर लोटून नका," असे म्हणत ती बिचारी वेडी बाई रडायला लागली आणि तिच्या गालावरून अश्रू वाहू लागले. कॅप्टन धावत तिच्याकडे गेला.

"माझ्या प्रिये, हा विचार सोडून दे! तू एकटी नाहीस. सगळे तुझ्यावर प्रेम करतात—खूप प्रेम करतात." तो पुन्हा तिच्या दोन्ही हातांचे चुंबन घेऊ लागला आणि तिच्या चेहऱ्यावर प्रेमाने हात फिरवत, रुमालाने तिचे अश्रू पुसू लागला.

अल्योशाला वाटले की त्याच्याही डोळ्यात अश्रू आहेत.

"बघ! बघ! माझ्या संसाराचे धिंडवडे नीट बघ!" तो रागाने अल्योशाकडे वळला आणि आपल्या गरीब, बिचाऱ्या पत्नीकडे बोट दाखवत म्हणाला.

"मी सर्व पाहिले आणि ऐकले आहे," अल्योशा तोंडातल्या तोंडात पुटपुटला.

"बाबा, बाबा, तुम्ही त्याच्यासमोर असे कसे बोलत आहात?" पलंगावर पडलेला मुलगा उठून आपल्या वडिलांना रागाने म्हणाला.

"असला मूर्खपणा करणे बंद करा! तुमच्या या अशा वागण्याने काहीही साध्य होणार नाही," वार्वरा पाय आपटत ओरडली.

"वार्वरा, तुझा राग अगदी बरोबर आहे. तुझ्या समाधानासाठी मी बाहेर जातो. अँलेक्सी, उठा, आपली टोपी घ्या आणि बाहेर चला; आपण बाहेर जाऊन बोलूया. मला तुम्हाला एक गोष्ट सांगायची आहे; पण ती या भिंतींच्या आत नाही. ही इथे बसलेली मुलगी—माझी मुलगी नीना आहे; मी तिची ओळख करून द्यायला विसरलो. ती एक स्वर्गातील देवदूत आहे, जी आमच्यासाठी खाली आली आहे... जर तू समजू शकशील तर."

"बाबा! आता पूरे करा! तुमच्या अंगात कापरे भरले आहे; एखाद्या वेळी दातखिळी बसेल," वार्वरा संतापून म्हणाली.

"ही मुलगी आहे जी संतापाने माझ्यावर पाय आपटत ओरडत आहे—तीही एक देवदूतच आहे; आणि मला तसे म्हणण्यासाठी तिच्याकडे चांगले कारण आहे. चला, अलेक्सी, आपण एकदाचा सोक्षमोक्ष लावला पाहिजे." आणि त्याने अल्योशाचा हात धरला आणि त्याला खोलीतून बाहेर घेऊन गेला.

प्रकरण 7: एक हतभागी बाप

"बाहेर हवा थंड आणि ताजीतवानी आहे, पण माझ्या झोपडीत मात्र तिला शिरायला कुठूनही प्रवेश नाही. आपण थोडे हळू चालूया काय? तुमच्यासोबत चालताना मला आनंद होत आहे," कॅप्टन अल्योशाला म्हणाला.

"मलाही तुम्हाला काहीतरी महत्त्वाचे सांगायचे आहे, पण मला सुरुवात कशी करावी हे कळत नाही," अल्योशा उत्तरला.

"नक्कीच तसे काही काम असल्याशिवाय आपण मला भेटायला आला नसता. निव्वळ मुलाची तक्रार घेऊन येणाऱ्यांपैकी आपण दिसत नाही. पण त्या दिवशी नेमके काय झाले हे तुम्हाला समजायला हवे. एक आठवड्यापूर्वी माझी टोकदार दाढी होती. माझ्या दाढीवरून शाळेतील मुलांनी मला टोपणनावेही ठेवली होती. अचानक तुमचा दिमित्री मद्यालयात आला आणि माझ्या दाढीला हात घालून खेचत मला भर बाजारात घेऊन गेला. तो भयंकर संतापलेला होता; मी त्याचे काहीही वाकडे केले नव्हते.

माझ्या मुलाची—इलुशाची—नुकतीच शाळा सुटली होती. त्याच वेळी इलुशाने मला त्या अवस्थेत पाहिले आणि तो माझ्याकडे धावला. 'बाबा!' तो ओरडला. त्याने मला धरून घट्ट मिठी मारली आणि मला बाजूला खेचण्याचा प्रयत्न केला. माझ्यावर हल्ला करणाऱ्याच्या हातापाया पडला, त्याला विनवणी केली—

‘त्यांना सोडा, जाऊ द्या, हे माझे वडील आहेत... त्यांना माफ करा!’ हो, तो ओरडत होता—‘त्यांना माफ करा!’ त्याचा हात पकडून त्याने तो आपल्या छोट्या हातात धरला आणि त्याचे चुंबन घेतले... त्या क्षणीचा त्याचा छोटासा केविलवाणा चेहरा मला आजही विसरता येत नाही, आणि कधीही विसरणार नाही!"

"मी देवाची शपथ घेऊन सांगतो, माझा भाऊ त्याच्या या वागण्याबद्दल नक्कीच पश्चात्ताप व्यक्त करेल. अगदी त्याच बाजारात गुडघे टेकून क्षमा मागेल. काही झाले तरी मी त्याला तसे करण्यास भाग पाडेन; नाहीतर तो माझा भाऊ आहे हे मी कायमचे विसरून जाईन," अल्योशा मोठ्याने म्हणाला.

"तसे असेल तर ही त्याची नाही, तर तुमच्या प्रेमळ हृदयातील सूचना आहे, असे तुम्ही म्हणायला हवे होते. मी तुमच्या भावाच्या शौर्याचे आणि औदार्याचे उदाहरण सांगतो, जे त्याने त्यावेळी मला दाखवले होते. तो माझ्या दाढीला धरून खेचत बाहेर घेऊन गेला आणि म्हणाला—‘तू आणि मी दोघेही सैन्यात अधिकारी होतो. तुझ्याबरोबर मी द्वंद्वयुद्धासाठी तयार आहे. तू जरी एक बदमाश असलास तरीही मी तुला ही संधी देत आहे.’ खरोखरच तो एक शूर आणि उदार मनाचा माणूस आहे.

नंतर मी इलुशासोबत तिथून बाहेर पडलो, पण ते दृश्य इलुशाच्या आत्म्यावर कायमचे कोरले गेले आहे. आम्हाला तुमच्यासारख्या उच्च कुळातील लोकांचे विशेषाधिकार मिळवायचे नाहीत. नुकतेच आपण आमच्या वाड्यात आला होतात ना? तिथे आपण काय पाहिले?

तीन स्त्रिया—एक पायाने अधू असलेली मानसिक त्रासाची स्त्री, दुसरी पाठीला कुबड असलेली पांगळी मुलगी आणि तिसरी धडधाकट आणि खूप हुशार. ती अजून शिकत आहे आणि तिला पीटर्सबर्गला परत जाण्याची तीव्र इच्छा आहे. माझा लहान

मुलगा इलुशा फक्त नऊ वर्षांचा आहे. कुटुंबात मी एकटाच कमावणारा आहे. जर मी मेलो तर तुम्हीच सांगा, त्या सर्वांचे काय होईल? आणि त्याहूनही वाईट म्हणजे, जर त्याने माझा जीव न घेता मला कायमचे जायबंदी केले तर? मग मी काम करू शकणार नाही. माझी आणि माझ्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची सोय कोण करणार? मी इलुशाला शाळेतून काढून रस्त्यावर भीक मागायला पाठवू का? त्याला द्वंद्वयुद्धासाठी आव्हान देणे म्हणजे स्वतःच्या हाताने माझ्या कुटुंबाला आगीत लोटल्यासारखे आहे. त्याने उदार मनाने दिलेला तो प्रस्ताव म्हणजे मूर्खपणा आहे."

"तो तुमची क्षमा नक्कीच मागेल, अगदी भर बाजारात तुमच्या पायाशी नतमस्तक होईल." अल्योशाच्या डोळ्यांत पाणी आले होते.

"मी अब्रूनुकसानीचा त्याच्यावर दावा ठोकण्याचा विचारही केला होता, पण मला किती रक्कम मिळाली असती? शिवाय लगेच आग्राफेना—गुशेंकाने मला बोलावून घेतले आणि धमकी दिली—'असा विचार सुद्धा करू नकोस, नाहीतर मी सगळ्यांना सांगेन की तूच बेइमानी केलीस, आणि मग उलट तुझ्यावरच खटला होईल.' मला कुणाच्या आदेशानुसार काम करावे लागले—यासाठी देव साक्षी आहे. तिने असेही सांगितले की यापुढे ती मला काम देणार नाही, शिवाय तिच्या म्हाताऱ्या व्यापाऱ्यालाही मला कामावर ठेवू नकोस असे सांगेल. त्यांनी मला कामावरून काढले तर माझा उदरनिर्वाह होणेच मुश्किल आहे, कारण तुमच्या पिताजींनी मला आधीच नोकरीवरून काढून टाकले आहे. मी ज्या कागदांवर सही केली होती, त्याचा वापर करून ते माझ्यावर कोर्टात खटला दाखल करतील. अशा अवघड परिस्थितीत मला गप्प राहण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. आपण पाहिलेच आहे, मला निमूटपणे

माघार घ्यावी लागली. मला सांगा—आमचा इलुशा तुमच्या बोट्याचा खूपच जोराने चावला काय?"

"होय, तो खूपच रागावला होता. 'करामाझोव्ह' म्हणून त्याला माझ्यावर सूड घ्यायचा होता. तो एकटा त्याच्या शाळेतील मित्रांवर दगडफेक करत होता; ते सगळे मिळून त्याच्यावर दगड फेकत होते. हे सर्व खूप धोकादायक आहे—एखाद्याच्या डोक्याला गंभीर मार लागू शकतो."

"अगदी तेच घडले. आज त्याला दगड डोक्यावर नाही, तर छातीवर—हृदयाच्या अगदी जवळ—जोरात लागला. तो रडत-ओरडत घरी आला आणि आता तो आजारी आहे."

"तुमच्यावरून मुलांनी चिडवायला सुरुवात केली की तो प्रथम मारामारीला सुरुवात करतो. काही दिवसांपूर्वी त्याने क्रॅसोटकिन नावाच्या मुलाला लहान चाकूने भोसकले होते."

"होय, माझ्या कानावर ती गोष्ट आली आहे. त्याचे वडील मोठे अधिकारी आहेत."

"माझा तुम्हाला असा सल्ला आहे की, त्याचा राग थोडा निवळेपर्यंत काही दिवस त्याला शाळेत पाठवू नका."

"होय, तो एवढासा चिमुरडा आहे पण त्याचा राग प्रचंड आहे. त्या दिवसापासून ती मुले त्याला 'केसांचा पुंजका' म्हणून चिडवत आहेत. शाळेतील मुले ही एक निर्दयी जात आहे; वैयक्तिकरित्या ते देवदूत असतात, पण एकत्रितपणे—विशेषतः शाळांमध्ये—ते बहुतेकदा क्रूर असतात. त्यांच्या सततच्या चिडवण्यामुळे इलुशासारखा दुबळा मुलगा बेभान व निडर झाला आहे. आपल्या वडिलांची क्रूर

चेष्टा सहन न झाल्याने तो त्या टारगट मुलांच्या विरोधात एकटा शूरासारखा लढायला तयार झाला आहे. सत्यासाठी आणि न्यायासाठी त्याची ही लढाई आहे.

तुमच्या भावाच्या हाताचे चुंबन घेऊन, 'माझ्या बाबांना क्षमा करा,' असे कळवळून सांगताना त्या कोवळ्या जीवाला काय यातना झाल्या असतील ते फक्त मला आणि देवाला माहित आहे. सर, गरीबांच्या मुलांकडे कायम तुच्छतेने पाहिले जाते. तुमच्या भावाच्या हाताचे चुंबन घेतल्यावर माझ्या इलुशाला न्यायाचा अर्थ समजला. त्या सत्याने त्याला अक्षरशः चिरडून टाकले. त्या दिवशीच, साहेब, तो तापाने आजारी पडला आणि रात्रभर भ्रमात होता. त्या दिवशी त्याने मला एकही शब्द बोलला नाही; अभ्यासाचा बहाणा करून तो फक्त माझ्याकडे चोरून पाहत होता.

दुसऱ्या दिवशी मी माझे दुःख विसरण्यासाठी दारू प्यायलो—मी पापी माणूस आहे—आणि मला फारसे आठवतही नाही; पण इलुश्याची आई रडत होती. माझा इलुशाच्या आईवर फार जीव आहे. मी होते-नव्हते तेवढे पैसे दारूवर घातले म्हणून मला तुच्छ लेखू नका, साहेब; रशियामध्ये मद्यपान करणारे पुरुषच अनेकदा सर्वोत्तम निघतात. दारूच्या नशेत मी इलुशाला विसरूनच गेलो. पण मुले त्याला चिडवतच राहिली—'केसांचा पुंजका कसा खेचला गेला', 'तू तुझ्या बाबांसाठी कसा गयावया करत होतास'—असे म्हणून त्याची चेष्टा करीत राहिली.

शाळेतून तो परत आला तेव्हा त्याचा चेहरा उतरलेला होता. काय झाले म्हणून विचारले तर तो काहीच बोलला नाही. घरीही सगळा गोंधळ सुरू होता. मी नेहमीप्रमाणे त्याला बाहेर फिरायला घेऊन गेलो. आम्ही रोज जाणाऱ्या एका गवताच्या कुरणात गेलो—खूप सुंदर ठिकाण आहे ते. माझ्या हातात त्याचा छोटासा,

लांब बोटांचा हात होता. तो थंड पडला होता; डोळे चमकत होते. तो मला म्हणाला, 'बाबा, तो तुमच्याबरोबर असा कसा वागू शकतो?'

मी म्हटलो, 'सोडून दे, हे असेच चालणार.'

'नाही बाबा, त्याला तसेच सोडून देऊ नका. त्याला अजिबात माफी देऊ नका. शाळेतील मुले म्हणतात की त्याने तुम्हाला गप्प बसण्यासाठी दहा रुबल दिले आहेत!'

'नाही, इलुशा,' मी म्हटले, 'मी त्याच्याकडून काही झाले तरी पैसे घेणार नाही.'

तो थरथर कापू लागला. त्याने माझे दोन्ही हात हातात घेतले, पुन्हा त्यांचे चुंबन घेतले. 'बाबा,' तो म्हणाला, 'बाबा, त्याला द्वंद्वयुद्धासाठी आव्हान द्या! शाळेत मुले म्हणतात की तुम्ही भिन्ने आहात आणि तुम्ही त्याच्याकडून दहा रुबल घेणार आहात.'

'बाळ, मी त्याला द्वंद्वयुद्धासाठी आव्हान देऊ शकत नाही, इलुशा,' मी उत्तर दिले, आणि तुम्हाला जे सांगितले तेच त्याला थोडक्यात समजावून सांगितले. त्याने ते शांतपणे ऐकले आणि म्हणाला, 'बाबा, तरीही त्याला माफ करू नका. मी मोठा झाल्यावर त्याला ठार मारेन!' त्याचे डोळे चमकत होते. मी त्याचा बाप आहे—त्याला सांगणे भाग होते—'कुणाचा जीव घेणे हे पाप आहे, अगदी द्वंद्वयुद्धामध्येही.'

तो म्हणाला, 'बाबा, मी मोठा झाल्यावर त्याला खाली पाडेन, त्याच्या हातातून तलवार हिसकावून घेईन; त्याच्या छातीवर तलवार धरून म्हणेन—'आता इथे मी तुला मारू शकतो... पण मी तुला माफ करतो.'

या दोन दिवसांत त्याच्या कोवळ्या मनाची काय अवस्था झाली ते तुम्ही पाहिलेच आहे. तो दिवसभर त्या सूडाची योजना आखत असेल आणि रात्री त्याबद्दल बडबडत असेल.

शाळेतून तो मारामारी करून, मार खाऊन परत येऊ लागला आहे. तुम्ही सांगितलेले बरोबर आहे—त्याला थोडे दिवस शाळेत न पाठवलेलेच बरे. काल परत आम्ही फिरायला गेलो तेव्हा समजले की वर्गातील सर्व मुलांच्या विरोधात तो एकटाच उभा आहे. त्याचे हृदय संताप व कटुतेने भरलेले आहे—मला त्याच्याबद्दल काळजी वाटते.

‘बाबा,’ तो म्हणाला, ‘पृथ्वीवरील श्रीमंत लोक इतर कोणापेक्षा बलवान असतात का?’

‘हो, इलुशा,’ मी म्हणालो.

‘बाबा, मग मी श्रीमंत होईन; मोठा अधिकारी होईन; लढाया जिंकें; झार मला बक्षीस देईल. मी येथे परत येईन—मग कोणीही माझ्यापुढे धाडस करणार नाही.’

तो एकदम गप्प झाला; ओठ अजूनही थरथरत होते. ‘बाबा, हे गाव चांगले नाही; आपण दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या शहरात जाऊया—जिथे लोकांना आपली माहिती नसेल.’

मी म्हणालो, ‘बेटा, त्यासाठी पैसे लागतील.’ कसेतरी त्याचे लक्ष दुसरीकडे वळवण्यात मी यशस्वी झालो. मग आम्ही दोघांनी दुसऱ्या गावी जाण्याच्या योजना आखायला सुरुवात केली. तो म्हणाला, ‘बाबा, आपण घोडा आणि गाडी घेऊया; मला काळ्या घोड्यावर बसायचे आहे. आई, वार्वरा आणि निना गाडीत बसतील,

आणि आपण दोघे आळीपाळीने चालत जाऊ.' मग—सर्व रशियन मुलांप्रमाणे—दिवसभर तो घोड्यांच्या स्वप्नांत रमून गेला.

पण काल रात्री हे चित्र बदलले. तो शाळेतून आला तेव्हा प्रचंड उदास होता. मी त्याला फिरायला घेऊन गेलो; मुद्दाम कालचा विषय काढला, पण तो गप्पच राहिला. त्याच्या अंगाला सूक्ष्म कंप जाणवत होता. वाटले—या कोवळ्या हृदयावर पुन्हा नवा घाव बसला आहे; जखम अजून ताजी आहे.

हवा छान गार होती; मुले आकाशात पतंग उडवत होती. मी त्याला गेल्या वर्षीचा पतंग दुरुस्त करून देतो असे सांगितले. तो काही बोलला नाही—फक्त माझ्याकडे वळून पाहिले. तेवढ्यात वाऱ्याची झुळूक आली आणि अचानक त्याने माझ्या गळ्याला मिठी मारली.

तुम्हाला माहिती आहे—जेव्हा मुले वरकरणी शांत आणि गर्विष्ठ वाटतात आणि अश्रूंना थोपवण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा ती मोठ्या संकटात असतात. मग अचानक बांध फुटतो... आणि ती आतून तुटून पडतात. इलुशाचेही तसेच झाले. त्याच्या गरम अश्रूंनी माझा चेहरा ओला झाला. तो हुंदक्यांनी थरथरत रडत होता.

मी खाली बसलो, त्याला गच्च मिठीत धरले. तो म्हणाला, 'बाबा, त्याने तुमचा कसा अपमान केला!'

मीही रडलो. आम्ही दोघे एकमेकांच्या मिठीत थरथरत रडलो.

'इलुशा,' मी त्याला म्हणालो, 'बाळा, तेव्हा जे काही घडले ते देवाने पाहिले आहे. मला वाटते आपल्या वर झालेल्या अन्यायाची देवाच्या दरबारात नक्कीच नोंद झाली असेल.'

या सर्व लाजिरवाण्या गोष्टींसाठी तुमचा भाऊ दिमित्री जबाबदार आहे—असे तुम्हाला वाटत नाही का? काहीही झाले तरी इलुशाने तुम्हाला चावल्याबद्दल मी त्याला कधीच शिक्षा करणार नाही. न केलेल्या गुन्ह्याची शिक्षा आम्हीच भोगत आहोत!"

त्याच्या बोलण्यातून बेफिकिरी आणि राग दिसत होता; तथापि, अल्योशाला वाटले की तो त्याच्यावर विश्वास ठेवतो—नाही तर इतके मन मोकळे केले नसते. या विचाराने अल्योशाला बळ मिळाले. त्याचे सर्वांग थरथरत होते; डोळ्यातील अश्रूंना थोपवत तो आवेगाने म्हणाला—"मला इलुशाशी दोस्ती करायला आवडेल. तुम्ही जर मध्यस्थी केली, तर ते शक्य होईल."

"नक्कीच, सर," कॅप्टन पुटपुटला.

"मला आता तुम्हाला एक वेगळीच गोष्ट सांगायची आहे. एका व्यक्तीने मला तिचा निरोप तुम्हाला देण्यासाठी पाठवले आहे. कदाचित आपल्याला माहिती असेल की, माझ्या भावाने—दिमित्रीने—एका मुलीचा अपमान केला आहे. त्यांचे ठरलेले लग्न मोडून त्याने एका उदात्त आणि सज्जन मुलीचा मनोभंग केला आहे. दिमित्रीने तुमच्यावर केलेल्या घोर अन्यायाची तिला माहिती मिळाल्यानंतर तिने मला आपली भेट घेण्यास सांगितले. तिला आपल्याला मदत करायची आहे.

ही मदत आमच्या कुटुंबातील कोणाकडून नसून तिच्याकडून वैयक्तिक स्वरूपात आहे. ती मदत तुम्ही स्वीकारावी, अशी विनंती करण्यासाठी तिने मला पाठवले आहे... तुम्हा दोघांचाही अपमान एकाच व्यक्तीकडून झाला आहे. संकटात सापडलेल्या भावाला मदत म्हणून, बहिणीच्या नात्याने तिने हे दोनशे रुबल आपल्याला देण्यासाठी दिले आहेत. तिला आपल्या परिस्थितीची पूर्ण कल्पना

आहे. ही गोष्ट कुणालाही कळणार नाही, याची आपण खात्री बाळगावी. तुम्हाला माझी शपथ आहे—आपण हे पैसे स्वीकारलेच पाहिजेत.

जगात सर्व लोक एकमेकांचे शत्रू नसतात; या जगात चांगले मित्रही असतात... आपले हृदय विशाल आहे, म्हणून आपण कोणतेही किल्मिष न ठेवता हे पैसे स्वीकारा," असे म्हणून अल्योशाने सप्तरंगी इंद्रधनुष्याच्या रंगाच्या दोन नवीन शंभर रुबलच्या नोटा पुढे केल्या.

त्यावेळी त्या ठिकाणी ते फक्त दोघेच होते. कॅप्टन एकदम आश्चर्यचकित झाला. एवढी मोठी रक्कम कोणीतरी मदत म्हणून देईल, अशी कल्पनाही त्याने कधी केली नव्हती.

त्याने नोटा हातात घेतल्या आणि तो एकदम स्तब्ध झाला. त्याच्या डोळ्यांत एक वेगळाच भाव उमटला.

"हे एवढे पैसे... माझ्यासाठी? गेली चार वर्षे मी इतकी मोठी रक्कम पाहिली नाही. मला भाऊ मानणारी ती स्त्री खरोखर खूप दयाळू आहे. खरंच, हे सत्य आहे काय?"

"अगदी शंभर टक्के सत्य आहे," अल्योशा म्हणाला.

कॅप्टनचा चेहरा लालबुंद झाला होता.

"मित्रा, ऐक! जर मी हे पैसे स्वीकारले, तर मी तुझ्या नजरेत निर्लज्ज बदमाश ठरेन, नाही का? जरी तू मला स्वीकारायला सांगत असलास, तरी आतून तुला माझा तिरस्कार वाटत असेल."

"नाही! अजिबात नाही! देवशप्पथ सांगतो—ही गोष्ट तुम्ही, मी आणि कॅटरिना, यांच्याशिवाय इतर कुणालाही समजणार नाही."

"अलेक्सी, त्या दयाळू स्त्रीचा विचार सध्या बाजूला ठेवूय! तुम्हाला या दोनशे रुबल्सचा माझ्यासाठी काय अर्थ आहे, ते सांगायलाच हवे." कॅप्टनने उंच आवाजात, एका विलक्षण आवेगाने बोलायला सुरुवात केली. त्याचा स्वतःवर ताबा नव्हता आणि बोलणे विस्कळीत होत होते.

"हे पैसे एका दयाळू, प्रामाणिक बहिणीची भेट आहे. आता मी माझ्या पत्नीला आणि अपंग मुलीला डॉक्टरांनी लिहून दिलेली औषधे विकत आणू शकेन. डॉक्टरांनी तिच्यासाठी लिहून दिलेली औषधांची चिठ्ठी मी देवाच्या फोटोमागे ठेवली आहे. माझ्या मुलीला संधीवाताचा त्रास आहे—तिला खूप वेदना होतात. आम्हा सगळ्यांची झोपमोड होऊ नये म्हणून ती शांतपणे वेदना सहन करते. सर्वांचे जेवण झाल्यावर उरल्यासुरल्या अन्नावर ती समाधान मानते—जे एखादा कुत्रादेखील हुंगणार नाही. 'मी त्यासाठी पात्र नाही, मी तुमच्या वाट्याचे खात आहे, मी कुटुंबावर ओझे आहे,'—हे तिचे देवदूतासारखे डोळे सांगत असतात.

पण खरे सांगू? तिच्या वागण्यातला गोडवा, बोलण्यातले माधुर्य आणि प्रेम यामुळेच आमच्या घराला घरपण आहे—नाही तर आमचा संसार नरक झाला असता. वार्वरा तिची शांतपणे समजूत घालते. तशी वार्वरा काही वाईट नाही—तीही देवदूतच आहे. खूप काही तिने सहन केले आहे. उन्हाळ्याच्या सुट्टीला म्हणून ती इकडे आली होती. स्वतःचे शिक्षण ती शिकवण्या करून घेत होती. त्यातील सोळा रुबल साठवून ती घरी आली. सप्टेंबरमध्ये पीटर्सबर्गला परत जाणार होती. पण आम्ही ते पैसे खर्च केले, त्यामुळे तिला परत जाण्याचीही सोय उरली नाही.

तसेही ती परत जाऊ शकली नसतीच, कारण आमच्यासाठी ती गुलामासारखी राबते—शिवणकाम, धुणीभांडी, साफसफाई, आईची सेवा... सर्व जबाबदारी तिच्यावरच आहे. तिची आई तर विक्षिप्तपणे वागते आणि वेड्यासारखी रडत असते. आता या पैशातून मला कामासाठी मदतनीस ठेवता येईल. माझ्या लेकीची औषधे आणता येतील. वार्वराला पुन्हा पीटर्सबर्गला पाठवता येईल. आणि मुख्य म्हणजे—सर्वांना पोटभर जेवण करता येईल! अरे देवा! मला तर हे स्वप्न वाटत आहे!"

कुटुंबवत्सल कॅप्टनच्या आयुष्यात थोडातरी आनंद येणार, याचा अल्योशाला वेगळाच आनंद झाला.

"अॅलेक्सी, जरा थांब... अजून सांगतो. इलुशाचे घोडा आणि गाडी घ्यायचे स्वप्न पूर्ण झाल्यावर आपण कॅलिनिनग्राडला जाऊन राहू शकतो. तिथे माझा एक वकील मित्र आहे—मी गेलो तर तो मला ऑफिसमध्ये क्लर्कची नोकरी देईल, असे त्याने सांगितले आहे. मला अजून एक कर्ज फेडायचे आहे. तेवढे फेडले की मग मी मोकळा होईन," कॅप्टन अजूनही भविष्याच्या स्वप्नांत रमला होता.

"नक्कीच! तुम्हाला आणखी गरज लागली तर कॅटरिना नक्की मदत करेल. माझ्याकडेही थोडे पैसे आहेत—मी देऊ शकतो. नंतर तुम्ही सवडीनुसार परत करा. तुम्ही मला भावासारखे आहात. सध्या कॅलिनिनग्राडला जाण्यापेक्षा चांगला विचार असूच शकत नाही! त्यामुळे तुमच्या मुलाची काळजीही मिटेल. आणि तुम्ही हिवाळा येण्याआधी निघून गेलेत तर चांगले," अल्योशा भारावून बोलत होता. त्याला आनंदाने कॅप्टनला मिठी मारावी अशी तीव्र इच्छा झाली; पण कॅप्टन दूर, मान पुढे ओढून उभा होता. त्याचे ओठ पुढे लोंबत होते, चेहरा फिकट झाला होता, डोळ्यांत एक वेडसर झाक होती. तो काहीतरी बोलायचा प्रयत्न करत होता; पण

तोंडातून शब्द फुटत नव्हते—फक्त ओठ हालत होते—सगळे काही अत्यंत अस्वाभाविक वाटत होते.

"काय, तुम्हाला काय त्रास होत आहे?" अल्योशाने विचारले.

"अॅलेक्सी, आता तुम्हाला एक जादू दाखवतो... नीट बघा," कॅप्टनने अडखळत पण निर्धाराने बोलण्यास सुरुवात केली. त्याच्या आवाजात हताशा होती आणि संतापलेल्या नजरेत हिंसकपणा चमकत होता.

"काय झाले? कसली जादू?" अल्योशाने घाबरून विचारले.

कॅप्टनचा चेहरा अल्योश्याकडे वळलेला होता. दिमित्रीने मारलेल्या फटक्यांमुळे त्याचा डावा डोळा अजूनही काळा-निळा पडलेला होता.

"कसली जादू ते आता दाखवतो, नीट बघा!" कॅप्टन मोठ्याने ओरडला. त्याने हातात धरलेल्या दोन नोटा अल्योशाला दाखवल्या आणि त्या चुरगाळत म्हणाला, "दिसल्या का?" आणि अचानक संतापाने हात उंचावत त्या नोटा खाली वाळूत फेकून दिल्या.

"आता खाली बघ! नीट दिसेल!" असे म्हणत तो रागाने त्या नोटांना आपल्या टाचेखाली तुडवू लागला.

"असले पैसे मी माझ्या पायाखाली तुडवतो! हे बघ! नीट बघ! तुमच्या पैशांची मला भीक नको आहे!" त्याच्या चेहऱ्यावर विकृत हास्य पसरले होते.

अचानक तो अल्योश्यासमोर येऊन उभा ठाकला. त्याच्या देहबोलीत एक अवर्णनीय, वेडसर अभिमान झळकत होता.

"तुम्हाला ज्यांनी पाठवले आहे त्यांना सांगा, मी अजून माझी इज्जत विक्रीला काढलेली नाही!" असे म्हणत तो वळला आणि पळू लागला. पाच-सहा पावले पुढे गेल्यावर तो पुन्हा वळला, आणि त्याने अल्योश्याच्या हाताचे चुंबन घेतले. पुन्हा तो धावत पुढे गेला—त्या वेळी त्याच्या चेहऱ्यावरील हास्य नाहीसे झाले होते. त्याचे संपूर्ण शरीर थरथरत होते. डोळे डबडबले होते. कापऱ्या आवाजात तो म्हणाला— "जर मी पैशांसाठी उरलीसुरली इज्जत विकली आणि तुमच्याकडून हे पैसे घेतले... तर मी माझ्या मुलाला काय सांगू?"

हे बोलून तो एकदाही मागे न पाहता वेगाने पळत गेला. अल्योशा मात्र दुःखी मनाने त्याच्या जाण्याच्या दिशेने पाहत राहिला. 'पुढच्या क्षणी आपण नोटा चुरगळून फेकून देऊ'—याची खुद्द कॅप्टनलाही कल्पना नव्हती; ती घटना जणू आपोआप घडली होती. तो आता माधारी परतणार नाही, हे अल्योशाला निश्चित कळले होते.

अल्योशाही त्याच्यामागे परत बोलवायला जाणार नव्हता. तो नजरेआड झाल्यावर अल्योशाने वाळूत दाबल्या गेलेल्या त्या दोन्ही नोटा उचलल्या. त्या खूपच चुरगळल्या होत्या, पण फाटलेल्या नव्हत्या. शक्य तेवढ्या सरळ करून त्याने त्या नीट दुमडल्या आणि खिशात ठेवल्या. मग कॅटरिनाला आपल्या कामगिरीचा आढावा देण्यासाठी तो तिच्या घरी जाण्यासाठी निघाला.

कथा 5 : न्याय-अन्याय

प्रकरण 1: आणाभाका

अल्योशाला दारातच मॅडम होह्लाकोव्ह भेटल्या. त्या खूप घाबरलेल्या दिसत होत्या. त्यांनी अल्योशाला सांगितले की कॅटरिना तापाच्या ग्लानीत भ्रमिष्टासारखी बडबडत होती, म्हणून त्यांनी डॉ. हर्झनस्ट्यूब यांना बोलावणे पाठवले होते आणि तिच्या मावशी व मामीलाही बोलावले होते. अजून डॉक्टर आले नव्हते. सर्वजण ताप मेंदूपर्यंत जाईल, अशी काळजी करत होते. एकंदरीत परिस्थिती गंभीर होती. अल्योशा त्यांना कॅप्टनच्या बाबतीत घडलेली हकीकत सांगणार होता; पण त्या ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हत्या. त्यांनी अल्योशाला लिसला भेटायला सांगितले.

मॅडम होह्लाकोव्ह अल्योशाला म्हणाल्या, “अरे, काल लिसने मला अगदी चकित केले. ती गेले दोन-तीन दिवस तुझी चेष्टा करत होती; पण त्याचा तिला पश्चात्ताप होत आहे, असे तिने मला सांगितले. ती अगदी रडकुंडीला आली होती. याआधी मी तिला इतर कुणाबाबत इतके हळवे झालेले पाहिले नव्हते. माझी तर ती नेहमीच तर उडवत असते; पण तुझ्याबद्दल ती गंभीरपणे बोलत होती. तुझ्याबद्दल तिच्या मनात किती आदर आहे, हे तिच्या बोलण्यातून दिसत होते. बराच वेळ ती मॉस्कोमधील लहानपणीच्या आठवणी सांगत होती, तेव्हा बऱ्याच वेळा तुझा उल्लेख आला. मला सध्या तिच्याशी बोलायला वेळ नाही; मला कॅटरिनाचीच काळजी लागून राहिली आहे. तू लिसला भेटून तिच्याशी बोलत बसलास, तर तिला

थोडे बरे वाटेल.” असे म्हणून मॅडम होह्लाकोव्ह अल्योशाला घेऊन लिसच्या खोलीत गेल्या. अल्योशाला पाहून लिस लाजल्यासारखी झाली आणि तिने अवांतर गप्पा सुरू केल्या.

“अॅलेक्सी, आईने मला कॅटरिनाने तुला त्या गरीब कॅप्टनच्या कुटुंबाला मदत म्हणून देण्यासाठी दोनशे रुबल दिल्याची गोष्ट सांगितली, तसेच दिमित्रीने त्यांच्यावर केलेल्या अन्यायाचीही माहिती दिली. ती ऐकून मला तर रडूच आले. तू त्या माणसाला पैसे पोहोचवलेस ना? आता त्यांची परिस्थिती कशी आहे?”

“खरे म्हणजे मला ते त्याला देता आले नाहीत. ती एक मोठी कहाणी आहे,” अल्योशा दुसरीकडे पाहत म्हणाला. त्याला आपल्यावर सोपवलेली कामगिरी पूर्ण न झाल्याची खंत वाटत होती. सुरुवातीला त्याला अवघडल्यासारखे वाटले; पण नंतर त्याने त्यावर मात केली आणि अतिशय भावूकपणे जे काही घडले ते सांगू लागला. लिसही मनापासून ऐकत होती. पूर्वी मॉस्कोमध्ये असताना अल्योशा आणि लिस अनेकदा गप्पा-गोष्टी करण्यात गुंग होत असत. आज अचानक दोघांनाही मॉस्कोमधील त्या जुन्या दिवसांची आठवण झाली. इलुशाचे वर्णन करताना अल्योशाचा स्वर गदगदला होता. शेवटी कॅप्टनने पैसे फेकून दिले, हे सांगताना त्याच्या आवाजात दुःख होते आणि त्याला योग्य प्रकारे समजावून सांगता आले नाही, याची खंत होती.

अल्योशाचे बोलणे संपल्यावर लिस रडत म्हणाली, “तू त्याच्या मागे पळाला नाहीस? कदाचित त्याने पैसे स्वीकारलेही असते!”

“लिस, तू चुकते आहेस. उलट मी त्याच्या मागे गेलो नाही, तेच चांगले झाले,” अल्योशा विचारपूर्वक म्हणाला.

“ते कसे? त्यांच्या घरी दोन वेळच्या जेवणाचेही वांधे आहेत; शिवाय घरात ठाण मांडून बसलेले आजारपण...”

“इतके निराश होण्याचे कारण नाही. त्याला ते दोनशे रुबल अजूनही मिळू शकतात. उद्या तो नक्कीच माझ्याकडून पैसे स्वीकारेल, असे मला वाटते. जरी माझी एक चूक झाली, तरी तिचा परिणाम सुदैवाने चांगलाच होईल.”

“कोणती चूक? आणि तिचा परिणाम चांगला कसा काय होणार?” लिसने विचारले.

“कॅप्टन दुबळ्या मनाचा, घाबरट; पण मनाने अतिशय चांगला आणि कुटुंबवत्सल आहे. त्याने नाहक खूप त्रास सोसला आहे. मला आश्चर्य वाटते की त्याने अचानक असा राग का व्यक्त केला असावा! पण आता लक्षात येते की त्याला असे वागण्यासाठी अनेक गोष्टी कारणीभूत होत्या. सुरुवातीला तो पैसे मिळाल्यामुळे फार आनंदी झाला आणि ते त्याने माझ्यापासून लपवले नाही. नंतर मात्र त्याला स्वतःची लाज वाटू लागली. स्वाभिमान दुखावला गेला.

तेव्हाच माझ्याकडून एक चूक झाली. मी त्याला म्हटले—‘जर परगावी जाण्यासाठी तुम्हाला आणखी पैशांची गरज भासली तर माझ्याकडे असलेले पैसे देतो.’ यामुळे त्याला वाटले की मी त्याची कीव करतो आहे. फादर झोसिमांनी मला दया-अनुकंपेबद्दल जे सांगितले होते ते आठवले... कुणी कीव येऊन केलेली मदत मला स्वतःलादेखील रुचत नाही. अगदी शेवटी कॅप्टनलाही हीच जाणीव झाली असावी आणि त्याने रागाने पैसे धुडकावले. पण वार्डटातून चांगले झाले, असे मला वाटते.”

“हे चांगले कसे?” लिसने विचारले.

“कारण जर तो काल पैसे घेऊन गेला असता, तर आज सकाळी नक्कीच त्याने मला शोधले असते, रागाने त्या नोटा फेकून तुडवल्या असत्या. पण आता वेगळी गोष्ट घडली आहे. तो आज ‘विजयी’ असल्यासारखा, स्वाभिमान जपल्याच्या भावनेने घरी गेला आहे. त्यामुळे उद्या दोनशे रुबल स्वीकारायला त्याला फारशी अडचण येणार नाही. आज त्याने स्वाभिमान दाखवला आहे; उद्या तो शांत डोक्याने विचार करेल. पैशांची त्यांना प्रचंड गरज आहे. रात्रीभर त्याच्या मनातून हा विचार दूर जाणार नाही. सकाळपर्यंत तो माझ्याकडे क्षमा मागायला येईल आणि तेव्हा मी त्याला सांगेन—‘तुम्ही स्वाभिमानी आहात, हे तुम्ही काल दाखवून दिलेत. आता हे पैसे घ्या आणि आम्हाला माफ करा!’ आणि तो ते पैसे घेईल—याची मला खात्री आहे.”

अल्योशा भारावून बोलत होता. लिसने आनंदाने मान डोलावली.

"तुला इतके सगळे कसे कळते? तुला दुसऱ्यांचे मन अगदी बरोबर वाचता येते; मला तसे कधी जमेल असे वाटत नाही," लिस म्हणाली.

"त्यात काही अवघड नाही. मुख्य म्हणजे समोरच्या माणसाला इतकाच विश्वास द्यायला हवा की तो आणि आपण एकाच पातळीवर आहोत—किंबहुना तो आपल्यापेक्षा उच्च स्थानावर आहे," अल्योशा शांतपणे म्हणाला.

"समोरची व्यक्ती आपल्यापेक्षा उच्च स्थानावर आहे असे मानणे... त्यात खरेच तथ्य वाटते. पण मी कधी असे विचार केलेच नाही. मी तर आतापर्यंत तुझ्याशी बरोबरीनेच वागत आले. पण आता मात्र तुला नक्की उच्च स्थान देईन. मात्र, तुझे विश्लेषण पटते खरे, तरीही माझ्या मनात एक शंका आहे. आपण त्या गरीब

माणसाच्या अंतःकरणाचे असे विश्लेषण करून तो पैसे नक्कीच स्वीकारेल असे गृहीत धरत आहोत... ही त्याची अवहेलना नाही का?" लिस म्हणाली.

"नाही, आपण नक्कीच त्याची अवहेलना करत नाही आहोत. इकडे येताना मी सर्व साधकबाधक विचार केला होता. आपण सर्वच त्याच्यासारखेच आहोत— मग अवहेलनेचा प्रश्नच नाही. आपण त्याच्या जागी असतो तर आपणही तसेच वागलो असतो. माझ्याबद्दल बोलायचे तर, माझा आत्मा अवगुणांनी बाधित आहे हे मला ठाऊक आहे. उलट तो परिस्थितीने गांजलेला असला तरी कुटुंबवत्सल आणि प्रेमळ माणूस आहे. माझ्या मनात त्याची अवहेलना करण्याचा कणमात्र हेतू नाही.

माझे गुरु झोसिमा म्हणतात—‘प्रेम आणि करुणा ही फक्त नैतिक मूल्ये नाहीत; ती आत्मिक मुक्तीची प्रभावी साधना आहेत.’ जसे आपण लहान मुलांवर प्रेम करतो, आजारी लोकांची सेवा करतो, तसेच प्रत्येकावर प्रेम करावे, त्यांची काळजी घ्यावी," अल्योशा म्हणाला.

"अॅलेक्सी, आपणही झोसिमांच्या शिकवणीचे अनुसरण करायला हवे. तू खरोखरच खूप चांगला आहेस. जरा एकदा दाराशी पाहून ये—आई बाहेर उभी नाही ना?" लिस हळू आवाजात म्हणाली.

अल्योशाने जाऊन खात्री करून घेतली.

"अॅलेक्सी, तुझा हात माझ्या हातात दे. मला एक कबुली द्यायची आहे. काल मी म्हणाले की ‘तुझी मस्करी करण्यासाठी पत्र लिहिले’—ते सगळे खोटे होते. मी ते पत्र खरोखरच गंभीरपणे लिहिले होते," असे म्हणत तिने अल्योशाच्या हाताचे तीनदा चुंबन घेतले.

"लिस, मला आधीच खात्री होती. तू मनाने प्रामाणिक आहेस," अल्योशा आनंदाने म्हणाला.

"मी प्रामाणिक आहे ते ठीक, पण तू मात्र भावनाशून्य आणि असमज आहेस—त्याचे काय?" लिस थट्टेने म्हणाली.

"तर मग मी तुझा समज चुकीचा ठरवत आहे," असे म्हणत अल्योशा अचानक खाली झुकला आणि तिच्या ओठांचे चुंबन घेतले.

"अरे! हे तू काय करत आहेस? तू भिक्षू आहेस, भिक्षूचे वस्त्र परिधान केलेले आहेस!" लिस दचकून ओरडली. अल्योशा गोंधळून गेला.

"हे चुकीचे असेल तर मला माफ कर. मी खरंच असमंजस आहे. तू मला भावनाशून्य म्हणालीस म्हणूनच मी हे धाडस केले... पण बहुधा ते मूर्खपणाचे होते," तो अपराधीपणे म्हणाला.

लिस हसली आणि तिने आपला चेहरा आपल्या दोन्ही हातांत लपवला. अचानक ती गंभीर झाली.

"अल्योशा, त्यासाठी आपल्याला दीड-दोन वर्षे वाट पाहावी लागेल. पण मला सांग—तू इतका हुशार, निरोगी, सुदृढ असून माझ्यासारख्या वयाने लहान, बावळट आणि अपंग मुलीला होकार कसा दिलास? मी तुझी पत्नी होण्यास पात्र नाही," ती म्हणाली.

"हा अगदी तुझाच गैरसमज आहे. माझी निवड अगदी योग्य आहे. मला लौकर मठ सोडून बाहेरच्या जगात जायचे आहे—झोसिमांनीच मला लग्न करण्याचा आदेश दिला आहे. मी तुला लहानपणापासून ओळखतो. तुझ्यात इतके गुण आहेत

की तुलाच त्याची जाणीव नाही. तू उत्साही आहेस, आनंदी आहेस आणि सर्वांत महत्त्वाचे—तू माझ्यापेक्षा निष्पाप आहेस. शेवटी मीही एक करामाझोव्ह आहे.

आत्ताच तू विचारलेला प्रश्न ऐकून मला खात्री पटली—‘गरीब माणसाच्या अंतःकरणाचे असे विश्लेषण करताना त्याची अवहेलना तर होत नाही ना?’ असा प्रश्न तीच व्यक्ती विचारते जी स्वतः अशा अनुभवातून गेलेली असते. मला नीट सांगता येत नाही, पण जो असे प्रश्न विचारतो तो दुःख सहन करण्यास सक्षम असतो. मला वाटते, तू तुझ्या व्हीलचेअरवर बसून खूप विचार केला आहेस," अल्योशा म्हणाला आणि हलकेच तिच्या हातातून आपला हात काढून घेतला.

"अल्योशा, तू हात का काढून घेतोस? मला अजून विचारायचे आहे. तू मठाबाहेर पडल्यावर घालण्यासाठी कपडे ठरवले आहेत का?" लिसने विचारले.

"नाही. तू सांगशील तसे करीन," अल्योशा म्हणाला.

"गडद निळा कोट, शुभ्र पांढरा शर्ट आणि राखाडी फेल्ट हॅट तुला फार शोभेल. आणि सांग—मी जेव्हा म्हणाले की ते पत्र गंमत म्हणून लिहिले होते—तेव्हा तुझा विश्वास बसला होता का?"

"नाही. पण तुला अवघडल्यासारखे वाटू नये म्हणून मी ते दाखवले नाही," अल्योशा हसत म्हणाला.

"मी तुझ्यावर खूप प्रेम करते. म्हणून मी ठरवले होते—जर तू ते पत्र शांतपणे लगेच परत केलंस तर तू मला मनावर घेत नाहीस हे समजेल. पण तू ते घरी ठेवून आलास हे कळल्यावर मला लक्षात आले की तू मुद्दाम तसे केले—कारण तुला ठाऊक होते की मी ते परत मागणारच," लिस म्हणाली.

"अग, लिस! हे बघ—ते पत्र सकाळपासून माझ्या खिशात आहे. पण मी ते परत देणार नाही," असे म्हणत अल्योशा हसतच पत्र बाहेर काढून तिला लांबून दाखवले.

"पण मग तू खोटे का बोललास? तू भिक्षू असूनसुद्धा...!"

"तुला तसे म्हणायचे असेल तर म्हण. पण मला ते द्यायचेच नव्हते. ते माझ्यासाठी खूप मौल्यवान आहे—आणि कायम राहिल."

"अल्योशा, जरा बाहेर पाहून ये—कदाचित आई ऐकत उभी असेल," लिस म्हणाली.

"बघतो. पण आईवर इतका संशय घेणे योग्य नाही."

"का नाही? तो तिचा हक्क आहे. मी माझ्या मुलीवरही अशीच पाळत ठेवेन."

"लिस, ते योग्य नाही."

"परक्यांचे ऐकणे चूक आहे, मान्य. पण आपल्या मुलीने एखाद्या तरुणाशी गप्पा मारत बसावे आणि आईने काहीच जाणून घ्यायचे नाही—हे कसे चालेल? लग्नानंतर तुझ्यावरही मी अशीच नजर ठेवीन. तुला आलेली पत्रे आधी मीच वाचेन—तयार राहा!" लिस हसत म्हणाली.

"तसे असेल तर मी तयारी आहे... पण तसे वागणे योग्य होणार नाही."

"अल्योशा, तू किती तोडून बोलतोयस! पण उगाच वाद नको. मी फक्त तुझीच हेरगिरी करेन."

"तर मग जरूर कर; तुझ्या हाती काहीच लागणार नाही," अल्योशा हसत म्हणाला.

“आपल्या भांडणात तू माझ्यासमोर हार मानशील का? तेही आपण ठरवलं पाहिजे.”

“होय, जर तुला आनंद मिळणार असेल तर लहानसहान गोष्टींमध्ये मी हार मानण्यास तयार आहे. पण सर्वात महत्त्वाच्या गोष्टींमध्ये, जरी तू माझ्याशी सहमत नसलीस, तरीही माझे कर्तव्य म्हणून मला योग्य वाटेल तेच करेन.”

“तर मग मी पण तुला सांगते—मी फक्त सर्वात महत्त्वाच्या बाबींमध्येच नाही तर प्रत्येक गोष्टीत तुझा निर्णय मान्य करण्यास तयार आहे! आयुष्यभर तसे वागण्याची प्रतिज्ञा करायला तयार आहे! मी ते आनंदाने, अगदी आनंदाने करेन! शिवाय, मी कधीही तुझी हेरगिरी करणार नाही, एकदाही नाही, तुझे कोणतेही पत्र वाचणार नाही अशी शपथ घेईन. जरी मोह झाला तरी, तुला जे चुकीचे वाटेल ते मी कधी करणार नाही. तू आता माझ्या विवेकाचा आवाज झाला आहेस... अॅलेक्सी, गेले दोन दिवस तू खूप दुःखी दिसतोयस. मला माहीत असलेल्या कारणांपेक्षा अजून काही वेगळं कारण आहे का?” लिसने विचारले.

“तू बरोबर ओळखले आहेस, पण त्या दुःखाचं कारण मी नंतर सांगेन.”

“तुला तुझ्या वडिलांची आणि भावांची काळजी लागली आहे. मला इव्हानचे वागणे आवडत नाही,” लिस म्हणाली.

“माझे वडील आणि भाऊ स्वतःबरोबर इतरांचाही नाश करत आहेत. त्यांच्यामध्ये ‘करामाझोव्ह घराण्याची आदिम शक्ती’ आहे—फादर पायसी म्हणाले तसे—एक क्रूर, बेलगाम, पाशवी शक्ती. त्या विघातक शक्तीवर दैवी शक्ती मात करू शकेल की नाही, मला ठाऊक नाही. एवढे मात्र माहीत आहे की मी देखील

करामाझोव्ह आहे... आणि जसे तू आत्ताच म्हणालीस, तसा मी—'भिक्षूचे वस्त्र परिधान केलेला भिक्षू'—एक भिक्षू आहे."

"हो, मी तसेच म्हणाले होते."

"आणि म्हणूनच कदाचित... माझा देवावरील विश्वासही डळमळीत आहे."

"काय, तुला देवावरही विश्वास बसत नाही? नक्की काय झाले आहे?" लिसने शांतपणे विचारले.

अल्योशाने उत्तर दिले नाही. त्याच्या या शेवटच्या शब्दांत काहीतरी गूढ, अतिशय व्यक्तिनिष्ठ होते—कदाचित त्यालाही पूर्ण समजत नव्हते, पण ते त्याला त्रास देत होते.

"या सगळ्याच्या पलीकडे—माझे मित्र, तत्त्वज्ञानी आणि मार्गदर्शक—गुरु झोसिमा—हे ऐहिक जग सोडून जाणार आहेत. मी त्यांच्या आत्म्याशी घट्ट जोडला गेलो आहे. ते गेल्यावर मी खरोखर अगदी एकटा पडेन... लिस, मी तुझ्याकडे येईन. भविष्यासाठी आपण एकत्र राहू."

"हो, एकत्र! आयुष्यभर! ऐक, मी तुला चुंबनाची परवानगी देते," लिस हसली. अल्योशाने तिचे चुंबन घेतले.

"चल, आता जा. देवच तुझा पाठीराखा!" तिने त्याच्यावर क्रूसाची खूण केली. "वेळ कमी आहे, झोसिमांना लगेच भेट. आज मी त्यांच्यासाठी आणि तुझ्यासाठी प्रार्थना करीन. अल्योशा, आपण आनंदी राहू! राहू ना?"

"लिस, मला विश्वास आहे—आपण नक्कीच आनंदात राहू."

अल्योशाने मॅडम होह्लाकोव्हना भेटण्यात वेळ न घालवता थेट मठात जाण्याचा विचार केला होता, पण त्या मुद्दाम बाहेर वाट पाहत उभ्या होत्या.

"अॅलेक्सी, हा काय प्रकार आहे? मला हे सगळे बाळबोध आणि मूर्खपणाचे वाटत आहे. तू अशी भलती स्वप्ने पाहणार नाहीस, अशी माझी आशा आहे," त्या अल्योशावर तुटून पडल्या.

"कृपया ही गोष्ट लिसपुढे म्हणू नका. ती नाराज होईल, आणि सध्या तिच्यासाठी ते योग्य नाही," अल्योशा म्हणाला.

"मला तुझा सुन्न सल्ला नको आहे! तू फक्त तिच्या आजारपणामुळे सहानुभूती दाखवून तिच्या इच्छेला मान्यता दिलीस. तुला तिला दुखावायचे नव्हते म्हणून."

"छे! अजिबात नाही. मी जे बोललो ते खूप गंभीर आणि मनापासून होते," अल्योशाने ठामपणे सांगितले.

"तू हे गंभीरपणे घेतो आहेस, यावर माझा विश्वास नाही. मी तुला पुन्हा इथे येऊ देऊ शकत नाही. मी तिला इथून घेऊनच जाईन!" त्या रागाने म्हणाल्या.

"पण का? अजून लग्नाची वेळ दूर आहे. आपल्याला दीड वर्ष तरी वाट पाहावी लागेल," अल्योशा म्हणाला.

"अरे अॅलेक्सी, हे जरी खरे असले तरी माझ्यासाठी हा मोठा धक्का आहे. मी धावत जिने चढून आले, आणि तुमचे बोलणे ऐकले... कल्पना म्हणून एकवेळ ठीक आहे; पण प्रत्यक्षात हे लग्न अशक्य आहे! काल तिला ताप आला, त्यामागचे कारण आता समजलेच. माझा जीव जातोय. तिचे प्रेमच माझ्या मृत्यूचे कारण ठरेल असे वाटतंय! आणि त्याहून गंभीर म्हणजे—तिने लिहिलेले पत्र तू मला लगेच दाखव!" त्या अक्षरशः गोंधळून गेल्या होत्या.

"नाही. लिसने परवानगी दिली तरीही मी ते दाखवणार नाही. मी उद्या येईन; तुमची इच्छा असेल तर आपण शांतपणे बोलू. पण आता मी निघतो." असे म्हणत अल्योशा पळत जिने उतरला आणि रस्त्यावर आला.

प्रकरण 2: स्मेटर्घाकोव्हची सखी शेजारीण

अल्योशाला खरोखरच वेळ वाया घालवायचा नव्हता. लिसचा निरोप घेत असतानादेखील त्याच्या डोक्यात दिमित्रीची गाठ कशी घ्यावी, हाच विचार घोळत होता. दिमित्रीला शोधण्याच्या नादात अल्योशाला मठात पोहोचायलाच उशीर होत होता. दुपारचे तीन वाजले होते. अल्योशाचे सर्व लक्ष मरणासन्न झोसिमांच्या भेटीकडे लागले होते; पण दिमित्रीला भेटण्याची गरज त्याला सर्वापेक्षा अधिक प्रकर्षाने जाणवत होती. एखादी महाभयंकर आपत्ती येऊ घातल्याची भीती त्याच्या मनात दाटून आली होती; पण ती नेमकी काय आणि त्याबाबत दिमित्रीला कसे सावध करायचे, हे त्या क्षणी त्याला सांगता आले नसते.

अल्योशाने असा विचार केला—'माझी भेट होण्यापूर्वी झोसिमांचे प्राणोत्क्रमण झाले तर त्याची मला आयुष्यभर खंत राहिल, हे खरे आहे; परंतु मठात परतण्याची घाई न करता, जर एखादी अघटीत, अभद्र घटना आपण टाळू शकलो तर मला आयुष्यभर स्वतःला दोषी ठरवावे लागणार नाही. म्हणून मी मला योग्य वाटते तेच करेन—झोसिमांनी केलेल्या उपदेशाचे पालन करीन.'

यासाठी अल्योशाने एक योजना आखली. सर्वप्रथम दिमित्री त्यांच्या घराजवळच्या निर्मनुष्य, बागेत असलेल्या मोडकळीस आलेल्या घरात मिळतो का ते पाहायचे, असे त्याने ठरवले. आदल्या दिवशीप्रमाणेच त्याने कुंपणावरून उडी मारून बागेत प्रवेश केला आणि त्या जुन्या मोडक्या घराकडे गेला. ग्रुशेंकावर पाळत

ठेवण्यासाठी दिमित्री इथे येणार, असा त्याचा अंदाज होता; पण तिथे दिमित्रीचा पत्ता नव्हता. शेवटी अल्योशा निराश झाला.

तेवढ्यात त्याला अगदी जवळच कोणी गिटार वाजवत असल्याचा आवाज आला. कुंपणाच्या डाव्या बाजूला असलेल्या बाकावर बसून एक नोकर गिटार वाजवत प्रेमगीत गात होता. गाताना तो आवाजात प्रयत्नपूर्वक गोडवा आणण्याचा प्रयत्न करत होता; पण त्याला ते नीटसे जमत नव्हते. त्याच्यासोबत एक महिला होती, जी त्याच्या गाण्याची प्रशंसा करत होती.

“पावेल, किती दिवसांनी आला आहेस! आमच्यासारख्या पामरांना भेटायला तुला फुरसतच मिळत नाही,” ती लाजून, लडीवाळपणे जवळीक दाखवत म्हणाली.

त्याचे उत्तरही अल्योशाच्या कानावर पडले. जरी तो नम्रतेने बोलत असला, तरी त्यातील आत्मप्रौढी स्पष्ट जाणवत होती. ती मुलगी मुद्दाम त्याच्या मागे मागे फिरत असावी, असे वाटत होते. अल्योशाने अंदाज बांधला की तो तरुण स्मेर्द्याकोव्ह असावा आणि ती मॉस्कोहून आपल्या आजारी आईच्या सेवेसाठी आलेली मार्या कॉंद्रात्येव्ना असावी—जी घरच्या गरिबीमुळे रोज मार्फाकडून जेवण मागवून नेत असे; पण कपडे मात्र नेहमी नव्या फॅशनचे घालत असे.

मार्या त्याला सतत गाण्यासाठी आग्रह करत होती. स्मेर्द्याकोव्हने गिटार वाजवत आणखी कविता म्हटल्या आणि मार्यांने त्याचे कौतुक करत राहणे सुरूच ठेवले. पण प्रत्यक्षात स्मेर्द्याकोव्हला कवितेचे वा तिच्या कौतुकाचे काहीच अप्रुप वाटत नव्हते.

थोड्या तुटकपणे तो म्हणाला, “हे कोणी मला शिकवले नाही; मी स्वतःच शिकलो आहे. लहानपणापासून चांगले शिकायची संधी मिळाली असती तर मी अजून चांगले वाजवू शकलो असतो. ‘एका गरीब, वेडसर स्त्रीचा मुलगा’—असे टोमणे ऐकतच मोठा झालो. मॉस्कोमध्येही माझी अशीच कुचेष्टा केली जात असे. ग्रिगोरीकडून माझ्याबद्दलच्या बातम्या तिथे पोहोचल्या होत्या. अनेकदा मला एखाद्याला द्वंद्वयुद्धाचे आव्हान द्यावे आणि त्याला ठार मारावे असे वाटते. ग्रिगोरी मला बंडखोर आणि कृतघ्न समजतो. खरं तर त्यांनी माझा जीव वाचवण्याऐवजी, जन्मतःच माझ्या नरडीला नख लावून मला संपवले असते तर बरे झाले असते. अगदी तुझी आईदेखील भर बाजारात मला ‘वेड्या आईचा मुलगा’ म्हणत असे. जरी मी करामाझोव्हसारख्या श्रीमंताच्या आश्रयाखाली राहत असलो तरी मी ना सामान्य शेतकरी आहे, ना उमराव वर्गाचा—लहानपणापासून मी अगदी एकटाच आहे. त्यामुळे मी संपूर्ण रशियन समाजाचा तिरस्कार करतो.”

“तू जर रशियन सैनिक असतास, तर असे कधीच म्हणाला नसतास,” मार्या म्हणाली.

“चुकतेस,” स्मेट्झाकोव्ह उत्तरला. “मला स्वतःला सैनिक व्हायचे नाही; उलट, मला रशियन सैनिकांनाच धूळ चारायची आहे.”

“तर मग जेव्हा शत्रू येईल, तेव्हा आपले रक्षण कोण करेल?” मार्याने विचारले.

“रक्षण करण्याची काहीच गरज नाही. उलट नेपोलियनने रशिया जिंकून घेतला असता, तर अडाणी शेतकऱ्यांच्या जागी आपण सुशिक्षित, प्रगत विचारांचे नागरिक बनलो असतो,” स्मेट्झाकोव्ह म्हणाला.

“म्हणजे परदेशी लोक आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ, असे तुला म्हणायचे आहे काय? पण मला असा रशियन तरुण माहीत आहे की त्याच्या पासंगाला तिघे परदेशीही पुरे पडणार नाहीत. शेवटी माणूस कोणत्या देशाचा नागरिक आहे यावर नव्हे, तर त्याच्या स्वतःच्या गुणवत्तेवरच त्याचे मूल्यमापन होते. पण तू मात्र परदेशी नागरिक असल्यासारखा वाटतोस,” मार्या म्हणाली.

“परदेश काय आणि देशी काय—लोक सगळीकडे लोक सारखेच असतात. तिथेही इथल्यासारखीच दुष्कृत्ये होतात; फसवणूक होते. फरक एवढाच की, तिथला बदमाश चकचकीत पॉलिश केलेले बूट घालतो आणि येथला अनवाणी राहून चिखल तुडवत फिरतो.

फ्युडोर करामाझोव्ह आणि त्याची मुले खरोखरच वेडी आहेत; पण काल फ्युडोरने म्हटलेले—‘रशियन लोकांना चांगले हंटरने फोडून काढायला पाहिजे’— हे मात्र अगदी खरे आहे,” स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

“पण तूच तर म्हणत होतास की तुला इव्हानबदल खूप आदर वाटतो,” मार्याने विचारले.

“हो. पण तो म्हणाला की मी घाणेरडा, उद्धट, लाळघोटेपणा करणारा मूर्ख नोकर आहे. ते खरे नाही. माझ्या खिशात जर थोडीफार रक्कम असती तर मी केव्हाच इथून निघून गेलो असतो. नशीब साथ देईल तर मॉस्कोमध्ये मी एक कॅफे-रेस्टॉरंट सुरू करेन. तिथे माझ्यासारखा स्वयंपाक करणारे शेफ खूपच कमी आहेत. तशीच जर तुलना केली तर दिमित्री बुद्धीने आणि पैशाने माझ्यापेक्षा कमी आहे. शिवाय त्याचे वर्तन सद्गृहस्थाला शोभणारे नाही. त्याला मिळालेला पैसा त्याने उधळला आणि आता भिकारी झाला आहे. त्याच्याकडून काही चांगले घडेल, अशी आशा

नाही; तरीही सर्वजण त्याचा आदर करतात. परिणामांची तमा न बाळगता, दिमित्री एखाद्या मोठ्या सरदारालाही द्वंद्वयुद्धाचे आव्हान देईल—इतका तो अक्कलवान आहे,” स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

“द्वंद्वयुद्ध किती भयानक असेल, नाही? विशेषतः एखाद्या सुंदर तरुणीसाठी दोन निधड्या छातीचे धाडसी तरुण लढताना पाहणे—काय अनुभूती असेल! मुलींना ते पाहण्याची परवानगी असती तर मी नक्की गेले असते,” मार्या अचानक म्हणाली.

“तुम्ही जेव्हा एखाद्यावर गोळी झाडत असता, तेव्हा एकवेळ ठीक आहे; पण जेव्हा प्रतिस्पर्धी तुमच्या डोक्यावर निशाणा धरतो, तेव्हा मात्र पळता भुई थोडी होते,” स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

“म्हणजे तुमच्यावर असा प्रसंग आला तर तुम्ही पळून जाल?” मार्याने प्रश्न केला.

स्मेर्द्याकोव्हने उत्तर देण्याऐवजी पुन्हा गिटार छेडत गाणे सुरू केले. त्या गाण्यात त्याने दूरदेशी जाऊन उज्ज्वल, आनंदी जीवनाचे स्वप्न रंगवले होते—जिथल्या शांत सुंदर जगात दुःखाला मुळीच प्रवेश नव्हता.

अचानक अल्योशाला शिंक आली आणि त्या आवाजाने ते दोघे चपापले, एकदम बोलणे बंद केले.

अल्योशा उठला आणि त्यांच्या जवळ चालू लागला. त्याचा अंदाज बरोबर होता—तो तरुण स्मेर्द्याकोव्हच होता. त्याने अगदी नीटनेटके कपडे घातले होते, केसांचा व्यवस्थित भांग केला होता आणि चकचकीत पॉलिश केलेले बूट घातले होते. गिटार बाकावर ठेवलेली त्याच्यासोबत मार्या होती. तिने फिकट निळ्या

गाऊन घातला होता. दिसायला मार्या तशी वार्ड नव्हती; तिचा चेहरा मात्र अगदी गोल होता, पण छोट्या छोट्या तांबूस-तपकिरी डागांनी भरलेला होता.

“माझा भाऊ दिमित्री लवकरच परत येईल का?” अल्योशाने शक्य तितक्या शांतपणे विचारले.

ते दोघेही जागचे उठले.

“मला दिमित्रीबद्दल कसे माहित असणार? मी काही त्याचा राखणदार नाही,” स्मेर्द्याकोव्हने शांतपणे, स्पष्टपणे आणि मोठ्या चतुराईने उत्तर दिले.

“मी फक्त विचारले—तुम्हाला माहिती आहे का, एवढेच,” अल्योशाने स्पष्ट केले.

“मला त्याचा ठावठिकाणा माहित नाही आणि मला तो जाणून घ्यायचाही नाही.”

“दिमित्रीने तर मला सांगितले की, तू त्याला घरात काय चालले आहे ते सर्व कळवतोस आणि ग्रुशेंका आल्यावर कळवण्याचे वचन दिलेस.”

स्मेर्द्याकोव्ह त्याच्याकडे मुद्दाम एकटक पाहत राहिला. मग त्याने विचारले, “बागेच्या दाराला कडी घातली असताना, तू आत कसा आलास?”

“मी मागच्या गल्लीतून कुंपणावरून आत आलो,” अल्योशाने उत्तर दिले. नंतर तो मार्याकडे वळून म्हणाला,

“मला क्षमा करा. मला दिमित्रीला शोधण्याची खूप घाई होती, म्हणून मला घरामागच्या कुंपणावरून यावे लागले.”

“आम्ही तुम्हाला काही दोष देणार नाही,” अल्योशाने माफी मागितल्यामुळे मार्या खुश झाली होती.

“दिमित्री पण नेहमी तिथूनच बागेत येत-जात असतो. आता सुद्धा तो तिथे कदाचित्त असेल... पण आम्हाला नक्की माहिती नाही.”

“तुम्हाला तो आणखी कुठे असेल, याची थोडी तरी कल्पना असेल तर मला सांगा. माझे त्याच्याकडे खूप महत्त्वाचे काम आहे,” अल्योशाने विनंती केली.

“तो आम्हाला कधीच सांगत नाही,” मार्या म्हणाली.

“मी इथे फक्त मित्र म्हणून येतो,” स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

“दिमित्री मला सतत मालकांविषयी प्रश्न विचारून त्रास देतो—काय बातमी आहे? घरात काय चालू आहे? कोण येते-जाते याची चौकशी करत असतो. जेव्हा मला त्याला विशेष काही सांगता आले नाही, तेव्हा त्याने मला दोनदा जीव मारण्याची धमकी दिली.”

“काय? जीव मारण्याची?” अल्योशाने आश्चर्याने विचारले.

“रगाच्या भरात तो काय करेल याचा काही नेम नाही. काल आपण पाहिलेच आहे. त्याने मला धमकी दिली की जर आग्राफेना-ग्रुशेंका तिकडे रात्री थांबली तर सर्वात आधी तो माझी गचांडी धरेल. मला त्याची खरोखर भीती वाटते. पोलिसांत तक्रार करावी असेही मनात येते. तो काय करेल, हे फक्त देवच जाणतो.”

“एकदा दिमित्री माझ्याकडे या पावेलला चांगलेच बदडून काढेन असे म्हणाला होता,” मार्याने स्मेर्द्याकोव्हची बाजू घेत सांगितले.

“त्याचे बोलणे एवढे मनावर घ्यायची गरज नाही. बहुधा त्याने रागात तशी तंबी दिली असेल. तो भेटला की, याबद्दल मी त्याच्याशी बोलेन,” अल्योशा म्हणाला.

“मला एवढेच सांगायचे आहे की मी इथे शेजारी आणि मित्र म्हणून येतो. यात कोणाला काही गैर वाटण्याचे कारण नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे, आज सकाळी इव्हानने मला, दिमित्रीला बाजारात असलेल्या रेस्टॉरंटमध्ये जेवायला येण्यासाठी तोंडी निरोप सांगायला लेक स्ट्रीटवरील त्याच्या घरी पाठवले होते. पण तो तिथून निघून गेला आहे असे त्याच्या घरमालकाने सांगितले. त्या दोघांनी काही गोष्टी गुप्तच ठेवण्याचे ठरवले असेल. कदाचित, दिमित्री आता इव्हानसोबत रेस्टॉरंटमध्ये असेल; कारण तो घरी जेवायला आलेला नाही. एका तासापूर्वी, मालकांनी एकटेच जेवण केले आणि ते आता झोपले आहेत. मी तुम्हाला विनंती करतो, मी ही गोष्ट तुम्हाला सांगितली, याबद्दल कुठे बोलू नका; नाहीतर तो मला मारायलाच कमी करणार नाही,” स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

“इव्हानने आज दिमित्रीला रेस्टॉरंटमध्ये बोलावले होते?” अल्योशाने पुन्हा खात्री करून घेतली.

“कुठे? बाजारात—मेट्रोपोलिस टॅव्हर्नमध्ये का?”

“हो.”

“धन्यवाद, स्मेर्द्याकोव्ह. माझ्यासाठी ही माहिती खूप महत्त्वाची आहे. मी लगेच तिथे जातो.”

“माझा विश्वासघात करू नका,” स्मेर्द्याकोव्ह त्याच्यामागून ओरडला.

“काळजी करू नकोस. मी तिकडे योगायोगाने आलो असे सांगेन,” अल्योशाने आश्वासन दिले.

“थांबा, मी तुमच्यासाठी गेट उघडते,” मार्या म्हणाली.

“नको; मी पुन्हा कुंपण ओलांडून जाईन—ते जवळ पडेल.”

अल्योश्याचा खूप गोंधळ उडाला होता. तो पळत पळत हॉटेलच्या दिशेने निघाला. भिक्षूच्या वेषात तिथे जाणे विचित्र वाटले असते, पण फक्त चौकशी करण्यासाठी तरी तो जाऊ शकला असता. तो हॉटेलजवळ पोहोचताच, एक खिडकी उघडली गेली आणि इव्हानने त्याला तिथून हाक मारली.

“अल्योशा, तू इकडे माझ्याकडे येतोस का? मी तुझा खूप आभारी राहीन.”

“मी नक्की येतो. फक्त या कपड्यांमुळे मला आत येणे योग्य दिसेल का?”

“मी एका स्वतंत्र खोलीत आहे. सरळ पायऱ्या चढून वर ये; मी तुला भेटायला धावत येतो.”

एका मिनिटानंतर, अल्योशा आपल्या भावाजवळ बसला होता. इव्हान एकटाच जेवत होता.

प्रकरण 3: दोन बंधूंचे मैत्र

इव्हान एका पडद्याआडच्या जागेत बसला होता. ती जागा बाहेर बसलेल्या लोकांना दिसत नव्हती. ती हॉटेलच्या पहिल्या खोलीत होती, जिथे बुफे मांडले होते. आजूबाजूला वेटर्स सतत धावत होते. त्या खोलीत फक्त एक म्हातारा, निवृत्त फौजी, कोपऱ्यात बसून चहा पीत होता. हॉटेलच्या इतर खोल्यांमध्ये मात्र नेहमीप्रमाणेच गडबड चालू होती—वेटर्सना बोलावण्याचे आवाज, बाटल्यांचे बुच उघडण्याचे आवाज, बिलियर्ड टेबलावरील चेंडूंची ठोकाठोक आणि ऑर्गन वाजण्याचा सूर असे सगळे आवाज एकमेकांत मिसळले होते.

अल्योशाला माहीत होते की इव्हान साधारणपणे अशा हॉटेलमध्ये येत नाही, त्यामुळे तो इथे केवळ दिमित्रीला भेटण्यासाठी आला असावा असे त्याला वाटले. पण दिमित्री तिथे नव्हता.

"तुझ्यासाठी मासे, सूप, काही तरी मागवू का? नुसत्या चहावर तुझे भागणार नाही," इव्हान म्हणाला.

अल्योशाला भेटून तो आनंदी झाला होता. त्याचे जेवण नुकतेच संपले होते आणि तो चहा पीत होता.

"मला सूप चालेल आणि नंतर चहा घेईन; मला भूक लागली आहे," अल्योशा हसत म्हणाला.

"आणि चेरीचा जॅम? इथे चांगला मिळतो. तुला लहानपणी जॅम खूप आवडायचा, आठवतेय?"

"तुला ते अजून लक्षात आहे? मला जॅम अजूनही आवडतो, तोही मागव."

इव्हानने वेटरला बोलावले आणि सूप, जॅम आणि चहाची ऑर्डर दिली.

"मी काही विसरलो नाही. मॉस्कोला गेलो तेव्हा मी पंधरा वर्षांचा होतो आणि तू अकरा. हे अंतर इतके होते की आपण एकमेकांचे मित्र बनलोच नव्हतो. माझे तुझ्यावर प्रेम आहे की नाही हे मला माहीत नाही; पण मॉस्कोला गेल्यावर मला तुझी फारशी आठवण आली नाही. नंतर तूही मॉस्कोला आलास तेव्हा कुठे एक-दोनदा भेट झाली. आता इथे आपण तीन महिन्यांपेक्षा जास्त आहोत, पण आपण एकदाही नीट बोललो नाही. उद्या मी निघून जात आहे. इथे बसून मी तुला शेवटचे भेटावे असा विचार करत होतो, तेवढ्यात तू मला खिडकीतून इकडे येताना दिसलास."

"खरोखरच तुला मला भेटण्याची इच्छा होती?"

"होय, खूप. मला तुझी एकदा नीट ओळख करून घ्यायची होती आणि नंतर तुझा निरोप घ्यायचा होता. निरोप घेण्यापूर्वी नीट ओळख असणे नेहमीच चांगले. गेले तीन महिने मी पाहत आहे, तुझ्या आर्जवी डोळ्यांत सतत एक अपेक्षा दिसते आणि ती मला सहन होत नाही, म्हणून मी तुझ्यापासून दूर राहिलो. पण शेवटी मला तुझा आदर वाटायला लागला. वयाने लहान असूनही तू मनाने खंबीर आणि दृढनिश्चयी आहेस, हे मला समजले. मी गंभीरपणे बोलत आहे. मला अशीच माणसे आवडतात जी अगदी लहानसहान गोष्टीतसुद्धा स्वतःच्या भूमिकेवर ठाम असतात. शेवटी तुझे अपेक्षेने भरलेले आर्जवी डोळे सुद्धा मला आवडायला लागले. अल्थोशा, तू माझ्यावर प्रेम करतोस; त्यामागे काही खास कारण आहे का?"

"इव्हान, मला प्रेम करण्यासाठी कारण शोधावे लागत नाही. दिमित्री म्हणतो—'तू इतका थंड आणि शांत आहेस की त्याची त्याला भीती वाटते.' मला मात्र तू स्वतःच एक कोडे आहेस असे वाटते. आज सकाळी त्यातला थोडासा भाग मला उलगडला."

"माझ्यातील नेमकी कुठली गोष्ट तुला समजली?" इव्हानने हसत विचारले.

"माझ्या बोलण्याचा तुला राग तर येणार नाही ना?" अल्योशा हसला.

"नाही."

"तू तेवीस वर्षांच्या इतर कोणत्याही तरुणासारखा सळसळत्या उत्साहाचा, धडधाकट, प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व असलेला तरुण आहेस, आणि त्याबरोबरच अजून अपरिपक्वही आहेस. जरी तुझ्यासमोर भविष्यातील गोड गुलाबी स्वप्ने तरळत असली तरी अजून तुला या जगाचे भलेबुरे अनुभव यायचे बाकी आहेत. मला सांग, असे म्हणून मी तुझा अपमान तर केला नाही ना?"

"छे! छे! उलट तू आता ज्या माझ्या अपरिपक्वतेबाबत बोललास, त्याच संबंधी मी विचार करत होतो. काल मॅडम होव्हाकोव्ह यांच्या घरी घडलेल्या प्रसंगानंतर येथून निघून जाण्याचा निर्णय घेतला हे खरे आहे; पण तेव्हापासून मी एका गोष्टीचा विचार करत आहे—जरी माझा जीवनावर, प्रेमावर किंवा जगाच्या न्यायावर विश्वास उरला नसला, माझे भविष्य गोंधळलेले आणि निराशाजनक वाटत असले, आणि जवळच्या माणसांबाबत माझा भ्रमनिरास झाला असला, तरीही मला जगायचे आहे.

हा जीवनाचा प्याला मी एकदा ओठाला लावला आहे; आता काही झाले तरी मी तो बाजूला करणार नाही. कदाचित तीस वर्षांचा झाल्यावर मी तो प्याला—

जरी मी पूर्ण रिता केला नसला तरी—तसाच सोडून देईन आणि पूर्ण माघार घेईन; पुढे काय ते माहित नाही. पण माझी खात्री आहे, तोपर्यंत मी सर्व गोष्टींवर विजय मिळवला असेन. माझी निराशा, भ्रमनिरास, तिरस्कार—या सगळ्यावर मी मात केलेली असेन.

हा अनिर्बंध मोह, ही वेडीपिशी अतृप्त तृष्णा माझ्या आत्यंतिक निराशेवरदेखील मात करू शकते असे मला आता वाटत आहे. पण वयाच्या तिसीनंतर ही प्रणयरसिक असोशी नक्कीच हरवलेली असेल. काही उत्साही नैतिकतावादी, विशेषतः कवी, या जीवनतृष्णेला जीवनाचा मुख्य आधार म्हणतात.

‘भोगलोलुपता’ हेच आपल्या ‘करामाझोव्ह’ घराण्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. या भोगलालसेच्या तृप्तीपुढे माणूस कशाचीही पर्वा करत नाही. तुझ्याकडेही ती नक्कीच असेल; पण तिला नक्कीच नैतिकतेचा भक्कम पाया असेल.

याक्षणी मला या जगात काहीही अर्थ नसल्यासारखे वाटत असले, तरी माझे जीवनावर उत्कट प्रेम आहे. मला निसर्ग आवडतो, मला निळे आकाश आवडते, मला वसंत ऋतूमधील झाडांची कोवळी पालवी आवडते. मला काही माणसे आवडतात—पण का, ते मला माहित नाही. थोर कार्य करणारी माणसे मला आवडतात. मी जरी माणसांवर विश्वास ठेवणे खूप पूर्वीपासून थांबवले असले, तरीही जुन्या सवयीमुळे एखाद्या व्यक्तीविषयी अजूनही माझ्या हृदयात आदर निर्माण होतो आणि आत्मीयता वाटते."

"अल्योशा, तुझ्यासाठी मागवलेले सूप आले आहे, आधी ते खाऊन घे. तुला ते नक्कीच आवडेल—इथे खूप चांगले सूप बनते.

काल इतकी मोठी उलथापालथ झाली तरीही, मी निराश होणार नाही; डोळ्यात पाणी आलेच तर ते आनंदाश्रू असतील—माझे मन, माझा आत्मा त्यात चिंब भिजून जाईल. इथून मी युरोपला निघणार आहे. माझ्या दृष्टीने युरोप म्हणजे एक स्मशानभूमी—एक अमूल्य स्मशानभूमी. तिथला प्रत्येक दगड भूतकाळातील धगधगत्या आयुष्याची साक्ष देतो. तिथल्या लोकांच्या कामावरील निष्ठेबद्दल, सत्य आणि विज्ञानावरील त्यांच्या उत्कट विश्वासाबद्दल, त्यांच्या संघर्षाबद्दल—माझ्या मनात नितांत आदर आहे.

प्रेम ही गोष्ट फक्त तर्काने कळत नाही; त्यासाठी अनुभव घ्यावा लागतो, आणि अंतःकरणात ती भावना जागी व्हायला लागते—असे मला वाटते.

अल्योशा, इतका वेळ मी जे बोलत आहे ते तुला समजले का?" इव्हान हसत म्हणाला.

"हो, अगदी छान समजले. 'प्रेमभावना अंतःकरणातून निर्माण व्हायला हवी'—ही गोष्ट तू खूप सुंदर रीतीने समजावून सांगितलीस. तुला जीवनाची अशी ओढ आहे हे पाहून मला आनंद झाला. माझे तर असे मत आहे की प्रत्येकाने जगण्यावर सर्वात जास्त प्रेम केले पाहिजे," अल्योशा भारावून म्हणाला.

"जगण्यामागचा अर्थ समजला नसेल, तरी त्यावर प्रेम करावे—हेच तुला म्हणायचे आहे का?" इव्हानने विचारले.

"हो, नक्कीच. जीवनावर प्रेम करावे. आपण जेव्हा तर्क-वितर्क न करता जीवनावर प्रेम करायला लागतो, तेव्हाच आपल्याला जीवनाचा खरा अर्थ कळतो. तू जीवनावर प्रेम करत आहेस—म्हणजे तुझे अर्धे काम झाले; अजून दुसरे अर्धे बाकी आहे—ते पूर्ण केलेस तर तू वाचशील."

"तू मला वाचवायचा प्रयत्न करतो आहेस, पण मी अजून हार मानलेली नाही! आणि तू म्हणालास ते 'दुसरे अर्थ' म्हणजे काय?"

"तुझ्या दृष्टीने जी नाती मृत झाल्यासारखी वाटतात, त्यांना पुन्हा जिवंत करणे. कदाचित ती नाती अजून मृत झालेलीच नसतील. चल, मला आता चहा पिऊ दे. आपली आजची चर्चा मला खूप आवडली," अल्योशा म्हणाला.

"मला वाटते तू हे सगळे खूप मनावर घेत आहेस. तुझ्यासारखा तरुण—अजून अनुभवाने अपरिपक्व माणूस—इतक्या आत्मविश्वासाने आणि ठामपणे आदर्शवादी विचार मांडतो—याचे मला कौतुक वाटते. अँलेक्सी, खरे तर तुझ्या चिकाटीला मानले पाहिजे. पण तू मठाबाहेर पडणार आहेस, असे ऐकले—ते खरे आहे का?" इव्हानने थोड्या उपरोधिकपणे विचारले.

"हो. फादर झोसिमांनी मला मठाबाहेर पडण्याचा आदेश दिला आहे."

"ठीक आहे. मीही हे गाव सोडून जात आहे. करामाझोव्ह कुटुंबातील कलह, गोंधळ, प्रेमसंबंध आणि जबाबदाऱ्या—या सगळ्यांपासून मला दूर जायचे आहे. नंतर आपली कुठे ना कुठे भेट होईलच. पण वयाच्या तिसरीपर्यंत मी माझ्या स्वप्नांचा पाठपुरावा करणार आहे; त्यानंतर कदाचित मला ऐहिक सुखांपासून विरक्ती येईल. आपल्या वडिलांना मात्र वयाच्या सत्तरीपर्यंत—किंवा त्याहूनही जास्त—भोगांची आसक्ती राहिल. त्यांची भोगलालसा प्रचंड आहे, आणि तीच त्यांची खरी ताकद आहे. ते स्वतःची फसवणूक करत आहेत; त्यांचे वर्तन उबग आणणारे आहे.

आज तू दिमित्रीला भेटलास का?" इव्हानने विचारले.

"नाही, पण मला स्मेर्द्याकोव्ह भेटला," अल्योशा म्हणाला आणि त्याने पटकन स्मेर्द्याकोव्हशी झालेल्या भेटीचे वर्णन केले. स्मेर्द्याकोव्हने दिमित्रीला ही गोष्ट

सांगू नये, अशी विनंती केल्याचेही इव्हानला सांगितले. ते ऐकून इव्हान अस्वस्थ झाला आणि दिमित्रीला भेट न घेता निघून जाण्याचा निर्णय घेतला.

"इव्हान, तू खरंच इतक्या घाईने निघून जाणार आहेस? दिमित्री आणि वडिलांच्या भांडणाचे काय? त्याचा शेवट कसा होईल?" अल्योशाच्या आवाजात चिंता होती.

"तू तेच एकच तुणतुणे वाजवतोस. मला त्याच्याशी काय देणेघेणे? मी काही दिमित्रीचा राखणदार आहे का?" इव्हान चिडून म्हणाला. मग अचानक तो हसला आणि कडवटपणे म्हणाला, "माझा प्रश्न तुला 'केन'सारखा वाटला असेल—ज्याने आपल्या भावाचा खून केला तेव्हा त्याने साक्षात प्रभूलाही असाच प्रश्न केला. पण मी त्याचा रक्षक बनण्यासाठी इथे थांबणार नाही. मला जे शक्य होते ते मी आधीच केले आहे. तुला वाटते का मी दिमित्रीचा हेवा वाटून, गेले तीन महिने त्याच्या सुंदर कॅटरिनाला मी त्याच्यापासून चोरण्याचा प्रयत्न करत होतो? यात काहीच अर्थ नाही. मला माझी कामे होती—ती मी संपवली. तू त्याचा साक्षी आहेस. आणि आता मी निघतो."

"तू कॅटरिनाच्या संदर्भात बोलत आहेस का?"

"हो. मी ते नाते संपवले आहे. आणि शेवटी—दिमित्रीशी माझा काय संबंध? मी कॅटरिनाशी नाते जोडण्याचा प्रयत्न करत होतो; तसे पाहिले तर, त्यात दिमित्रीचा काही संबंध नव्हताच. तरी त्यानेच स्वतः पुढाकार घेऊन तिला माझ्या स्वाधीन करायचे ठरवले आणि आम्ही दोघे एकमेकांना सामील असल्याचे भासवले—ते चुकीचे होते. पण आता ते सगळे संपले आहे. मी सर्व पाश तोडून मुक्त झालो आहे. माझे हृदय आता किती हलके झाले आहे, सांगू? इथे बसून मी या बंधमुक्त

आयुष्याचा पहिला तास साजरा करण्यासाठी शॅम्पेन ऑर्डर करणार होतो. हे प्रकरण जवळजवळ सहा महिने चालू होते, आणि मी ते एका क्षणात फेकून दिले आहे. ते संपवणे इतके सोपे जाईल, याचा मला कालपर्यंतही अंदाज नव्हता."

"इव्हान, तू तुझ्या प्रेमाबद्दल बोलत आहेस का?"

"तुला तसे ऐकायला आवडत असेल तर—हो, माझ्या प्रेमाबद्दलच बोलतो आहे. मी तिच्या प्रेमात पडलो होतो. मी स्वतःपेक्षा जास्त तिची काळजी करत होतो—आणि तीही माझी करत होती. आणि अचानक, एका क्षणात ते सर्व पत्यांच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळले. आज सकाळी मी अंतःस्फूर्तीने बरेच काही बोललो; पण खरे सांगतो, तिथून बाहेर पडलो आणि माझी हसून हसून पुरेवाट झाली! यावर तुझा विश्वास बसेल का?"

"तू आता खूप आनंदी दिसत आहेस," अल्योशा त्याच्या ताणलेल्या चेहऱ्याकडे पाहत म्हणाला.

"हो! आता मला समजले की मला तिच्याबद्दल विशेष असे वाटत नव्हते—हा हा! तेच खरे आहे. मी तिच्याकडे केवळ आकर्षित झालो होतो. ती खूप सुंदर आहे—अजूनही मला तिचे आकर्षण वाटते, पण ते केवळ आकर्षण आहे. तरीसुद्धा तिला सोडून देणे मला फारसे अवघड वाटत नाही! तुला वाटते का मी उगाच बढाई मारतो आहे?"

"नाही... तर मग कदाचित ते प्रेम नव्हते," अल्योशा शांतपणे म्हणाला.

"अल्योशा, प्रेमावर विचार करणे हे तुझे काम नाही, आणि ते तुझ्यासारख्या भिक्षूस शोभणारेही नाही. आज सकाळी चर्चेत तू चांगली बाजू मांडलीस; त्याबद्दल तुला धन्यवाद द्यायलाही मी विसरलो. पण तिने मला खूप छळले आहे... अगदी

माझे हृदय विदीर्ण करून टाकले आहे. मी तिच्यावर किती प्रेम करतो, हे तिला माहीत आहे. तिचेही माझ्यावर प्रेम आहे—दिमित्रीवर नाही, ही वस्तुस्थिती ती जाणूनबुजून नाकारत आहे. 'आत्मपीडन' हे एका शस्त्राप्रमाणे वापरून ती दिमित्रीला त्याच्या गुन्ह्यांची जाणीव सतत करून देत आहे. मी तिला या सगळ्या गोष्टी स्पष्ट सांगितल्या. एवढे सर्व होऊनही, तिला ते समजायला कदाचित पंधरा-वीस वर्षे लागतील—किंवा कधीच समजणार नाही. तिला दिमित्रीबद्दल किंचितही प्रेम नाही; उलट ती त्या माणसावर प्रेम करते जो तिचा छळ सहन करतो—आणि तो माणूस मी आहे! असो... मी इथून निघून जाणेच योग्य आहे. पण सांग, आता ती कशी आहे? मी निघून गेल्यावर तिकडे काय झाले?"

अल्योशाने त्याला सांगितले की, मॅडम होह्लाकोव्ह यांच्या म्हणण्यानुसार—
"ती हिस्टेरिकल झाली होती आणि आता बेशुद्धावस्थेत भ्रमात बडबड करत आहे."

"मॅडम होह्लाकोव्ह थोडी अतिशयोक्ती तर करत नाहीत?"

"मला तसे वाटत नाही."

"मला ते तपासून पाहायलाच हवे... पण असो, हिस्टेरियाने कोणी मरत नाही. मी तिची विचारपूस करायला जाणार नाही."

"पण तू तिला सांगितलेस की तिने कधीच तुझी खरी काळजी केली नाही..."

"मी ते जाणूनबुजून केले. अल्योशा, मी शॅम्पेन मागवू का? अरे, मी स्वतंत्र झाल्यानंतर किती आनंदात आहे, हे तुला कळालेच असेल!"

"नको... आपण दारू न पिणेच बरे. मला खूप उदास वाटते आहे," अल्योशा म्हणाला.

"हो, तू बऱ्याच दिवसांपासून नैराश्यात आहेस—मला ते लक्षात येत आहे."

"मग, तू उद्या सकाळी जाण्याचे खरेच ठरवले आहेस का?"

"तसे काही ठाम ठरवले नाही; पण बहुतेक सकाळीच जाईन. खरे सांगू? मी इथे जेवायला आलोय, ते फक्त घरी त्या म्हाताऱ्याचे तोंड पाहायला नको म्हणून. मला त्याचा प्रचंड तिरस्कार वाटतो. खरं तर मला यापूर्वीच निघून जायला हवे होते. पण तू माझ्या जाण्याबद्दल एवढी काळजी का करतोस? मी जाण्यापूर्वी आपल्याकडे अजून भरपूर वेळ आहे—अनंतकाळ!"

"जर तू उद्या निघून जाणार असशील, तर अनंतकाळ म्हणजे काय?"

"पण त्याने काय फरक पडतो? आपण खूप गोष्टींवर बोलू शकतो—प्रेमाबद्दल, माझ्या परदेशी जाण्याबद्दल, रशियातील ढासळत्या परिस्थितीबद्दल, अगदी सम्राट नेपोलियनबद्दलसुद्धा. बरोबर ना?"

"नाही."

"इतर लोकांचा विचार करणे सोडून आपल्याला आपल्या सळसळत्या तारुण्यात आपल्या डोळ्यासमोर असलेल्या मानवी जीवनाच्या चिरंतन प्रश्नांना भिडायला हवे. सध्या रशियातील तरुण हेच प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करत आहेत; तर जुने, जाणते वृद्ध व्यावहारिक प्रश्नांत गुरफटले आहेत. गेले तीन महिने तू माझ्याकडे या चिरंतन प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या अपेक्षेने पाहत होतास काय? तुला माझा कल, माझा विश्वास काय आहे ते जाणून घ्यायचे आहे का?"

"कदाचित तसे असू शकेल... तुला ही गोष्ट गंमतीची वाटते का?"

"मला तुला दुखवायचे नाही. मीही तुझ्यासारखाच तरुण आहे; फक्त तुझ्यापेक्षा थोडा जास्त अनुभव आणि शिक्षण असलेला. अनेक रशियन तरुणांशी बोलताना मला जाणवले की त्यांच्या मनात देवाच्या अस्तित्वाबद्दल आणि

अमरत्वावरील विश्वासाबद्दल अनेक प्रश्न आहेत. आणि ज्यांचा देवावर विश्वास नाही, ते समाजवाद, सामाजिक अराजकता आणि संपूर्ण मानवजातीची पुनर्रचना कशी व्हावी याबद्दल बोलतात. एकूण काय तर मुद्दा तोच असतो—फक्त उलटसुलट पद्धतीने मांडलेला. थोडक्यात, रशियन तरुणांना हेच शाश्वत प्रश्न भेडसावत आहेत."

"होय, खरे आहे. देवाच्या अस्तित्वाबद्दल आणि अमरत्वाबद्दल पडणाऱ्या प्रश्नांचीच दुसरी बाजू म्हणजे समाजवाद, अराजकता आणि संपूर्ण मानवसमाजाची पुनर्रचना—असे म्हणता येईल," अल्योशा प्रेमाने म्हणाला.

"रशियन मुले अनेकदा मूर्खपणाच्या गोष्टींमध्ये विनाकारण वेळ घालवतात; पण मला मात्र अल्योशा नावाचा रशियन मुलगा फार आवडतो. मग कुठून सुरुवात करायची ते तूच सांग—देवाच्या अस्तित्वापासून, बरोबर?" इव्हान म्हणाला.

"तुला आवडेल तिथून सुरुवात कर. काल तू फादर झोसिमांच्या घरी देव नसल्याचे जाहीर केले होतेस," अल्योशाने शोधक नजरेने विचारले.

"काल मी मुद्दाम तुला चिडवण्यासाठी तसे म्हणालो. तेव्हा तुझे डोळे एकदम चमकले होते. पण आता मला तुझ्याशी गंभीरपणे बोलायला काहीच हरकत नाही. मला तुझ्याशी मैत्री करायची आहे—माझे मित्र नाहीत. ऐक ना, काय गंमत आहे—कदाचित मीही देवावर विश्वास ठेवतो! हे ऐकून तुला धक्का बसला ना?" इव्हान हसत म्हणाला.

"हो, जर तू आत्ताही विनोद करत नसशील तर नक्कीच."

"विनोद? काल झोसिमांनीही सांगितले की मी 'देव नाही' हे विनोदाने म्हणतो. अठराव्या शतकात 'व्होल्टेअर' नावाचा फ्रेंच तत्त्ववेत्ता झाला होता. त्याला चर्चने पापी ठरवले होते; पण तो म्हणाला होता—'जर देव अस्तित्वात नसेल, तर

त्याला निर्माण करणे भाग आहे.' आणि खरेच—माणसाने देव निर्माण केला आहे. देव अस्तित्वात आहे, ही फारशी अद्भुत गोष्ट नाही; अद्भुत गोष्ट ही आहे की माणसासारख्या हिंस्र, भ्रष्ट प्राण्याच्या डोक्यात 'देवाची गरज' ही कल्पना कशी काय आली? ही पवित्र कल्पना इतकी हृदयस्पर्शी आणि शहाणी आहे—आणि ती माणसाच्या शिरपेचातील एक मोठा मानाचा तुरा बनली आहे.

“माणसाने देव निर्माण केला की देवाने माणूस—यावर विचार करणे मी बरेच आधी सोडून दिले आहे. रशियन सिद्धांत बहुतांश युरोपियन गृहीतकांवर आधारित असल्याने मी त्यांना फारसे गांभीर्याने घेत नाही. आता उरला प्रश्न—मी कशावर विश्वास ठेवतो? तर ऐक: मी देवाला सहजपणे स्वीकारतो. जर देवाने हे जग निर्माण केले असेल, तर त्याने ते युक्लिडच्या भूमितीप्रमाणे केले असावे—जिथे अवकाश तीन मितींचा असतो आणि समांतर रेषा कधीच एकमेकांना भेटत नाहीत.

“काही थोर गणितज्ञ आणि तत्त्वज्ञ म्हणतात की कदाचित हे संपूर्ण खरे नसेल. त्यांच्या मते, विश्व कदाचित वेगळ्या प्रकारे रचलेले असू शकते—जिथे युक्लिडचे नियम लागू पडत नाहीत. उदाहरणार्थ, दोन समांतर रेषा, ज्या पृथ्वीवर कधीच भेटत नाहीत, त्या कुठेतरी अनंतात भेटू शकतात.

“थोडक्यात, आपल्याला वाटते तसे जग त्रिमितीय आणि नियमबद्ध असले तरी खरे विश्व यापेक्षा वेगळे, अधिक गुंतागुंतीचे आणि आपल्याला समजण्याच्या पलीकडचे असू शकते.

“माझ्यापुरते मी इतकेच निष्कर्ष काढले आहेत: जर मला हेच समजतच नसेल, तर देवाबाबत 'मी सर्व समजलो आहे' असे मी कसे म्हणू? मी नम्रपणे मान्य

करतो की माझे मन पार्थिव आहे—युक्लिडियन भूमिती समजू शकते, पण या जगाबाहेरील प्रश्न सोडवण्याची ताकद त्यात नाही.

“अल्योशा, मी तुला एक सल्ला देतो—‘देव आहे की नाही’ यावर विचार करू नकोस. कारण अशी उत्तरे आपल्या त्रिमितीय, मर्यादित बुद्धीला अजिबात झेपणारी नाहीत.”

“म्हणूनच मी देवाला स्वीकारतो—आणि आनंदाने स्वीकारतो. याचबरोबर त्याचे ज्ञान, त्याचा हेतू—जे आपल्याला कधीच समजणार नाहीत—हे सत्यही स्वीकारतो. त्याबरोबरच देवाने हे जग निर्माण केले आहे, ही गोष्ट मी स्वीकारण्यास तयार नाही, म्हणजे मी देवाला स्वीकारत नाही, असा अजिबात अर्थ नाही.

जीवनाच्या अंतर्निहित अर्थावर आणि शाश्वत समरसतेवर माझा विश्वास आहे—ज्यात एक दिवस आपण सारे एकरूप होऊ, असे म्हणतात. कारण हे विश्व देवाबरोबर एका विशिष्ट दिशेने वाटचाल करण्याचा प्रयत्न करत आहे—किंवा हे विश्व म्हणजेच ‘देव’ आहे—आणि ते असेच पुढे अनंतापर्यंत राहिल, या वचनावर माझा विश्वास आहे.

“अल्योशा, मी योग्य मार्गावर आहे असे तुला वाटते काय? माझा विश्वास आहे—लहान मुलासारखा निरागस विश्वास—की एक दिवस सगळ्या व्यथा दूर होतील, माणसांची विरोधाभासी वागणूक नाहीशी होईल. आपल्या बुद्धीने निर्माण केलेला हा भ्रम विरून जाईल आणि त्या अंतिम क्षणी शाश्वत समरसता येईल. तेव्हा असे काहीतरी अमूल्य घडेल की जे प्रत्येकाच्या हृदयाला दिलासा देण्यासाठी पुरेसे ठरेल—सर्व अपमान आणि दुःख यांचे सांत्वन करील, मानवजातीच्या सर्व गुन्ह्यांना क्षमा आणि अर्थ देईल—एवढेच नव्हे, तर त्यांना योग्यही ठरेल.

“हेच माझ्या स्वभावाचे आधारभूत तत्त्वज्ञान आहे. अल्योशा, मी आपली ही चर्चा मुद्दाम शक्य तितक्या ‘मूर्खपणाने’ सुरू केली, कारण मला शेवटी माझे खरे रूप तुझ्यासमोर मांडायचे होते. तुला देवाबद्दल जाणून घ्यायचे नव्हते; तुला फक्त एवढेच जाणून घ्यायचे होते की तू ज्या भावावर प्रेम करतोस, तो कोणत्या तत्त्वांवर जगतो— आणि म्हणूनच मी तुला सांगितले,” इव्हानने आपल्या दीर्घ भाषणाचा शेवट स्पष्ट आणि अनपेक्षितपणे केला.

“तू ‘शक्य तितक्या मूर्खपणाने’ भाषणाची सुरुवात का केलीस?” अल्योशाने त्याच्याकडे स्वप्नाळू नजरेने पाहत विचारले.

“एक म्हणजे अशा विषयांवरिल रशियन संभाषणे नेहमीच विश्वास बसणार नाही अशा मूर्खपणाने चालतात. आणि दुसरे म्हणजे—माणूस जितका मूर्ख, तितका वास्तवाच्या जवळ. जितका मूर्ख, तितका स्पष्ट. मूर्खपणा हा सरळ आणि थेट असतो; पण हुशारी वळणावळणांनी जाते आणि लपते. हुशारी चलाख असते, पण मूर्खपणा प्रामाणिक आणि सरळ असतो. म्हणून मी संभाषण माझ्या जितके निराशेकडे नेता येईल तितके नेले—आणि तेवढ्याच मूर्खपणाने सादर केले.”

“तू देवाने जग निर्माण केले हे का स्वीकारत नाहीस, ते तू स्पष्ट करशील?” अल्योशा म्हणाला.

“हो, नक्कीच सांगीन. हे काही गुपित नाही—त्यासाठीच तर मी हे बोलत होतो. पण मला तुला उगाच भ्रमित करायचे नाही, किंवा तुझा आधार काढून घ्यायचा नाही. कदाचित तुझ्या हातून माझे भंगलेले हृदय सांधले जाईल.”

इव्हान अचानक एका गोंडस, निरागस मुलासारखा हसला. अल्योशाने कधीच त्याच्या चेहऱ्यावर असे हसू पाहिले नव्हते.

प्रकरण 4: विद्रोही

"मला एक कबुलीजबाब द्यायचा आहे—'शेजाऱ्यांवर प्रेम करा' ही संकल्पना मला कधीच समजली नाही. ती अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे. कारण ते आपल्या इतके जवळ असतात की त्यांच्या त्रुटी, दुर्गुण, उणिवा स्पष्ट दिसतात. त्या तुलनेत, जे आपल्यापासून दूर आहेत त्यांच्यावर प्रेम करणे सोपे वाटते.

"मी 'दयाळू सेंट जॉन' यांची एक गोष्ट कुठेतरी वाचली होती—थंडीने गारठून गेलेला एक आजारी भिकारी त्यांच्याजवळ आला तेव्हा त्यांनी त्याला मिठीत घेतले आणि त्याच्या ओंगळ मुखात श्वास फुंकला. पण मला वाटते, हे प्रेम नव्हते; ते स्वपीडन होते—कर्तव्य म्हणून स्वतःवर लादलेली शिक्षा.

"अदृश्य माणसावर प्रेम करणे सोपे आहे; पण एकदा त्याचा खरा चेहरा समोर आला की आपल्याला त्याच्यावर प्रेम करता येईलच याची खात्री देता येत नाही," इव्हान म्हणाला.

"झोसिमांनी याबद्दल अनेकदा भाष्य केले आहे—अनेकदा माणसाचा चेहरा प्रेम करण्यापासून अडवतो. पण तरीही जगात खूप प्रेम आहे—अगदी ख्रिस्तासारखे प्रेम. इव्हान, हे मी माझ्या स्वतःच्या अनुभवातून सांगत आहे," अल्योशा शांतपणे बोलत होता.

"मी असे प्रेम कधी अनुभवले नाही, आणि पाहिलेही नाही. कदाचित ते फक्त चमत्कार असू शकतो. ख्रिस्त देव होता; आपण साधी माणसे आहोत. एखादा माणूस खूप यातना सहन करत असेल, तरी आपल्याला त्या कळत नाहीत, कारण दुःख अनुभवणारी व्यक्ती दुसरी असते. आपण ते जोवर स्वतः अनुभवत नाही, तोवर त्याचे खरे दुःख मान्य करायला तयार नसतो.

"अशा दुःख भोगणाऱ्या व्यक्तीबद्दलची आपली संवेदना—ती गरीब की श्रीमंत, सुंदर की कुरूप, ओळखीची की परकी, आपल्या नात्यातली की शत्रुपक्षातील—यावर मोजली जाते. म्हणूनच 'परदुःख शीतल' वाटते. मी तर म्हणेन—'शेजाऱ्यांवर प्रेम करा' तर दूरच राहिले; प्रत्यक्षात अगदी जवळच्या माणसावर प्रेम करणे सुद्धा फार कठीण आहे.

"मला संपूर्ण मानवजातीच्या दुःखाबद्दल बोलायचे होते; पण आपण फक्त लहान मुलांपुरते पाहू. मोठ्या माणसांच्या वाट्याला, त्यांच्या चुकीच्या वागण्यामुळे, त्यांच्या पापांमुळे दुःख येते असे कदाचित मानता येईल—कारण त्यांनी स्वर्गातील बागेतले 'ज्ञानवृक्षाचे फळ'—पापाची जाणीव करून देणारे सफरचंद—खाल्ले आहे. पण लहान मुले निष्पाप असतात; त्यांना कुठल्या पापांची सजा मिळत असेल?

"अल्योशा, तुला लहान मुले आवडतात हे मला माहीत आहे. मलाही लहान मुलांबद्दल प्रेम वाटते—म्हणजे बघ, अगदी क्रूर, हिंसक, अत्याचारी असे करामाझोव्ह सुद्धा कधीकधी मुलांच्या प्रेमात पडतात.

"मला एका अट्टल डाकूची माहिती आहे—ज्याने अनेकदा दरोडे घालताना लहान मुलांचे बळी घेतले होते. पण जन्मठेपेची शिक्षा भोगताना तो तुरुंगाच्या खिडकीतून अंगणात खेळणाऱ्या मुलांकडे पाहत बसे; एवढेच काय तर एका

लहानग्याशी त्याने मैत्रीही केली होती. पण तुला हे सांगून काय उपयोग? अल्योशा, माझे डोके दुखत आहे आणि मी दुःखी आहे," इव्हान म्हणाला.

"तुझ्या आवाजाला काय झाले? दुसरेच कुणीतरी बोलत असावे असे वाटत आहे," अल्योशाने काळजीने विचारले.

"अलीकडेच मला मॉस्कोमध्ये एक बल्गेरियन भेटला होता. त्याने मला बल्गेरियातील तुर्क आणि सर्केशियन लोकांनी, स्लाव्ह लोकांच्या उठावाच्या वेळी केलेल्या गुन्ह्यांबद्दल सांगितले. ते ऐकून अंगावर अक्षरशः शहारे आले. तिथे जाळपोळ, खून, स्त्रियांवर अत्याचार, लहान मुलांचा छळ—हे सर्व राजरोसपणे चालू होते.

"कैद्यांचे कान खिळे ठोकून भिंतीला रात्रभर जखडून ठेवत आणि सकाळी त्यांना फाशी देत. लोक कधीकधी पशू-क्रूरतेबद्दल बोलतात; पण हा प्राण्यांवरचा मोठा अन्याय आहे—प्राणी कधीही माणसाइतका क्रूर नसतो. वाघ आपल्या पोटासाठी शिकार फाडतो; पण तो आपल्या सावजाच्या कानांना खिळे ठोकण्याचा विचारही करणार नाही.

"या तुर्कांना लहान मुलांचा छळ करण्यात आनंद वाटत होता. आईसमोर तिच्या बाळाला हवेत फेकून, संगिनीच्या टोकावर झेलून ठार करण्यात त्यांना करमणूक वाटत असे," इव्हान संतापाने बोलत होता.

"इव्हान, तुला नेमके काय म्हणायचे आहे?" अल्योशाने विचारले.

"मला असे वाटते—जर सैतान अस्तित्वात नसेल, पण माणसाने त्याला निर्माण केले असेल, तर त्याने सैतानाला स्वतःच्या प्रतिमेत आणि प्रतिरूपात निर्माण केले असेल," इव्हान शांतपणे म्हणाला.

"म्हणजे—माणसाने देवाला निर्माण केले, त्याच धर्तीवर हे तू म्हणत आहेस काय?" अल्योशाने निरीक्षण केले.

"तू अगदी नेमक्या शब्दात पकडलेस—हेच मला म्हणायचे होते! माणसाने स्वतःप्रमाणे कल्पना करून देवाची निर्मिती केली असेल तर तुझा देव चांगला असायला हवा. आपण तुर्क परदेशी आहेत म्हणून त्यांचा विचार थोडा बाजूला ठेवू.

"मी वर्तमानपत्रे आणि पुस्तकांतून अनेक उदाहरणे जमवली आहेत. कानात खिळे ठोकणे आपण करू शकणार नाही—आपण शेवटी युरोपियन आहोत; पण लाठ्याकाठ्यांनी मारहाण करणे, आसूडाचे फटके ओढणे—यात आपला हातखंडा आहे. परदेशात आता क्वचितच अशी मारहाण केली जाते. तिथे शिष्टाचार अधिक मानवी आहेत किंवा कायदे कडक झाले आहेत. पण त्याची भरपाई त्यांनी धार्मिक न्याय म्हणून एका वेगळ्याच प्रकारे केली आहे.

"आपल्याही अभिजात वर्गात धार्मिक चळवळ सुरू झाल्यापासून, आपल्याला याची लस दिली जात आहे, असे मला वाटते. माझ्याकडे फ्रेंच भाषेतून अनुवादित एक छोटी पुस्तिका आहे—ज्यातील एक घटनेचे वर्णन असे आहे:

"अलिकडेच, पाच वर्षांपूर्वी जिनिव्हा येथे, रिचर्ड नावाच्या एका खुन्याला फाशी देण्यात आली. तेवीस वर्षांचा हा तरुण—त्याला पश्चात्ताप झाला आणि तुरुंगात गेल्यावर त्याने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला.

"त्याची कहाणी अशी—सहा वर्षांचा असताना त्याच्या आई-वडिलांनी त्याला स्विस मेंढपाळांच्या हाती सोपवले. तिथे तो जंगली प्राण्याप्रमाणे वाढला. त्याला प्रेम, शिक्षण, संस्कार—काही मिळाले नाही. गरजेपुरते अन्नही क्वचित मिळत असे. मेंढपाळ त्याच्याकडे मालकीच्या जनावरासारखे पाहत; पण काम मात्र

निर्ममपणे करवून घेत. बिचारा डुकरांचे अन्न चोरून पोट भरत असे. मोठा झाल्यावरही पण तो सशक्त बनला नाही.

"जिनिव्हामध्ये मजूर म्हणून उपजीविका करू लागला. जे काही कमावले, ते व्यसनांत घालवले. एक दिवस एका वृद्ध माणसाचा खून करून त्याचे पैसे लुटले. पकडला गेला—खटला चालला—मृत्युदंड ठरला.

"तेव्हा कुणाला त्याची दया आली नाही. तुरुंगात त्याच्याभोवती पाद्री, ख्रिश्चन बंधुत्वाचे सदस्य, परोपकारी स्त्रिया—एकच गर्दी झाली. त्यांनी त्याला लिहायला-वाचायला शिकवले, आणि 'शुभवर्तमान'ही समजावले. सतत उपदेश करून त्याच्या गुन्ह्याची कबुली त्याच्याकडून वदवून घेतली. त्याने कोर्टाला लिहिले—'मी एक राक्षस आहे; पण अखेर देवाने मला प्रकाश दिला आणि कृपा दाखवली.'

‘होय,’ पाद्री म्हणाले.

‘हा तुझ्या जीवनातील सर्वात आनंदाचा दिवस आहे, कारण तू प्रभूकडे जात आहेस!’ दयाळूपणाच्या भावनेने भारावलेल्या स्त्रिया म्हणाल्या.

‘सर्व लोक तुरुंगाच्या गाडीमागून मिरवणुकीने गेले. वधस्तंभावर त्याला हाका मारत राहिले: ‘बंधू, तुला मेल्यावर प्रभू भेटणार आहे, कारण तुलाही कृपा प्राप्त झाली आहे!’

‘‘धर्मबंधूंनी त्याला चुंबने दिली आणि नंतर रिचर्डला फाशीच्या पायऱ्यांवर खेचून नेण्यात आले. एका क्षणात गिलोटीनखाली त्याचे डोके ‘बंधुभावपूर्ण पद्धतीने’ छाटले गेले—कारण त्याला कृपा प्राप्त झाली होती.

"हेच खरे चित्र आहे. पुस्तिकेतील हे वर्णन काही रशियन दानशूर व्यक्तींनी— जे कुलीन आणि धर्मप्रेमी होते—रशियन भाषेत भाषांतरित केले आणि जनतेच्या प्रबोधनासाठी मोफत वाटले. रिचर्डचा हा प्रसंग लक्षवेधी आहे, कारण तो एक 'राष्ट्रीय चित्र' आहे.

"आपल्याला, अर्थातच, हे हास्यास्पद वाटते की ज्याला आपण आपला भाऊ मानतो आणि ज्याला कृपा मिळाली आहे, त्याचेच डोके छाटावे! पण आपली खासियत त्याहून भयंकर आहे—आपली ऐतिहासिक करमणूक म्हणजे थेट इतरांना वेदना देण्यातून मिळणारे समाधान!" इव्हानचा स्वर फाटला होता.

"अल्योशा, तुला नेक्रासोव्ह यांची 'शेतकरी आणि शिंगरू' यावर लिहिलेली कविता माहिती आहे का?" इव्हानने विचारले.

"नाही," अल्योशा म्हणाला.

"तर मग ऐक: नेक्रासोव्ह यांच्या प्रसिद्ध कवितेत शेतकरी घोड्याच्या डोळ्यांवर कसे मारतो याचे वर्णन आहे. एक कमकुवत, लहानसे शिंगरू खूप जड ओझ्याने वाकले आहे आणि जागेवरून हालू शकत नाही. शेतकरी त्याला क्रूरपणे मारतो, शेवटी क्रौर्याच्या नशेत तो काय करत आहे हे न कळता त्याला निर्दयीपणे वारंवार मारतो—'तू कितीही कमकुवत असलास तरी तुला तुझ्यावर लादलेले ओझे ढकलावेच लागेल.' शेवटी शिंगरू ताठ होते, आणि मग शेतकरी त्या गरीब प्राण्यावर त्याच्या पाझरणाच्या, शांत, सौम्य डोळ्यांवर मारू लागतो. वेदनेने तळमळणारे शिंगरू कसाबसा थरथरत ओझे ओढू लागते, श्वास घेण्यासाठी धडपडत पुढे जायला निघते—कवितेतील क्रौर्य अतिशय भयानक आहे. 'घोड्यांना मारणे यात काही गैर

नाही, देवाने मुळी यांना त्याकरिताच निर्माण केले आहे,' तार्तारांची ही शिकवण आपण विसरलेलो नाही.

“माझ्या माहितीतील एक सुशिक्षित, सुसंस्कृत गृहस्थ आपल्या पत्नीला आणि मुलांना बर्चच्या काठीने झोडपून काढतात. प्रत्येक फटक्याबरोबर एक घाणेरडी शिवी हाणतात. मूल रडते, ओरडते; शेवटी मूल ओरडू शकत नाही—आणि बाप हसतो. योगायोगाने हा खटला न्यायालयात आली. एका बॅरिस्टरने वडिलांची बाजू मांडली: ‘ही तर अगदी साधी गोष्ट आहे; वडिलांनी मुलांना चांगले वळण लावण्यासाठी असे मारणे म्हणजे काही गुन्हा नाही. खरेतर ही गोष्ट न्यायालयासमोर येणे हेच चुकीचे आहे.’ ज्युरीने वडिलांना अनुकूल निकाल दिला. अत्याचार करणाऱ्याला निर्दोष सोडल्याबद्दल लोकांनी आनंदाने घोषणा केली—खरे तर त्या वडिलांचा सत्कार करणेच बाकी राहिले होते.

“या शिवाय, रशियन मुलांच्या बाबतीत अजूनही माझ्याकडे सांगण्यासारख्या बऱ्याच गोष्टी आहेत. एक पाच वर्षांची छोटी मुलगी—तिच्या प्रतिष्ठित, सुसंस्कृत आईवडिलांची नावडती. काही लोकांना लहान मुलांचा छळ करण्यात विकृत आनंद मिळतो—त्यापैकी एक हे जोडपे होते. त्यांनी तिला मारले, झोडले, थंडीमध्ये घराबाहेर उभे केले, अंधाऱ्या संडासात कोंडले, अंगावर वळ उठेपर्यंत चांगले बदडून काढले. याहून जास्त मला सांगवत नाही. याला फक्त शारीरिक अत्याचार म्हणणे चुकीचे ठरेल—हे अमानवी आणि अत्यंत अपमानकारक मानसिक अत्याचार आहेत.

“मला सांग, आपल्या विश्वासाप्रमाणे देव वरून हे सर्व पाहत असेल, तरीही असे अत्याचार या जगात घडू शकतात—हाच जगातील सर्वात भयंकर विरोधाभास

आहे. प्रत्येक माणसाच्या आत राग, विकृती, हिंसा आणि अनैतिकतेचा एक भस्मासुर दडलेला असतो. त्यामुळे वाईट हे केवळ बाहेरून आलेले नाही, तर माणसाच्या अंतरंगातच दडलेले आहे.

"आणखी एक उदाहरण—आपल्या रशियातच सत्तर-ऐंशी वर्षांपूर्वी घडलेले. लष्करी सेवेतून निवृत्त झालेला खानदानी सेनापती, दोन हजार लोकसंख्येचा जहागीरदार, अगदी ऐशोआरामात राहत होता. त्याला आपली प्रजा गुलाम वाटत असे. त्याने शंभर शिकारी कुत्रे पाळले होते, आणि प्रत्येक कुत्र्याच्या देखभालीसाठी एक माणूस नेमला होता.

एकदा एका आठ वर्षांच्या लहान मुलाने, खेळताना दगड फेकला; आणि चुकून सेनापतींच्या आवडत्या कुत्र्याच्या पंज्याला लागला. कुत्रा लंगडताना पाहून त्यांचा राग मस्तकात गेला. पुढे काय झाले सांगणे अवघड आहे—तरीही सांगतो: त्याने त्या मुलाची त्याच्या आईसमोर शंभर कुत्र्यांकडून शिकार करवून घेतली. मला वाटते, नंतर सेनापतीला आपल्या जहागिरीचा कारभार पाहण्यास असमर्थ घोषित करण्यात आले.

"अल्योशा, मला सांग—त्याच्या या अधम कृत्यासाठी त्याला गोळी घालायला हवी होती का?"

"गोळीच घालायला हवी," अल्योश्या पुटपुटत म्हणाला. त्याच्या उतरलेल्या चेहऱ्यावर एक कडवट हास्य होते.

"शाबास!" इव्हान आनंदून म्हणाला. "तू असे म्हणत असशील तर... तू एक चांगला साधू आहेस! म्हणजे तुझ्या हृदयात एक छोटासा सैतान बसला आहे, अल्योशा करामाझोव्ह!"

"मी जे बोललो तो मूर्खपणा होता, पण-" अल्योशा म्हणाला.

"तो फक्त एक मुद्दा होता; तुझे अपूर्ण वाक्य पूर्ण करायचे झाले तर 'पण' नंतरचे शब्द म्हणजे—'या जगात अजूनही सैतानी प्रवृत्ती अस्तित्वात आहे. या अन्यायाचा आणि अमानुषतेचा बिमोड करण्यासाठी असा 'मूर्खपणा' अति आवश्यक आहे. या अशा मूर्खपणावर तर हे जग उभे आहे. मला माहित आहे की या जगात काहीही चांगले घडण्यासाठी असा मूर्खपणा नष्ट करावा लागेल.'"—मला जे समजून घ्यायचे होते ते आता मला समजले आहे," इव्हान म्हणाला.

"तुला नेमके काय समजले आहे?" अल्योशाने विचारले.

"मी सत्य परिस्थितीचा स्वीकार केला आहे. त्यामागचे कारण जाणून घेण्यात मला रस नाही, हे मी खूप पूर्वीपासून ठरवले होते, जर मी कारणांचा शोध घेत बसलो तर ती सत्य परिस्थितीशी लबाडी केल्यासारखे होईल, म्हणून मी सत्य परिस्थितीशी कोणतीही तडजोड न करण्याचे ठामपणे ठरवले आहे," इव्हान एक प्रकारच्या धुंदीत असल्याप्रमाणे बोलत होता.

"तू मला असे कोड्यात का टाकत आहेस? तुला नेमके काय म्हणायचे आहे ते सांगशील का?" अल्योशा त्रासून म्हणाला.

"तर मग ऐक, तू मला अतिशय प्रिय आहेस, तुला गमावण्याची माझी तयारी नाही आणि मी तुला तुझ्या झोसिमांकडे जाऊ देणार नाही." आणि इव्हान एकदम शांत झाला. त्याचा चेहरा उदास दिसत होता.

"अल्योशा, ऐक, इथे मी फक्त लहान मुलांचे दुःख आणि हालअपेष्टांची चर्चा केली. पण जर संपूर्ण मानवजातीचे दुःख पाहिले, तर अश्रूंचा पूर येईल आणि त्या अश्रूंमध्ये संपूर्ण पृथ्वी भिजून चिंब होईल. मी तुला नम्रपणे सांगू इच्छितो की 'जग

जसे आहे, ते तसे का आहे' हे मला समजू शकत नाही. पण मला वाटते की यासाठी मानव स्वतःच जबाबदार आहे. मानवाला स्वर्गात स्थान मिळाले असताना, स्वतंत्र होण्याच्या इच्छेने त्याने स्वर्गातील अग्नी चोरला. याची परिणती दुःखात होईल, हे त्याला माहित होते. त्यामुळे आता पृथ्वीवर भोगत असलेल्या दुःखांसाठी मानव स्वतः जबाबदार आहे, त्याच्यावर दया दाखवण्याचे कारण नाही.

माझ्या अल्पमतीप्रमाणे मला एवढेच समजते की, इथे दुःख आहे आणि कोणीही दोषी नाही. इथे 'कारण आणि परिणाम' या कार्यकारणभावाच्या तत्त्वानुसार, एका घटनेला दुसऱ्या घटनेचा थेट परिणाम म्हणून स्थापित करता येते. परंतु त्या सिद्धांतांचा फोलपणा मला तीव्रतेने जाणवतो. ज्यांच्यावर अन्याय झाला आहे, त्यांना न्याय मिळायलाच हवा—पण तो अनंत काळानंतर आणि दुसऱ्या जगात नव्हे, तर इथेच पृथ्वीवर आणि त्यांच्या जिवंतपणी मिळायला हवा. हे घडलेले मला स्वतःला पाहायचे आहे. अगदी माझ्या मृत्यूनंतर जरी हे घडले, तरी मी थडग्यातून उठून पाहीन. कारण जर हे सर्व माझ्या अपरोक्ष घडले, तर ते खूप अन्यायकारक ठरेल.

"भविष्यातील पिढीच्या फायद्यासाठी वर्तमानातील पिढीने दुःख सहन करणे, हे त्या वर्तमानातील पिढीवर अन्याय करण्यासारखे आहे. 'पूर्वीच्या पिढ्यांनी अकारण भोगलेले दुःख आणि सोसलेला अन्याय यांच्या बदल्यात भविष्यकाळात शाश्वत समरसता मिळेल, प्रेम आणि न्याय प्रस्थापित होईल पण त्याचे लाभार्थी दुसरेच कोणीतरी होतील—'हे मला मान्य नाही.

'देवाचे राज्य आल्यावर, देव आणि मानव यांच्यामध्ये पापांमुळे निर्माण झालेला दुरावा नष्ट होईल. द्वेष, अन्याय, संघर्ष यांच्या जागी प्रेम, न्याय आणि शांतता

निर्माण होईल. लोकांची पापांपासून आणि आसुरी शक्तींपासून मुक्तता होईल, नवीन स्वर्ग आणि नवीन पृथ्वीची स्थापना देवाच्या इच्छेने होईल,' असे गॉस्पेल सांगते. पण मला प्रत्यक्ष ते पाहायचे आहे. मला हरण आणि सिंह एकत्र खेळताना पाहायचे आहे. मला बळी दिलेल्या निष्पापांनी त्यांचे प्राण घेणाऱ्यांना माफ करून गळाभेट घेताना पाहायचे आहे.

"प्रेम आणि बंधुत्व निर्माण होण्याची उत्कट इच्छा तर जगातील प्रत्येक धर्मनि बाळगली आहे. मीदेखील आस्तिक आहे. पण मला एक कळत नाही—लहान मुलांना नेमक्या कुठल्या दंडनीय गुन्ह्यांसाठी असे अमानवीय क्रौर्य सहन करावे लागते? त्यांच्या बापाच्या पापांसाठी त्यांना शिक्षा मिळते, असे असेल तर त्याला न्याय कसा म्हणायचा? मुलं मोठे झाल्यावर पाप केले, तर त्याला शिक्षा होणे समजू शकतो. पण आठ वर्षांच्या मुलाला शिकारी कुत्र्यांनी फाडून खाणे—ही अन्याय आणि अत्याचाराची परिसीमा आहे.

"अल्योशा, समजून घे! मी टीका करण्यासाठी असे बोलत नाही. पण भविष्यात जेव्हा शाश्वत समरसता साधली जाईल, त्या क्षणी, त्या मुलाची आई, ते मूल आणि त्या मुलाला कुत्र्यांकडे फेकणारा अत्याचारी सेनापती—हे तिघेही प्रेमाश्रूंनी डबडबलेल्या डोळ्यांनी, 'हे प्रभू, तू न्यायी आहेस!' असे म्हणतील, हा आशावाद मला मान्य नाही.

"त्या अजाण मुलांनी देवाचा धावा करत मदतीसाठी प्रार्थना केली असेल, वेदनेने विव्हळत अश्रू ढाळले असतील. अत्याचार करणाऱ्यांना त्यांच्या पापांची शिक्षा व्हायलाच हवी, त्यांना त्याचे प्रायश्चित्त घ्यावे लागेल, नाहीतर समरसता, शाश्वत शांतता यांना काही अर्थ उरत नाही. पण त्यांना शिक्षा कशी देणार? त्यांच्यावर

सूड घेऊन की त्यांना नरकात धाडून? पण ते नरकात गेले तरी काय फरक पडणार आहे? त्या मुलांना तर आधीच अनन्वित छळ सोसावा लागला आहे, आणि जर नरक अस्तित्वात असेल तर मग समरसता कशी साधली जाईल? मलाही माझ्या हातून घडलेल्या गुन्ह्यांची क्षमायाचना करायची आहे. मलाही शत्रूला आलिंगन द्यायचे आहे. मला आणखी दुःख नको आहे. शाश्वत समरसतेमुळे हे नक्कीच शक्य होईल. पण ती येईपर्यंत, सद्यस्थितीत बालकांचे निर्दोष दुःख चालूच राहणार असेल तर मग मला अशी समरसता नको आहे. मग भले ती शाश्वत समरसता असली, तरी नको आहे.

"माझा विचार कितीही चुकीचा असला तरी मी सूड न घेता, दुःख आणि क्रोधाच्या आगीत जळत राहणे पसंत करेन. मला सुसंवाद नको आहे. मानवतेवरील प्रेमामुळे मला तो नको आहे. मला न घेतलेल्या सूडाच्या दुःखात राहणे पसंत आहे. सुसंवादाची किंमत, अत्याचाऱ्याला अशा प्रकारे क्षमा करून मोजणे ही माझ्यासाठी अशक्य गोष्ट आहे. मी देव नाकारत नाही, मला असा सुसंवाद साधण्यासाठी प्रत्यक्ष देवाकडून जरी आमंत्रण मिळाले तरी मी ते प्रामाणिकपणे परत करेन," इव्हान एकामागून एक आपले विचार मांडत होता.

"इव्हान, ही तर सरळसरळ बंडखोरी आहे," अल्योशा खाली पाहत पुटपुटला.

"बंड म्हणजे विद्रोह? त्याला तू बंड असे म्हणतोस हे ऐकून मला वाईट वाटले. विद्रोह करून शांत जगणे अशक्य आहे आणि मला जगायचे आहे. कल्पना कर, संपूर्ण मानवजातीला परिपूर्ण आनंद आणि शांती मिळणार आहे पण त्या बदल्यात निरपराध लहान मुलांचा छळ केला जात असेल, आणि त्यांच्या अश्रूंची, वेदनांची,

आणि दुःखांची दखल सुद्धा घेतली जाणार नसेल अशी समाजरचना तुला मान्य आहे काय?"

"नाही, मी ते मान्य करू शकत नाही. भाऊ," अल्योशा हळूवारपणे म्हणाला,

"अल्योशा, निरपराधी माणसांच्या दुःखांच्या पायावर परिपूर्ण मानवी समाजाची निर्मिती होईल आणि ती कायमस्वरूपी आदर्श म्हणून ओळखली जाईल, यावर तुझा विश्वास आहे?"

"नाही, मी ते मान्य करू शकत नाही. भाऊ," अचानक अल्योशाचे डोळे चमकले.

"तू आत्ताच म्हणालास, संपूर्ण जगात असा कोणी महात्मा आहे का ज्याला क्षमा करण्याचा अधिकार असेल आणि तो क्षमा करू शकेल? पण एक महात्मा आहे जो सर्वकाही, सर्वांसाठी आणि सर्व गोष्टींसाठी क्षमा करू शकतो, कारण त्याने सर्वांसाठी आणि सर्व गोष्टींसाठी त्याचे स्वतःचे निर्दोष रक्त दिले. तू त्याला विसरला आहेस. त्याच्यावरच या जगाची इमारत बांधली आहे आणि त्यालाच सर्वजण मोठ्याने ओरडून सांगतात, 'हे प्रभु! तू न्यायी आहेस, कारण तुझे मार्ग प्रकट झाले आहेत!' माझा असा विश्वास आहे की खरा न्याय आणि क्षमा एकटा ख्रिस्तच देऊ शकतो."

"निष्पाप असून त्याने मानवजातीच्या कल्याणासाठी आपले रक्त सांडले आहे, त्याला मी कसा बरे विसरेन? उलट मी विचार करत होतो की तूच अजूनपर्यंत त्याचा उल्लेख कसा बरे केला नाहीस? कारण सहसा तुझ्या बाजूने होणारे सर्व युक्तिवादांत तोच अग्रभागी असतो. अल्योशा—हसू नकोस, एक वर्षापूर्वी मी एक

कविता लिहिली होती. जर तू माझ्याबरोबर आणखी दहा मिनिटे घालवणार असशील तर मी तुला ती ऐकवेन."

"तू कविता लिहिलीस?"

"तशी कविता म्हणता येणार नाही कारण ती गद्यात रचली आहे. मला तसे सुचत गेले तशी मी लिहिली आहे. तू माझा पहिला वाचक असशील—म्हणजे श्रोता. कवीने एका श्रोत्याला आपली कविता ऐकवल्याशिवाय सोडता कामा नये," इव्हान हसला.

"मग मी ती तुला ऐकवू का?"

"मी पूर्णपणे लक्ष केंद्रित केले आहे," अल्योशा म्हणाला.

"माझ्या कवितेचे नाव 'द ग्रँड इन्क्वझिटर—एक महान धर्माधिकारी' असे आहे; ती एक हास्यास्पद गोष्ट आहे, पण मला ती तुला सांगायची इच्छा आहे

प्रकरण 5: महान धर्माधिकारी

"मी अगोदर माझ्या या कवितेची प्रस्तावना सांगतो. ही एक छंदमुक्त कविता म्हणता येईल; जुन्या काळी युरोपात सगळीकडे येशू आणि इतर संतांच्या आख्यायिका रंगमंचावर सादर होत. तसेच काहीसे नाटकले म्हणता येईल अशी ही दीर्घ कविता आहे," इव्हान म्हणाला.

"माझी ही कहाणी पंधराव्या शतकात स्पेनमध्ये घडते. तेव्हा इन्क्विझिशन म्हणजे धार्मिक न्यायदानाची प्रथा ऐन बहरात आली होती. दररोज शेकडो पाखंड्यांची न्यायिक चौकशी करून भरचौकात आगीत लोटण्याची शिक्षा दिली जात असे. असा तो महाभयंकर काळ होता," इव्हानने सांगायला सुरुवात केली.

प्रभुचे पुनरागमन:

'प्रभुने पुन्हा पृथ्वीवर अवतीर्ण होण्याचे वचन दिले...

पंधरा शतके लोटली,

मानवजात विश्वासाने त्याची वाट पाहत होती,

प्रार्थनांनी आसमंत भारला होता,
दुःखाच्या अश्रूंनी भूमी भिजली होती

प्रभुच्या वचनातच होता आधार,
चमत्कार घडले,
रोग्यांचे उपचार, माता मेरीचे दर्शन,
धर्मात्म्यांच्या चमत्कृतींचा प्रकाश पसरला.
पण सैतान झोपलेला नव्हता,
त्याने पेरली शंका,
त्या चमत्कारांच्या सत्यतेबद्दल...

उत्तर जर्मनीत पाखंड्यांचे वाढलेले थवे,
चर्चच्या सत्तालोलुपतेवर उठले प्रश्नचिन्ह,
मानवजातीचे अश्रू पुन्हा वाहू लागले,
आणि लोक वाट पाहू लागले—
प्रभुच्या आगमनाची

शतकानुशतके प्रार्थना चालू राहिली,
"हे प्रिय प्रभु, तुझे येणे लवकर कर!"

आणि शेवटी तो प्रकटला,
स्पेनमधील सेव्हिल कॅथेड्रलमध्ये,
पण दिव्य प्रकाशात नव्हे,
थकलेल्या वृद्ध गुलामासारखा,
हातात क्रॉस धरणारा,
मानवांमध्ये मिसळलेला—
जुन्या आठवणींमधील रूपात,
पुन्हा एकदा, दीनदुबळ्यांच्या अश्रू पुसण्यासाठी...

भव्य मेळावा आणि प्रभुचे प्रकट होणे:
चौकात पेटलेली चिता,
पाखंडी ठरलेल्यांचे जळणारे देह,
ग्रँड इन्क्विझिटरचा आदेश,
धर्माच्या नावाखाली,
शंभर जीवांचा अखेरचा श्वास,
राजे, सरदार, कार्डिनल्स,
धर्माच्या विजयानं भारलेले चेहरे...

दुसऱ्या दिवशी,
त्याच चौकात,

अचानक तो प्रकटला.
कोणालाही कळले नाही कसा,
पण प्रत्येकाने ओळखला,
गर्दीतून तो पुढे आला,
शांत चेहरा, करुणेचे स्मित

लोक खेचले गेले त्याच्याकडे,
अनामिक आकर्षण,
त्याच्या पायांखाली माथे टेकले,
आनंदाश्रूंनी डोळे भरून आले

"प्रभु, मला बरे कर,"
असा एक अंध माणूस ओरडला,
आणि त्या क्षणी,
त्याला दृष्टी मिळाली

प्रभुचे दर्शन घेऊन,
तो स्तब्ध उभा राहिला.
आणि तेव्हा जाणवले,
त्या दिवशी सेव्हिलच्या चौकात,

आशेचा सूर्य पुन्हा एकदा उगवला होता...

त्याच्या पायाखालची धूळ

कपाळी लावायला जो तो धावू लागला

सेव्हिल कॅथेड्रलच्या पायऱ्यांपाशी

तो दयाळू वृद्ध क्षणभर थांबला

समोर आली शवयात्रा

एका लहानग्या मुलीची

पांढऱ्या फुलांनी झाकलेली

लेक मोठ्या सरदाराची

धाय मोकलून रडणारी माता

गर्दीतून उठला एकच आवाज

'तो तुझ्या मुलीला जिवंत करेल!'

क्षणार्धात माऊली कोसळली

त्या अनामिक दयाळू वृद्धाच्या पायावर

'तो तूच आहेस, माझ्या मुलीला जीवदान दे!'

स्तब्ध झालेली जनता,

गोंधळलेले पाद्रीमहाशय

त्या वृद्धाची करुणामयी नजर

झरझर फिरली पायाशी ठेवलेल्या शवपेटीवर
आणि त्याचे ओठ हलकेच हलले,
"मुली, उठ!" एक प्रेमळ साद
जणू झोप चाळवावी अशी हलकीशी जाग
उठून बसली बालिका
हाती धरून पांढरा गुलाब
लोकांमध्ये आता उसळली आनंदाची,
उत्साहाची लाट

सर्वत्र उडालेला गोंधळ पाहून
थबकले ग्रँड इन्क्विझिटर,
कॅथेड्रलचे मुख्य कार्डिनल
वय वर्षे नव्वद, उंच ताठ बांधा
सुजलेला पण करारी चेहरा, करडी नजर
आज नव्हता मानाचा पोशाख
अंगावर जाड्याभरड्या कापडाचा
जुना पुराणा भिक्षूचा अंगरखा
सोबत पहारेकऱ्यांचा लवाजामा
एक तीक्ष्ण कटाक्ष आणि
सर्व लोक चिडीचूप

गर्दीच्या मध्यभागी

एका अनामिक वृद्धाच्या पायाशी

जमिनीवर ठेवलेली छोटी शवपेटी

तो दयाळू वृद्ध बालिकेला

हात देऊन उठवत आहे

ग्रँड इन्क्विझिटरचा काळाठिक्कर चेहरा

उंचावलेल्या भुवया, पेटलेली नजर.

त्या करुणामयी वृद्धाकडे दाखवले बोट —

सर्वत्र भयाण शांतता.

हतबल लोक मान लववून

आदर दाखवत निस्तब्ध उभे

हात उंचावत त्याने सर्वांना

आश्चस्त केले; नंतर

त्याच्याच एका इशान्यासारखी

त्या दयाळू वृद्धाला

पहारेकऱ्यांनी खेचले

आणि सेव्हिल कॅथेड्रलच्या

तळघरातील काळकोठडीत डांबले

रात्रीच्या गडद अंधारात अचानक उघडला तुरुंगाचा लोखंडी दरवाजा.

ग्रँड इन्क्विझिटर दारात उभा,

हातात दिवा घेऊन,

त्या करुणामयी वृद्धाकडे तीव्रपणे पाहात.

"तो तूच आहेस का?"

एकच प्रश्न, पण उत्तर नाही—

फक्त शांत, करुणामय नजर,

मायेने ओथंबलेली, प्रगाढ शांतता

आणि ओठांवर मंद स्मित

उत्तर देऊ नकोस. गप्प राहा.

तू काय म्हणू शकतोस, खरंच?

काय म्हणशील ते मला चांगले माहिती आहे,

पण एक सांगतो—ते ऐक.

तू पूर्वी जे बोललास त्यात काहीही भर घालण्याचा तुला अधिकार नाही

तरीही मग, तू आमच्या वाटेत

आडवा का आला आहेस?

पण उद्या काय होईल हे

तुला माहिती आहे का?
खरा आहेस की तोतया,
हे कुणालाच माहित नाही

पण उद्या मी तुला
दोषी ठरवेन एक
धर्माधि म्हणून
खांबावर जाळून टाकीन

आज तुझ्या पायांचे
चुंबन घेणारी माणसे,
उद्या तुझी राख सावरतील.
तुला ते माहित आहे का?
हो, कदाचित तुला ते माहित असेल.
शांतपणे बोलला,
क्षणभरही कैद्यावरून
नजर हटवली नाही

"इव्हान, मला नीट समजत नाहीये. याचा अर्थ काय? ग्रँड इन्क्विझिटर त्याला असे कसे म्हणू शकतो? आणि तोदेखील उत्तर देण्याऐवजी अगदी गप्प बसला आहे," अल्योशाने विचारले.

"कारण कैद्याला बोलण्यास प्रतिबंध आहे. चर्चच्या सर्वोच्च अधिकाऱ्याने त्याला आधीच सांगितले आहे की, तू पूर्वी जे बोललास त्यात काहीही भर घालण्याचा तुला अधिकार नाही. ते रोमन कॅथोलिक धर्माचे सर्वात मूलभूत वैशिष्ट्य आहे.

आता सर्व काही पोपच्या हातात आहे, त्यामुळे त्याला पृथ्वीवर परत येण्याची अजिबात गरज नाही आणि हस्तक्षेप करण्याचाही अधिकार नाही.

आता नव्याने काही सांगितले, तर ते माणसांच्या श्रद्धेच्या स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण ठरेल; कारण ते एका चमत्काराच्या रूपात घडेल. त्याला लोकांच्या श्रद्धेचे स्वातंत्र्य कोणत्याही गोष्टीपेक्षा प्रिय होते," इव्हानने हसत उत्तर दिले आणि पुढील कवितेचा भाग सांगू लागला.

‘याआधी तू मुक्तीदाता

म्हणून आला होतास,

पण आम्ही लोकांना मुक्त केले

सर्व प्रकारच्या ओझ्यातून—जी तू टाकली होतीस या अज्ञ,

अभागी जीवांवर

तुझ्या श्रद्धेचे स्वातंत्र्य
हिरावून घेऊन
आम्ही खरीखुरी मुक्ती दिली

खूप मोठी किंमत चुकवून
शेवटी तुझ्याच नावाने,
तुझ्याच आड लपून
ते करून दाखवले—हे तुला माहीतच असेल

तरी तू इतका नम्र कसा?
तुला माझा राग कसा येत नाही?

आज आम्ही देऊ केलेले
परिपूर्ण स्वातंत्र्य
लोक स्वतः आणून ठेवतात
आमच्या पायाशी...

तुला हेच अपेक्षित होते काय?'

"मला पुन्हा समजले नाही. हे विडंबन आहे की चेष्टा चालली आहे?" अल्योशाने मध्येच विचारले.

"दोन्हीही नाही. त्याच्या म्हणण्यानुसार, 'चर्चने लोकांच्या आनंदासाठीच त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले आहे. मानव हा स्वभावतः विद्रोही आहे; आनंद आणि विद्रोह एकत्र नांदणे अशक्य आहे. तुला तसे सूचक इशारे मिळाले होते, पण तू ते धुडकावलेस. तू माणसाला श्रद्धेचे स्वातंत्र्य देऊ केलेस, आणि पर्यायाने त्यांचा आनंदी होण्याचा एकमेव मार्ग तू नाकारलास. पण सुदैवाने, तू निघून गेलास आणि आमच्यावर काम सोपवलेस. तू आम्हाला तसे वचन दिले आहेस; तुझ्या वचनांच्या आधारे आम्ही धर्मस्थापना केली आहे. तूच आम्हाला तो अधिकार दिला आहेस आणि आता, अर्थातच, तो परत घेण्याचा विचारही करू शकत नाहीस. मग, तू आम्हाला अडथळा आणायला का आला आहेस?" इव्हानने उत्तर दिले आणि पुढील कविता सादर करू लागला.

"सूचक इशारे मिळाले होते' म्हणजे काय?" अल्योशाने विचारले.

"जेव्हा सैतानाने त्याला सूचक इशारे देत तीन प्रलोभने दिली होती, तेव्हा त्या तिन्ही प्रलोभनांना त्याने नाकारले आणि मानवांना स्वतंत्र इच्छा असेल याची हमी दिली," इव्हानने उत्तर दिले.

'सैतानाने दिलेली ती तीन प्रलोभने,
अचानक नष्ट झाली,
हरवली कुठेतरी अनाकलनीयतेच्या धुक्यात,
शोधावे लागले पुन्हा,
पृथ्वीवरील सर्व ज्ञानी एकत्र आले,

शासक, मुख्य याजक, विद्वान,
तत्त्वज्ञानी, कवी—जसे गत काळाचे साक्षीदार

त्यांना दिले गेले एक कार्य,
तीन प्रश्न शोधून काढण्याचे,
आणि त्यांनी शोधले ते,
तीन वाक्यांत बांधला
मानवजातीचा संपूर्ण भविष्यकाल.
इतकी अचूक, इतकी निश्चित,
ना काही जोडता येईल,
ना काही खोडता येईल,
जणू कोरलेली वचनशिला—अनंताच्या अंगणात.'

"अल्योशा, तुला ख्रिस्ताने नाकारलेला पहिला मोह 'भाकरीचा' होता हे माहीत असणार. चाळीस दिवसांच्या उपवासानंतर भुकेलेल्या अवस्थेत ख्रिस्ताला सैतानाचा सामना करावा लागला. सैतानाने त्याला सांगितले की, जर तो खरोखर देवाचा पुत्र असेल, तर दगडाला भाकरी बनवून आपली भूक भागवावी. पण ख्रिस्ताने तो मोह नाकारला आणि उत्तर दिले की, माणूस केवळ भाकरीवर जगत नाही, तर देवाच्या वचनावर जगतो.

दुसरा मोह 'चमत्काराचा' होता. सैतानाने ख्रिस्ताला जेरुसलेममधील एका उंच ठिकाणी नेऊन सांगितले की, तो मसीहा आहे हे सिद्ध करण्यासाठी त्या उंचीवरून खाली उडी मारावी; जर तो खरोखर देवाचा पुत्र असेल तर देवदूत त्याला सांभाळतील आणि त्याला काहीही होऊ देणार नाहीत. पण ख्रिस्ताने हा मोहही नाकारला आणि सैतानाला सांगितले की, देवाला अशा रीतीने परीक्षेला लावता येत नाही. ते ऐकून सैतान संतापून निघून गेला.

तिसरा मोह 'सत्ता आणि सामर्थ्याचा' होता. सैतानाने ख्रिस्ताला जगातील सर्व राज्ये दाखवली आणि त्यांवर अधिराज्य देण्याची संधी दिली; पण तो मोहही ख्रिस्ताने ठामपणे नाकारला.

“अल्योशा, याबद्दल ग्रँड इन्क्विझिटर येशूला उद्देशून काय म्हणतो ते ऐक,” इव्हान म्हणाला.

'जर भाकरीच्या बदल्यात
विश्वास विकत घेतला,
तर स्वातंत्र्याचे मूल्य ते काय?
तू म्हणालास,
माणूस फक्त अन्नावर जगत नाही,
देवाच्या वचनावर
त्याचा विश्वास असतो,
पण तुला ठाऊक आहे का?

पोटाची भूक जेव्हा
भाकरीसाठी तडफडते,
तेव्हा माणूस उठतो,
तुझ्याविरुद्ध बंड पुकारतो,
तुझ्याशी लढतो, आणि
आणि तुला हरवतो

संत-महात्मे सांगून गेले:
"पोटासाठी केलेले
पाप गुन्हा नाही,
आधी खायला द्या,
मग सद्गुणांची अपेक्षा करा!"
भाकरीसाठी स्वातंत्र्य
गहाण ठेवले जाते,
काहीच मागेपुढे न पाहता.
शेवटी, ते आपले स्वातंत्र्य
आमच्या पायाशी ठेवतात,
आणि म्हणतात,
आम्हाला गुलाम बनवा,
पण खाऊ घाला"

म्हणूनच आम्ही चर्चच्या
माध्यमातून तुझ्या नावाने
राज्य केले तुझेच सेवक आहोत
असे सांगून त्यांना जखडून ठेवले
आता आम्ही, त्यांना
तुझ्याकडे पुन्हा कधीच
परत जाऊ देणार नाही,
आम्ही बांधले आहे त्यांना,
भाकरीच्या मोहात—स्वातंत्र्याच्या पलीकडील
गुलामगिरीत'

भाकरीच्या बदल्यात विकत
घेता आला असता विश्वास,
पण तू नाकारलास—
वाळवंटातील दगडांना
भाकरी बनवण्याची किमया
तुला देऊ केली होती
पण तुझ्या मते,
भक्ती स्वातंत्र्यातून यावी,
पण भूकेच्या वेदनेत

गहाण पडते स्वतंत्र इच्छाशक्ती,
त्यांनी तृप्त पोटांनी निःसंशय
तुझी उपासना केली असती,
पण भाकरीशिवाय
श्रद्धा टिकली असती?

श्रद्धेचे स्वातंत्र्य म्हणजे संघर्ष,
ज्याला सांभाळण्याची
प्रत्येकाकडे ताकद नसते.
लोक स्वतंत्र होण्यापेक्षा
आपले स्वातंत्र्य
सोपवून टाकतात—दुसऱ्याच्या हाती,
आणि निर्धास्त राहतात
एक निश्चिंततेचा भास निर्माण करत

इतिहास सांगतो,
युद्धे झाली—उपासनेच्या नावाखाली,
देवता स्थापन झाल्या,
माणसांचे तुकडे झाले
श्रद्धेच्या कट्टरतेखाली.

तू दिलेस त्यांना निवडीचे स्वातंत्र्य,
चांगल्या-वाईटाचा मार्ग खुला केला,
पण त्यांच्या हाती सोपवलेस
संभ्रम, शंका, तणाव,
कारण अनिश्चिततेपेक्षा
भाकरीच अधिक ठोस वाटते

पण मग,
जर कोणीतरी ताबा घेतला
त्याच्या विवेकाचा,
तर तू दिलेल्या स्वातंत्र्याचे
त्याला ओझेच होईल,
मग तो तुझ्या स्वर्गातील
भाकरी नाकारेल,
आणि जाईल त्या दिशेने,
जिथे त्याच्या विवेकाला
फसवले गेले आहे.
स्वातंत्र्याचे ओझे पेलणे
सर्वांसाठी नाही,
आणि ते ओझे त्यांना

तुझ्याच सत्याला नकार
देण्यास भाग पाडते

त्या पर्वताच्या शिखरावर,
उडी मारली असतीस
तर देवदूतांनी तुला झेलले असते,
हे लोकांचे मत—पण तू नाकारलेस.
सैतानाची परीक्षा होती ती,
तुझ्या विश्वासाची,
तुझ्या देवावरच्या निष्ठेची.
उडी मारली असतीस,
तर त्या गर्दीतल्या डोळ्यांनी
पाहिला असता तुझा पराभव—सैतानाच्या विजयाचा जल्लोष.
पण ते ओळखण्याची
कुवत नव्हती त्यांच्यात,
प्रलोभनांना न जुमानणारे
असे किती असतील?

तू विचार केलास...

ज्या हृदयाने तुला स्वीकारले आहे

ते चमत्कारांशिवाय चिकटून राहिल,
पण तुला ठाऊक नव्हते—माणूस चमत्काराशिवाय
देवालाही नाकारतो
त्याला हवे असतात चमत्कार,
त्याला हवी आहे प्रचिती,
जरी ती मिळाली जादूटोण्यातून,
काळ्या जादूमध्ये,
यज्ञयागांमध्ये, अनुष्ठानांमध्ये.
त्यांनी तुला आव्हान दिले,
'क्रूसावरून खाली ये,
आम्ही विश्वास ठेवू की
तू देवाचा पुत्र आहेस.'
पण तू खाली आलास नाहीस,
कारण तुला माणसांचा
विश्वास हवा होता,
मुक्त, निखळ प्रेम हवा होता

तू मानवला अधिक आदर दिलास,
तुझ्यापेक्षाही जास्त,
पण त्याची ताकद तुला

ओळखता आली नाही.
पंधराशे वर्षे झाली,
मानवाचे आध्यात्मिक उन्नयन
कितीसे झाले?
तू लादलेली अपेक्षा
त्याच्यासाठी ओझेच ठरली,
त्याच्या कमकुवत मनोवृत्तीला
तू विचारलेस,
"जे मी केले ते तूही करू शकशील का?"
आणि त्याला ते नाकारावे लागले.
तुझ्या प्रेमाने, त्याचे ओझे वाढले,
त्यापेक्षा किंचित कमी आदर,
किंचित कमी अपेक्षा
ठेवली असतीस,
तर त्याचा भार कमी झाला असता

एकच अधिपत्य, एकच राजसत्ता,
मानवाचा प्रयत्न
अजूनही सुरूच आहे,
सैतानाने तुला

पृथ्वीचे राज्य देऊ केले होते,
जर स्वीकारले असतेस,
तर युद्धांचे पडसाद थांबले असते,
शांततेचे सूर उसळले असते.
पण तू नाकारलेस.
म्हणून आम्ही
सीझरची तलवार उचलली,
आणि तुझा मार्ग सोडून
त्याच्या अधिपत्याचे अनुसरण केले

तुझे सच्चे अनुयायी
वाट पाहून कंटाळले,
आमच्या छावणीत त्यांनी
शरणागत होणे पसंत केले.
सैतानाने तुला दिल्या होत्या
तीन महान शक्ती—चमत्कार, रहस्य आणि अधिकार,
ज्यांनी मिळवता आला असता
मानवाच्या विवेकावर
अंतिम विजय
तू नाकारलेस त्या तिन्हीला,

आता त्या आमच्या
अधिपत्याखाली आहेत

आम्ही सांगितले,
'जेव्हा तुम्ही आमच्या
अधीन व्हाल,
तेव्हाच तुम्हाला
स्वातंत्र्य लाभेल'
आम्ही बांधले आहे
अस्वस्थ कळपाला,
शांततेच्या बंधनात,
स्वातंत्र्याच्या आभासात.
आम्ही दिली आहे त्यांना
पाप करण्याची मुभा,
आमच्या परवानगीने
केलेल्या प्रत्येक पापाचा
भार आम्ही उचलू
आम्हाला मानतील
ते तारणहार,
कारण त्यांच्या अपराधांचा

मक्ता आम्ही घेतला आहे

त्यांच्या अंतःकरणातील
गुपिते, सर्व काही ते
आमच्याकडे आणतात,
आम्ही देतो त्यांना उत्तरे,
अशा भाषेत की,
त्यांना ती पटतात.

स्वतंत्र निर्णय घेण्याची
इच्छा नाहीशी होते,
आणि ते मुक्त होतात

स्वर्गाचे स्वप्न,
अनंतकाळचे सुख,
आम्ही त्यांना दाखवतो
त्यांच्या डोळ्यांपुढे.
फक्त तुझ्या मोजक्या
अनुयायांना वगळता,
उर्वरित कोट्यवधी लोक,
तुझ्या नावाने शांतपणे मरणार,

आणि मृत्यूनंतर—त्यांना काहीच सापडणार नाही.
पण आम्ही ते रहस्य गुप्त ठेवू,
जरी दुसरे जग असले,
तरी अशांसाठी काहीच नसेल

भविष्यवाणी सांगते,
तू परत येशील विजयासह,
तुझ्या निवडकांसह,
अभिमाना आणि
शक्तिशाली लोकांसह.
पण आम्ही म्हणू
'तू निवडक अनुयायांना वाचवलेस,
पण आम्ही—आम्ही संपूर्ण जगाला वाचवले'

तेव्हा, तू न्याय करशील का?
आम्हाला शिक्षा करशील का?
तुझ्यापुढे उभे राहू आम्ही
आणि म्हणू
'आमचा न्याय कर,
जर तुझ्यात धाडस असेल तर!'

आम्हाला तुझी भीती नाही

मी होतो तुझा सच्चा अनुयायी,
अरण्यात राहिलो आहे,
कंदमुळे, टोळांवर भागवले पोट,
जे स्वातंत्र्य तू दिलेस,
ते मलाही प्रिय होते.

मी प्रयत्न केला
तुझ्या बलवान अनुयायांच्या
रांगेत उभे राहण्याचा,
पण जागा झालो—आणि ठरवले,
हा वेडेपणा मी करणार नाही.
अभिमानाचा मार्ग सोडून,
परत आलो सर्वसामान्यांकडे

उद्या तू पाहशील—माझ्या एका इशान्यावर,
आज्ञाधारक कळप
धावून येईल, आणि उद्या
तुला जाळणार त्या
चितेवरची राख

ते गोळा करतील भक्तिभावाने,
कारण तू परत आला आहेस
आम्हाला अडथळा निर्माण करायला.
जर कुणी पात्र असेल
या अग्नीकुंडासाठी,
तर तो तूच आहेस

उद्या मी तुला जाळणार आहे.
माझे बोलून झाले'

इव्हान बोलायचा थांबला. तो बोलत असताना पूर्णपणे भारावून गेला होता आणि अत्यंत उत्साहाने बोलत होता; त्याचे बोलणे संपल्यावर तो अचानक हसला.

अल्योशा संपूर्ण वेळ शांतपणे ऐकत होता; शेवटाकडे येताच तो खूप भावुक झाला आणि काही वेळा मध्येच काही बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण स्वतःला थांबवले. आता मात्र त्याचे शब्द वेगाने बाहेर पडले, "पण... ही तर कमाल आहे! तुझी कविता येशूच्या स्तुतीसाठी आहे, त्याच्यावर आरोप करण्यासाठी नाही —जसे तू म्हणाला होतास. तू म्हणतोस तशी स्वातंत्र्याची कल्पना ऑर्थोडॉक्स चर्चमध्ये नाहीच, पण संपूर्ण रोममध्ये सुद्धा नाही. ते सर्व खोटे आहे. तुझ्या ग्रँड इन्क्विझिटर सारखा विलक्षण माणूस असू शकत नाही. मला जेसुइट्स माहिती आहेत, त्यांच्या विषयी वार्ड बोलले जाते, पण तुम्ही वर्णन करता तसे ते नक्कीच नाहीत. ते फक्त

पोपचे सैनिक आहेत; त्यात काही गूढ रहस्य नाही. तुझा इन्क्विझिटर ही केवळ एक त्रासदायक कल्पनारम्य गोष्ट आहे... ही साधी सत्तेची लालसा आहे, घाणेरडे ऐहिक लाभ, वर्चस्व—त्यांच्या मालकीसह सार्वत्रिक गुलामगिरीसारखे काहीतरी... ते फक्त एवढेच मानतात. ते कदाचित देवावरही विश्वास ठेवत नाहीत."

"थांब, थांब! थोडा शांत हो. म्हणतोस तशीच ही एक काल्पनिक गोष्ट आहे, हे मी मान्य करतो. पण गेल्या शतकातील रोमन कॅथोलिक चळवळ प्रत्यक्षात सत्तेची, घाणेरड्या ऐहिक लाभाची लालसा नव्हती काय? तुझे फादर पायसींचे मत याबद्दल काय आहे?" इव्हानने विचारले.

"नाही, नाही! उलट फादर पायसी तुझ्यासारखेच काहीतरी म्हणत होते. अगदी तेच नाही, पण साधारण तसेच," अल्योशाने घाईघाईने आपले बोलणे दुरुस्त केले.

"तू एवढे तरी मान्य करतोस, हे खूप आहे. खरोखरच जेसुइट्स आणि इन्क्विझिटर केवळ क्षुद्र भौतिक फायद्यासाठी एकत्र आले होते काय? त्यांच्यामध्ये लोकांच्या दुःखाने व्यथित झालेला आणि मानवतेवर प्रेम करणारा एक जेसुइट का असू शकत नाही? माझ्या कथेतील वृद्ध इन्क्विझिटर सारखा, ज्याने स्वतः वाळवंटात कंदमुळे खाल्ली असतील, स्वतःला मुक्त आणि परिपूर्ण बनवण्यासाठी शरीर—मनावर संपूर्ण विजय मिळवण्यासाठी कठोर तपस्या केली असेल... पण तरीही आयुष्यभर मानवतेवर प्रेम करत राहिला. आणि अचानक त्याचे डोळे उघडले; तो ज्या मार्गाचे अनुसरण करत होता त्याला फारसा अर्थ नाही, हे त्याला उमगले. त्याला अशी खात्री पटली की देवाच्या लाखो जीवांना केवळ खेळ म्हणून निर्माण केले गेले आहे; ते कधीही त्यांच्या स्वातंत्र्याचा योग्य वापर करू शकणार नाहीत. म्हणून मग

तो आपल्या मार्गावरून मागे फिरला आणि काही चतुर, हुशार लोकांमध्ये सामील झाला. असे घडणे शक्य नाही काय?" इव्हानने विचारले.

"कोण आणि कसले हुशार लोक? त्यांच्याकडे इतकी मोठी हुशारी नाही, आणि कोणतेही गूढ रहस्य नाही... कदाचित नास्तिकतेशिवाय दुसरे काहीही नाही! हेच त्यांचे रहस्य आहे. तुमचा चौकशी करणारा देवावर विश्वास ठेवत नाही; त्याचेही हेच रहस्य आहे!" अल्योशा मोठ्याने म्हणाला.

"जर असे असेल तर काय? शेवटी तू काही अंदाज लावला असेलच – आणि तोच अगदी खरा आहे. तेच संपूर्ण रहस्य आहे. पण निदान अशा माणसासाठी तरी ते दुःख नाही का, ज्याने आपले संपूर्ण आयुष्य वाळवंटात वाया घालवले आहे, आणि तरीही मानवतेवरील त्याचे अपार प्रेम तो झटकून टाकू शकला नाही? त्याच्या म्हातारपणात त्याला स्पष्ट खात्री पटली की या अजाण, दुबळ्या, अज्ञानी जीवांची निर्मिती निव्वळ एक खेळ म्हणून झाली असेल... आणि तरीही या अज्ञ जनांचे जीवन थोडेफार सुसह्य बनवायचे असेल, तर त्यासाठी देवाच्या नाही, तर सैतानाच्या सल्ल्याची आवश्यकता आहे.

मग त्यासाठी खोटेपणा, फसवणूक—सर्व काही स्वीकारार्ह आहे. माणसांना जाणीवपूर्वक मृत्यू आणि विनाशाच्या दिशेने न्यायला लागेल; फक्त त्यांना ते कुठे चालले आहेत हे कळू नये, याची काळजी घ्यावी लागेल. जेणेकरून हे 'अंध' जीव भ्रमात तरी का होईना, स्वतःला आनंदी समजतील.

आणि विशेष म्हणजे – ही फसवणूक त्याच्याच नावाने केली जाते, ज्याच्या आदर्शावर त्या वृद्ध माणसाने आयुष्यभर अपार श्रद्धा ठेवली होती! हा शोकांत नाही तर काय? याहूनही अधिक दुदैवाची गोष्ट म्हणजे, सैन्यातील सर्वोच्च पदावर असा

मनुष्य असेल तर संपूर्ण सैन्य, जेसुइट्स, त्यांचे महान आदर्श एवढेच नव्हे तर रोमन चर्चची संपूर्ण कल्पनाच—फसवणुकीवर आधारलेली ठरेल. मी तुला स्पष्ट सांगतो, या चळवळीच्या नेतृत्वात अशा प्रकारचा एखादा मनुष्य नेहमीच असावा, यावर माझा ठाम विश्वास आहे. कोण जाणे, कदाचित एखादा पोप सुद्धा असू शकेल! हा केवळ योगायोग नसावा. असे माणसांवर अनोख्या पद्धतीने प्रेम करणारे अनेक वृद्ध असू शकतील किंवा त्यांची एखादी संघटनाही असेल. दुर्बल आणि दुःखी लोकांपासून हे रहस्य लपवून ठेवणे गरजेचे आहे; कारण फसवणुकीतूनच त्यांना सुखाची अनुभूती मिळू शकते. निःसंशय, हे खरे असू शकेल. माझा तर असा तर्क आहे की मेसन्समध्येही याच गूढतेचे काही अंश दडलेले असावेत, आणि म्हणूनच कॅथोलिक त्यांचा तिरस्कार करतात; कारण ते ख्रिस्ती धर्माच्या एकसंध कल्पनेला तडा देतात. एक कळप, एक राखणदार – यासाठी त्यांना एकात्मता अत्यावश्यक आहे..." इव्हान म्हणाला.

"कदाचित तू स्वतः मेसन आहेस!... तू देवावर विश्वास ठेवत नाहीस," अल्योशा दुःखी स्वरात म्हणाला.

"तुझ्या कवितेचा शेवट कसा आहे?" त्याने मान खाली घालत विचारले.

"मी हे असेच संपवायचे ठरवले होते. जेव्हा चौकशीकर्त्यांनी बोलणे थांबवले, तेव्हा तो त्याच्या कैद्याकडून उत्तर मिळेपर्यंत काही वेळ वाट पाहत राहिला. त्याच्या शांततेचा त्याला भार पडला होता. त्याने पाहिले की कैदी नेहमी लक्षपूर्वक ऐकत होता, त्याच्या चेहऱ्याकडे हळूवार पाहत होता आणि स्पष्टपणे उत्तर देऊ इच्छित नव्हता. म्हातारा माणूस त्याला काहीतरी बोलावे अशी आस धरून होता, कितीही कटू आणि भयानक का असेना. पण तो अचानक शांतपणे म्हाताऱ्याजवळ आला

आणि त्याच्या रक्तहीन, वृद्ध ओठांवर त्याचे चुंबन घेतले. एवढेच त्याचे उत्तर होते. म्हातारा थरथरला. त्याचे ओठ हलले. तो दाराकडे गेला, ते उघडले आणि म्हणाला: 'जा... आणि पुन्हा येऊ नको. कधीही नाही!' आणि त्याने त्याला शहराच्या अंधाऱ्या गल्लींमध्ये सोडले. कैदी निघून गेला."

"आणि तो म्हातारा इन्क्विझिटर?"

"त्या चुंबनाने त्याच्या हृदयात काहीतरी चमकले, पण तो त्याच्या कल्पनेला चिकटून राहतो."

"आणि तूही त्याच्यासारखाच तुझ्या निर्णयाला चिकटून राहणार काय?" अल्योशाने दुःखी स्वरात विचारले.

इव्हान हसला. "अरे, मी आयुष्यात दोन ओळी नीट लिहिलेली नाही, ही कविता म्हणजे माझ्या कल्पनेतील निव्वळ मूर्खपणा आहे. तू ती इतक्या गांभीर्याने का घेतोस? मी थेट जेसुइट्सकडे जाणार आहे असे नाही, आणि मुळात ते माझे कामही नाही. मी तुला सांगितल्याप्रमाणे, अजून सात-आठ वर्षे मला स्वच्छंदपणे जीवन जगायचे आहे. नंतर वाटले तर सर्व काही सोडून देण्याची माझी तयारी आहे."

"पण तुझे जीवनावरचे उत्कट प्रेम? तो सुंदर निसर्ग, निळे आकाश, वसंत ऋतूमधील झाडांची ती कोवळी पालवी? आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे— जिच्यावर तू प्रेम करतोस ती स्त्री? ती कशी जगेल? तुझ्या हृदयात एवढी कटुता आणि संताप घेऊन तू असा कसा जाऊ शकतोस? नाही, तू फक्त त्यांच्यात सामील होण्यासाठीच जात आहेस... नाहीतर तू स्वतःचा नाश करशील! तू हे सहन करू शकणार नाहीस!" अल्योशाचा आवाज थरथरत होता.

"सहन करण्याची ताकद असते—करामाझोव्हची ताकद, करामाझोव्हची सर्व नैतिक मूल्ये झुगारून देण्याची ताकद," इव्हान थंड हास्य करत म्हणाला.

"म्हणजे व्यभिचारात बुडण्यासाठी? भ्रष्टाचारात आत्मा गाडण्यासाठी? बरोबर?" अल्योशाने विचारले.

"कदाचित तेही... कदाचित तीस वर्षांचा होईपर्यंत मी त्यातून सुटेन. आणि मग—"

"तू त्यातून कसा सुटशील? कशाने सुटशील? तुझ्या कल्पनांनुसार ते अशक्य आहे."

"पुन्हा एकदा—करामाझोव्ह पद्धतीने."

"'सर्व काही नैतिक आहे' असे म्हणायचे आहे का तुला? म्हणजे सर्व काही क्षम्य आहे—तेच?"

इव्हान हसला. "अरे, बरोबर! तू कालचा तो वाक्यांश पकडला—ज्यामुळे मिउसोव्हचा मला फार राग आला होता, आणि दिमित्रीला मात्र तो त्याच्या भाबडेपणामुळे आवडला होता! हो, जर तुला आवडत असेल तर—'सर्व काही नैतिक आहे.' मी ते नाकारणार नाही. आणि मला अगदी मित्यासारखे वागायलाही काही हरकत नाही." तो विचित्रपणे हसला.

अल्योशा शांतपणे त्याच्याकडे पाहत राहिला.

"मला वाटले होते, की इथून गेल्यानंतर निदान तू तरी माझ्याकडे आहेस. पण आता कळते, माझ्या प्रिय संन्यासी भाऊ, तुझ्या हृदयातही माझ्यासाठी जागा नाही. 'सर्व काही नैतिक आहे' हे सूत्र मी सोडणार नाही—यासाठी तू माझा त्याग करशील का—हो?" इव्हान अचानक अनपेक्षित भावनेने म्हणाला.

अल्योशा उठला, त्याच्याकडे गेला आणि त्याच्या ओठांवर हलके चुंबन दिले.

"ही चोरी आहे!" इव्हान आनंदाने ओरडला. "तू ते माझ्या कवितेतून चोरलेस. पण धन्यवाद. उठ, अल्योशा—आपण आता निघायला हवे."

ते बाहेर पडले. पण हॉटेलच्या प्रवेशद्वाराजवळ पोहोचताच थांबले.

"ऐक, अल्योशा," इव्हानने दृढ स्वरात सुरुवात केली,

"जर मी खरोखरच त्या सुंदर निसर्गाची, निळ्या आकाशाची, वसंतातील कोवळ्या पालवीची काळजी घेऊ शकलो, तर मी फक्त त्यांच्यावर प्रेम करीन—आणि तुला आठवत राहीन. माझ्यासाठी एवढे पुरेसे आहे की तू इथे कुठेतरी आहेस... आणि मग मी जीवनाची इच्छा कधीच गमावणार नाही. तुझ्यासाठी ते पुरेसे आहे का? माझ्या तुझ्यावरच्या प्रेमामुळे असे समज. आणि आता तू उजवीकडे जा, मी डावीकडे. आपले मार्ग आता निराळे झाले आहेत. पुन्हा भेटलो तरी—या विषयांवर एकही शब्द बोलू नकोस, आणि दिमित्रीबद्दलही कधी बोलू नकोस." तो अचानक चिडून म्हणाला,

"सगळं संपलं आहे. याबद्दल अगणित वेळा बोलून झालं आहे—नाही का? आणि त्याच्या बदल्यात मी तुला वचन देतो—जेव्हा मी तीस वर्षांचा होईन आणि सर्व काही सोडून देण्याची वेळ येईल—मी कुठेही असलो, अगदी अमेरिकेत असलो तरी—फक्त तुझ्याशी बोलायला येईन. खास तुझ्यासाठी. हा माझा शब्द आहे. आणि खरंच—आपण आता आठ-दहा वर्षे एकमेकांपासून दूर राहणार आहोत.

अल्योशा, आता तू जा. तुझे देवतास्वरूप फादर शेवटची क्षणे मोजत आहेत. त्यांना न भेटता ते निघून गेले, तर तू माझ्यावर रागावशील. अलविदा. मला पुन्हा

एकदा चुंबन दे." असे म्हणत इव्हानने अचानक पाठ फिरवली आणि मागे न पाहता निघून गेला.

आदल्या दिवशी दिमित्रीही त्यालाच अशाच प्रकारे सोडून गेला होता. त्या दुःखद क्षणी अल्योश्याला दोन्ही प्रसंग आठवले. तो थांबून पाठमोऱ्या इव्हानकडे काळजीने पाहात राहिला—त्याला अचानक दिसले की इव्हान खांदे पाडून चालत होता. असे त्याने कधी पाहिले नव्हते.

पण लगेच तो वळला, आणि धावतच मठाकडे निघाला. अंधार पडत होता. त्याच्या मनात अनामिक भीती दाटून येत होती. हृदयात काहीतरी नवीन स्फुरत होते—पण ते काय हे त्याला कळत नव्हते. कालच्या संध्याकाळप्रमाणे पुन्हा वारा जोरात सुटला. मठात पोहोचताना पाइन वृक्षांच्या रांगेतून उदास सळसळ ऐकू येत होती.

‘देवतास्वरूप फादर...’ हे विशेषण इव्हानला कुठून सुचले असेल? अल्योशा विचार करू लागला.

"बिचारा इव्हान... मी त्याला पुन्हा कधी भेटू शकेन? ... हो, हा मठच आहे! फादर झोसिमा मला नक्की वाचवतील—त्यांचे दैवी संरक्षण मला लाभेल!" आणि तेव्हाच, त्याला जाणवले—इव्हानशी बोलत असताना तो काही काळासाठी दिमित्रीला पूर्णपणे विसरून गेला होता. सकाळी त्याला शोधायचा दृढ निश्चय करूनही, अगदी मठाबाहेर रात्र घालवायची तयारी ठेवली होती—तरी हे कसे विसरला? याचे त्याला आश्चर्य वाटत होते.

प्रकरण 6: भविष्याची अस्पष्ट चाहूल

इव्हान, अल्योशाला भेटून परत वडिलांच्या घरी निघाला, तेव्हा त्याच्या मनात एक असह्य उदासी दाटून आली होती. जसजसा तो घराजवळ येत होता, तसतशी ती उदासी अधिकच तीव्र होत चालली होती. उदास वाटणे हे काही त्याच्यासाठी नवे नव्हते; पण या वेळी ती उदासी अनाकलनीय आणि खोलवर जाणवत होती.

आपल्या भावनांचे कारण शोधण्याचा तो प्रयत्न करत होता—‘कदाचित वडिलांच्या घराविषयी आपल्याला तिरस्कार वाटत असेल?’ तसा त्याला त्या घराचा अगोदरच प्रचंड कंटाळा आलेला होता आणि ही घराची शेवटची भेट असल्याने घराच्या उंबऱ्यावर पाऊल ठेवतानाच घृणा वाटत होती.

‘नाही, तसे काही नक्की सांगता येत नाही... मग दुसरेच काही कारण असेल का? मघाशी अल्योशाशी आपण नको तेवढ्या मोकळेपणाने बोललो, ते कारण असेल का? इतकी वर्षे आपण सगळ्यांपासून अलिप्त राहिलो, मग आज अचानक मनातले सर्व भडाभडा कसे बोलू शकलो?’—असे त्याला वाटले. ‘छे! नक्की काय तेच समजत नाही, म्हणजे तेही कारण नसावे. या सर्वांपेक्षा काही वेगळेच कारण असावे. या क्षणी फार अस्वस्थ वाटते आहे, पण नेमके काय होते आहे तेच कळत

नाही. आता या गोष्टींचा विचार न करणेच योग्य,' असे वाटून त्याने सर्व विचार झटकून टाकण्याचा प्रयत्न केला; पण काही उपयोग झाला नाही.

मग त्याच्या मनात आले—'या निराशेचे मूळ कारण आपल्या आत नसून कदाचित बाहेर असावे. त्या घरासंबंधात एखाद्या क्षुल्लक आणि हास्यास्पद कारणामुळे मन क्षुब्ध झाले असेल—इतके क्षुल्लक की ते लक्षात घेण्याइतकेही महत्त्वाचे नसल्यामुळेच ते ध्यानात येत नसावे; पण तोपर्यंत हा त्रास राहणारच आणि त्या कारणाचा छडा लागत नाही तोपर्यंत तो मुकाट्याने सहन करावा लागणार आहे.'

शेवटी रागाने ताणलेल्या मनस्थितीत इव्हान घराजवळ पोहोचला. बागेच्या गेटपासून सुमारे पंधरा पावलांवरच त्याला अचानक आपल्या रागाचे आणि अस्वस्थतेचे गूढ उलगडले.

प्रवेशद्वाराजवळील एका बाकावर स्मेर्द्याकोव्ह संध्याकाळच्या थंडीचा आनंद घेत बसला होता. त्याच्याकडे पाहताच एका झटक्यात इव्हानला आपल्या अस्वस्थतेचे कारण उमगले—त्यांच्या अंतःकरणात क्षोभ निर्माण करणारा हा मनुष्यच होता, याची त्याला खात्री पटली. मघाशी अल्योशाशी बोलताना स्मेर्द्याकोव्हचा विषय निघाला तेव्हा अचानक त्याच्या मनात उदासीनता आणि तिरस्काराची लाट उठली होती, पण नंतर संभाषणाच्या ओघात त्याचा विसर पडला होता—हेही त्याला आठवले. आता त्याला प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्याच्या मनात विचार आला—'हा क्षुद्र प्राणी मला इतका त्रास देऊ शकतो?' आणि त्याचे मन एकदम प्रक्षुब्ध झाले.

हळूहळू इव्हानला जाणवू लागले की गेल्या काही दिवसांपासून स्मेर्द्याकोव्हबद्दल त्याच्या मनात प्रचंड तिरस्कार दाटला होता. सुरुवातीला तो

वेगळा, कदाचित बुद्धिमानही वाटत होता; पण नंतर त्याच्या विसंगत विचारांमधील अस्वस्थता ठळकपणे दिसू लागली. बायबलमधील पृथ्वीच्या निर्मितीबाबत तो विचारत असलेले तात्विक प्रश्न वरवर साधे दिसत असले तरी प्रत्यक्षात त्यांच्याआड काहीतरी अगदी वेगळेच दडले आहे, असे इव्हानला वाटू लागले.

स्मेर्द्याकोव्ह नेहमी ठरवून प्रश्न विचारत असे; पण त्यामागचा उद्देश कधीच स्पष्ट करत नसे आणि सहसा सर्वात महत्त्वाच्या क्षणी गप्प बसत असे किंवा दुसऱ्या विषयाकडे वळत असे. दिवसेंदिवस त्याची धिटाई वाढत चालली होती; एक प्रकारची घमेंड त्याच्या वागण्यात डोकावू लागली होती. वरपांगी अत्यंत नम्र आणि आदरयुक्त वागणारा हा मनुष्य आतून काय विचार करतो आहे, याचा थांगपत्ता मिळणे कठीण होते.

का कुणास ठाऊक, पण अलिकडे त्याच्या वागण्या-बोलण्यातून असे सूचित होत होते की त्याच्यात आणि इव्हानमध्ये परस्पर संमतीने एखादा गुप्त समझोता झाला असून इतरांना तो कधीच समजणार नाही—ही जाणीव होताच इव्हानची चीड वाढू लागली.

गेटमधून आत जाताना इव्हानने बाकावर बसलेल्या स्मेर्द्याकोव्हकडे दुर्लक्ष करून सरळ जाण्याचा विचार केला होता; पण तेवढ्यात स्मेर्द्याकोव्ह उठून पुढे आला. बहुतेक त्याला काही बोलायचे असावे, असे वाटून इव्हान थबकला. आपण निष्कारण थांबलोय, ही जाणीव होताच तो स्वतःवरच रागावला. त्याच रागाने आणि तिरस्काराने त्याने स्मेर्द्याकोव्हच्या क्षीण, आजारी चेहऱ्याकडे पाहिले. त्याच्या कपाळावर कुरळे केस आले होते. डावा डोळा मारत तो हसला—जणू सांगत होता, ‘मला टाळून तू जाऊ शकत नाहीस; अजून आपली काही बातचीत बाकी आहे.’

इव्हान संतापाने थरथर कापत होता. ‘दूर हो दुष्ट! मूर्ख! तुझा माझ्याशी काय संबंध?’ हे शब्द त्याच्या जिभेवर आले होते; पण त्याऐवजी आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे अचानक त्याच्या तोंडून,

“माझे वडील अजून झोपले आहेत की जागे झाले आहेत?” हे शब्द बाहेर पडले, आणि तो बाकावर हलकेच विसावला. या गोष्टीचे त्याला आश्चर्य वाटले, खेद वाटला आणि किंचित भीतीही वाटली.

स्मेर्द्याकोव्ह शांतपणे त्याच्यासमोर उभा राहिला. हात पाठीमागे, चेहऱ्यावर आत्मविश्वास आणि जवळजवळ गंभीर असा भाव.

“मालक अजून झोपले आहेत,” त्याच्या आवाजात एक सूक्ष्म खोच होती— जणू दाखवून देत होता की बोलण्याची सुरुवात इव्हाननेच केली आहे. मग थोडावेळ तो आपल्या बुटांच्या टोकाकडे पाहत राहिला आणि म्हणाला, “सर, मला तुमचे आश्चर्य वाटते.”

“कसले आश्चर्य?” इव्हानने विचारले. प्रत्यक्षात त्याला संभाषण करण्याची अजिबात इच्छा नव्हती; पण तरीही तो त्याच्या बोलण्यात ओढला गेला, ही जाणीव त्याला अधिक त्रासदायक वाटत होती.

“तुम्ही चेरमाश्याला का जात नाही?”

स्मेर्द्याकोव्ह अचानक वर पाहत त्याच्या नेहमीच्या ओळखीच्या पद्धतीने हसला—जणू म्हणत होता, ‘तुम्ही हुशार असाल तर मी असे का हसतो आहे, हे समजून घ्या.’

“पण मी चेरमाश्याला का जाऊ?” इव्हानने खऱ्या आश्चर्याने विचारले.

तो पुन्हा क्षणभर गप्प बसला.

“तशी तुम्हाला मालकांनी विनंती केली आहे... पण मी तुम्हाला एका वेगळ्याच कारणासाठी थांबवले होते,” तो हळू आवाजात म्हणाला.

“मग एकदाचे काय ते बोल!”—इव्हान चिडून म्हणाला.

स्मेर्द्याकोव्हने पाय हलवले, शांतपणे, छद्मी हसत म्हणाला, “तसे काही विशेष नाही... पण थोडे बोलायचे होते,” आणि पुन्हा गप्प बसला. तो जणू इव्हान कधी उसळेल याची वाट पाहत होता, असे इव्हानला वाटले.

शेवटी इव्हान उठून घरात जाण्यासाठी निघाला. नेमक्या त्या क्षणाचा फायदा घेत स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला, “सर, मी फार मोठ्या अडचणीत सापडलो आहे. मला स्वतःला कसे सावरायचे ते कळत नाही...” असे स्पष्टपण म्हणत त्याने एक खोल उसासा टाकला.

घरात जाण्यासाठी उठलेला इव्हान पुन्हा शांतपणे खाली बसला.

"आपले वडील आणि आपला भाऊ, त्या ग्रुशेंकासाठी अगदी वेडे झाले आहेत.

एकीकडे मालक मला अगदी दिवसरात्र, मिनिटामिनिटाला विचारत राहतात की आज ग्रुशेंका येणार का नाही—जणू काही ती यायची की नाही हे माझ्या हाती आहे! आणि दुसरीकडे दिमित्री—आपला भाऊ—अंधार पडताच, कधी कधी त्यापूर्वीही, हातात बंदूक घेऊन येतो आणि म्हणतो: ‘ए बदमाश स्वयंपाक्या! लक्षात ठेव! जर तू मला ती आल्याचे कळवायला विसरलास, तर याद राख! सर्वासमोर तुझा

मुडदा पाडेन!' आता माझे काही खरे नाही, सर. त्यामुळे मला कधीकधी वाटते की मी भीतीने आत्महत्या करीन; मला त्यांचा काही भरोसा वाटत नाही."

"पण तू अगोदर ढवळाढवळ का केलीस? तू दिमित्रीसाठी हेरगिरी करायला सुरुवातच का केलीस?" इव्हान चिडून म्हणाला.

"मी स्वतःहून यात पडलोच नव्हतो. तुम्हाला या प्रकरणाचे सत्य जाणून घ्यायचे असेल तर—सुरुवातीपासूनच मी गप्प राहिलो; पण मला दिमित्रीला उलट उत्तर देण्याचे धाडस झाले नाही. त्याने बळजबरीने हे काम माझ्या माथी मारले आणि उलट मला सतत सुनावत राहतो: 'अरे बदमाश! जर तू मला तिच्याबाबत कळविण्याचे टाळलेस, तर मी तुला मारून टाकीन!' सर, या तणावामुळे उद्या मला खूप मोठा अपस्माराचा झटका येईल असे आता मला वाटायला लागले आहे," स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

"मोठा अपस्माराचा झटका म्हणजे काय?"

"म्हणजे बराच काळ टिकणारा—काही तास, किंवा कदाचित एक-दोन दिवससुद्धा! एकदा मी माळ्यावरून खाली पडलो होतो, तेव्हा तीन दिवस शुद्धीवर येऊ शकलो नाही. शेवटी मालकांनी डॉक्टर हर्झेनस्ट्यूब यांना बोलावले; त्यांनी डोक्याला बर्फ ठेवला आणि बरेच उपाय केले, म्हणून वाचलो—नाहीतर मेलोच असतो."

"पण असे म्हणतात की अपस्माराचा झटका कधी येईल हे सांगता येत नाही. उद्या तुला झटका येईल असे तू आज का म्हणत आहेस?" इव्हानने चिडून विचारले.

"हो, ते खरे आहे, तसे आधी सांगता येत नाही."

"शिवाय, तेव्हा तू माळ्यावरून खाली पडला होतास, असे सांगत होतास," इव्हानने आठवण करून दिली.

"तसे तर मी रोजच माळ्यावर चढतो; उद्या मी परत पडू शकतो. किंवा एखाद्या वेळी तळघरातील पायऱ्यांवरूनही खाली पडू शकतो. मला दररोज तळघरात जावेच लागते."

इव्हान बराच वेळ त्याच्याकडे पाहत राहिला. "तू निरर्थक बोलत आहेस, मला समजले आहे—पण का ते मला समजले नाही," तो हळू आवाजात, किंचित धमकीच्या सुरात म्हणाला. "म्हणजे उद्या तुला तीन दिवस आजारी असल्याचे नाटक करायचे आहे का—बरोबर?"

स्मेर्द्याकोव्ह पुन्हा जमिनीकडे पाहत, बुटाशी चाळवाचाळव करत हसत म्हणाला, "मला इतक्या वेळा अपस्माराचा त्रास होतो, त्यामुळे मला तो आल्याचे नाटक करणे अवघड नाही. मला माझा जीव वाचवण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. मी आजारी असताना, ग्रुशेंका मालकांना भेटायला आली, तर माझ्यासारख्या आजारी माणसाला ती आल्याची खबर न दिल्याबद्दल दोष देता येणार नाही."

"तुम्ही सगळे जण मसणात जा!" इव्हान ओरडला. त्याचा चेहरा रागाने लाल झाला होता. "तू जीवाची इतकी भीती का बाळगत आहेस? दिमित्रीच्या पोकळ धमक्या इतक्या गंभीरपणे घेण्याचे काही कारण नाही. तो तुला ठार मारणार नाही—याची खात्री बाळग!"

"मला अशी भीती वाटत आहे की, जर तुमच्या वडिलांकडून ग्रुशेंकाच्या बाबतीत काही चुकीचे वर्तन घडले तर, दिमित्री सर्वात प्रथम मला—त्यांचा साथीदार समजून—एखादी माशी मारल्यासारखा एका फटक्यात ठार करेल."

"पण तो तुला वडिलांचा साथीदार का समजेल?"

"कारण मालकांनी मला काही गुप्त संकेत सांगितले आहेत. त्या गोष्टीची वाच्यता मला दिमित्रीपुढे करावी लागली."

"कोणते संकेत? तू दिमित्रीला काय सांगितलेस? काय ते स्पष्टपणे बोल!"

"आता मला तुम्हाला, मालक आणि माझ्यामधील त्या गुप्त संकेतामागचे सत्य सांगावेच लागेल," स्मेर्द्याकोव्ह थंडपणे म्हणाला. "अलीकडे मालक संध्याकाळ झाली की आपली खोली आतून कुलूप लावून झोपायला जातात. तुमची खोली माडीवर असल्यामुळे कदाचित तुम्हाला याची कल्पना नसेल. अगदी ग्रिगोरीने जरी दार ठोठावले तरी त्याचा आवाज ऐकल्याशिवाय मालक दार उघडत नाहीत. शिवाय ग्रुशेंकाचे प्रकरण सुरू झाल्यापासून, ग्रिगोरीऐवजी मलाच त्यांनी त्यांच्या कामासाठी नेमले आहे.

"पण रात्री मी बाहेरच्या पडवीजवळच्या लहान खोलीत झोपत असतो. ग्रुशेंका येईल काय याची वाट बघत, अर्धी रात्र जागत अंगणात फेऱ्या मारत असतो. गेले काही दिवस मालक तिची वेड्यासारखी वाट पाहत आहेत. त्यांना वाटते की ती मित्याला घाबरून उशीरा रात्री, घरामागच्या आडवाटेने येईल. म्हणून मला मध्यरात्र उलटून गेली तरी तिची वाट पाहायला सांगितले आहे आणि तसा इशारा करून त्यांना कल्पना द्यायला बजावले आहे.

पहिला इशारा:

जर ती आली, तर मला दारावर किंवा बागेकडच्या खिडकीवर दोन वेळा हलकेच ठोठवून नंतर सलग तीनदा जलद ठोठवायला सांगितले आहे. म्हणजे त्यांना इशारा मिळेल आणि ते हळूच दार उघडून ग्रुशेंकाला आत घेतील.

दुसरा इशारा:

जर काही अनपेक्षित घडले किंवा तिच्याकडून काही निरोप आला असेल, तर मला पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे—प्रथम दोन ठोके द्यायचे, मग थोडा वेळ थांबून तिसरा, पण जोरात ठोका द्यायचा. तेव्हा ते दार उघडून मला आत घेतील आणि काय घडले ते विचारतील.

तिसरा इशारा:

दिमित्रीसुद्धा कधीही येऊ शकतो, त्यामुळे तो जवळपास आल्यासही कळवायला सांगितले आहे. मी सलग तीन ठोके देऊन त्यांना सावध करायचे आहे. अगदी त्यावेळी ग्रुशेंका घरात आलेली असली, तरी मला दिमित्री आल्याचा इशारा देणे भाग आहे.

थोडक्यात: पाच ठोके—ग्रुशेंका आली आहे.

दोन ठोके + थोडा वेळ + तिसरा ठोका—तिच्याकडून निरोप आला आहे किंवा काही अनपेक्षित घडले आहे

सलग तीन ठोके—दिमित्री आला आहे.

हे आमच्यामध्ये ठरले होते. पण आता ते दिमित्रीलाही माहित झाले आहे."

"त्याला कसे माहित झाले? तू त्याला का सांगितलेस? हे त्याला सांगण्याची तुझी हिम्मत कशी झाली?" इव्हान आता चांगलाच खवळला होता.

"मला माझ्या जीवाच्या भीतीपोटी सांगावे लागले. माझा नाईलाज झाला. दिमित्री मला धमकावू लागला—'तू मला फसवत आहेस! माझ्यापासून काहीतरी लपवत आहेस! मी तुझ्या दोन्ही तंगड्या तोडून टाकीन!' मी काही लपवत नाही, हे पटवून देण्यासाठी मला त्याला हे सांगावे लागले," स्मेर्द्याकोव्ह म्हणाला.

"तुला असे वाटते आहे की तो हे संकेत वापरून घरात शिरण्याचा प्रयत्न करेल? तसे असेल तर तू त्याला आत जाऊ देऊ नकोस—म्हणजे झालेच!"

"पण जर मला अचानक अपस्माराचा झटका आला तर? मी त्याला कसे थांबवू शकेन? शिवाय तो इतका इरेला पेटलेला आहे की, जरी मी रोखायचे ठरवले तरी मी त्याला रोखू शकणार नाही."

"मग मसणात जा! अरे, तुला असे कसे वाटते की तुला फिट येणारच आहे? तू मुद्दाम माझी खिल्ली उडवत आहेस का? आणि जरी आलीच, तर त्याआधी ग्रिगोरीला सांगून ठेव. तो नक्कीच दिमित्रीला घरात घुसू देणार नाही."

"मालकांच्या आदेशानुसार ग्रिगोरीला सांगण्याचे मला धाडस नाही. शिवाय ग्रिगोरी कालपासून आजारी आहे. मार्फा त्याला एक देशी औषध देणार आहे; ती स्वतःलाही तीव्र डोकेदुखीसाठी थोडे औषध घेईल. त्या औषधाने खूप गाढ झोप येते; पण हमखास गुण येतो. उद्या जर त्या दोघांनी औषध घेतले आणि काही गोंधळ उडाला, तर त्यांना जाग येणार नाही. त्यामुळे ते दिमित्रीला अडवू शकणार नाहीत—कारण ते तेव्हा गाढ झोपलेले असतील."

"मला या सर्व गोष्टींच्या मागे एक सुनियोजित योजनेचा दाट संशय येतो आहे—तुझी 'फिट' येण्याची भविष्यवाणी, ग्रिगोरी आणि मार्फाचे नेमक्याच वेळी औषध घेणे—हे सगळे तू मुद्दाम करत नाहीस ना?" इव्हानच्या आवाजात उघड आव्हान होते.

"यामध्ये मी काय करू शकतो?... ते सर्व दिमित्रीच्या हातात आहे. त्याला जर काही करायचे असेल तर तो करेल. मी काही त्याला त्याच्या वडिलांबाबत काही करण्यास भाग तर पाडू शकत नाही," स्मेर्द्याकोव्ह शांतपणे म्हणाला.

"पण तू म्हणतोस तसे—ग्रुशेंका तर वडिलांना भेटायला येणारच नसेल, तर मग प्रश्नच उद्भवत नाही! तू असे म्हटले नव्हते का की—जोवर मी इथे आहे, तोवर जरी माझ्या वडिलांना हवे असले तरी ती इथे येणार नाही? मग दिमित्री का म्हणून त्यांना त्रास देण्यासाठी इथे येईल? या विषयावर मला तुझे मत जाणून घ्यायचे आहे," इव्हान रागाने लाल झाला होता.

"त्याचे कारण तुम्हाला चांगलेच ठाऊक आहे. कदाचित माझी तब्येत बिघडल्याने तो चिडेल; किंवा संशयाने—कालच्या प्रमाणे—नजर चुकवून ग्रुशेंका इकडे आली असेल असे समजून, तिला शोधण्यासाठी तो नक्कीच येऊ शकतो. शिवाय मालकांनी तीन हजार रूबल एका लिफाफ्यात ठेवले आहेत आणि तो लिफाफा तीन ठिकाणी मोहरबंद केला आहे—'माझ्या लाडक्या ग्रुशेंकासाठी, तीन हजार रूबल भेट—जर ती यायला तयार असेल.'"

असे स्वतःच्या हाताने लिहून त्याचा शेवट असा केला होता: "माझ्या प्रीतीच्या पाखरा, तुझ्या दर्शनासाठी आतूर झालेला, फ्युडोर."

आणि लिफाफ्याला गुलाबी रंगाची रिबन बांधली आहे. ते नेण्यासाठी तो नक्कीच येऊ शकतो. याचा परिणाम काय होईल याचा माझ्याप्रमाणे तुम्हीही अंदाज करू शकता."

"हा निव्वळ मूर्खपणा आहे!" इव्हान म्हणाला. "दिमित्री पैसे चोरण्यासाठी किंवा माझ्या वडिलांना मारण्यासाठी येणार नाही. काल त्याने ग्रुशेंकाच्या प्रेमासाठी त्यांना वेडेपणाने मारहाण केली, पण तो चोरी करणार नाही."

"दिमित्रीला पैशांची खूप गरज आहे आणि त्यामागचे कारण आपण जाणता. ते तीन हजार त्याच्या म्हणण्यानुसार त्याचे स्वतःचे आहेत, असे तो मानतो. मला

त्याने तसे स्पष्ट सांगितले आहे — ‘माझे वडील अजून माझे तीन हजार रुबल देणे बाकी आहेत.’ याशिवाय आणखी एक गोष्ट निश्चित आहे: जरी मी म्हणालो की ग्रुशेंका येणार नाही, तरी शेवटी काय ते तिच्या मनावर अवलंबून आहे. ‘तिने जर मनात आणले तर ती मालकांना तिच्याबरोबर लग्न करण्यास भाग पाडू शकते,’ असे तिला सर्व प्रकारची मदत करणारा म्हातारा व्यापारी सॅम्सोनाव्ह अगदी उघडपणे म्हणत होता. वर तो असेही म्हणाला, ‘तिने फ्युडोरशी लग्न केले तर एकवेळ शहाणपणाचे ठरेल; ती नक्कीच त्या भिकारड्या दिमित्रीशी लग्न करण्याइतपत मूर्ख नाही.’

सर, तुम्ही एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी—तुमच्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर तुम्हाला किंवा अँलेक्सीला एक रुबलही मिळणार नाही, कारण ग्रुशेंका त्यांच्याशी फक्त त्यांच्या सर्व संपत्तीवर हक्क मिळवण्यासाठीच लग्न करेल. पण जर तुमचे वडील तिच्याशी लग्न करण्याच्या आधीच मेले तर, ज्या दिमित्रीचा तुमचे वडील इतका तिरस्कार करतात, त्याला सुमारे चाळीस हजार तरी निश्चितच मिळतील. कारण मालकांनी काही मृत्यूपत्र केलेले नाही... आणि हे सर्व दिमित्रीला अगदी चांगले माहिती आहे," स्मेरद्याकोव्हने अतिशय शांतपणे स्पष्ट केले.

इव्हानच्या चेहऱ्यावर चिंता दाटून आली होती. जड आवाजात त्याने विचारले, "तर मग तू मला चेरमाश्याला जाण्याचा सल्ला का देत आहेस? याचा अर्थ काय होतो? जर मी गेलो तर इथे काय होईल ते तुला माहित आहे." इव्हानचा श्वास जड झाला होता.

"अगदी बरोबर," स्मेरद्याकोव्ह अतिशय हळुवारपणे आणि तर्कशुद्धपणे, इव्हानकडे लक्षपूर्वक पाहत म्हणाला.

"‘अगदी बरोबर’ म्हणजे काय?" इव्हानने त्याला विचारले. त्याच्या डोळ्यात आता भीतीचे सावट पडले होते. अत्यंत कष्टाने तो स्वतःला सावरत होता.

"मला तुमच्याबद्दल वाईट वाटते. मी जर तुमच्या जागी असतो तर अशा परिस्थितीत राहण्यापेक्षा कधीच हे सर्व लाथाडून टाकले असते," स्मेर्द्याकोव्हने इव्हानच्या विस्फारलेल्या नजरेशी नजर मिळवत स्पष्टपणे उत्तर दिले. दोघेही एकदम गप्प झाले.

"तू एक नंबरचा मूर्ख आहेस आणि शिवाय... एक भयानक बदमाशही." इव्हान अचानक बाकावरून उठला. तो थेट गेटमधून जाणारच होता, पण थांबला आणि स्मेर्द्याकोव्हकडे वळला. त्यानंतर काहीतरी विचित्र घडले. अचानक गोंधळलेल्या इव्हानने दात-ओठ खात रागाने मुठी आवळल्या आणि तो स्मेर्द्याकोव्हच्या अंगावर त्वेषाने धावून जाणार होता; त्या क्षणी तो भानावर आला आणि मागे सरकून शांतपणे आत जायला निघाला. पण जाता जाता तो अभावितपणे बोलून गेला:

"तुला जाणूनच घ्यायचे असेल तर ऐक—मी उद्या सकाळी लवकर मॉस्कोला निघालो आहे. बस्स!"

एवढे बोलल्याचा त्याला लगेच पश्चात्ताप झाला—‘त्याला हे सांगण्याची खरे तर अजिबात गरज नव्हती.’

"हे खूप चांगले आहे. जर इथे काही बरेवाईट घडले तर मॉस्कोहून तुम्हाला तार करून बोलावून घेणे शक्य आहे," स्मेर्द्याकोव्हच्या चेहऱ्यावरचे भाव सांगत होते—‘माझी हीच अपेक्षा होती.’

इव्हान पुन्हा थांबला आणि पटकन स्मेर्द्याकोव्हकडे वळला. स्मेर्द्याकोव्हमध्येही एक बदल झाला होता. त्यांच्यातील नेहमीचा निष्काळजीपणा

पूर्णपणे नाहीसा झाला होता; आणि त्याच्या चेहऱ्यावर एखाद्या सुप्त हेतूविषयी— एकाच वेळी भीती आणि अपेक्षा—यांचा एक विचित्र ताण जाणवत होता. जणू त्याची इव्हानकडे रोखलेली नजर विचारत होती, 'तुला आणखी काही वेगळे सांगायचे आहे का?—अजून काही बाकी राहिले आहे का?'

"तसे काही झाले तर मला चेरमाशऱ्याहून बोलावता येणार नाही का?" इव्हान जोराने ओरडला.

"चेरमाशऱ्याहूनही... तुम्हाला बोलावता येईल," स्मेर्द्याकोव्ह अस्वस्थपणे, अगदी अस्पष्ट आवाजात, पण हेतुपूर्वक इव्हानच्या डोळ्यात पाहत पुटपुटला.

"फक्त मॉस्को दूर आहे आणि चेरमाशऱ्याजवळ आहे. माझे गाडीभाडे वाचवण्यासाठी की मी इतके दूर जाऊ नये म्हणून तू चेरमाशऱ्याला जायला सांगत आहेस?"

"अगदी बरोबर..." स्मेर्द्याकोव्ह तुटलेल्या आवाजात पुटपुटत, इव्हानकडे तिरस्काराने हसत मागे सरकला.

त्याच वेळी इव्हान हसला—आणि तसाच हसत तिथून निघाला. त्या क्षणी ज्याने त्याचा चेहरा पाहिला असता, तर त्याला समजले असते की तो मनावरचा भार उतरल्यामुळे हसत नव्हता; तर त्या क्षणी त्याला काय वाटत होते ते त्यालाच समजत नव्हते. तो एकप्रकारच्या उन्मादी अवस्थेत होता.

प्रकरण 7: संकटापासून पलायन

त्याच उन्मादी अवस्थेत इव्हानने ड्रॉइंगरूममध्ये प्रवेश केला. त्याचे वडील त्याला भेटायला सामोरे आले; पण त्याने त्यांच्याकडे अजिबात न पाहता सांगितले,

“माझे तुमच्याकडे काही काम नाही. मी माडीवर माझ्या खोलीत जातो आहे.” असे म्हणत तो तडक, माडीवरील आपल्या खोलीत निघून गेला. त्याच्या या उद्धटपणाचा राग येण्याऐवजी फ्युडोरला मात्र आश्चर्य वाटले. त्याला काहीतरी सांगण्यासाठीच तो मुद्दाम ड्रॉइंगरूममध्ये आला होता. तो इव्हानच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहातच राहिला आणि मग त्याच्या मागोमाग येत असलेल्या स्मेर्द्याकोव्हला विचारले, “याला आणखी काय झाले?”

“त्यांचे कधी बिनसेल, हे कुणालाच सांगता येणार नाही,” स्मेर्द्याकोव्हने सरळ उत्तर देणे टाळत म्हटले.

“तो रागावला तरी चालेल; पण त्याच्याबरोबर काही ना काही बोलून त्याला गुंतवून ठेव. म्हणजे तो थोडा ताळ्यावर येईल. त्याच्यावर नीट लक्ष ठेवत जा. आणखी काही विशेष खबर मिळाली की नाही?” फ्युडोरने विचारले.

त्यावर स्मेर्द्याकोव्हने तक्रारीचा पाढा वाचायला सुरुवात केली. थोड्याच वेळात फ्युडोरने घराच्या दरवाज्यांना आतून कुलूप घातले आणि कधी एकदा दारावर

पाच ठोके ऐकू येतील, या आशेने तो या खोलीतून त्या खोलीत अशा थरारलेल्या उत्सुकतेने फिरत राहिला. अधूनमधून तो बाहेरच्या अंधारात डोकावून कोणी दिसते का हे पाहू लागला.

रात्रीचे दोन वाजत आले तरी इव्हान जागाच होता. त्याच्या मेंदूत कोणतेही स्पष्ट विचार नव्हते; सर्व काही धूसर आणि अस्पष्ट होते. पण त्याच्या मनात प्रचंड खळबळ उडालेली होती. आपण स्वतःवरचा तोल गमावत चाललो आहोत, याची त्याला जाणीव होत होती आणि त्याबरोबरच आश्चर्य वाटावे अशा विचित्र इच्छाही त्याच्या मनात वारंवार उफाळून येत होत्या. अचानक खाली जाऊन अंगणात टेहळणी करणाऱ्या स्मेर्द्याकोव्हला मारावे अशी तीव्र इच्छा त्याच्या मनात उठली; पण तसे का वाटले, याचे नेमके कारण तो सांगू शकला नसता.

इव्हानला त्याचा तिरस्कार वाटत होता, हे खरे; कारण स्मेर्द्याकोव्हने त्याचा अतिशय वाईट प्रकारे अपमान केला होता. त्याच्या मनात एक अनाकलनीय भीती दाटून आली होती. त्या दहशतीमुळे त्याच्या अंगातील त्राण निघून गेले होते. एका क्षणी तर त्याला अल्योशाशी नुकतेच झालेले संभाषण आठवले आणि नाहक अल्योशाबद्दल आकस वाटू लागला; तर काही वेळाने त्यालाच स्वतःचाच तिटकारा वाटू लागला. त्याचे डोके दुखू लागले आणि भोवळ येत असल्यासारखे वाटू लागले.

विशेष म्हणजे, या वेळी त्याला कॅटरिनाचा जणू विसर पडला होता; पण जेव्हा तिची आठवण झाली, तेव्हा त्याला आश्चर्य वाटले. कारण मोठ्या बाणेदारपणे आपण मॉस्कोला जात आहोत असे सांगूनच तो तिला सोडून आला होता; पण आता त्या निर्णयाबद्दल त्याला खात्री वाटत नव्हती.

तो पटकन अंथरुणातून उठून बसला, दार उघडले आणि जिन्याच्या पायऱ्यांजवळ जाऊन खाली काय चालले आहे याचा कानोसा घेऊ लागला. खालच्या मजल्यावर फ्युडोर अजून जागाच होता आणि येरझान्या घालत होता. इव्हानचे हृदय एका विचित्र कुतूहलाने धडधड करू लागले. त्याने श्वासही रोखून धरला होता. त्याने असे का केले किंवा त्याला काय ऐकू येईल असे वाटले, हे तो सांगू शकला नसता. नंतर अनेक वर्षांनी, जेव्हा जेव्हा त्याला या प्रसंगाची आठवण झाली, तेव्हा तेव्हा आपल्या अशा वागण्याने तो खजिल व्हायचा. आयुष्यभर आपल्या या नीच वागण्याचा तो पश्चाताप करत राहिला.

त्या क्षणी त्याच्या मनात फ्युडोरबद्दल कोणताही वैरभाव किंवा द्वेष नव्हता; फक्त त्या वेळी फ्युडोर काय करत असेल, हे जाणून घेण्याची तीव्र उत्सुकता होती. तो अंधारात कुणाच्या येण्याची आतुरतेने वाट पाहत असेल की दारावरील खुणेची थाप ऐकण्यासाठी जीवाचे कान करून बसला असेल, हे पाहण्यासाठी इव्हान दोन-तीनदा अगदी पायऱ्यांजवळ जाऊन आला होता.

शेवटी दोन वाजल्याचे ठोके पडले आणि फ्युडोर झोपायला गेला. इव्हानही जिन्यावरून परत आपल्या बिछान्यावर पडला. भीतीने तो मानसिक दृष्ट्या थकून गेला होता. पडल्या पडल्या त्याला शांत झोप लागली.

सकाळी सात वाजता त्याला जाग आली. दिवस उजाडला होता; आता इव्हानच्या अंगात पुन्हा शक्ती संचारली होती. तो लगेच उठला, पटकन कपडे केले; ट्रंक बाहेर काढली आणि पॅकिंग सुरू केले. आदल्या दिवशी धुण्यास दिलेले कपडे धुऊन, इस्त्री करून परत आले होते; त्यामुळे काम हलके झाले. त्याने सामान पॅक करून खाली जाऊन वडिलांना भेटले व त्यांची विचारपूस केली. फारसे काही

बोलल्याशिवाय त्याने आपण तासाभरात कायमचे मॉस्कोला परत जात आहोत हे सांगितले आणि स्टेशनला जाण्यासाठी घोडागाडी मागवायला सांगितली.

फ्युडोरला याचे फारसे आश्चर्य वाटले नाही; पण त्याच्या स्वतःच्या एका महत्त्वाच्या कामाची त्याला आठवण झाली आणि त्याचा गोंधळ उडाला.

“छान, छान! काही हरकत नाही. पण जाता जाता वाटेत चेरमाश्यात माझे एक महत्त्वाचे काम राहिले आहे; ते करून मग मॉस्कोला जा.”

“मला माफ करा. तिकडे गेलो तर माझी ट्रेन सुटेल,” इव्हानने नकार दिला.

“तर मग तू आज चेरमाश्याला जा आणि उद्या-परवा मॉस्कोला गेलास तर फारसे बिघडणार नाही. मी स्वतः गेलो असतो पण माझी काही महत्त्वाची कामे खोळंबली आहेत. तिकडे एक मास्लोव्ह नावाचा लाकडाचा जुना व्यापारी आहे, तो लाकडासाठी आठ हजार रूबल देण्यास तयार आहे. खरे तर माझे चुकले—गेल्या वर्षी एकजण बारा हजार देण्यास तयार होता पण मी तेव्हा आढेवेढे घेतले. आता मुकाट्याने मला ते लाकूड कमी किंमतीत विकावे लागणार आहे, कारण तिकडे मास्लोव्हचा दरारा आहे; त्याविरुद्ध कोणी जास्तीची बोली लावायला धजावत नाही. तिथल्या एका पाद्री महाशयांनी मला गुरुवारी पत्राने कळविले आहे— ‘गोस्टीकिन नावाचा एक व्यापारी तिकडे आला आहे; तसा तो माझ्या ओळखीचा आहे. तो लाकडासाठी अकरा हजार देण्यास तयार आहे. तो तिथला रहिवासी नसल्याने या मास्लोव्हच्या कंपूला भीत नाही. तो फक्त आठच दिवस तिथे राहणार आहे, म्हणून तू लगेच जाऊन त्याच्याशी सौदा पक्का करावा, असे माझे मत आहे,’ फ्युडोर म्हणाला.

“तसे असेल तर तुम्ही पाद्री महाशयांनाच सौदा पक्का करायला सांगावे.”
इव्हानने उत्तर दिले.

“त्यांची गडगंज संपत्ती आहे; त्यांना या व्यवहारात पडण्याची बिलकुल इच्छा नाही, नाहीतर मी त्यांना सर्व अधिकार सोपवले असते. शिवाय हा गोस्टकिन दिसायला अगदी सामान्य शेतकऱ्यासारखा आहे, पण तो एक नंबरचा लुच्चा आणि खोटारडा आहे. तुला त्याच्याशी बोलून तो खरोखरच अकरा हजार देण्यास तयार आहे की नाही याची खात्री करून घ्यायची आहे.”

“तर मग अशा व्यवहारात माझा काही उपयोग होणार नाही. मला माणसांची पारख नाही.”

“मी तुला काही खाणाखुणा सांगेन. मी याआधी गोस्टकिनबरोबर व्यवहार केला आहे. तुला त्याच्या दाढीकडे लक्ष ठेवावे लागेल. त्याची दाढी लाल रंगाची आहे. तो रागावून बोलत असताना त्याची दाढी थरथरत असेल तर तो व्यवहार करण्यास खरोखरच इच्छुक आहे, हे समजायला हरकत नाही. पण जर तो डाव्या हाताने दाढी कुरवाळत, हसत असेल तर त्याचा फसवण्याचा प्रयत्न आहे हे पक्के समजावे. तू फक्त बोलताना त्याच्या दाढीकडे लक्ष ठेव. अकरा हजारांत सौदा पक्का झाला तर खूप चांगले होईल. मला पैशांची खूप नड आहे. तो जर व्यवहार करण्यास इच्छुक दिसला तर तू मला तसा निरोप दे, मी लगेच जाऊन व्यवहार पूर्ण करतो. पण जर पाद्री महाशयांनी सांगितलेला आकडा खरा नसेल तर मग मी जाण्यात काही अर्थ नाही,” फ्युडोरने इव्हानला सर्व बारकावे समजावून सांगितले.

“माफ करा, माझ्याकडे तेवढा वेळ नाही.”

“तू माझे एवढे काम केलेस तर मला खूप मदत होईल. तू आता मॉस्कोहून व्हेनिसला जाणार आहेस ना? मग एक-दोन दिवसांनी गेलास तर फारसा फरक पडणार नाही. मी अल्योशाला पाठवले असते, पण अशा गोष्टीत त्याचा फारसा उपयोग होईल असे मला वाटत नाही. तू हुशार आहेस; त्या माणसाचा हेतू प्रामाणिक आहे की नाही हे तू खात्रीने जाणून घेऊ शकतोस. मी सांगतो त्याप्रमाणे त्याची दाढी थरथरत असेल तर तो खरोखरच व्यवहार करण्यास इच्छुक आहे, हे नक्की समज.”

“तुम्ही मला मुद्दाम त्या चेरमाश्याकडे जाण्यास भाग पाडत आहात,” इव्हान कडवटपणे हसत म्हणाला.

फ्युडोरला त्या हसण्यातले व्यंग समजले नाही; त्याला फक्त तो हसला एवढेच लक्षात आले.

“मग तू जाशील? नक्की जाशील ना? मी लगेच तुझ्यासाठी पत्र लिहितो.”

“मी जाईन की नाही, मला माहिती नाही. खरंच मला माहिती नाही. मी वाटेत काय ते ठरवेन.”

“उगाच मूर्खपणा करू नकोस. व्यवहार करण्यायोग्य असेल तर पाद्री महाशयांकडे निरोप दे; ते मला कळवतील. तुझा जास्त वेळ जाणार नाही. पाद्री महाशय तुझ्यासाठी स्टेशनवर पोहोचवण्यासाठी घोडागाडीची सोय करतील.”

फ्युडोर खूप आनंदित झाला. त्याने पत्र लिहिले आणि घोडागाडी मागवली. ब्रँडीसह जेवण आणले गेले. फ्युडोर आनंदात असला की बऱ्याच वेळा वाहवत जात असे, पण आज तो स्वतःला नियंत्रणात ठेवून होता. त्याने दिमित्रीबद्दल एक अवाक्षरही काढले नाही. इव्हान जाणार म्हणून तो अस्वस्थ होता; फारसा बोलला नाही. इव्हानच्या ते लक्षात आले. इव्हानला वाटले—‘तो मला कंटाळला असेल.’

फ्युडोर त्याला पायऱ्यांपर्यंत निरोप द्यायला गेला. त्याला इव्हानचे चुंबन घ्यायचे असावे, पण इव्हानने घाईघाईने आपला हात पुढे केला, अर्थातच चुंबन टाळले. त्याच्या वडिलांच्या ते लक्षात आले, पण त्यांनी लगेच स्वतःला सावरले.

“बरे, तुला शुभेच्छा, तुला शुभेच्छा!” तो पायऱ्यांवरून पुन्हा म्हणाला. “तू परत कधी येशील? तू नक्की ये. तुला भेटून मला नेहमीच आनंद होईल. बरे, ख्रिस्त तुझ्यासोबत असो!”

इव्हान घोडागाडीत चढला.

“निरोप, इव्हान! माझ्याशी जास्त कठोर होऊ नकोस!” वडिलांनी शेवटचा आवाज दिला.

घरातील सर्वजण निरोप घेण्यासाठी बाहेर पडले—स्मेर्द्याकोव्ह, मार्फा आणि ग्रिगोरी. इव्हानने त्यांना प्रत्येकी दहा रूबल दिले.

गाडीत बसल्यावर, स्मेर्द्याकोव्ह गालिचा व्यवस्थित करण्यासाठी उडी मारून आला.

“बघ, मी चेरमाश्याला जात आहे,” अचानक इव्हान म्हणाला. पुन्हा एकदा, कालच्यासारखेच शब्द अविवेकाने त्याच्या तोंडून बाहेर पडले आणि तो हसला—अगदी खिन्नपणे हसला. ही गोष्ट त्याला खूप दिवसांनी आठवली.

“म्हणजे मग ‘हुशार माणसाशी बोलणे नेहमीच फायदेशीर असते’ ही म्हण खरी आहे असे म्हणावे लागेल,” स्मेर्द्याकोव्हने इव्हानकडे लक्षपूर्वक पाहत दृढतेने उत्तर दिले.

पुढल्या वळणावर गाडी वळली तरी अजून इव्हानच्या मनात प्रवासाविषयी काहीही स्पष्ट झालेले नव्हते. तो उत्सुकतेने आजूबाजूच्या शेतांकडे, झाडांकडे, डोंगरांकडे आणि आकाशात मुक्तपणे उंच उडणाऱ्या हंसांच्या थव्याकडे पाहत होता. त्याची मनःस्थिती थोडी प्रफुल्लित झाली. त्याने गाडीवानाबरोबर बोलायला सुरुवात केली, पण लवकरच बोलण्यातून मन उडाले.

इव्हान अगदी शांत होता. वातावरण आल्हाददायक होते; हवा शुद्ध आणि थंड होती; आकाश तेजस्वी होते, आणि त्याच्या मनात कॅटरिना आणि अल्योशाचा विचार आला. तो मंदपणे हसला आणि ते विचार उडवून लावत स्वतःशी म्हणाला—‘त्यांचा विचार करण्याची अजून भरपूर वेळ आहे.’

गाडी स्टेशनकडे आली. इव्हान घोडागाडीतून उतरला. चेरमाश्याला जाण्यासाठी वेगळी गाडी ठरवावी लागणार होती. इतर गाडीवान त्याच्याजवळ गोळा झाले. त्यांना थांबायला सांगून इव्हान आत स्टेशनमध्ये गेला, आजूबाजूला पाहिले, आणि परत बाहेर येऊन गाडीवानाला म्हणाला—‘मी चेरमाश्याला जात नाही आहे, कारण तिकडे गेलो तर मला संध्याकाळची रेल्वे गाठता येईल असे वाटत नाही. तुमच्यापैकी कोणी गावात परत जाणार आहे काय?’

‘हो, हा मित्री जाणार आहे.’

‘मित्री, माझे एक काम करशील का? माझ्या वडिलांना—फ्युडोर करामाझोव्ह—यांना एक निरोप सांग, की मी चेरमाश्याला गेलेलो नाही. तू माझे एवढे काम करशील का?’ इव्हानने मित्रीला विचारले.

‘नक्कीच करू शकतो. मी त्यांना खूप दिवसांपासून ओळखतो.’

“तर मग ही तुझी बक्षिसी घे; तुला त्यांच्याकडून काही मिळणार नाही,” इव्हान आनंदाने हसत म्हणाला.

“धन्यवाद, साहेब. मी आपला निरोप नक्की देईन,” मित्रीने आनंदाने होकार दिला.

संध्याकाळी सात वाजता ट्रेनमध्ये इव्हान मॉस्कोला जाण्यासाठी चढला. ‘मी आता भूतकाळ मागे टाकला आहे; मला आता यापुढे जुन्या जगातील कोणतीही बातमी ऐकण्यात अजिबात स्वारस्य नाही. एका नवीन जीवनाकडे, नवीन ठिकाणी आणि मागे वळून न पाहता मला फक्त पुढे पाहायचे आहे,’ या विचाराने तो आनंदित होण्याऐवजी निराश झाला. त्याचे हृदय एका अशा असह्य वेदनेने तळमळत होते, जी त्याने आयुष्यात कधीही अनुभवली नव्हती. रात्रभर त्याच्या मनात उलटसुलट विचारांचे काहूर माजले होते. ट्रेन पुढे निघाली आणि पहाटेच्या वेळी, जेव्हा मॉस्को जवळ येत होते, तेव्हा त्याचे विचारचक्र अचानक थांबले. “मी एक बदमाश आहे,” तो स्वतःशीच पुटपुटला.

फ्युडोर आपल्या मुलाला निरोप दिल्याबद्दल समाधानी होता. त्यानंतर दोन तास, तो आनंदाने ब्रँडी पीत बसला होता. अचानक एक दुर्दैवी घटना घडली आणि फ्युडोरसह सर्वच लोक अस्वस्थ झाले. स्मेट्झाकोव्ह काहीतरी घेण्यासाठी तळघरात गेला आणि पायऱ्यांवरून खाली पडला. सुदैवाने मार्फा अंगणातच होती. तिने त्याला पडताना पाहिले नाही, पण त्याने फोडलेली किंकाळी ऐकली. नेहमीप्रमाणे त्याला फिट आली असावी म्हणून ती तळघराकडे धावली. तो पायऱ्यांवरून खाली पडला होता. त्याला फिट येऊन तो पडला की खाली पडल्यामुळे फिट आली—हे स्मेट्झाकोव्हशिवाय कोणालाच सांगता आले नसते. तो बेशुद्ध पडला होता; त्याच्या

तोंडातून फेस येत होता. कदाचित हात-पाय मोडला असावा अशी मार्फाला भीती वाटली, पण सुदैवाने तसे काही घडले नव्हते.

बेशुद्धावस्थेत स्मेर्द्याकोव्हला तळघरातून वर आणणे अवघड होते. शेवटी शेजाऱ्यांच्या मदतीने त्याला वर आणले. फ्युडोर स्वतः तिथे उपस्थित होता; मात्र तो स्वतः अस्वस्थ झाला होता. स्मेर्द्याकोव्ह अजून बेशुद्धावस्थेत होता, त्यामुळे सर्वजण घाबरले होते. मागच्या वर्षी तो असाच पोटमाळ्यावरून पडल्यावर बेशुद्ध झाला होता. शेवटी त्याच्या डोक्यावर बर्फ लावण्यासाठी डॉक्टरांनी सांगितले होते; तोच उपाय करायला आता मार्फा पुढे सरसावली.

फ्युडोरने डॉक्टर हर्झेनस्ट्यूब यांना बोलावणे पाठवले; ते लगेच आले. ते आमच्या शहरातील अतिशय आदरणीय, कर्तव्यदक्ष असे वयोवृद्ध डॉक्टर होते. त्यांनी त्याची काळजीपूर्वक तपासणी केली आणि आहेत तेच उपाय सुरू ठेवले, आणि दुसऱ्या दिवशीपर्यंत काही फरक पडला नाही तर परत एकदा तपासून नवीन उपाय करून पाहू असे सांगून निघून गेले. शेवटी स्मेर्द्याकोव्हला ग्रिगोरी आणि मार्फा यांच्या घरी पाठवून दिले.

मार्फाने बनवलेले रात्रीचे जेवण फ्युडोरच्या अजिबात पसंत पडलेले नव्हते. त्यात भर म्हणजे ग्रिगोरी गेले तीन दिवस कंबरदुखीने हैराण झाला असून संध्या अजिबात उठून उभे राहण्याच्या परिस्थितीत नाही, असे मार्फाकडून त्याला समजले. त्यामुळे फ्युडोरने संध्याकाळी नेहमीपेक्षा आधीच आतून कुलपे लावून दारे-खिडक्या बंद करून घेतल्या.

सकाळी स्मेर्द्याकोव्हकडून त्याला समजले होते की ग्रुशेंकाने न चुकता त्या रात्री येण्याचे वचन दिले होते. त्यामुळे त्याचे हृदय उत्साहाने धडधडत होते. तो

रिकाभ्या घरातून तिचा कानोसा घेत होता. स्मेर्घाकोव्हने दोन दिवसांपूर्वीच तिला त्यांच्यामधील ठरलेल्या संकेताची संपूर्ण माहिती दिली होती. दिमित्री वाटेत दबा धरून बसला असल्याची शक्यता नाकारता येत नव्हती, म्हणून तिने ठकठक केल्यावर लगेच दार उघडून तिला आत घेतले पाहिजे—असे ठरले होते. देव न करो, काहीतरी घाबरण्यासारखी घटना घडली आणि ती पळून गेली तर? या कल्पनेनेच फ्युडोरची काळजी वाढत होती.

त्याचे हृदय यापूर्वी कधीही एवढे वासनेच्या आहारी गेलेले नव्हते. या वेळी मात्र त्याची खात्री झाली होती—“ती येईल! नक्कीच येईल!”

कथा 6: रशियन भिक्षू

प्रकरण 1: झोसिमांचे अखेरचा उपदेश

धडधडत्या हृदयाने अल्योशा फादर झोसिमांच्या कुटीकडे निघाला होता. फादर झोसिमा नेमक्या कशा अवस्थेत आपल्याला दिसतील, या कल्पनेने तो घायाळ झाला होता—कदाचित शेवटच्या घटका मोजत असतील, अशी त्याला भीती वाटत होती. पण त्याऐवजी त्याला झोसिमा उठून बसलेले दिसले आणि प्रसन्न चेहऱ्याने त्यांना भेटायला आलेल्या पाहुण्यांशी प्रेमळपणे संभाषण करताना दिसले. अर्धा तास अगोदर ते उठून आपल्या खुर्चीत बसले होते. फादर झोसिमांनी फादर पायसींना शब्द दिला होता की ते पुन्हा एकवार आपल्या प्रिय शिष्यांशी बोलतील— तो शब्द त्यांनी पाळला होता. फादर पायसींना झोसिमा मृत्यूवरदेखील मात करून आपला शब्द पाळतील, याची पक्की खात्री होती.

झोसिमांची खोली आश्रमातील भिक्षूंनी भरून गेली होती. त्यामध्ये झोसिमांचे अत्यंत जवळचे असे चार भिक्षू खुर्चीवर बसले होते; बाकीची मंडळी दाटीवाटीने उभी होती. खुर्चीवर बसलेल्यांपैकी फादर पायसी आणि फादर योसिफ हे दोघे झोसिमांचे विद्वान, विश्वासू शिष्य होते. तिसरे, फादर मिहाइल, हे आश्रमाचे वॉर्डन

होते—इच्छाशक्ती आणि श्रद्धा दृढ असलेले, कठोर दिसणारे भिक्षू; पण अंतःकरणाने प्रेमळ. चौथे, फादर अॅफीम, झोसिमांचे खूप जुने सहकारी होते. चाळीस वर्षांपूर्वी, जेव्हा फादर झोसिमा पहिल्यांदा कोस्ट्रोमा येथील एका लहानशा मठात भिक्षू म्हणून आपले जीवन सुरू केले होते, तेव्हा त्यांनी आणि फादर अॅफीम यांनी मठाच्या मदतीसाठी मोठी तीर्थयात्रा करून देणग्या जमा केल्या होत्या. फादर अॅफीम फारसे शिकलेले नव्हते; एका गरीब शेतकरी कुटुंबातून ते आलेले होते. स्वभावाने ते अगदी साधे-सरळ होते. फादर झोसिमांचे त्यांच्यावर खूप प्रेम होते आणि ते नेहमीच त्यांचा आदर करत असत.

अंधार पडत आला होता; उजेडासाठी दिवे आणि मेणबत्या पेटवल्या गेल्या. झोसिमांचा नवा सहायक पोर्फीरी सगळीकडे जातीने लक्ष देत होता. गर्दीतून वाट काढत पुढे येणाऱ्या अल्योशाकडे झोसिमांची नजर गेली आणि ते अत्यंत आनंदाने म्हणाले, “मुला, तू अगदी वेळेवर आलास; मी तुझीच वाट पाहत होतो.”

अल्योशा त्यांच्याजवळ गेला आणि त्याने त्यांच्या समोर गुडघे टेकले. एकाएकी त्याचे हृदय गलबलून गेले; त्याचे सर्वांग थरथरत होते आणि त्याच्या डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर लोटला होता.

“ये, असा जवळ ये! माझ्यासाठी अजून रडू नकोस,” फादर झोसिमा हसले. त्यांनी आपला उजवा हात त्याच्या डोक्यावर ठेवला. “तू पाहतो आहेस की मी इथे बोलत बसलो आहे; ‘मी आणखी वीस वर्षेही जगेन,’ अशा कालच एका माऊलीने मला शुभेच्छा दिल्या आहेत. प्रभू त्या माऊलीवर आणि तिच्या लाडक्या लहान मुलीवर कृपा करो! पोर्फीरी, मी तुला सांगितलेल्या ठिकाणी त्या माऊलीने दिलेल्या दानातून मदत पोहोचवली आहेस ना?”

पोर्फीरीने घाईघाईने उत्तर दिले की, मदत करणाऱ्या व्यक्तीचे नाव न सांगता त्याने ते पैसे गरजू व्यक्तीला दिले आहेत.

विशेगोर्ये गावातील एका गरीब स्त्रीने तिच्या श्रमाने मिळवलेली साठ कोपेक्स इतकी रक्कम दान म्हणून अर्पण केली होती. ती झोसिमांनी आणखी गरीब विधवेपर्यंत पोर्फीरीकडून पोहोचवली होती. अलीकडेच त्या विधवेचे घर जळाले होते आणि तिला आपल्या लहान मुलांसह भीक मागण्याची वेळ आली होती.

“मुला, उठ; मला तुला एकदा नीटपणे पाहायचे आहे. तू घरी गेला होतास— तुझ्या भावाला भेटलास काय?” झोसिमांनी विचारले.

अल्योशाला त्यांचे बोलणे थोडे कोड्यात टाकल्यासारखे वाटले. नेमक्या कुठल्या भावाविषयी ते विचारत आहेत, ते त्याला समजले नाही.

“माझ्या एका भावाला भेटलो,” अल्योशाने उत्तर दिले.

“मी तुझ्या मोठ्या भावाबद्दल विचारत होतो—ज्याला मी काल नमस्कार केला होता,” झोसिमा म्हणाले.

“काल मी त्याला भेटलो होतो; पण आज तो मला भेटला नाही,” अल्योशा म्हणाला.

“तर मग त्याला शोधण्यासाठी घाई कर! उद्या सकाळी सगळी कामे बाजूला ठेवून अगोदर त्याचा शोध घे. अजूनही वेळ गेलेली नाही; कदाचित एक महाअनर्थ टळू शकेल. त्याच्या वाट्याला येऊ घातलेल्या भयानक आपत्तीच्या चाहुलीने काल मी त्याच्या पुढे नतमस्तक झालो होतो,” असे म्हणून झोसिमांनी फादर पायसी आणि फादर योसिफ यांच्याकडे एक नजर टाकली—आणि ते एकदम गप्प बसले.

अल्योशा गोंधळून गेला. तो म्हणाला, “फादर, मला थोडे स्पष्ट करून सांगाल काय? मला काहीच समजेनासे झाले आहे... त्याच्यासाठी भयानक आपत्तीची चाहूल म्हणजे नक्की काय?”

“उगाच चौकशी करत बसू नकोस. मला काल त्याच्या डोळ्यांत एक विचित्र भावना तरळताना दिसली; मला ती त्याच्यावर भविष्यकाळात ओढवणाऱ्या संकटांची नांदी वाटली. तो स्वतःच्या जीवावर उदार झाला असल्याचे मला वाटले, आणि म्हणून मी घाबरलो. माझ्या आयुष्यात एक-दोनदा मी एका माणसाच्या चेहऱ्यावर असे भाव पाहिले आहेत—जणू ते त्याच्या नियतीचे प्रतिबिंब होते; आणि दुर्दैवाने पुढे तसेच घडलेही. अॅलेक्सी, म्हणूनच मी तुला त्याच्याकडे पाठवले होते, कारण मला वाटले होते की तुझा बंधुभाव त्याला योग्य ती मदत करेल. पण शेवटी सर्व काही परमेश्वराच्या हातात आहे. अॅलेक्सी, एक गोष्ट लक्षात ठेव—‘गव्हाचा दाणा जर जमिनीत पडला नाही, तर तो शेवटपर्यंत एक दाणा म्हणूनच राहतो; पण जर जमिनीत पडून रुजला, तरच त्याचे रोप बनते आणि भविष्यात त्यातून असंख्य दाणे निर्माण होतात.’

माझे आशीर्वाद कायमच तुझ्या पाठीशी आहेत. मी तुला हा मठ सोडून बाहेरच्या जगात भिक्षूसारखे सत्शील आणि समर्पित जीवन जगण्यासाठी पाठवत आहे. बाहेरच्या जगात अनेक शत्रू असतील; पण तुझे शत्रूदेखील तुझ्यावर प्रेम करतील. जीवनात तुला अनेक दुर्दैवी गोष्टींचा सामना करावा लागेल; पण त्यातही तुला आनंद मिळेल. तू जीवनावर प्रेम करशील आणि इतरांनाही जीवनावर प्रेम करायला शिकवशील—हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. लोकांना योग्य मार्गदर्शन, आधार

आणि ज्ञान देणे, हेच तुझ्या आयुष्याचे इतिकर्तव्य आहे,” झोसिमा प्रेमळपणे म्हणाले.

नंतर आपल्या मित्रांना उद्देशून झोसिमा म्हणाले, “आजपर्यंत मी ही गोष्ट कुणाकडे बोललो नाही; पण आज मी ती तुम्हाला सांगणार आहे. मला हा अल्योशा इतका प्रिय का वाटतो—यामागे एक कारण आहे. त्याला पाहिल्यावर मला माझ्या मोठ्या भावाची आठवण येते. अल्योशा केवळ दिसायला त्याच्यासारखा आहे असे नव्हे, तर त्याच्या हृदयातील भावनादेखील मला माझ्या भावाची आठवण करून देतात. केवळ सतरा वर्षांचा असताना देवाने त्याला बोलावणे धाडले. मला अल्योशाला पाहून असे वाटते की देवानेच माझा भाऊ पुन्हा माझ्याकडे पाठवला आहे—शेवटच्या प्रवासात मला आधार, प्रेरणा आणि त्याचे स्मरण देण्यासाठी. कारण जर तो माझ्या आयुष्यात आला नसता, तर मला वाटते की मी कधीही संन्यासी बनलो नसतो आणि या मौल्यवान मार्गावर प्रवेश केला नसता.”

तेवढ्यात झोसिमांचे लक्ष पोर्फीरीच्या चेहऱ्याकडे गेले; त्याचा चेहरा उतरला होता. झोसिमा त्याला म्हणाले, “बाळा, तुला वाटते की मी फक्त अल्योशावर प्रेम करतो; पण तसे काही नाही. मी तुझ्यावरदेखील तेवढेच प्रेम करतो. मी तुम्हाला सांगू इच्छितो की माझ्या आयुष्यात माझ्या भावापेक्षा अधिक मौल्यवान, अधिक अर्थपूर्ण आणि हृदयाला सर्वात जवळची अशी दुसरी कोणतीही व्यक्ती नव्हती. आज माझे हृदय त्यांच्या आठवणींनी भरून आले आहे. या क्षणी मी माझे संपूर्ण आयुष्य जणू पुन्हा एकदा अनुभवत आहे.”

एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की झोसिमांनी त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरच्या दिवशी सांगितलेल्या आठवणी अल्योशाने नंतर लिहून ठेवल्या आहेत;

कदाचित त्यात, त्याआधी वेळोवेळी प्रसंगानुरूप त्यांनी सांगितलेल्या आठवणीदेखील असू शकतात. “दिवा मालवताना मोठा होतो,” असे म्हणतात— तसेच काहीसे झोसिमांचे झाले होते. त्यांना आपल्या निकटवर्तीयांसमोर आपले मन मोकळे करायचे होते, कोणताही आडपडदा न ठेवता—आणि मगच त्यांचा शांतपणे निरोप घ्यायचा होता... कायमचा.

माझा जन्म रशियाच्या उत्तरेकडील वोलोग्डा ओब्लास्ट या प्रांतात झाला. दुर्दैवाने मी फक्त दोन वर्षांचा असताना माझ्या वडिलांचे निधन झाले. मला ते अजिबात आठवत नाहीत. त्यांनी आपल्या माघारी बऱ्यापैकी संपत्ती आणि एक घर सोडले होते; त्यामुळे माझी आई आणि आम्ही दोन भाऊ आरामात राहू शकत होतो. माझा भाऊ मार्केल माझ्यापेक्षा आठ वर्षांनी मोठा होता. तो सदैव घाईगडबडीत असायचा, थोडाफार चिडखोर होता; पण मनाने अगदी प्रेमळ, दयाळू होता आणि कधीच कुणाला टोचून बोलायचा नाही. तसा तो मितभाषी होता. त्याला चांगल्या शाळेमध्ये घातले होते. ‘शाळेत त्याचे कुणाशी भांडण नव्हते; पण त्याच्या बरोबरच्या मुलांशी त्याचे फारसे सख्यही नव्हते,’ असे आईने मला नंतर सांगितलेले आठवते.

मृत्यूच्या अगोदर सहा महिने तो आमच्या शहरात मुक्त विचारसरणीसाठी हद्दपार झालेल्या एका राजकीय निर्वासिताच्या सान्निध्यात आला. तो एक चांगला विद्वान होता, ज्याने विद्यापीठात तत्त्वज्ञानात मानाचे स्थान मिळवले होते. काहीतरी कारणाने त्याला मार्केलबद्दल आकर्षण वाटू लागले आणि तो त्याला भेटण्यासाठी बोलावू लागला. त्या हिवाळ्यात मार्केल दररोज संध्याकाळी त्या तत्त्वज्ञानी व्यक्तीसोबत वेळ घालवू लागला. नंतर त्या निर्वासिताची पुन्हा सेंट पीटर्सबर्गला

बदली झाली. तोपर्यंत त्याच्या विचारांचा मार्केलवर खोलवर ठसा उमटला होता. तो स्वतंत्र विचार करायला शिकला. धर्माबाबत अनेक शंका उपस्थित करू लागला. तो जवळजवळ इतका नास्तिक झाला की त्याने लेंटचा उपवास करण्याचे नाकारले. 'देव वगैरे असे काही अस्तित्वात नाही; हा सगळा मूर्खपणा आहे,' असे त्याचे बोलणे ऐकून आईला तर धक्काच बसला; अगदी घरातील नोकरमंडळीही अचंबित झाली.

तेव्हा मी नऊ वर्षांचा होतो. मला थोडेफार समजायला लागले होते; मीही त्याच्या या बोलण्याने गोंधळून गेलो. आमच्याकडे तेव्हा चार गुलाम वेठबिगारीवर कामाला ठेवले होते. त्यांपैकी एक गुलाम स्त्री म्हातारी झाल्याने आईने तिला साठ रुबलांना विकले आणि रोजंदारीवर एकीची नेमणूक केली.

लेंटचा उपवास सुरू असतानाच मार्केल आजारी पडला. तशी त्याची प्रकृती फारशी दणकट नव्हती; त्यातच त्याला क्षयाची बाधा झाली. सुरुवातीला मला त्याचे फारसे गांभीर्य जाणवले नाही. पण जेव्हा डॉक्टरांनी त्याच्या बरे होण्याची खात्री दिली नाही, तेव्हा मात्र आई खूपच घाबरली आणि रडू लागली. त्याला थोडे बरे वाटावे म्हणून तिने त्याला चर्चमध्ये येण्याची आणि कबुलीजबाब देण्याची गळ घातली. अजून तो थोडाफार चालू शकत होता. त्याने चर्चमध्ये येण्यास नकार दिला आणि काहीतरी वेडेवाकडे बोलला. आई अजून दुःखी झाली. शेवटी तिला बरे वाटावे म्हणून मार्केल चर्चमध्ये जाऊन विधिवत संस्कार घेण्यास मान्य झाला.

त्याचा आजार खरोखरच गंभीर आहे, याची त्याला जाणीव झाली होती. खरेतर त्याला गेले वर्षभर आपल्या आजाराची कल्पना आलेली होती. एकदा त्याने आपण जास्त दिवस आमच्याबरोबर राहणार नसल्याचे बोलूनही दाखवले होते; ते

आता भविष्यवाणी केल्यासारखे वाटू लागले. मार्केल आईला बरे वाटावे, तिला धीर मिळावा म्हणून चर्चमध्ये जायला लागला. त्याच्यामधील हा बदल पाहून आई अजून दुःखी झाली; त्याच्या बरे होण्याची तिची शेवटची आशाही नष्ट झाली. शेवटी त्याच्यामध्ये चर्चमध्ये जाण्याएवढे त्राण राहिले नाहीत; म्हणून पाद्री महाशयांना घरी बोलावून सर्व संस्कार पार पाडले.

इस्टरच्या आदल्या रात्री त्याची प्रकृती गंभीर झाली; पण सकाळी तो कपडे बदलून आरामखुर्चीवर बसला. इतका गंभीर आजारी असताना तो अगदी हसतमुख दिसत होता. त्याचा तो तेजस्वी, आनंदी चेहरा अजून मला आठवतो. त्याच्यात एक अद्भुत बदल झाला होता; जणू त्याचा आत्माच बदलल्यासारखा वाटत होता. पूर्वी म्हाताच्या नर्सबाई संध्याकाळी येशू आणि माता मेरीच्या प्रतिमेसमोर मेणबत्ती लावताना तो विरोध करत असे; आता मात्र तो स्वतः त्यांना मेणबत्ती लावण्यासाठी सांगायचा आणि स्वतःही प्रार्थना म्हणत असे. ते पाहून आई दुसऱ्या खोलीत जाऊन रडत असे.

मार्केल आईला म्हणत असे, 'काळजी करू नकोस; आता मला खरोखरच बरे वाटत आहे. मी तुमच्यासोबत अजून खूप दिवस असणार आहे. मी खूप आनंदात आहे.'

त्याचे बोलणे ऐकून आईला गलबलून येत असे. 'आई, खरा स्वर्ग इथे—या पृथ्वीवर आहे,' असे तो तिला समजावत असे.

त्याला शेवटचे भेटायला म्हणून त्याचे मित्र आले. मार्केलने त्यांना विचारले, 'तुम्ही सगळे माझ्यावर इतके प्रेम करता, पण मला याची जाणीवच नव्हती. मला क्षमा करा.'

घरच्या नोकरांना तो म्हणत असे, 'तुमच्या सेवेचा मी पात्र आहे काय? जर देवाची इच्छा असेल आणि मी जगलो-वाचलो, तर मी नक्कीच तुमची सेवा करेन. कारण माणसांनी एकमेकांना मदत केली पाहिजे.'

आईला वाटले, तो आजारात अशी बडबड करत असावा. तिची समजूत काढण्यासाठी तो म्हणाला, 'नोकर आणि मालक असे नाते असेल, तर जशी ते माझी सेवा करतात, तशीच मग मीही त्यांची सेवा करायला हवी. आपल्यापैकी प्रत्येकाने सर्व माणसांविरुद्ध पाप केले आहे; आणि मी इतरांपेक्षा जास्त पापी आहे.'

'तू कसा पापी असू शकतोस? खूनी, दरोडेखोर पापी असतात. तू स्वतःला सर्वात जास्त पापी असे कशासाठी म्हणवून घेत आहेस?' आई डोळे पुसत म्हणाली.

'आई, तुला समजावून सांगणे मला अवघड आहे. 'या जगातील प्रत्येकजण इतर सर्व माणसांप्रती—स्वतःच्या आणि त्याबरोबरच इतरांच्या हातून घडणाऱ्या सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींसाठी—जबाबदार आहे.' फक्त ही एक गोष्ट माणसाला समजली असती, तर पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरला असता.'

दररोज पहाटे तो लवकर उठत असे आणि सर्वांशी अधिकाधिक प्रेमळपणे वागत असे. त्याच्या मनात प्रेम आणि आनंदाचा जणू झरा वाहत असावा, असे वाटत होते. एक जर्मन डॉक्टर त्याला तपासायला येत. त्यांना मार्केल हसून विचारत असे, 'काय डॉक्टर, मला अजून एक दिवस या जगात राहायला मिळेल काय?'

'अजून एक दिवसच काय, तू अनेक वर्षे सुद्धा जगशील,' डॉक्टरांचे उत्तर ठरलेले असे.

'पण अनेक वर्षे का बरे जगायला हवे? माणसाला सर्व आनंद जाणून घेण्यासाठी एक दिवस पुरेसा आहे. आपण उगाच भांडतो, हेवेदावे करतो,

एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करतो, एकमेकांचा द्वेष करतो; पण त्याऐवजी आपण एकमेकांवर प्रेम करून आनंदाने जगूया, नाचूया, बागडूया, एकमेकांचे कौतुक करूया आणि जीवनाची महती गाऊया,' मार्केल डॉक्टरांना म्हणाला. त्याचा चेहरा आनंदाने फुलून आला होता.

डॉक्टर घरातून बाहेर पडताना आईला म्हणाले, 'आपला मुलगा फार दिवस जगेल असे वाटत नाही. त्याचा आजार आता मेंदूपर्यंत पोहोचला आहे.'

त्याच्या खोलीच्या खिडकीतून आमची बाग दिसत असे. बागेत बरेच जुने वृक्ष होते. वसंत ऋतूमध्ये बाग कळ्या-फुलांनी बहरून गेली होती. पक्ष्यांचा किलबिलाट मन प्रसन्न करत असे. मार्केल खिडकीतून ही शोभा मन लावून पाहत असे. अचानक तो उडणाऱ्या पक्ष्यांची, झाडांची, गवताळ कुरणांची क्षमा मागू लागला.

'मी त्यांच्यावर अन्याय केला आहे,' असे तो म्हणाला. 'माझ्याभोवती देवाचे असे वैभव होते; पण मी फक्त स्वतःच्या धुंदीत राहिलो आणि या निसर्गरम्य सौंदर्याचा, या दैवी वैभवाचा अपमान केला.'

त्यासाठी त्याच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा लागल्या होत्या. तो आईला सारखा म्हणे, 'हे माझे आनंदाश्रू आहेत. मला निसर्गापुढे नम्र व्हायला आवडते; त्यांच्यावर कसे प्रेम करायचे, ते मला माहित नाही. मी त्याचा अपमान केला आहे; मला क्षमा मागितली पाहिजे. हे सृष्टीसौंदर्य म्हणजे स्वर्गच आहे. इथे खिडकीतून मी स्वर्गसुख अनुभवत आहे.'

त्याचे असे बोलणे ऐकून आई खूप रडत असे. मार्केल आईची समजूत काढत असे, 'आई, हे आनंदाश्रू आहेत. मी कळत-नकळत अनेकांना दुखावले आहे, कारण

मला प्रेम कसे करावे हे माहीत नव्हते. मला सर्वांची क्षमा मागायची आहे. असे केल्याने माझ्या मनाला शांती मिळते; मला मी स्वर्गात असल्याचा भास होतो.’

अशा अनेक गोष्टी आहेत ज्या मला आता आठवत नाहीत. एकदा संध्याकाळी मी त्याच्या खोलीत गेलो. मावळतीचा सूर्यप्रकाश सर्वत्र पसरला होता. त्याने मला जवळ बोलावले; मी त्याच्या जवळ गेलो. त्याने माझ्या खांद्यावर हात ठेवले आणि मिनिटभर माझ्याकडे पाहतच राहिला. मग तो म्हणाला, ‘जा, बाहेर खेळायला जा; आणि ऐक—माझ्या वाटणीचा डावसुद्धा तूच खेळ. माझ्यासाठीही जीवनाचा आनंद घे.’

मी बाहेर खेळायला गेलो. नंतर ही गोष्ट मला अनेकदा आठवली आणि डोळे भरून येत असत. त्याने मला त्याच्यासाठीही जीवनाचा आनंद घेण्यास सांगितले होते. नंतर त्याचे अद्भुत शब्द आठवत होते; पण त्या क्षणी त्यांचा अर्थ समजला नव्हता.

इस्टरनंतर तिसऱ्या आठवड्यात तो मरण पावला. त्याला बोलता येत नव्हते; पण तो शेवटपर्यंत शुद्धीवर होता. शेवटच्या घटकेपर्यंत आनंदित होता. आमच्याकडे पाहत होता, आम्हाला खुणावत होता; आनंदाने त्याचे डोळे लकाकत होते. त्याच्या मृत्यूनंतर गावातील सर्व लोक दुःख करत होते. तेव्हा मला फारसे समजले नाही; पण त्याच्या अंत्यसंस्काराच्या दिवशी मी खूप रडलो. तेव्हा मी एक अजाण बालक होतो; पण शेवटच्या दिवसांत त्याच्यामध्ये झालेला बदल माझ्या कोवळ्या मनावर कायमचा ठसा उमटवून गेला. माझ्या हृदयात त्याची पवित्र आठवण गुप्तपणे कायमची घर करून राहिली; आणि वेळ आल्यावर ती प्रगट झाली, आणि त्यानुसार माझा पुढील जीवनमार्ग आखला गेला.

मार्केल गेला आणि मी आईसोबत एकटाच राहिलो. आमच्या गावातील अनेक मुले चांगल्या शिक्षणासाठी पीटर्सबर्गमध्ये शिकायला जात. आईला अनेकांनी सल्ला दिला की मला पीटर्सबर्ग येथील सैनिकी शाळेत घातले, तर मला पुढील आयुष्यात चांगली कामगिरी करता येईल. सुदैवाने त्यासाठी पुरेसे उत्पन्नही आमच्याकडे होते. आईसाठी हा निर्णय घेणे अवघड होते; पण मनावर दगड ठेवून माझ्या उज्ज्वल भविष्यासाठी तिने तो निर्णय घेतला आणि मी पीटर्सबर्गच्या सैनिकी शाळेत भरती झालो.

मी पीटर्सबर्गला गेल्यानंतर तीन वर्षे ती मार्केलच्या मृत्यूच्या दुःखात होती; आणि त्यात भर म्हणून मीही तिच्या जवळ नव्हतो. बिचारी एकटेपणाच्या दुःखात झुरत राहिली आणि मरणाच्या दारात पोहोचली. मी पीटर्सबर्गला गेल्यानंतर तीन वर्षांनी आईचे निधन झाले. पीटर्सबर्गला जाण्यासाठी जेव्हा तिचा निरोप घेतला, तीच आमची शेवटची भेट ठरली.

आता माझ्यासोबत फक्त बालपणीच्या मौल्यवान आठवणी होत्या. जर कुटुंबात प्रेम आणि सुसंवाद असेल, तर बालपणीच्या आठवणी नेहमीच मौल्यवान असतात. पण मौल्यवान म्हणजे काय हे हृदयाला पूर्णपणे उमजले असेल, तर कष्टप्रद, दुःखी बालपणीच्या आठवणीसुद्धा तितक्याच मौल्यवान असू शकतात. माझ्या मनात बालपणीच्या आठवणींसोबत गोष्टीरूप बायबलची आठवण पक्के घर करून राहिली आहे. त्यामध्ये खूप सुंदर चित्ररूपाने बायबलमधील गोष्टी लिहिल्या होत्या. त्यातून मी वाचायला शिकलो. आताही ते गोष्टीरूप बायबल, माझ्या बालपणीची आठवण म्हणून, माझ्या कपाटात मी जपून ठेवले आहे.

पण मी ते वाचायला शिकण्यापूर्वी मला इस्टरचा तो दिवस आठवतो, ज्या दिवशी आई मला एकट्यालाच चर्चमध्ये घेऊन गेली होती. लहान-लहान खिडक्यांतून पडणाऱ्या सूर्यप्रकाशात, धूपदानातून सुगंधी धूर हलके-हलके गोल गिरक्या घेत छताकडे वर जात होता. हे दृश्य पाहून मी भारावून गेलो आणि माझ्या आयुष्यात पहिल्यांदाच मला माझ्या हृदयात देवाच्या वचनाचे बीज नकळत रुजले. एक तरुण चर्चच्या मध्यभागी एक मोठे पुस्तक घेऊन बाहेर आला—इतके मोठे की त्यावेळी मला वाटले, ते त्याला उचलताही येणार नाही. पण त्याने ते वाचनाच्या डेस्कवर ठेवले, उघडले आणि वाचू लागला. आणि अचानक मला पहिल्यांदाच देवाच्या संदर्भात चर्चमध्ये वाचलेले काहीतरी समजले.

उझ देशातील जोब नावाच्या देवाच्या खऱ्या भक्ताची ती गोष्ट होती. तो एक अतिशय श्रीमंत माणूस होता—जमीन-जुमला, शेळ्या-मेंढ्या, गायी-गुरे, उंट, गाढवे—त्याचा खूप मोठा कुटुंबकबिला होता. त्याचा आपल्या मुलाबाळांवर खूप जीव होता. त्याची लाडकी मुले मौजमजेत, शाही मेजवान्या झोडण्यात मशगूल असत; पण त्यांच्या हातून पाप घडू नये, त्यांनी कायम सन्मार्गावर राहावे, म्हणून तो ईश्वराची प्रार्थना करत असे. तो स्वतः धर्मनिष्ठ, सदाचारी, परोपकारी माणूस होता.

एकदा सैतान देवासमोर हजर झाला; तेव्हा त्याच्यासोबत देवाचा पुत्रसुद्धा होता. नुकताच तो पृथ्वीतलावरून आल्यामुळे देवाने त्याच्याकडे आपल्या लाडक्या भक्ताची—जोबची—खुशाली विचारली. तेव्हा सैतान कुत्सितपणे म्हणाला, ‘फक्त एकदा मला जोबचा ताबा मिळू दे; त्याला अशी जन्माची अद्दल घडवतो की तो तुला शिव्याशाप दिल्याशिवाय राहणार नाही.’

देवाला आपल्या परम भक्तावर पूर्ण विश्वास होता. त्याने सैतानाला जोबची परीक्षा घेण्याची मुभा दिली. क्षणार्धात सैतानाने त्याच्या संसाराचे होत्याचे नव्हते करून टाकले. त्याची पत्नी, मुलाबाळे, घरदार, गुरेढोरे—सर्व काही अक्षरशः धुळीला मिळाले. जोबने आपला अंगरखा फाडून जमिनीवर टाकला आणि लोटांगण घालून मोठ्याने ओरडला, ‘हे प्रभू! जसा मी जन्माला आलो होतो, तसाच मी मरायला तयार आहे. जे काही तू मला दिले होतेस, ते तूच काढून घेतलेस. येताना माझे हात रिक्त होते; आताही रिक्त आहेत. तुझे पवित्र नाम माझ्या मुखी असू दे— एवढी कृपा कर.’

माझ्या बांधवांनो, आज माझ्या मनात बालपणीच्या आठवणी दाटून आल्या आहेत; मला माझ्या अश्रूंना थांबवणे शक्य नाही. मला पुन्हा आठ वर्षांचा बालक झाल्यासारखे वाटते आहे. अजूनही जोबने केलेली प्रार्थना माझ्या कानात ऐकू येते. चर्चचे शांत, गंभीर वातावरण; तिथे गुंजणारे ऑर्गनचे मधुर स्वर; धूपदाणीमधून हलके-हलके पसरत चाललेला मंद सुगंध; आणि गुडघ्यावर बसून केली जाणारी प्रार्थना—सर्व काही अगदी आता घडत आहे असे वाटते. काल मी पुन्हा जोबची गोष्ट वाचली. वाचताना माझ्या डोळ्यांतील अश्रू मला आवरत नव्हते. त्यात किती काही महान, गूढ आणि गूढतेपलीकडचे आहे! हे पुन्हा एकदा मला मनोमन जाणवले. या गोष्टीवर अनेकांनी केलेली टीकासुद्धा मला आठवत आहे. देवाच्या प्रिय भक्ताला इतका त्रास का झाला? असा प्रश्न नेहमीच विचारला जातो; पण त्यामागे ‘पाहा, माझा भक्त माझ्यासाठी किती दुःख सहन करू शकतो,’ हे सैतानाला दाखवून देण्याचा निश्चितच हेतू नव्हता. त्यातील महानता हीच की ते एक गूढ आहे—क्षणभंगुर, भौतिक जगातील दुःख आणि शाश्वत, चिरंतन सत्य यांचा तो

मिलाफ आहे. जोब एक प्रतीक आहे—तो अनंत दुःखे सहन करतो; सर्वस्व गमावल्यानंतरदेखील तो आपली परमेश्वरावरची श्रद्धा गमावत नाही. आणि त्या श्रद्धेमुळे देवाचा सृष्टीच्या उत्पत्तीमागचा हेतू पूर्ण होतो. जोबची जीवनकथा पुढील अनेक पिढ्यांसाठी एक चिरंतन उदाहरण ठरते.

ही कथा फक्त त्याची एकट्याची नसून ती सर्व मानवतेसाठी अर्थपूर्ण आहे. बायबल म्हणजे एक असा चमत्कार आहे, ज्यात समग्र मानवी जीवनाचे सार सामावलेले आहे. माणसाच्या भावभावना, सुख-दुःख, नैतिकता याविषयीची त्रिकालाबाधित सत्ये त्यात सामावलेली आहेत; ज्यातून माणसाला बळ आणि समज मिळते. त्यात आजवर कितीतरी रहस्ये उलगडली आहेत आणि अजूनही कितीतरी उघडकीस येतील.

जोबला प्रभूने नंतर पुन्हा त्याचे वैभव परत दिले. त्याला पुन्हा मुले झाली आणि तो त्यांच्यावर प्रेम करू लागला. इथे काही लोक शंका घेतात—नंतर जरी त्या मुले झाली तरी आपल्या मृत झालेल्या मुलांना कसा बरे विसरू शकेल? पुन्हा एकदा नव्याने तो पहिल्याप्रमाणे प्रेम कसे बरे करू शकेल? आणि इतके सर्व झाल्यावरही तो पूर्णपणे आनंदी कसा राहू शकेल?’

होय, तो नक्कीच पूर्वीप्रमाणे आपल्या मुलाबाळांवर प्रेम करू शकतो; त्यांच्यासोबत तो पूर्णपणे आनंदी राहू शकतो. याचे उत्तर मानवी हृदयाच्या रहस्यात आहे—जसा-जसा काळ पुढे जातो, तसतसे जुने दुःख हळूहळू सौम्य होते. कालांतराने माणूस नव्या गोष्टींमध्ये रमू लागतो आणि हळूहळू जुने दुःख शांत, कोमल आनंदात रूपांतरित होते. तारुण्याच्या उसळत्या रक्ताची जागा वृद्धत्वात सौम्य शांतता घेते. आता देखील मी उगवत्या सूर्याला नमस्कार करतो; पण आता

मला त्याच्या मावळण्यावरच अधिक प्रेम वाटू लागले आहे. आणि त्यासोबत येणाऱ्या मृदू, हळुवार, गोड आठवणींवर—ज्या आयुष्यभराच्या सुखद आठवणींच्या साक्षीदार बनतात—आणि त्यावर पसरलेली दिव्य सत्याची छाया—मृदू, सुसंवादी, क्षमाशील! माझे आयुष्य आता संपत आले आहे, हे मला जाणवते; पण उरलेल्या प्रत्येक दिवसात मला पृथ्वीवरील जीवन त्या एका नव्या, अनंत, अज्ञात पण जवळ येणाऱ्या जीवनाशी जोडलेले आहे, याची सतत जाणीव होत राहते. आणि त्या जाणिवेने माझा आत्मा आनंदाने थरथरतो, चेहरा प्रफुल्लित होतो आणि डोळ्यांतून प्रेमाश्रू वाहू लागतात.

माझ्या बंधुनो, अलीकडे चर्चच्या पाद्रींची आर्थिक घडी विस्कटून गेल्याच्या वार्ता कानावर येत आहेत; ते ऐकून मला व्यथित व्हायला होते. शिवाय आपल्या समाजात विधर्मी तसेच पाखंडी मतांचा बराच सुळसुळाट झाला आहे. त्यामुळे लोकांची स्वधर्मावरील श्रद्धा डळमळीत होत चालली आहे. याचा वाईट परिणाम देवाच्या उपासनेला वाहून घेतलेल्या लोकांच्या उदरनिर्वाहावर होत आहे. या गोष्टींचा मी बराच विचार केला आहे; तो मला तुम्हाला सांगायचा आहे.

खरेतर या गोष्टींची जबाबदारी आपल्यावर—म्हणजेच चर्चवर—येते. पाद्री मंडळींवर कामाचे प्रचंड ओझे आहे, हे कोणीही अमान्य करू शकत नाही. परंतु तरीही ते लोकांसाठी आठवड्यातून एखादा तास नक्कीच काढू शकतात. फार काही नाही; जरी ते आपल्या घरीदेखील आसपासच्या शेतकऱ्यांना जमवून पवित्रशास्त्राचे वाचन करू शकले, आणि लहान मुलांना गोष्टीरूप बायबल सांगू शकले, तरी याचा निश्चितच चांगला परिणाम होईल. त्यासाठी चर्चला मोठे सभागृह वगैरे बांधण्याची गरज नाही.

सामान्य लोक हे कृतज्ञ, सुसंस्कृत आणि श्रद्धावान असतात. जर त्यांचा धर्मगुरू प्रेमळ आणि सद्भावनाशील असेल, तर लोक त्याच्यावर केवळ आत्मिक नव्हे, तर व्यावहारिक स्वरूपातही प्रेम करतील; अगदी त्याच्या शेतात, घरात मदत करतील आणि पूर्वीपेक्षा अधिक सन्मान देतील. विशेषतः लहान मुलांवर ऐकलेल्या गोष्टींचा खोलवर परिणाम होतो आणि तो आयुष्यभर पुसला जात नाही. बायबलमधील कथांचे एक लहान बीज एखाद्या अडाणी, अशिक्षित शेतकऱ्याच्या मनात पडू दे—ते नक्कीच तिथे रुजेल; आयुष्यभर त्यांच्या आत्म्यात ते जिवंत राहील.

ज्याचा देवावर विश्वास आहे, त्याने देवाने निर्माण केलेल्या माणसांवरसुद्धा तसाच विश्वास ठेवायला हवा—म्हणजे माणसांच्या अंतःकरणात उपजतच असलेल्या पावित्र्यावर, चांगुलपणावर आपली श्रद्धा असणे गरजेचे आहे. जे नास्तिक आहेत, जे ‘आपल्या मूळ मातीतून तुटलेले’ आहेत, त्यांना तर्काने नव्हे, तर लोकांच्या श्रद्धेने आणि आध्यात्मिक शक्तीने बदलणे शक्य होईल. त्यासाठी केवळ ख्रिस्ताची शिकवण पुरेशी नाही; ती शिकवण आपण कृतीत उतरवली पाहिजे.

देवाने मानवाला दिलेल्या वचनांचे आपण खरेखुरे उदाहरण बनून दाखवले पाहिजे. चांगुलपणाचा अर्थ आणि दिव्य सत्य म्हणजे काय, हे लोकांना कृतीतून सांगण्याची गरज आहे.

चाळीस वर्षांपूर्वी मी फादर अँफिमसोबत संपूर्ण रशियाचा दौरा केला होता आणि आमच्या मठासाठी निधी गोळा केला होता. तेव्हा एका नदीच्या काठावर एका रात्री मुक्काम केला होता. त्यावेळी एक अठरा वर्षांचा मुलगा आमच्यासोबत थांबला होता. ती रात्र मला अजूनही आठवते—रुंद नदीपात्रातून धुके हलकेच वर

उठत होते. वातावरण उबदार होते आणि सर्वत्र नीरव शांतता पसरली होती. तो तरुण आणि मी—दोघेच जागे होतो. निसर्गातील सौंदर्यावर, आध्यात्मिक रहस्यांवर गप्पा मारत होतो. किडा, मुंगी, मधमाशी—अगदी चिमुकले गवताचे पाते—या सर्वांना त्यांचा जीवनमार्ग माहीत आहे आणि आखून दिलेल्या मार्गानुसार त्यांचे आयुष्य सुरू असते; हे सर्व प्रभूची किमया आहे. अशा रीतीने निसर्गातील प्रत्येक घटक आपल्या निर्मात्याशी जोडलेला आहे. ख्रिस्त हा केवळ माणसांत नाही, तर संपूर्ण सृष्टीत आहे—अगदी एखाद्या भयावह, क्रूर प्राण्यातदेखील तो भरून राहिला आहे. जळी, स्थळी, काष्ठी, पाषाणी—सर्वत्र तो वास करून आहे.

माझ्या या बोलण्याने तो तरुण खूप प्रभावित झाला होता. त्याने मला सांगितले की त्याला जंगल आणि जंगलातील पक्षी खूप आवडतात. तो फासेपारधी होता. तो प्रत्येक पक्ष्याचा आवाज ओळखत होता आणि प्रत्येक पक्ष्याचे आवाज काढू शकत होता. जंगलात राहण्यापेक्षा आपल्यासाठी दुसरे काहीही चांगले नाही, असे त्याला वाटत होते. मी त्याला पशुपक्ष्यांची उदाहरणे दिली—घोड्यासारखा इमानी प्राणी मालकासाठी जीवावर उदार होतो; बैलाला आपण निर्बुद्ध समजतो, पण तो आपल्या मालकाच्या हातून चाबकाचे फटके खाऊनदेखील त्याच्यासाठी काम करतो. हे मुके प्राणी निष्कलंक आहेत, कारण आपल्यापेक्षा ते प्रभूच्या अधिक जवळचे आहेत. मानवाशिवाय इतर सर्व पापरहित आहेत.

‘ख्रिस्त खरोखरच त्यांच्यासोबत आहे का?’ तरुणाने विचारले.

मी त्याला एका साधूची गोष्ट सांगितली. एक महाभयंकर, प्रचंड मोठे अस्वल एका साधूजवळ आले. साधूने त्याला आपल्या अन्नातील एक भाकरी खायला दिली आणि ते अस्वल आल्या वाटेने निघून गेले. तो तरुण भारावून माझे बोलणे

ऐकत होता. देवाच्या प्रेमाची व्यापकता त्याच्या लक्षात आली. देवाचे प्रेम फक्त माणसापुरते मर्यादित नसून सर्व प्राणिमात्रांवर सारखेच आहे—हे सत्य त्या तरुणाला समजले. त्या चिंतनात तो आनंदाने आकाशाच्या छताखाली, एका मोठ्या दगडावर झोपी गेला. मीही त्याच्याजवळ लवंडलो आणि झोपी जाण्यापूर्वी त्याच्यासाठी प्रभूचरणी प्रार्थना केली—'हे प्रभू! तुझ्या या लेकरासाठी शांती आणि प्रकाश पाठव!'

प्रकरण 2: झोसिमांची जीवनगाथा

मी पीटर्सबर्ग येथील सैनिकी शाळेत आठ वर्षे घालवली. तिथल्या वातावरणात माझ्यावर घरी झालेले धार्मिक संस्कार पुसट होत गेले. तिथे रोज नवनवीन मते कानावर पडत होती; जुन्या सवयींची जागा कधी नव्या सवयींनी घेतली, हे कळलेदेखील नाही, आणि मी एक वेगळाच माणूस बनलो—बेदरकार, कुणाचीही भीडभाड न ठेवणारा. थोडक्यात सांगायचे झाले तर सैनिकी शिस्तीव्यतिरिक्त सभ्यतेच्या सर्व मर्यादा आम्ही ओलांडल्या होत्या. बाह्यतः मी फ्रेंच भाषा, सौजन्य आणि सामाजिक शिष्टाचार आत्मसात केले होते; पण अंतरंगात मी एक क्रूर माणूस बनलो होतो. मी माझ्या मित्रमंडळींमध्ये सर्वात प्रभावशाली व्यक्ती होतो; याचाच दुसरा अर्थ असा की मी इतरांपेक्षा सर्वात वाईट व्यक्ती होतो.

सैन्य अधिकारी बनून आम्ही तेथून बाहेर पडलो. आम्ही आमच्या रेजिमेंटच्या सन्मानासाठी आपले प्राण देण्यास तयार होतो; परंतु आमच्यापैकी कोणालाही सन्मानाचा खरा अर्थ माहीत नव्हता. मद्यपान, व्यभिचार आणि सैतानी वृत्ती—ज्यांचा आम्हाला जवळजवळ अभिमान वाटत असे. आई गेल्यानंतर मी संपूर्ण संपत्तीचा एकमेव मालक बनलो होतो; माझा तिथला खर्च त्या पैशांतून चालत होता. तारुण्याच्या धुंदीत मी खूप सारे पैसे अक्षरशः उधळत होतो.

माझे वाचन बरेच होते; पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे मी सतत बायबल जवळ ठेवणारा असूनही ते कधीच उघडले नाही. त्यासाठी नेमलेली कदाचित विशिष्ट वेळ आली नसावी.

चार वर्षांनंतर आमची रेजिमेंट कॅलिनिनग्राडला तैनात झाली. तेथील लोक श्रीमंत, दिलदार, हौशी आणि आमचे चांगले आदरातिथ्य करणारे होते. विशेषतः माझे खूपच चांगले स्वागत झाले; याचे कारण माझा उत्साही स्वभाव आणि इतरांच्या तुलनेत माझी खूपच चांगली सांपत्तिक स्थिती—हे होते. जगात याच गोष्टींची खूप दखल घेतली जाते. यानंतर जे काही घडणार होते, त्याची ही सुरुवात म्हणावी लागेल.

मला एक सुंदर आणि बुद्धिमान तरुणी आवडू लागली. ती एका श्रीमंत, प्रतिष्ठित घराण्यातील होती; ते लोक खूप अगत्यशील होते. त्या तरुणीलाही मी आवडत असेन असा माझा समज झाला होता. ती एक चारित्र्यसंपन्न, सुसंस्कृत तरुणी होती; या बाबतीत माझी तिच्याशी बरोबरी होऊ शकली नसती. नंतर मला जाणवले की मी ज्याला प्रेम समजत होतो, ते प्रेम नसून फक्त आकर्षण होते—तिच्या सौंदर्याचे, बुद्धिमत्तेचे, सुसंस्कृतपणाचे.

तरीही मी तिला रीतसर मागणी घालण्याचा विचार केला नाही; कारण त्यामुळे माझ्या स्वच्छंदी जीवनाला अडथळा आला असता. मी थोडे थांबायचे ठरवले; आणि त्या दरम्यान आमच्या रेजिमेंटला दोन महिन्यांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याचा आदेश आला. जेव्हा मी परत आलो, तेव्हा मला धक्काच बसला. मला समजले की तिचे एका श्रीमंत व प्रतिष्ठित जमीनदाराशी लग्न झाले आहे. खरेतर तिचा साखरपुडा आधीच झाला होता, ही गोष्ट सर्वांनाच माहित होती; पण मला

याची कल्पनाही आली नव्हती, कारण मी स्वतःच्या घमेंडीत होतो. त्यामुळे तिच्या भावी नवरदेवाचे वारंवार येणेही माझ्या लक्षात आले नाही.

माझ्या स्वतःच्या अज्ञानामुळे माझा तिच्याविषयी भलताच ग्रह झाला होता; पण ही गोष्ट लक्षात न घेता, उलट तिनेच माझा अपमान केला आहे, असे समजून मला तिचा तीव्र संताप आला आणि मी तिचा द्वेष करू लागलो. ती आपल्या मूर्खपणावर हसत आहे, असा मी समज करून घेतला. खूप उशिरा माझ्या लक्षात आले की तिने कधीही माझ्यावर प्रेम असल्याचा संकेत दिला नव्हता किंवा मला प्रोत्साहनही दिले नव्हते; उलट असा काही प्रसंग आला, तर ती चतुराईने विषय बदलत असे. पण त्या क्षणी मी हा विचार करण्यास असमर्थ होतो आणि सूड घेण्यास उत्सुक झालो. माझ्या स्वच्छंदी आणि गुलछबू स्वभावाला तीव्र द्वेष आणि सूडाची भावना विसंगत होती. मला जास्त काळ कोणावरही रागावणे कठीण वाटत असे; आणि म्हणून मी जाणूनबुजून अपमानाची आग पेटती ठेवली आणि बदला घेण्यासाठी स्वतःला तयार केले. आणि शेवटी मी जगाच्या दृष्टीने एक मूर्ख, अक्कलशून्य गाढव बनलो.

मी योग्य संधी येण्याचीच वाट पाहत होतो; आणि लवकरच मला तशी संधी मिळाली. सार्वजनिक ठिकाणी चर्चा सुरू असताना त्या तरुणीच्या पतीने मांडलेल्या मतांचे मी योग्य पद्धतीने खंडन केले. त्याचा नुसता अपमान करून मी तेवढ्यावरच थांबलो नाही; त्याच्याकडून स्पष्टीकरण मागितले. मी त्याच्याशी इतका उद्धटपणे वागलो की अखेर त्याने माझे द्वंद्वयुद्धाचे आव्हान स्वीकारले. सामाजिक स्थान, वय आणि सैन्यातील दर्जा—सर्वच बाबतीत मी कनिष्ठ होतो; त्यामुळे मला परिणामांची मुळीच तमा नव्हती. पण त्याचे तसे नव्हते; तरीही तो तयार झाला, कारण माझ्या

मनात त्याच्या पत्नीविषयी अयोग्य भावना आहेत, असा त्याचा समज झाला होता. जर त्याने माघार घेतली असती, तर तो तिच्या दृष्टीतून खाली उतरला असता, असे त्याला वाटले असावे.

मी माझ्या एका सहकाऱ्याला पंच म्हणून निर्णय देण्यासाठी तयार केले. जरी तेव्हा द्वंद्वयुद्धांवर अधिकृतदृष्ट्या बंदी घालण्यात आलेली होती आणि त्यासाठी कठोर शिक्षा होत असे, तरीही सैनिकी अधिकाऱ्यांमध्ये अशा प्रकारचे युद्ध म्हणजे प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जात होते—अशा क्रूर आणि असभ्य चालीरीती किती खोलवर माणसांच्या मनात रुजलेल्या असतात, हे यावरून स्पष्ट होते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी सात वाजता गावाबाहेरच्या मैदानावर आमचे द्वंद्वयुद्ध होणार होते. एका विलक्षण कैफात मी घरी आलो—त्यानंतर जे काही घडले, ते माझे संपूर्ण आयुष्य बदलवण्यास कारणीभूत ठरले. त्यावेळी माझी मनःस्थिती अगदी क्रूर, पाशवी झाली होती. माझ्यासमोर माझा ऑर्डरली अफानसी आला. विनाकारण मी त्याच्यावर माझा राग काढला. पूर्ण ताकदीनिशी मी त्याच्या चेहऱ्यावर दोन प्रहार केले; बिचारा रक्ताने न्हाऊन निघाला. तो माझ्या दिमतीला येऊन फार देतकाळ लोटला नव्हता. त्याआधीही मी त्याला एक-दोनदा मारले होते; पण त्या दिवशीसारखा मी कधीच क्रूर वागलो नव्हतो. आजसुद्धा मला ते वागणे आठवून माझी लाज वाटते.

नंतर मी झोपायला गेलो; आणि जागा झालो, तेव्हा पहाट झाली होती. मी उठलो—मला आता झोपायचे नव्हते. मी खिडकीकडे जाऊन ती उघडली. बाहेर बाग दिसत होती. मी सूर्य उगवताना पाहिला. खूप प्रसन्न वातावरण होते; पक्षी गात होते. पण माझ्या मनात स्वतःविषयी क्षुद्र, लाजिरवाणी भावना दाटून आली होती.

‘असे का बरे वाटत आहे?’ मी विचारात पडलो. ‘आज मी कुणाच्यातरी रक्त सांडणार आहे म्हणून?’

पण छे! तसे काही नाही. मग मला स्वतःच्या जीवाची भीती वाटत आहे? नाही, तसेही नाही—ते कारण अजिबात नाही. मग काय असावे?’ आणि क्षणार्धात माझ्या लक्षात कारण आले—रात्री मी विनाकारण अफानसीला मारले होते! पुन्हा एकदा तो प्रसंग माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राहिला. तो माझ्यासमोर उभा होता; आणि मी त्याला थेट तोंडावर मारत होतो. तो आपले हात घट्ट धरून, डोके ताठ धरून, माझ्या डोळ्यांत डोळे घालून उभा होता—जणू काही परेड ग्राउंडवर असावा. माझा प्रत्येक प्रहार त्याने झेलला; पण स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी त्याने हात वर केला नाही. त्याने ते तसेच घडू दिले होते; आणि माझे इतके अधःपतन झाले होते—की मी नाहक आपल्या एका बंधुवर हात उगारत होतो. छे, किती भयंकर गुन्हा माझ्या हातून घडला होता! एक टोकदार कट्यार माझ्या अंतःकरणात खुपसली गेल्यासारखे मला दुःख झाले.

सूर्य चमकत होता, पाखरे गात होती, पानांची सळसळ ऐकू येत होती, एक दैवी अनुभूती जाणवत होती; आणि मी जणू काही स्तब्ध झाल्यासारखा उभा राहिलो. मी माझा चेहरा हातांत लपवला, पलंगावर कोसळलो, आणि डोळ्यांतून अश्रूधारा वाहू लागल्या. आणि तेव्हाच मला माझा भाऊ मार्केल आठवला—मृत्यूशय्येवर असताना घरातील नोकरमंडळींना तो म्हणाला होता, ‘तुमच्या सेवेला मी पात्र आहे काय? जर देवाची इच्छा असेल आणि मी जगलो-वाचलो, तर मी नक्कीच तुमची सेवा करेन. कारण माणसांनी एकमेकांना मदत केली पाहिजे.’

माझ्या मनात विचार आला, 'शेवटी माझी काय लायकी आहे की देवानेच बनवलेल्या एका माणसाने माझी सेवा का करावी?' आयुष्यात पहिल्यांदाच हा प्रश्न माझ्या मनात आला.

मार्केल म्हणाला होता, 'या जगातील प्रत्येकजण इतर सर्व माणसांप्रती— स्वतःच्या आणि त्याचबरोबर इतरांच्या हातून घडणाऱ्या सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींसाठी—जबाबदार आहे. फक्त ही एक गोष्ट माणसाला समजली असती, तर पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरला असता.'

'देवा, हे वाक्य खोटे असू शकेल? कदाचित नाही. तर मग माझी जबाबदारी सर्वांपेक्षा जास्त आहे. मी जगातील सर्वांत मोठा पापी आहे!'—संपूर्ण सत्य मला समजले. हे मी काय करणार होतो?

एका चांगल्या, हुशार, उदात्त माणसाला मारणार होतो—ज्याने माझे काहीही वॉईट केले नव्हते—आणि त्याच्या पत्नीला आयुष्यभराच्या आनंदापासून वंचित ठेवून तिच्या आयुष्याचा सर्वनाश करणार होतो.

मी पलंगावर उशीत तोंड खुपसून पडलो होतो, तेवढ्यात पिस्तूल घेऊन माझा साथीदार आला.

'अरे,' तो म्हणाला, 'तू आधीच उठलास हे बरे झाले. आपण निघण्याची वेळ झाली आहे, चल!'

मला काय करावे हे कळत नव्हते; त्यामुळे काही निर्णय घेता आला नाही. तथापि, आम्ही गाडीकडे निघालो.

‘एक मिनिट इथे थांबा,’ मी त्याला म्हणालो. ‘मी लगेच परत येतो; मी माझे पाकीट विसरलो आहे.’ आणि मी एकटाच पळत अफानसीच्या छोट्या खोलीत गेलो.

‘अफानसी,’ मी म्हणालो, ‘काल मी तुला तोंडावर दोन वार केले. मला माफ कर.’

माझे बोलणे ऐकून तो घाबरला आणि गोंधळून माझ्याकडे पाहू लागला. मला लगेच जाणवले की फक्त एवढे पुरेसे नव्हते. आणि त्याच क्षणी—मी पूर्ण अधिकाऱ्याच्या गणवेशात असतानाच—त्याच्या पायांवर पडलो, जमिनीवर डोके टेकवले आणि म्हणालो, ‘मला माफ कर.’

तो आश्चर्यचकित झाला होता.

‘सर... सर, तुम्ही काय करत आहात? मी त्यासाठी पात्र आहे का?’

मघाशी जशी माझी अवस्था झाली, तशीच आता त्याची अवस्था झाली होती. त्याने आपला चेहरा हातात लपवला, खिडकीकडे वळला आणि गदगदून रडू लागला.

मी माझ्या साथीदाराकडे धावत गेलो आणि गाडीत उडी मारली.

‘चला! मी तयार आहे,’ मी ओरडलो. ‘तुम्ही कधी ‘खरा विजेता’ पाहिला आहे का? हा तुमच्यासमोर उभा आहे!’

असे म्हणून मी आनंदाने हसू लागलो. तेव्हा मी नेमके काय बोलत होतो, हे मला आठवत नाही.

त्याने माझ्याकडे पाहिले आणि म्हणाला, 'ठीक आहे मित्रा, तू एक हुशार माणूस आहेस. तू गणवेशाचा मान नक्कीच राखशील, असे मला वाटते.'

आम्ही ठरलेल्या ठिकाणी पोहोचलो. तो सदृहस्थ आमची वाट पाहत उभा होता. आम्हाला बारा फूटांच्या अंतरावर उभे केले. पहिली गोळी त्याने चालवायची असे ठरले.

मी आनंदाने—डोळ्याची पापणीही न लवता—त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहत शांत उभा होतो, कारण मी काय करायचे ते मनाशी पक्के ठरवले होते. त्याची गोळी माझ्या गालाला चाटून कानाजवळून गेली.

'देवाचे आभार!' मी आनंदाने ओरडलो आणि माझे पिस्तूल दूर जंगलात फेकून दिले.

नंतर मी त्या सदृहस्थाकडे वळलो आणि म्हणालो, 'साहेब, मला माफ करा. मी एक मूर्ख तरुण आहे. तुमचा मी विनाकारण अपमान केला आणि तुम्हाला माझ्यावर गोळीबार करण्यास भाग पाडले—त्याबद्दल मला क्षमा करा. मी अतिशय वार्डट माणूस आहे; हे आपल्या प्राणाहून प्रिय व्यक्तीला नक्की सांगा.'

मी हे बोलताच ते सदृहस्थ आणि दोन्ही साक्षीदार एकदम रागाने ओरडले.

ते सदृहस्थ म्हणाले, 'तुम्हाला लढायचे नव्हते, तर मला निष्कारण त्रास का दिलात?'

'काल मी मूर्ख होतो, पण आज मी शहाणा झालो आहे,' मी आनंदाने उत्तर दिले.

‘कालबाबत तुमचे म्हणणे खरे आहे; पण आजच्या तुमच्या मताशी सहमत होणे कठीण आहे,’ तो म्हणाला.

‘वा! अगदी बरोबर,’ मी टाळ्या वाजवत म्हणालो. ‘ही टीका मला कबूल आहे!’

‘तुम्ही गोळी झाडणार आहात की नाही?’ त्याने पुन्हा विचारले.

‘नाही, मी गोळी झाडणार नाही,’ मी म्हणालो. ‘तुम्हाला हवे असेल तर तुम्ही पुन्हा एकदा माझ्यावर गोळी झाडू शकता; मात्र तसे करणे तुमच्यासाठी योग्य होणार नाही.’

माझे साक्षीदार चिडून म्हणाले, ‘आपल्या शत्रूपुढे उभे राहून तुमचे असे क्षमायाचन करणे हे आपल्या रेजिमेंटची अब्रू घालणारे आहे! हे आधी कळले असते तर मी या गोष्टीत पडलोच नसतो!’

मी आता हसत नव्हतो; शांत उभा होतो.

‘मित्रांनो,’ मी म्हणालो, ‘एखादा माणूस आपल्या मूर्खपणाची कबुली देतो, पश्चात्ताप करतो—हे इतके आश्चर्यकारक वाटते आहे का?’

‘इतर ठिकाणी चालेल, पण द्वंद्वयुद्धात हे चालत नाही!’ माझा साक्षीदार पुन्हा ओरडला.

‘तुमचे बोलणे खरे आहे. मी इथे आल्यावर लगेचच माझी चूक कबूल करायला हवी होती. नाहक मी या सदृहस्थांना माझ्यावर गोळी चालवायला लावून त्यांना मोठे पाप करायला लावले. पण आजच्या काळात तसे न करणे अशक्य ठरले

असते. त्यांनी गोळी चालवल्यानंतर मी नकार दिल्याने माझ्या शब्दांना काही वजन आले; नाहीतर मी प्राणभयाने माघार घेतली असे चित्र उभे राहिले असते.’

‘मित्रांनो, आजूबाजूला जरा नजर टाका—निळे आकाश, थंडगार हवा, पक्ष्यांची किलबिल, दऱ्या-डोंगर... किती सुंदर निसर्ग आहे! सर्व मंगलमय आहे. आणि “स्वर्ग, स्वर्ग” जो म्हणतात, तो हाच आहे—फक्त आपल्याला ते समजायला हवे. चला, आपण सर्वांनी एकमेकांना गच्च मिठी मारू आणि मनातील सर्व हेवेदावे, इर्षा, द्वेष काढून टाकू.’

आनंदाच्या भरात यापेक्षा जास्त मी बोलू शकलो नाही. माझे मन हेलावून गेले होते; आनंदाने तोंडातून शब्दच फुटत नव्हते.

‘आपण खरोखरच तर्कसंगत विचार मांडत आहात. तुम्ही एक सच्चे माणूस आहात, याची मला खात्री पटली आहे. मला तुमचा प्रस्ताव मान्य आहे. आपण हस्तांदोलन करून या प्रकरणावर पडदा टाकूया, कारण मला विश्वास आहे की तुम्ही खरोखर प्रामाणिक आहात,’ ते सद्गृहस्थ म्हणाले.

‘नाही,’ मी म्हणालो, ‘आता नाही. नंतर—जेव्हा मी अधिक लायक होईन आणि तुमच्या सन्मानास पात्र होईन—तेव्हा आपण हस्तांदोलन करू. “परमेश्वर आपल्यावर कृपा करो,” अशी मी परमेश्वरापाशी प्रार्थना करतो!’

आम्ही घरी गेलो. मी माझ्या साथीदाराची प्रेमाने गळाभेट घेतली. या प्रकरणाची माहिती आमच्या रेजिमेंटमध्ये वाऱ्यासारखी पसरली. जो तो मला भेटायला येऊ लागला. काहींना माझा अभिमान वाटला, तर काहींनी माझ्यावर टीका केली. माफी मागून मी गणवेशाचा अपमान केला आहे, असा त्यांचा आरोप होता. त्यासाठी मला राजीनामा द्यायला हवा, असे त्यांनी सुनावले. तर प्रथम मी निधड्या

छातीने गोळीचा सामना केला आणि नंतर माफी मागितली—म्हणून हे कृत्य नक्कीच भ्याडपणाचे नाही, असे अनेकांचे मत पडले. काही जण म्हणाले, कदाचित नंतरच्या गोळीला कशावरून तो घाबरला नसेल? पण त्याला प्रतिस्पर्ध्यांवर गोळी मारण्याची संधी होती; ती नाकारून त्याने आपले पिस्तूल जंगलात फेकून दिले—ही गोष्ट विसरून चालणार नाही, असे माझे काही मित्र म्हणाले.

मी सर्वांचे बोलणे ऐकून घेतले आणि शांतपणे म्हणालो, ‘कृपया आपण वाद घालू नका. मी माझा राजीनामा अगोदरच सादर केला आहे. तो मंजूर झाल्यावर मी मठात जाऊन भिक्षू बनण्याचे ठरवले आहे.’

सर्वानाच माझ्या बोलण्याचे आश्चर्य वाटले. ही गोष्ट मी अगोदरच सांगायला हवी होती, असे काही जण म्हणाले; कारण सामान्य माणसे एका साधूचा न्याय करू शकत नाहीत, असे त्यांना वाटले.

त्यानंतर मला पुढील महिनाभर रेजिमेंटमध्ये राहावे लागले. जरी द्वंद्वयुद्धाचा प्रकार लष्करी शिस्तीत बसणारा नव्हता, तरी माझ्या वरिष्ठांनी त्याला फारसे गांभीर्याने घेतले नाही.

लोकांचे माझ्याबरोबरचे वागणे बदलले. सर्वजण माझ्याशी आदराने आणि प्रेमाने वागू लागले. काही जणांनी मला परावृत्त करण्याचा प्रयत्नही केला; पण माझा निश्चय पक्का होता. संपूर्ण शहरात या एका गोष्टीने मी प्रसिद्ध झालो. याआधी लोक माझ्याशी प्रेमाने वागत; पण आता मला मुद्दाम मार्गदर्शनासाठी बोलावू लागले. विशेषतः स्त्रिया माझ्या बोलण्याने प्रभावित होत आणि आपल्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी प्रश्न विचारत.

एकदा मी जमलेल्या स्त्री-पुरुषांच्या मेळाव्यात असे म्हणालो, ‘या जगातील प्रत्येकजण इतर सर्व माणसांप्रती—स्वतःच्या आणि त्याचबरोबर इतरांच्या हातून घडणाऱ्या सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींसाठी—जबाबदार आहे,’ असे जेव्हा मी सांगतो तेव्हा लोक माझ्यावर हसतात आणि मला उलट प्रश्न विचारतात—‘दुसऱ्यांनी केलेल्या पापांसाठी तुम्ही कसे जबाबदार असू शकता?’ या प्रश्नाचे उत्तर मी असे देईन—‘समाजात एकटा मनुष्य कुठल्याही गोष्टीसाठी जबाबदार असू शकत नाही. सार्वत्रिक नैतिक जबाबदारी सर्वांवर सारखीच आहे. आपण थेट काही गुन्हा केला नसेल, तरीही आपल्या उदासीनतेमुळे, अहंकारामुळे, स्वार्थामुळे किंवा प्रेमाच्या अभावामुळे जगातील दुःख वाढू शकते. परंतु जगात खऱ्याला खोटे आणि खोट्याला खरे समजण्याची पद्धत फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. इथे मी माझ्या आयुष्यात आता कुठे प्रामाणिकपणे वागत आहे, आणि तुम्ही सर्वजण माझ्याकडे एक वेडा माणूस म्हणून पाहता. जरी तुम्ही माझ्याशी मित्रत्वाने वागत असलात, तरी तुम्ही मनातल्या मनात माझ्यावर हसता.’

अचानक एक तरुणी उठली—जिला मी भावी पत्नीच्या रूपात पाहिले होते आणि जिच्यामुळे द्वंद्वयुद्धाचा प्रसंग ओढवला होता. त्यावेळी ती खोलीत होती, याची मला जाणीव नव्हती. ती मला म्हणाली, ‘मी आपल्यावर कधीही हसणार नाही. उलट, अश्रू भरलेल्या डोळ्यांनी आपले आभार मानते आणि तुमच्या त्या लोकविलक्षण कृतीबद्दल तुमचा आदर करते.’

तिचा नवराही तिच्यासोबत आला होता. नंतर सर्वच लोक पुढे आले आणि सर्वांनी मला आदराने आलिंगन दिले. माझे मन आनंदाने भरून आले.

त्यावेळी माझे लक्ष एका मध्यमवयीन माणसाकडे वेधले गेले—ज्याचे नाव मी ऐकले होते, पण त्याच्याशी कधी समोरासमोर भेट झालेली नव्हती. तो शहरातील एक प्रतिष्ठित दानशूर माणूस होता; पण त्याने आपल्या दानाची कुठेही वाच्यता केलेली नव्हती—त्याच्या मृत्यूनंतर ही गोष्ट सर्वांना समजली. वयाने तो पन्नाशीचा होता, तीन मुलांचा बाप होता. लग्न उशिरा झाल्याने मुले वयाने लहान होती.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी अचानक तो मला भेटायला घरी आला. त्याला माझ्याशी ओळख करून घ्यायची होती. मला त्याचे आश्चर्य वाटले; कारण इतरही लोक माझे बोलणे उत्सुकतेने आणि लक्षपूर्वक ऐकत असले तरी याआधी कोणीही इतक्या गंभीरपणे मला भेटायला आले नव्हते. ‘मी खूप चारित्र्यसंपन्न आणि सत्याचा आग्रह धरणारा आहे,’ असे म्हणत त्याने माझी खूप स्तुती केली. मला त्या गोष्टीचा संकोच वाटला; मी त्याला नम्रपणे सांगितले की माझी एवढी पात्रता नाही.

त्यावर तो म्हणाला, ‘तुला वाटते तेवढी ही गोष्ट सोपी नाही. त्या क्षणी—जेव्हा तू त्या द्वंद्वयुद्धात क्षमा मागण्याचा निर्णय घेतलास—तेव्हा तुझ्या अंतःकरणात नक्की कोणत्या भावना होत्या, ते तू मला सांगू शकशील काय? हा प्रश्न विचारण्यामागे माझा एक वेगळा हेतू आहे. कदाचित पुढेमागे मी तो तुला सांगेनही.’

मी त्याच्याकडे लक्षपूर्वक पाहत होतो. त्याचे वागणे मला थोडे रहस्यमय वाटले. एकंदरीत तो विश्वासू वाटला आणि त्याला मला जाणून घेण्याचे औत्सुक्य असावे, असे दिसून येत होते.

मी त्याला अफानसीसोबत घडलेला संपूर्ण प्रसंग सांगितला—अगदी त्याच्यासमोर गुडघ्यावर बसून क्षमा मागितल्याचेही. मी त्याला सांगितले की द्वंद्वयुद्धाला माझ्या बाजूने नकार देणे मला फारसे अवघड गेले नाही; कारण मी

आधीच अफानसीची क्षमा मागून सुरुवात केली होती. आणि एकदा त्या मार्गावर पाऊल टाकल्यावर पुढे जाणे कठीण राहत नाही—त्यात एक प्रकारचा आनंद, एक आंतरिक शांती लाभते.

त्याला माझे बोलणे पटले असावे. त्यानंतर तो जवळजवळ रोज संध्याकाळी मला भेटायला येऊ लागला आणि आम्ही गाढ मित्र झालो. तरीही, मी त्याच्याशी मनमोकळेपणाने बोलत असलो, तरी तो स्वतःबद्दल फार कमी बोलायचा. त्याच्यासारखा मोठा, प्रतिष्ठित माणूस माझ्याशी मित्रत्वाच्या नात्याने बोलतो—हेच मला महत्त्वाचे वाटत होते.

एक दिवस अचानक तो म्हणाला, ‘मी असा विचार करतो की जीवन म्हणजेच स्वर्ग आहे. मी हे ठामपणे म्हणतो, कारण आपण जर खऱ्या प्रेमाने, नम्रतेने आणि बंधुभावाने जगलो, तर खरा स्वर्ग इथेच निर्माण होतो. स्वर्ग कुठे बाहेर नाही; तो आपल्यातच आहे—फक्त आपण तो उघडण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. तू जो विचार मांडला होतास—‘या जगातील प्रत्येकजण इतर सर्व माणसांप्रती, स्वतःच्या आणि इतरांच्या हातून घडणाऱ्या सर्व बऱ्या-वाईट गोष्टींसाठी जबाबदार आहे’—तो अगदी योग्य आहे. तुला ही गोष्ट कशी समजली, याचे मला आश्चर्य वाटते. फक्त ही एक गोष्ट माणसाला समजली असती, तर पृथ्वीवर स्वर्ग नक्कीच अवतरेल.’

‘पण केव्हा? असे होणे शक्य आहे का? की हे फक्त एक स्वप्नच ठरेल?’ मी कडवटपणे म्हणालो.

‘का? तुला या गोष्टींवर विश्वास नाही? आणि तरीही तू उपदेश करतोस? पण माझ्यावर विश्वास ठेव—ते घडेल, नक्कीच घडेल. मात्र ही प्रक्रिया हळूहळू घडते. ते एक मानसिक आणि आध्यात्मिक परिवर्तन असेल. त्यासाठी खऱ्याखऱ्या

बंधुत्वाची भावना रुजली पाहिजे. सर्व लोक समान पातळीवर आहेत—हे सर्वांना अंतःकरणापासून वाटले पाहिजे. तेव्हा हेवेदावे, इर्षा, मत्सर नष्ट होतील.

‘पण तुझा प्रश्न आहे—हे कधी घडेल?’ त्यासाठी व्यक्तिवादाचे माजलेले स्तोम नष्ट व्हायला हवे. सध्या प्रत्येकजण स्वतःसाठी जगतो; स्वतःचे जीवन, पैसा, सुख वेगळे राखतो आणि इतरांवर विश्वास ठेवत नाही.

जेव्हा मानवी समाजातील हा दुभंगलेपणा नष्ट होईल, तेव्हा माणसांना जाणीव होईल की आपण सगळे एक आहोत. तेव्हाच हा अंधकार दूर होऊन खऱ्या ज्ञानाचा प्रकाश सर्वत्र पसरेल. आणि तेव्हाच देवाच्या पुत्राचे चिन्ह आकाशात उमटेल. तोपर्यंत आपण प्रत्येकाने, आपल्याला जमेल तसे, लोकांना स्वार्थाची कास सोडण्याची आणि निस्वार्थ बंधुभावाची शिकवण दिली पाहिजे. त्यासाठी समाजाला स्वतःच्या आचरणातून एक उदाहरण म्हणून दाखवून दिले पाहिजे.’

आमच्या भेटीगाठी होतच राहिल्या. एकदा त्याने मला सांगितले की आता शहरात सगळीकडे या गोष्टीची चर्चा सुरू झाली आहे. कधी कधी तो काहीतरी महत्त्वाचे बोलू इच्छित आहे, असे वाटायचे; पण नंतर तो नेहमीप्रमाणे अवांतर गप्पांकडे वळत असे. अनेकदा तो डोकेदुखीची तक्रार करत असे.

एके दिवशी तो बराच वेळ उत्साहात गप्पा मारत होता. मग अचानक तो मलूल चेहऱ्याने माझ्याकडे पाहू लागला. मला काळजी वाटली, म्हणून मी त्याला काही त्रास होत आहे का, याची चौकशी केली. तेव्हा तो म्हणाला, ‘तुला माहीत आहे का... मी कोणाचा तरी खून केला आहे.’ आणि तो कसनुसा हसला. त्याचा चेहरा पांढराफटक पडला होता.

तो का हसला, हे मला क्षणभर समजले नाही. अर्थ उमगताच माझा चेहरा उतरला, अंगात कापरे भरले, आणि थरथरत्या आवाजात मी विचारले, 'हे... हे तुम्ही काय बोलत आहात?'

'तूच बघ,' तो फिकट हसत म्हणाला, 'पहिला शब्द बोलण्यासाठी मला किती किंमत मोजावी लागली. आता मी तो बोललो आहे. मला वाटते, मी पहिले पाऊल उचलले आहे—आणि पुढे जात राहीन.'

तरीसुद्धा, दीर्घकाळ मला त्याच्या बोलण्यावर विश्वास बसत नव्हता— त्यावेळीही माझा त्याचा बोलण्यावर विश्वास बसला नाही. सुरुवातीला मला वाटले की तो वेडा आहे. पण पुढचे तीन दिवस तो रोज मला भेटत राहिला, आणि जेव्हा त्याने पुन्हा-पुन्हा गुन्हाची कबुली दिली, तेव्हा माझी खात्री पटली—आणि मला विलक्षण आश्चर्य वाटले. मला या गोष्टीचे फार दुःख झाले, कारण त्याचा गुन्हा अत्यंत मोठा आणि भयानक होता.

चौदा वर्षांपूर्वी तो आपल्या गावातील एका श्रीमंत, देखण्या आणि तरुण स्त्रीवर प्रेम करत होता. ती एका श्रीमंत जमीनदाराची विधवा पत्नी होती. त्याने तिला लग्नाची मागणी घातली; पण तिने नकार दिला. ती आधीच एका कुलीन घराण्यातील उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या प्रेमात होती—जो नोकरीनिमित्त बाहेरगावी होता, पण लवकरच परत येणार होता.

तिने त्याला स्पष्ट नकार दिला आणि पुन्हा भेटायला येऊ नये, अशी विनंतीही केली.

त्याने सूड घेण्याची योजना आखली. त्याला तिच्या घराची खडानखडा माहिती होती. तरीसुद्धा, तो पकडला जाण्याची भीती होती; पण अनेकदा घडते तसे—अत्यंत धाडसाने केलेला गुन्हा इतरांपेक्षा अधिक यशस्वी ठरतो.

एके रात्री त्याने छतावरून तिच्या घरात प्रवेश केला. त्यावेळी तिच्या दोन्ही दासी वाढदिवसाच्या पार्टीला बाहेर गेल्या होत्या. घरातील इतर नोकरमंडळी त्यांच्या खोलीत आणि तळमजल्यावरील स्वयंपाकघरात झोपली होती.

तो गुपचूप तिच्या बेडरूममध्ये शिरला. तिला झोपलेली पाहताच त्याच्या मनात सूडानी पेटला. मत्सर आणि क्रोधाने त्याच्या हृदयाचा ताबा घेतला. तिला प्रतिकार करण्याची संधी मिळू नये, म्हणून त्याने चाकूने थेट तिच्या हृदयात जोरदार वार केला.

यानंतर खुनाचा संशय नोकरांवर यावा, यासाठी त्याने धूर्तपणे एक योजना आखली. चोरी झाली असावी असा बनाव करून—मौल्यवान वस्तू तिथेच सोडून, नगद पैसे आणि काही आठवणींच्या वस्तू घेऊन तो आलेल्या मार्गाने शिताफीने निसटून गेला.

दुसऱ्या दिवशी हे कृत्य उघडकीस आले, तेव्हा कोणीही त्याच्यावर संशय घेतला नाही. तिच्यावरील त्याच्या प्रेमाबद्दल कोणालाही माहिती नव्हती, कारण तो नेहमीच संयमी आणि शांत होता. शिवाय, त्याने अलीकडे तिच्या घरी जाणेही बंद केले होते.

यामुळे प्योत्र नावाचा एक निर्दोष नोकर संशयाच्या भोवऱ्यात अडकला. दोन दिवस आधी त्याचे त्याच्या मालकीणबाईंशी मोठे भांडण झाले होते आणि तो कामावरून पळून गेला होता. हत्येच्या दुसऱ्या दिवशी तो गावाबाहेरील रस्त्यावर

मद्यधुंद अवस्थेत सापडला. त्याच्या खिशात चाकू होता आणि हाताला रक्त लागले होते.

त्याने सांगितले की दारूच्या नशेत तोल जाऊन पडल्यामुळे तो जखमी झाला होता आणि तेच रक्त त्याच्या हाताला लागले होते; पण कोणीही त्याच्यावर विश्वास ठेवला नाही.

दासींनी कबूल केले की त्या पार्टीला गेल्या होत्या आणि परत येईपर्यंत त्यांनी एक दरवाजा उघडा ठेवला होता. अशा अनेक तपशीलांमुळे त्या निष्पाप नोकरावर संशय अधिक गडद झाला आणि त्याला खुनाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली.

मात्र अटकेनंतर एका आठवड्यातच तो कैदी तापाने अत्यवस्थ झाला आणि रुग्णालयात बेशुद्धावस्थेत मरण पावला.

हा गुन्हा रुग्णालयात मृत्युमुखी पडलेल्या नोकरानेच केला होता—अशी न्यायाधीशांची सरकारी वकीलांची आणि शहरातील प्रत्येकाची खात्री पटली. तिथेच प्रकरण संपले... आणि त्यानंतर खरी शिक्षा सुरू झाली.

माझ्या त्या मित्राने कबुली देताना सांगितले की सुरुवातीला त्याला त्याच्या विवेकबुद्धीची फारशी टोचणी जाणवली नाही. प्रेमाची धग अजूनही त्याच्या मनात होती; तिला मारून आपण आपले प्रेम संपवले, याचे त्याला दुःख वाटत होते. पण आपण एका निष्पाप जीवाची हत्या केली आहे—हा विचार त्याच्या मनाला अजून स्पर्शही करत नव्हता.

ती जर दुसऱ्याची पत्नी बनली असती, तर ते त्याला कदापि सहन झाले नसते, अशी त्याने स्वतःची मनोधारणा करून घेतली होती. तसे झाले असते, तर जगणेच त्याला असह्य झाले असते.

सुरुवातीला नोकराच्या अटकेमुळे त्याला चिंता वाटत होती; पण नंतर त्याचे मन शांत झाले. त्या नोकराच्या मृत्यूचे कारण अटक नसून—तो पळून गेलेल्या दिवशी दारू पिऊन, रात्रभर भर पावसात उघड्यावर पडल्याने आलेला थंडी ताप हेच होते. त्यामुळे, जर त्याला शिक्षा झाली असती, तर आणखी एका निष्पाप जीवाच्या हत्येचे ओझे आपल्या माथी आले असते, असे त्याला वाटले.

खुनाबरोबर त्याने केलेली चोरी त्याला फार विशेष वाटत नव्हती, कारण ती चोरी मोठी नव्हती; ती लुबाडण्यासाठी केली नसून फक्त संशय येऊ नये म्हणून केली होती. त्याने ती रक्कम भिकाऱ्यांसाठी असलेल्या एका धर्मादाय संस्थेला दान दिली.

आपण केलेल्या चोरीबद्दल विवेक शांत करण्यासाठी त्याने जाणूनबुजून असे केले, आणि त्यामुळे त्याच्या मनाला काही काळ शांती लाभली.

त्यानंतर त्याने सेवाभावी संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर मदतकार्य सुरू केले. दोन वर्षांत, आपल्या इच्छाशक्तीच्या बळावर, तो आपला भूतकाळ जवळजवळ विसरून गेला, असे त्याला वाटू लागले. त्याने शहरात अनेक धर्मादाय संस्था स्थापन केल्या. मॉस्को आणि पीटर्सबर्ग येथील अनेक धर्मादाय संस्थांचा तो सदस्य म्हणून निवडून आला. पण स्वतःला इतके गुंतवून घेतले होते, तरी तो आपला भूतकाळ पूर्णपणे विसरू शकला नाही. उलट, त्याच्या मनावर भूतकाळाचा ताण अधिकच वाढत गेला.

याच दरम्यान तो एका सुंदर आणि हुशार मुलीकडे आकर्षित झाला आणि लवकरच तिच्याशी त्याचे लग्न झाले. लग्नमुळे आपले एकटेपण आणि नैराश्य दूर होईल, अशी त्याची आशा होती. कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमध्ये गुंतून गेल्यावर भूतकाळातील कटू आठवणी विसरल्या जातील, असे त्याला वाटत होते.

पण जे घडले, ते त्याच्या अपेक्षेच्या नेमके उलटे ठरले.

लग्नानंतरच्या पहिल्या महिन्यातच त्याला ही चिंता सतावू लागली— आपल्या पत्नीला आपला भूतकाळ समजला, तर काय होईल?

जेव्हा त्याला आपण पिता होणार असल्याची बातमी कळली, तेव्हा त्याच्या मनात विचार आला—‘माझ्या रक्तामांसाचा एक नवा जीव जन्माला येत आहे; पण मी एका जीवाची हत्या केली आहे. उद्या मी माझ्या मुलांवर प्रेम कसे करू शकेन? त्यांना सुशिक्षित करण्याची हिंमत कशी करू शकतो? त्यांना सद्गुणांची शिकवण कशी देऊ शकतो? मी रक्त सांडले आहे!’

यथावकाश तो तीन मुलांचा पिता झाला. त्याला त्यांच्यावर प्रेम करायचे होते; पण त्या निष्पाप बालकांचे चेहेरे पाहताना त्याला स्वतःचीच लाज वाटत होती. त्याच्या गुन्ह्याची सावली त्याची पाठ सोडायला तयार नव्हती.

अत्यंत थंड डोक्याने केलेल्या त्या हत्येचा विसर त्याला जागेपणीच नव्हे, तर झोपेतही पडत नव्हता. रोज रात्री त्याला भयानक स्वप्ने पडू लागली.

तो धीराचा मनुष्य असल्याने, त्याने ही आंतरिक यातना दीर्घकाळ एकट्याने सहन केली. आपली ही वेदना एकट्याने भोगूनच आपण पापाचे प्रायश्चित्त घेऊ शकतो, अशी त्याची समजूत होती. पण ती आशाही निरर्थक ठरली. जसे जसे काळ पुढे सरकत गेला, तसे तसे त्याचे दुःख अधिकच असह्य होत गेले.

समाजात त्याचा मोठा आदर होता, कारण तो मदतीसाठी नेहमी पुढे असायचा; पण त्याच्या कठोर, गंभीर स्वभावामुळे लोक त्याच्याशी अंतर राखूनच वागत. आणि जसा जसा लोकांचा सन्मान वाढत गेला, तसा तसा तो सन्मान त्याला अधिकच असह्य होऊ लागला.

एके काळी त्याच्या मनात आत्महत्येचाही विचार आला.

पण त्याच वेळी त्याच्या मनात आणखी एक कल्पना रुजू लागली—सुरुवातीला जी त्याला अशक्य, अकल्पनीय वाटत होती. मात्र ती कल्पना हळूहळू इतकी खोलवर रुजत गेली की, तिला झटकून टाकणे त्याला अशक्य झाले.

आपल्या गुन्हाची सार्वजनिक कबुली द्यायची—ही कल्पना तब्बल तीन वर्षे त्याच्या मनात घोळत राहिली. अखेर त्याच्या मनात एक नितळ श्रद्धा निर्माण झाली: ‘आपण गुन्हा कबूल केला, तर मन शुद्ध होईल आणि कायमची शांती लाभेल.’

पण त्याच श्रद्धेबरोबर भीतीही वाढत गेली—कारण हे प्रत्यक्षात आणणे शक्य कसे होणार होते? आणि मग, माझ्या द्वंद्वयुद्धात जे घडले, ते समजल्यावर त्याच्या या निश्चयाला निर्णायक बळ मिळाले.

‘तुला पाहून मी माझा निर्णय घेतला आहे,’ तो म्हणाला.

मी त्याच्याकडे आश्चर्याने पाहिले. ‘हे कसे शक्य आहे? एवढ्या क्षुल्लक घटनेमुळे तुम्ही एवढा मोठा निर्णय कसा काय घेत आहात?’ मी न राहवून मोठ्याने ओरडलो.

‘गेल्या तीन वर्षांपासून माझा निश्चय हळूहळू पक्का होत होता,’ तो म्हणाला.

‘आणि तुमच्या प्रत्यक्ष अनुभवामुळे मी तो प्रत्यक्षात अंमलात आणण्याचे ठरवले.’

‘तुमचे उदाहरण पाहून मला स्वतःची लाज वाटली—आणि तुमचा हेवा वाटला,’ तो अत्यंत उदासपणे म्हणाला.

‘पण तुमच्या हातून घडलेली गोष्ट चौदा वर्षांपूर्वीची आहे. आता तुमच्या सांगण्यावर कोणाचा विश्वास बसेल?’ मी माझे मत मांडले.

‘माझा गुन्हा सिद्ध होईल, असे काही पुरावे माझ्याकडे आहेत. ते मी सर्वासमोर मांडू शकतो,’ तो ठामपणे म्हणाला.

त्याचा निर्धार पाहून माझ्या डोळ्यांत पाणी आले. मी त्याला घट्ट मिठी मारली.

मग त्याने मला आणखी एक प्रश्न विचारला—जणू काही त्याच्या भवितव्यासाठी मीच जबाबदार आहे, अशा स्वरात. ‘मला माझ्या पत्नी आणि मुलांची काळजी वाटते. माझी पत्नी दुःखाने आपले प्राण सोडेल. मुलांना संपत्तीचा वारसा मिळेल; पण त्यांना ‘एका खुनी माणसाची मुले’ म्हणूनच ओळखले जाईल. त्यांच्या हृदयात माझे काय स्थान राहील?’

मी काहीच उत्तर दिले नाही.

‘मला त्या सर्वांपासून दूर जायचे आहे... कायमचे!’ तो म्हणाला.

मी शांतपणे प्रार्थना केली. मी त्याच्याकडे पाहिले—आणि त्या क्षणी मलाच स्वतःची भीती वाटली.

तो विचारू लागला, ‘आता पुढे काय?’

मी म्हणालो, 'आपण ठरवलेल्या मार्गावरच जावे. जेव्हा सर्व काही संपते, तेव्हा शेवटी फक्त सत्य उरते—फक्त निखळ सत्य. आपली मुले मोठी झाल्यावर, तुमच्या या संकल्पाची उदात्तता त्यांना समजेल.'

आणि तो निघून गेला. मनाशी निर्णय पक्का करूनही, त्यानंतर पंधरा दिवसांपेक्षा अधिक काळ तो दररोज संध्याकाळी माझ्याकडे येत राहिला. बहुधा त्याच्या मनाची अजून पूर्ण तयारी झाली नसावी. या गोष्टीचे मला फार दुःख वाटत असे.

'मी माझा गुन्हा कबूल करणे—हाच माझ्यासाठी सर्वोत्तम मार्ग आहे. गेली चौदा वर्षे मी अक्षरशः नरकयातना भोगत आहे. मी आता मिळेल ती शिक्षा भोगायला तयार आहे. एकदा का तुम्ही चुकीचा मार्ग पत्करलात की तिथून परत फिरणे अशक्यच असते. मला माझ्या शेजाऱ्यावर प्रेम करणे तर सोडाच; मी माझ्या स्वतःच्या मुलांवरसुद्धा प्रेम करू शकत नाही. कदाचित माझी मुले—मी कोणती शिक्षा भोगली, हे समजल्यावर—मला दोष देणार नाहीत. देव म्हणजे केवळ शक्ती किंवा सामर्थ्य नव्हे; देव म्हणजेच सत्य आहे.'

मी म्हणालो, 'तुमचे बलिदान वाया जाणार नाही. आज ना उद्या सगळ्यांना त्याचे महत्त्व कळेल—कारण तुम्ही पृथ्वीवरील नव्हे, तर पारमार्थिक सत्याचा मार्ग अनुसरला आहे.'

माझ्या बोलण्याने तो थोडासा आश्चस्त होऊन परत जाई; पण दुसऱ्या दिवशी तो पुन्हा येई—तोच कडवट हास्य, फिकट पडलेला चेहरा आणि उपरोधिक बोलणे.

'प्रत्येक वेळी मी तुझ्याकडे येतो, तेव्हा तू माझ्याकडे असे चौकसपणे पाहतोस, जणू मी अजून का गुन्हा कबूल केलेला नाही! थांब जरा—मला इतक्या

तुच्छतेने पाहू नकोस. तुला वाटते तितकी ही गोष्ट सोपी नाही; आणि कदाचित मी तसे करणारसुद्धा नाही. तू काय मला पकडून देणार आहेस का? आज घरातून इकडे निघताना माझी मुले मला म्हणाली, 'बाबा, लवकर घरी या, आम्हाला गोष्ट ऐकायची आहे.' तुला माझे दुःख कळणार नाही! दुसऱ्याच्या दुःखाने कोणी शहाणा होत नाही!'

त्याचे डोळे चमकत होते, ओठ थरथरत होते. अचानक त्याने टेबलावर इतक्या जोरात मूठ आपटली, की टेबलावर ठेवलेले सामान इतस्ततः विखुरले. याआधी मी कधीच त्याला एवढे भडकलेले पाहिले नव्हते; तो स्वभावतः अतिशय शांत गृहस्थ होता.

'पण हे सर्व उघड करण्याची खरंच गरज आहे का? आतापर्यंत जगाच्या दृष्टीने जे सत्य अस्तित्वातच नव्हते, ते जगासमोर आणण्यासाठी मी माझ्या सच्छील पत्नीला आणि माझ्या निष्पाप मुलांना नाहक बळी का द्यावा? चौदा वर्षे मी माझ्या गुन्ह्याच्या यातना भोगल्या आहेत. माझ्या गुन्ह्याची शिक्षा दुसऱ्या कोणालाही भोगावी लागली नाही. जो संशयित पकडला गेला, तो तापाने मेला—तो माझा दोष कसा म्हणता येईल? मी जरी कबूल केले, तरी कोणी माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवणार नाही. मी असे करून माझ्या कुटुंबाला उध्वस्त करतो आहे. त्यापेक्षा मी एकट्याने संपूर्ण आयुष्य पश्चात्तापात पोळणे पसंत करेन. आणि मी जरी कबुली दिली, तरी त्याचे महत्त्व कदाचित कुणालाच कळणार नाही. मग असे करून मी चूक तर करत नाही ना? मग बरोबर काय आहे?' त्याने आपले संपूर्ण मन मोकळे केले.

'अरे देवा! अशा अवस्थेतसुद्धा हा दुसऱ्यांचा विचार करत आहे!' मला त्याची दया आली. त्याचे सांत्वन करावे, त्याला दिलासा द्यावा, असे मला तीव्रतेने

वाटले; पण तो भानावर नव्हता. तो घडून गेलेल्या गोष्टींचा विचार बुद्धीने नव्हे, तर हृदयाने करत होता. मी स्तब्ध झालो.

‘आता तूच माझा न्याय कर,’ तो म्हणाला.

‘तर मग, आपल्या गुन्ह्याचा स्वीकार करणे—हेच न्याय्य ठरेल,’ माझा आवाज कापत होता; तरीही मी ठामपणे निर्णय सांगितला.

मी सरळ टेबलावर ठेवलेला ‘नवा करार’ हा ग्रंथ उचलला आणि त्याला योहानच्या सुवार्तेतील अध्याय १२, वचन २४ दाखवले—

‘गव्हाचा दाणा जर जमिनीत पडला नाही, तर तो एकटाच राहतो; पण जर तो जमिनीत पडून रुजला, तर त्यातून अनेक दाणे उत्पन्न होतात.’ मी त्याला ते वचन वाचायला दिले. त्याने ते वाचले आणि कडवटपणे म्हणाला,

‘खरे आहे—या ग्रंथात खूप ज्ञान आहे. असे दुसऱ्याला सांगणे सोपे असते; पण शेवटी हे कोणीतरी माणसानेच लिहिले आहे ना?’

‘तो संत योहानच्या अंतःकरणात बोलणाऱ्या परमात्म्याचा आवाज आहे,’ मी उत्तर दिले.

‘तुला सांगायला सोपे आहे,’ तो रागाने म्हणाला.

मी पुन्हा ग्रंथातील अध्याय १०, वचन ३१ दाखवले. त्यात अज्ञानी यहुदी लोकांच्या पूर्वजांना प्रभूने दिलेला कठोर इशारा होता. त्याने ते वाचले—‘शेवटी परमेश्वर सर्वांचा न्याय करणार आहे; त्याच्यापासून काहीही लपून राहणार नाही. तो करुणामय आहे, पण त्याचा न्याय कठोर आहे, आणि त्याचा कोप भयावह आहे.’

ते वचन वाचताच त्याचे हात थरथरायला लागले, आणि ग्रंथ त्याच्या हातातून गळून पडला.

‘तू अचूक वचन निवडले आहेस,’ तो म्हणाला.

‘अलविदा... कदाचित मी पुन्हा येणार नाही. आपण स्वर्गात भेटू. देवाला साक्ष ठेवून सांगतो—गेल्या चौदा वर्षांत मी जिवंतपणी नरकयातना भोगल्या आहेत. आता मला या सर्वांतून मुक्त व्हायचे आहे. मी स्वतःला देवाच्या इच्छेवर सोपवतो आहे—आणि क्षमायाचना करणार आहे.’

मला त्याला आलिंगन देऊन चुंबन घ्यावेसे वाटत होते; पण माझी हिंमत झाली नाही. त्याचा चेहरा वेदनेने व्याकुळ झाला होता. आणि तो उदासपणे निघून गेला.

‘अरे देवा! बिचाऱ्यावर किती कठीण प्रसंग ओढवला आहे!’ मला अत्यंत अस्वस्थ वाटले. मी येशूच्या प्रतिमेसमोर गुडघे टेकले आणि प्रार्थना केली. त्याच्या मदतीसाठी माता मेरीची करुणा भाकली. माझ्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहत होत्या.

तो जाताना दरवाजा नुसता ओढून गेला होता; पण अचानक दार पुन्हा उघडले, आणि तो आत आला. मला आश्चर्य वाटले.

‘कुठे गेला होतात?’ मी विचारले.

‘बहुधा मी माझा रुमाल इथे विसरला असावा; आणि इथे तो विसरला नसला, तरी मी थोडा वेळ इथे थांबतो,’ असे म्हणत तो बसला. मी उभाच होतो.

‘तुम्ही पण बसा,’ तो म्हणाला. मी बसलो.

आम्ही दोघेही दोन मिनिटे शांत बसलो. त्याने माझ्याकडे बारकाईने पाहिले— आणि अचानक हसला—नंतर मला ते आठवले. मग तो उठला, मला प्रेमाने मिठी मारली आणि माझे चुंबन घेतले.

‘मी परत तुमच्याकडे आलो होतो—ही गोष्ट विसरू नका,’ असे म्हणून तो निघून गेला.

‘उद्या पाहू,’ असे म्हणून मी तो विषय बाजूला ठेवला.

दुसऱ्या दिवशी त्याचा वाढदिवस होता—मला याची कल्पनाच नव्हती. दरवर्षीप्रमाणे, यंदाही त्याचा वाढदिवस मोठ्या समारंभात साजरा झाला. मेजवानी संपल्यानंतर तो स्वतःच्या हस्ताक्षरातील निवेदनपत्र घेऊन व्यासपीठावर गेला. त्याच्या खात्याचे वरिष्ठ अधिकारीही व्यासपीठावर उपस्थित होते.

त्याने ते निवेदनपत्र उपस्थित मंडळींसमोर मोठ्याने वाचून दाखवले. त्यात त्याने केलेल्या गुन्ह्याचा संपूर्ण तपशील होता.

‘मी एक राक्षस बनलो होतो. मी अतिशय जघन्य अपराध केला आहे. आता मला त्याचा पश्चात्ताप होत आहे. मला माझ्या गुन्ह्याची शिक्षा भोगायची आहे,’ अशी त्याने सर्वासमोर कबुली दिली.

नंतर त्याने गुन्ह्याच्या संदर्भातील पुरावे बाहेर काढले आणि त्या वस्तू टेबलावर मांडून ठेवल्या. खून झालेल्या महिलेचे दागिने—एक चेन आणि लॉकेट, ज्यामध्ये तिचा फोटो होता—तिची डायरी आणि दोन पत्रेही होती. त्यापैकी एका पत्रात तिचा नियोजित पती लवकरच परत येणार असल्याची बातमी लिहिली होती; दुसरे पत्र अर्धवट लिहिलेले होते, ते दुसऱ्या दिवशी पूर्ण करून पोस्टात टाकायचे होते.

खरे तर या सर्व गोष्टी चोरीला गेल्याचा बनाव, नोकरमाणसावर संशय जावा म्हणून करण्यात आला होता; पण हे सर्व पुरावे त्याने तब्बल चौदा वर्षे कशासाठी जपून ठेवले होते? कदाचित त्याच्या अंतर्मनात आपल्या गुन्ह्याची टोचणी कायम जागी असावी; म्हणूनच त्याला त्या वस्तूची विल्हेवाट लावण्याचे धाडस झाले नसावे.

चौदा वर्षांनंतर त्याला गुन्ह्याची कबुली देण्याची उपरती झाली. मेजवानीसाठी जमलेल्या सर्वांनाच त्या गोष्टीचे भयंकर आश्चर्य वाटले. जरी त्यांनी त्याची कबुली ऐकली, तरी लोकांनी त्यावर विश्वास ठेवण्यास नकार दिला; उलट त्याची मानसिक स्थिती बिघडली असावी, अशी शक्यता गृहीत धरली गेली. त्याने सादर केलेले पुरावेही लोक सत्य मानण्यास तयार नव्हते.

नंतर मला समजले की खून झालेल्या महिलेच्या नातेवाइकांनी आणि मित्रमंडळींनी हे पुरावे अस्सल असल्याचे सिद्ध केले; पण तरीही शेवटी त्यातून काहीही निष्पन्न झाले नाही.

त्यानंतर अवघे पाच दिवस गेले आणि तो अत्यंत गंभीर आजारी असल्याचे समजले. कारण नेमके काय हे कुणालाच कळले नाही; बहुधा हृदयरोग असावा. त्याच्या पत्नीने मानसोपचारतज्ञाला पाचारण केले. डॉक्टरांनी त्याच्या डोक्यावर परिणाम झाला असल्याचा निष्कर्ष काढला.

शहरातील लोक त्याच्याबद्दल माझ्याकडे चौकशी करू लागले; पण मी त्यांना काहीही माहिती दिली नाही. मी स्वतः त्याला भेटायला जाणार होतो; पण त्याच्या पत्नीने मला भेटण्यास मनाई केली. तिने स्पष्टपणे मला सांगितले की मीच त्याच्या आजाराचे कारण आहे.

तो पूर्वीपासूनच एक उदास माणूस होता; पण मला भेटल्यानंतर अचानक तो बदलला, अगदी विचित्र वागू लागला. अनेकदा तो स्वतःच्याच नादात गुंग असे. मीच त्याचा सत्यानाश केला आहे आणि माझ्या उपदेशामुळेच त्याच्यावर ही परिस्थिती ओढवली आहे, असे ती म्हणाली. गेल्या संपूर्ण महिन्यात तो जास्तीत जास्त माझ्यासोबतच होता, असेही तिचे म्हणणे होते.

फक्त त्याची पत्नीच नव्हे, तर शहरातील सर्वच लोक माझ्यावर रागावले होते. सगळे मलाच दोष देत होते; पण मी गप्प राहिलो. मला समाधान वाटत होते. मला त्याने भोगलेल्या मानसिक यातना माहीत होत्या; त्यामुळे तो स्वतःच स्वतःला शिक्षा देत होता. देवालाच त्याची दया आली असावी आणि त्याला उपरती झाली असावी. त्याला वेड लागले असल्याच्या निदानावर माझा विश्वास नव्हता.

अखेर मला त्याला भेटण्याची परवानगी मिळाली. तो अखेरच्या घटका मोजत होता. तो फारच अशक्त झाला होता; त्याचा श्वास घुटमळत होता; पण चेहरा मात्र प्रसन्न आणि आनंदी दिसत होता.

‘ही आपली शेवटची भेट! मी खूप वाट पाहत होतो. तू मला भेटायला बराच उशीर केलास,’ तो म्हणाला.

मी त्याला खरे कारण सांगितले नाही.

‘अखेर मला बोलावणे आले. देवाला माझी दया आली. मरताना मी खूप आनंदात आहे. मला जे करायचे होते, ते मी केले; आणि तेव्हापासून मी स्वर्गसुख भोगत आहे. आता मी माझ्या मुलांवर, पत्नीवर प्रेम करण्याचे धाडस करू शकतो. माझी कैफियत कुणालाच मान्य झाली नाही. ना माझ्या पत्नीचा त्यावर विश्वास बसला, ना न्यायाधीशांचा; कोणीही माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवला नाही. माझी मुलेही कधीच यावर विश्वास ठेवणार नाहीत.

माझ्या मृत्यूनंतर माझ्या मुलांना ‘खुन्या माणसाची मुले’ अशी ओळख मिळणार नाही—ही तर देवाची कृपा म्हणावी लागेल. मी माझ्या कर्तव्याचे पालन केले आहे; आता मी सुखाने प्राण सोडेन.’

यापेक्षा अधिक तो बोलू शकला नाही. त्याला श्वास घ्यायला त्रास होत होता. त्याने माझा हात प्रेमाने दाबला आणि माझ्याकडे उत्सुकतेने पाहत राहिला. बराच वेळ आम्ही दोघेही गप्प होतो. त्याची पत्नी अधूनमधून खोलीत डोकावत होती.

ती बाहेर गेल्यावर तो अगदी हळू आवाजात कुजबुजला, ‘तुला आठवते आहे का—मी दुसऱ्यांदा मध्यरात्री तुझ्याकडे परत आलो होतो? मी तुला ते लक्षात ठेवायला सांगितले होते. मी कशासाठी परत आलो होतो, याची तुला कल्पना आहे का? मी तुझा जीव घ्यायला आलो होतो!’

मी स्तब्ध झालो.

‘त्या दिवशी, जेव्हा मी पहिल्यांदा तुझ्या खोलीतून निघून गेलो, त्यानंतर मी स्वतःशीच झगडत अंधारात भटकत राहिलो. अचानक मला तुझ्याविषयी तीव्र तिरस्कार वाटू लागला. ‘तूच मला या सगळ्यात अडकवून ठेवलेस,’ असे वाटू लागले.

ज्याच्याजवळ मी खुनाची कबुली दिली, तोच आता माझा न्यायाधीश बनला आहे. जर मी गुन्हा कबूल केला नाही, तर मला कधीच तुझ्या तोंडाकडे पाहण्याचे धाडस होणार नाही. तू पृथ्वीच्या दुसऱ्या टोकावर गेला असतास तरी, तुला मी गुन्हेगार आहे हे माहित आहे, ही गोष्ट मी कधीच विसरू शकलो नसतो.

‘या गोष्टीची वाच्यता करण्याची प्रेरणा तूच दिली होतीस,’ असे वाटून मी तुझ्या खोलीत परत आलो. तुझ्या टेबलावर एक खंजीर पडलेला आहे, हे मला

माहीत होते. मी बसलो, तुलाही बसायला सांगितले, आणि एक मिनिटभर विचार करत राहिलो.

‘तुला कायमचे संपवून—पहिल्या खुनाचा एकमेव जिवंत पुरावा—मी खात्रीने नष्ट केला असता. पण तसे झाले असते, तर मी पूर्णपणे उध्वस्त झालो असतो, याचा मी विचारच केला नव्हता. मला फक्त तुझा सूड घ्यायचा होता.

पण परमेश्वराने माझ्या हृदयातील सैतानाचा पराभव केला. तरीही तुला एक सांगतो—तू मृत्यूच्या इतका जवळ कधीच गेला नव्हतास.’

हा प्रसंग घडल्यानंतर एका आठवड्यातच मिहेल मरण पावला. संपूर्ण शहर त्याच्या अंत्यसंस्काराला उपस्थित होते. त्याच्या आकस्मिक मृत्यूने सर्वानाच धक्का बसला होता. चर्चच्या मुख्य पाद्री महोदयांनी भाषण करून त्याला भावपूर्ण श्रद्धांजली वाहिली.

शहरातील लोकांचे मत माझ्याविरोधात गेले होते. जवळजवळ सगळेच लोक मला टाळू लागले. पण नंतर हळूहळू काही लोकांना त्याच्या कबुलीची सत्यता वाटू लागली. अधिक माहिती मिळवण्यासाठी लोक मला भेटून प्रश्न विचारू लागले—कारण सदाचारी माणसाचे अधःपतन होऊन त्याला कलंकित झाल्याचे पाहण्यात लोकांना एक विचित्र आनंद मिळतो.

पण मी माझ्या जिभेवर ताबा ठेवला. लवकरच मी ते शहर सोडले. आणि पाच महिन्यांनंतर, देवाच्या कृपेने, मी पवित्र आणि संरक्षित मार्ग स्वीकारला. त्या मार्गावर जाण्यासाठी एखाद्या अदृश्य शक्तीने माझे बोट धरून मला वाट दाखवावी, एवढे स्पष्ट मार्गदर्शन मला मिळाले होते.

आजही माझ्या प्रार्थनेत, देवाचा सच्चा सेवक—मिहेल—माझ्या स्मरणात येतो; ज्याने आयुष्यात खूप काही भोगले होते.

प्रकरण 3: झोसिमांची प्रवचने आणि उपदेश

वेळोवेळी फादर झोसिमांनी आपल्या शिष्यांना आणि सहकाऱ्यांना जे उपदेश आणि मार्गदर्शन केले, त्यांचे हे संकलन अल्योशाने नंतर केले.

प्रवचन १

माझ्या बंधुंनो!

आजकालच्या तथाकथित सुसंस्कृत जगात भिक्षू किंवा संन्यासी या शब्दांचा वापर केवळ टिंगल-टवाळी करण्यासाठी होत असल्याचे दिसून येते. मला मान्य आहे की भिक्षूंमध्येही काही आळशी, खादाड, उपद्रवी आणि उद्धट लोक आहेत. त्यामुळेच लोक म्हणतात की, तुम्ही दुसऱ्यांच्या श्रमावर जगणारे निर्लज्ज भिकारी आहात.

परंतु असे कितीतरी भिक्षू आहेत, जे एकांतात परमेश्वराची साधना करतात आणि संपूर्ण आयुष्य प्रार्थनेत घालवतात—या गोष्टीकडे मात्र संपूर्ण दुर्लक्ष केले जाते. आजही त्यांनी ख्रिस्ताची प्रतिमा, जशी पूर्वापार चालत आली होती, तशीच निर्मळ ठेवली आहे; आणि योग्य वेळ आल्यावर हेच लोक ही दिव्य प्रतिमा पुन्हा एकदा जगासमोर ठेवतील, यात शंका नाही. योग्य वेळी जगाला मार्ग दाखवणारा तारा निश्चितपणे पूर्वेकडूनच उगवेल.

जग मला गर्विष्ठ म्हणेल; पण याच जगातील माणसे स्वतःला प्रभूच्या लेकरापेक्षा श्रेष्ठ समजतात—हे सत्याचे विकृतीकरण नव्हे तर काय आहे?

त्यांच्याकडे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आहे, पण त्यात आत्मा नाही. त्यांना डोळ्यांनी दिसणारे, कानांनी ऐकू येणारे जगच समजते. त्यांनी आत्म्याला, विवेकाला, परमेश्वराच्या प्रतिमेलाही फेकून दिले आहे—आणि तेही अभिमानाने.

अलीकडे व्यक्तिस्वातंत्र्याचे स्तोम माजले आहे. ‘प्रत्येक जण समान आहे, घाबरू नकोस, तुझ्या इच्छेनुसार वाग’—असा घोष चालू आहे. पण याचा परिणाम काय होतो? श्रीमंत लोक अधिकाधिक आत्मकेंद्रित आणि हृदयशून्य होत चालले आहेत. त्यांच्यामध्ये विषयलोलुपता, विलासी जीवन, मेजवान्या, गाड्या-घोडे, पद-प्रतिष्ठा—यांबरोबरच गुलाम बाळगणेही एक गरज मानली जात आहे.

गरीबांमध्ये मत्सर, क्रोध आणि गुन्हेगारी वाढत चालली आहे. गरीब स्वतः दारूच्या नशेत बुडत आहेत; आणि एक दिवस दारूऐवजी रक्तही पितील.

मी अशा एका स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या माणसाला ओळखतो, जो तुरुंगात असताना तंबाखूची तलफ भागत नाही म्हणून विश्वासघात करण्यावर उतरला होता. असा मनुष्य मानवतेच्या रक्षणासाठी कसा काय लढू शकेल?

माणूस हा सवयींचा गुलाम बनलेला आहे. अशा माणसांना उर्वरित मानवजातीची काहीच चिंता वाटत नाही. प्रत्येकजण स्वतःसाठी सर्व प्रकारच्या साधनसामग्रीचा संचय करण्यात गुंतून गेला आहे, आणि त्यासाठी कोणतीही मर्यादा मान्य करायला तयार नाही.

मठातील भिक्षूंचा मार्ग मात्र पूर्णपणे वेगळा आहे. जरी त्यांच्या आज्ञाधारकतेची, उपवासाची आणि प्रार्थनेची थट्टा केली जात असली, तरी त्याच मार्गाने खरे स्वातंत्र्य प्राप्त होऊ शकते. जर एखाद्याने आपल्या अनावश्यक इच्छा कमी केल्या, भपकेबाजपणा आणि डामडौलाला फाटा दिला, आणि बायबलमध्ये

दिलेल्या नियमांचे काटेकोर पालन केले, तर देवाच्या कृपेने त्याला आत्म्याचे स्वातंत्र्य आणि आध्यात्मिक आनंद प्राप्त होतो.

आता सांगा—एक महान संकल्प धारण करण्यासाठी कोण अधिक सक्षम आहे?

भौतिक सुखांत अखंड रममाण झालेला, स्वकेंद्रित श्रीमंत माणूस, की भौतिक सुखांचा त्याग करून अनिर्बंध इच्छा-आकांक्षांचे दमन करणारा ईश्वराचा सेवक?

अनेकदा असा आक्षेप घेतला जातो की मानवतेची सेवा करण्याऐवजी भिक्षू स्वतःच्या मोक्षासाठी एकांतवास स्वीकारतात. पण सत्य असे आहे की, असा एकांतवास स्वीकारूनसुद्धा भिक्षूच मानवतेची सेवा अधिक उत्साहाने करू शकतात; कारण समाजात राहूनही जे माणसे एकाकी आणि स्वकेंद्रित असतात, ती स्वतःच्या स्वार्थापलीकडे पाहू शकत नाहीत. पूर्वीच्या काळी जसे अनेक प्रख्यात लोकनेते भिक्षूमधून आले, तसे आजही घडू शकते.

शेवटी मोक्ष म्हणजे तरी काय?

दुःखातून मुक्ती म्हणजे मोक्ष. दुःख नाहीसे झाले की आपोआपच सुख आणि आनंद प्राप्त होतो. कारण आनंद हा आपल्या मनातच वास करतो; पण अज्ञान आणि कुसंस्कारांचे आवरण त्यावर चढल्यामुळे तो आपल्याला दिसत नाही. हे आवरण दूर करण्याचे कार्य फक्त भिक्षूच करू शकतात. तेव्हाच रशियाची खरी प्रगती आणि उन्नती होईल—कारण तपस्वी भिक्षू कायमच रशियन सर्वसामान्य जनतेच्या बाजूने उभे राहिले आहेत.

लोकांचा आपल्यावर विश्वास आहे. एखादी सुधारक नास्तिक व्यक्ती, जरी मनाने प्रामाणिक आणि प्रतिभाशाली असली, तरी रशियन जनता तिला स्वीकारणार

नाही. रशियन जनताच नास्तिकांचा पराभव करेल आणि पुन्हा एकदा पवित्र धर्माची शिकवण आचरणात आणेल.

म्हणूनच, मित्रांनो, शेतकऱ्याची काळजी घ्या आणि त्याचे मन जपा. त्याला शांतपणे धर्माचे शिक्षण देत राहा. भिक्षू म्हणून हे तुमचे कर्तव्य आहे—कारण शेतकऱ्याच्या हृदयात ईश्वर वास करतो.

प्रवचन 2

‘मालक आणि सेवक यांच्यामध्ये ‘धर्मबंधू’ या नात्याने सौहार्दपूर्ण वर्तन असणे शक्य होईल काय?’

असा प्रश्न झोसिमांना त्यांच्या शिष्यांनी विचारला.

माझ्या बंधून्नी!

आपल्या शेतकऱ्यांमध्ये पापप्रवृत्ती आहे—ही गोष्ट मी कधीही नाकारत नाही. समाजात भ्रष्टाचाराची आग वरपासून खालपर्यंत सर्वत्र पसरत चालली आहे, हे सत्य आहे. लोकांमध्ये एकाकीपणाची भावना वाढीस लागली आहे. श्रीमंत सावकार समाजाचे भक्षक झाले आहेत. व्यापारी वर्ग अधिकाधिक प्रतिष्ठेचा हव्यास धरत आहे; उच्च संस्कारांचा गंधही नसताना स्वतःला सुसंस्कृत म्हणून प्रस्थापित करण्यासाठी तो आटापिटा करीत आहे. जुन्या परंपरांना तो तुच्छ लेखतो; पूर्वजांच्या श्रद्धेची त्याला लाज वाटते. संपत्तीच्या जोरावर उच्चपदस्थांमध्ये त्याची उठबस असल्यामुळे तो स्वतःला कुलीन समजत असला, तरी प्रत्यक्षात तो पदभ्रष्ट झालेला शेतकरीच राहिलेला आहे.

दुसरीकडे शेतकरी मद्यपानात बुडून गेलेले आहेत. ही वाईट सवय त्यांच्या जीवनात खोलवर भिनली आहे. त्यामुळे बायका-मुलांवर अन्याय-अत्याचार होत आहेत. हे सर्व एका दारूमुळे घडत आहे.

मी कारखान्यांमध्ये पाहिले आहे—आठ-नऊ वर्षांची दुबळी, अशक्त मुले कारखान्यांत राबत होती. त्यांच्या अंगावरचे कपडे फाटके होते; तोंडात शिवराळ भाषा होती—हे सगळे त्यांच्या बापाच्या दारू पिण्याचे परिणाम होते. त्या चिमुकल्यांच्या कोवळ्या हृदयाला फार काही लागत नाही—भरपूर सूर्यप्रकाश, बालसुलभ खेळ, सभोवतालचे चांगले वातावरण, आणि फार नाही तर निदान थोडेसे तरी प्रेम.

मित्रांनो, हे असे पुढे चालू शकणार नाही.

उठा आणि दारूविरोधात प्रचार करा—तात्काळ करा!

लहान मुलांना असा त्रास देणे थांबलेच पाहिजे! तरीही परिस्थिती पूर्णपणे हाताबाहेर गेलेली नाही. कारण जरी शेतकरी वर्ग बिघडलेला असला, तरी त्यांच्या हातून पाप घडत आहे याची जाणीव त्यांना आहे. आपले लोक अजूनही धार्मिक आहेत; त्यांची देवावर श्रद्धा आहे. ते भक्तिभावाने अश्रू ढाळतात. त्यांना योग्य मार्गदर्शन देणे हे आपले कर्तव्य आहे.

परंतु समाजातील उच्च वर्गाचे चित्र वेगळेच आहे. ते आता विज्ञानाच्या मागे लागले असून, पूर्वीप्रमाणे ख्रिस्तासह नव्हे, तर फक्त शुद्ध विवेकाच्या आधारे न्याय उभारू पाहत आहेत. त्यांनी आता जाहीरपणे सांगितले आहे की गुन्हा नावाची गोष्टच उरलेली नाही, पापही नाही. आणि हे त्यांना योग्यच वाटते—कारण जर देवच नसेल, तर गुन्हाला अर्थ तरी काय उरतो?

युरोपमध्ये जनता श्रीमंतांविरुद्ध हिंस्र उठाव करत आहे. लोकांचे पुढारी त्यांना रक्तपाताकडे नेत आहेत. ते लोकांना शिकवत आहेत की त्यांचा संताप योग्य आहे; पण ते सत्य नाही. हा संताप अनाटायी आहे, कारण त्यात क्रौर्य आहे. परंतु देव रशियाचे नक्कीच रक्षण करेल—जसे त्याने अनेक वेळा तिला संकटांतून वाचवले आहे. लोकांचा विश्वास, त्यांची श्रद्धा आणि त्यांची नम्रता—यातूनच हे घडून येईल.

मित्रहो! लोकांच्या श्रद्धेचे रक्षण करा, तरच हे स्वप्न सत्यात उतरेल.

गरीबी ही आपल्या शेतकऱ्यांच्या पाचवीला पुजलेली आहे. ही गरीबीच अनेकदा माणसाच्या हातून पाप घडवायला कारणीभूत ठरते. तरीसुद्धा मी स्वतः आपल्या गोरगरीब जनतेला आत्मसन्मान जपत असलेली पाहिली आहे. गेली दोन शतके वेठबिगारीचे जीवन जगूनही आपले शेतकरी सहनशील आणि मोकळ्या मनाचे राहिले आहेत. ते कधीही उन्मत्त, खुनशी किंवा मत्सरी झाले नाहीत.

जरी ते आपल्या भावना योग्य प्रकारे व्यक्त करू शकत नसले, तरी त्यांच्या वागण्यातून, कृतीतून ते एकच गोष्ट सांगून जातात. ‘तुम्ही श्रीमंत आणि थोर आहात, हुशार आणि प्रतिभावान आहात—असो, तसेच राहा; देव तुम्हाला आशीर्वाद देवो.’

मला माहित आहे की मीसुद्धा एक माणूस आहे. मी तुमचा मत्सर करत नाही; उलट मी तुमचा आदर करतो. या माझ्या वागण्यातून, एक माणूस म्हणून माझे मोठेपण मी सिद्ध करतो.

आणि ते खरोखर तसेच वागतात, त्यांच्यावर विश्वास ठेवा. रशियन शेतकरी जितका अधिक गरीब असेल, तितकाच तो अधिक शांत आणि सुस्वभावी असतो. श्रीमंत शेतकरी आधीच बिघडलेले असतात; शिवाय ते बेपर्वा आणि इतरांप्रती

उदासीनही असतात. रशियन लोक विनम्र आणि सहनशील आहेत. त्यांचा प्रभूवर अनन्यसाधारण विश्वास आहे—प्रभू आपल्या प्रजेला नक्कीच तारून नेईल.

माझ्या डोळ्यांसमोर भविष्यातील एक चित्र उभे राहते—एक दिवस असा येईल की एखाद्या भ्रष्ट श्रीमंत माणसाला, गरीब माणसासमोर आपल्या श्रीमंतीची लाज वाटेल. आणि तो गरीब माणूस, त्याची नम्रता पाहून, त्याच्या भावना समजून घेऊन, त्याला सकारात्मक प्रतिसाद देईल.

माझ्यावर विश्वास ठेवा—शेवटी असेच होईल. सगळे जग त्या दिशेने वाटचाल करत आहे. खरी समता माणसाच्या आध्यात्मिक प्रतिष्ठेतच असते.

आता राहिला तुमचा प्रश्न—मालक आणि सेवक यांच्यात ‘धर्मबंधू’ या नात्याने सौहार्दपूर्ण वर्तन शक्य होईल काय?

ही गोष्ट आपण समजून घेणार आहोत.

जर बंधुत्व खऱ्या अर्थाने स्वीकारले गेले, तरच हे शक्य होईल. अन्यथा संपत्तीच्या विभागणीवर कधीच कोणाचे एकमत होणार नाही—हे सत्य आपल्याला स्वीकारावेच लागेल.

आपण ख्रिस्ताचे जे रूप आपल्यामध्ये जपले आहे, ते एक दिवस जगासमोर बहुमोल हिऱ्यासारखे झळकणार आहे. तसेच होईल—असा माझा ठाम विश्वास आहे!

मित्रहो, माझ्या आयुष्यात एक अतिशय हृद्य घटना घडली. भिक्षू झाल्यानंतर देशाटन करत असताना, आठ वर्षांनंतर मला माझा जुना ऑर्डरली अफानासी

बाजारात भेटला. त्याने मला ओळखले आणि तो धावत माझ्याकडे आला. त्याच्या चेहऱ्यावर अपार आनंद होता.

तो मला आपल्या घरी घेऊन गेला...

आता त्याने सैन्यातील नोकरी सोडली होती आणि लग्न करून दोन मुलांचा बाप बनला होता. तो आणि त्याची पत्नी बाजारात एक दुकान चालवत होते. त्याची खोली जूनीपुराणी होती पण नीटनेटकी आणि स्वच्छ ठेवलेली होती. त्याने आपल्या पत्नीला आणि मुलांना मला नमस्कार करायला सांगितले आणि माझा आशीर्वाद मागितला. मी त्याला सांगितले की मी आशीर्वाद देण्याइतपत मोठा साधू अजून बनलो नाही. मी त्यांच्यासाठी प्रार्थना करू शकतो. मी ज्या दिवशी त्याला विनाकारण मारहाण केली होती, त्या घटनेची उपरती झाल्यावर, दररोज त्याच्यासाठी प्रार्थना करत आलो आहे, कारण माझ्यामध्ये आमुलाग्र बदल घडवण्याला तोच कारणीभूत होता. आपला वरीष्ठ अधिकारी एका भिक्षूच्या वेषात पाहताना त्याचा विश्वास बसत नव्हता. त्याला अश्रू अनावर झाले होते. मी त्याला, 'मला आनंदाचा मार्ग मिळाला असून मी खूप आनंदी आहे,' याची खात्री पटवून दिली. तो फक्त उसासे टाकत मान डोलवत राहिला.

तुमच्या संपत्तीचे काय झाले आहे? त्याने विचारले.

मी ते मठाला अर्पण केले मी उत्तर दिले; आम्ही सर्वजण एकत्र राहतो.

चहा झाल्यावर मी निरोप घेऊन निघालो, आणि अचानक त्याने मठासाठी अर्पण म्हणून अर्धा रुबल बाहेर काढला आणि आणखी अर्धा रुबल तो घाईघाईने माझ्या हातात देत म्हणाला, 'बाबा! हे तुमच्या भटकंतीसाठी तुम्हाला उपयोगी पडेल.'

मी त्याचा अर्धा रुबल घेतला, त्याला आणि त्याच्या पत्नीला नमस्कार केला आणि आनंदाने बाहेर पडलो. देवानेच आमची भेट घडवून आणली म्हणून आम्ही दोघे आनंदात होतो, फरक एवढाच होता तो म्हणजे तो घरात होता आणि मी रस्त्यावर, कधी काळी मी त्याचा मालक होतो आणि तो माझा नोकर होता. निरोप घेताना आम्ही एक प्रेमळ चुंबन घेतले तेव्हा आमच्यात एक महान मानवी बंधन निर्माण झाले.

असे बंधन निर्माण होणे ही काही अशक्यप्राय गोष्ट नाही. जे आमच्या मध्ये घडले ते संपूर्ण रशियात घडणे शक्य आहे. मला तर असा विश्वास आहे की तसे घडेल आणि ते घडण्याची वेळ जवळ आली आहे. त्यानंतर मात्र आमची पुन्हा कधी भेट झाली नाही.

लहानपणी मी घरातील नोकर मंडळींवर खूप रागवत असेल, जसे की जेवण वाढायला वेळ झाला, कपडे नीट धुतले नाहीत अशा किरकोळ गोष्टींसाठी मी खूप आरडाओरड करत असे. पण नंतर जेव्हा माझ्या भावाकडून- मार्केलकडून मी ऐकले की 'दुसऱ्याने माझी सेवा करावी अशी माझी लायकी आहे काय? निव्वळ तो गरीब आणि अज्ञानी आहे म्हणून मी त्याला अशी आज्ञा कशी देऊ शकतो?' तेव्हा माझ्या लक्षात आले की एवढे साधे सोपे आणि स्पष्ट विचार आपल्याला कसे सुचले नाहीत?

सेवक असणे ही सामाजिक गरज असू शकते, परंतु आपण असे करू शकतो की मालक/नोकर या नात्यामध्ये मोकळेपणा असेल, सक्ती अथवा धाकदपटशा नसेल. नेमून दिलेल्या कामाव्यतिरिक्त, त्यालाही एक व्यक्ती म्हणून पुरेसे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. त्यांच्यावर प्रेम असावे, विश्वास असावा. तो कोणी परका आहे असे

न समजता त्याला आपल्या कुटुंबातील एक समजणे अधिक योग्य ठरेल. 'भविष्यात माणसाला नोकरांची गरज लागू नये, कुणावरही मालकी हक्क गाजवू नये, उलट आपणच सेवाभाव आचरणात आणावा,' असेच 'शुभवर्तमान' आपल्याला शिकवते.

भविष्यात माणूस, क्रूरता, हव्यास, मत्सर, दुराभिमान या गोष्टींचा त्याग करून सेवाभाव, दयाळूपणा यात आनंद मिळवू शकेल, हे केवळ एक स्वप्न तर नाही ना? असा मनात माझ्या विचार येतो.

पण नाही, हे स्वप्न नाही, हा माझा ठाम विश्वास आहे की, जरी हे आता स्वप्नवत वाटत असले, तरी ते भविष्यात नक्कीच साकार होईल. त्यासाठी ख्रिस्तच आपल्या मदतीला येईल. मानवी इतिहासात, निव्वळ कवी कल्पना वाटाव्यात अशा अनेक गोष्टी साकार झालेल्या आपण पाहिल्या आहेत. तशीच योग्य वेळी हे स्वप्नही नक्कीच सत्यात उतरेल. आणि सर्व लोक म्हणतील: 'बांधकाम करणाऱ्यांनी नाकारलेला दगडच इमारतीचा कोनशिला बनला आहे.'

ज्यांचा या गोष्टीवर विश्वास नाही आणि ते या आशावादाची थड्डा उडवतात यांना आपण विचारले पाहिजे की, ख्रिस्ताच्या मदतीशिवाय ते सामाजिक समतेवर आधारित समाज कसा निर्माण करू शकतात? जर ख्रिस्ताला नाकारले तर रक्तपात होईल, हे सत्य ते विसरत आहेत. ख्रिस्त जगाचा विनाश होऊ देणार नाही. त्याच्या आज्ञेचे पालन करणारे नम्र, धैर्यशील आणि संयमी लोकच या जगाला वाचवतील... तसे ख्रिस्ताने वचन दिले आहे.

माझे हे विचार अनेकांना पटले नाहीत. त्यांनी मला उलट विचारले देखील की, 'तुमच्या सांगण्यानुसार आम्ही आमच्या नोकरांना सोप्यावर बसवून त्यांना चहा द्यावा की काय?'

मी त्यांना सांगितले कधीतरी घायला काय हरकत आहे? सगळ्यांना माझे बोलणे हास्यास्पद वाटले. त्यांचा प्रश्नच निरर्थक होता, आणि माझे उत्तर जरी स्पष्ट नसले तरी त्यात नक्कीच तथ्य होते.

प्रवचन 3

माझ्या बंधुंनो!

जीवनात प्रार्थनेचे महत्त्व कधीही विसरू नका. जर तुम्ही कळकळीने, मनापासून प्रार्थना केलीत, तर दरवेळी तुम्हाला एक नवी भावना अनुभवायला येईल, एक नवा अर्थ सापडेल, नवे धैर्य मिळेल. लक्षात ठेवा, प्रार्थना म्हणजे एक प्रकारचे शिक्षणच आहे.

क्षणोक्षणी हे जग सोडून जाणारे असंख्य आत्मे प्रभूसमोर सादर होत असतात. त्यांच्यासाठी प्रार्थना करायला विसरू नका. असे लाखो-कोट्यवधी अज्ञात दुःखी जीव आहेत, ज्यांच्यासाठी कोणी शोक करत नाही किंवा जे जिवंत आहेत की नाहीत याचीदेखील कोणाला कल्पना नाही—त्यांच्यासाठी प्रार्थना करा. नक्कीच तुमची प्रार्थना प्रभूपाशी पोहोचेल.

अशा एकाकी आत्म्याला परमेश्वरासमोर उभे राहण्याची भीती वाटणे सहाजिकच आहे. पण त्यावेळी, आपल्यासाठी पृथ्वीवर कोणी प्रेमाने प्रार्थना करत आहे हे जाणवल्यावर त्याला खूप समाधान वाटेल. परमेश्वर तुम्हा दोघांकडे अधिक दयाळूपणे पाहील. कारण जर तुम्हाला त्या एकाकी आत्म्यावर इतकी दया आली

असेल, तर ज्याच्या प्रेमाला सीमाच नाही अशा दयाळू परमेश्वराला त्याची किती दया येईल याचा विचार करा; तो त्याला तुमच्यासाठी क्षमा करेल.

पापी माणसावरदेखील प्रेम करायला घाबरू नका. असे करणे म्हणजे पापाला माफ करणे असे होत नाही, तर त्या पापी माणसावर प्रेम करणे असते—आणि असे दैवी प्रेमच आपल्याला प्रभूच्या मार्गावर नेणारे ठरते.

देवाने निर्माण केलेल्या समस्त सृष्टीवर प्रेम करा—अगदी समुद्रातील रेतीच्या प्रत्येक कणावर, झाडांवर, पानाफुलांवर, सूर्याच्या प्रत्येक किरणावरदेखील प्रेम करा. ही केवळ भावुकता नसून एक आध्यात्मिक दृष्टी आहे. जर आपण सर्व गोष्टींवर प्रेम करू लागलो, तर आपल्याला त्या सर्वांत दैवी रहस्ये जाणवू लागतात—सृष्टीच्या प्रत्येक कणात देवाचे अस्तित्व दडलेले आहे.

मुक्या प्राण्यांवर प्रेम करा. देवाने त्यांना विचार करण्याची बुद्धी आणि आनंदाचे मूलभूत तत्त्व दिले आहे. प्राणी निष्पाप असतात, म्हणून ते पापरहित असतात. त्यांना त्रास देऊ नका, त्यांच्या आनंदाच्या आड येऊ नका, कारण तेही देवाच्या प्रेमाच्या योजनेचा एक भाग आहेत. स्वतःला प्राण्यांपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचा अभिमान बाळगू नका.

परमेश्वराने निर्माण केलेली पृथ्वी तुम्ही तुमच्या हव्यासापोटी अपवित्र करून नष्ट करू नका. भावी पिढ्यांसाठी ती जतन करून ठेवणे हे तुमचे कर्तव्य आहे.

लहान मुलांवर विशेषतः प्रेम करा, कारण ती देवदूतांसारखी निष्पाप असतात. कोणत्याही मुलाला दुःख देणे म्हणजे गंभीर नैतिक अपराध आहे. आपले हृदय कोमल आणि शुद्ध करून आपल्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी मुले जन्माला येतात. जो मुलाला दुखावतो त्याचा धिक्कार असो!

दयाळू आणि शांत स्वभावाच्या फादर ॲफीम यांनी मला मुलांवर प्रेम करायला शिकवले. आम्ही दोघे देशाटन करून मठासाठी देणग्या गोळा करत होतो, तेव्हाची गोष्ट आहे. अनेक जण आम्हाला आमच्या वैयक्तिक गरजांसाठी वेगळी रक्कम दान करत असत. तेव्हा फादर ॲफीम त्या तुटपुंज्या पैशांतून अनेकदा मुलांसाठी मिठाई आणि केक खरेदी करत. लहान मुलांशी मायेचे दोन शब्द बोलल्याशिवाय ते कधीही पुढे जात नसत.

काही वेळा आपल्या डोळ्यांसमोर पाप घडताना पाहून आपण गोंधळून जातो—की बळाचा वापर करून त्यात हस्तक्षेप करावा की प्रेमाने मन वळवावे? पण माझे ठाम मत आहे की या जगात प्रेमापेक्षा अधिक बलवान काहीही नाही. प्रेमाने तुम्ही सारे जग जिंकू शकता.

बंधूनो, आपल्याला सातत्याने आत्मपरीक्षण करणे आवश्यक आहे. आपण स्वतःच्या नजरेत प्रामाणिक आणि खरे उतरायला हवे, कारण आपल्या वर्तनाचा दुसऱ्यांवर—विशेषतः लहान मुलांच्या कोवळ्या मनावर—खोल परिणाम होऊ शकतो. म्हणून आपली वर्तणूक नेहमी सुसंस्कृत, नम्र आणि प्रेमळ असणे आवश्यक आहे.

आपल्या अंतःकरणात एक जागरूक, सक्रिय प्रेमभावना प्रयत्नपूर्वक जोपासली पाहिजे. हे प्रेम सहजासहजी मिळत नाही—त्यासाठी सातत्याने प्रयत्न, संयम आणि श्रमांची तयारी लागते. आपल्यामध्ये प्रेमभावना ही क्षणिक नसून निरंतर असावी लागते. कारण थोड्या वेळासाठी प्रेमाने वागणे कुणालाही जमते—अगदी दुष्टालाही. पण अशा क्षणिक प्रेमाला अर्थ नाही; खरी गरज आहे ती आजीवन टिकणाऱ्या, निस्वार्थ प्रेमाची.

देवाकडे शुद्ध, बालसुलभ आनंद मागा—लहान मुलांसारखे निष्कपट, आकाशात उडणाऱ्या पक्ष्यांसारखे आनंदी राहा. या जगातील पाप, दुष्टपणा आणि वाईट वातावरण यामुळे खचून जाऊ नका. आपण एकटे आहोत, हतबल आहोत असे वाटून निराश होऊ नका.

‘या जगातील प्रत्येकजण इतर सर्व माणसांप्रती, स्वतःच्या आणि त्याचबरोबर इतरांच्या हातून घडणाऱ्या सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींसाठी जबाबदार आहे’—हे सत्य आहे. जेव्हा हे सत्य तुमच्या मनावर उमटेल, तेव्हा तुम्ही तुमचा आळस आणि असहाय्यता दुसऱ्या कोणावर तरी टाकणार नाही. अन्यथा, ‘हे जगच वाईट आहे, यासाठी दुसरे कोणीतरी जबाबदार आहे, मी एकटा काय करू?’ असे म्हणत माणूस सैतानाप्रमाणे गर्वाने परमेश्वरालाही बोल लावायला मागेपुढे पाहणार नाही.

‘सैतानाचा गर्व’ म्हणजे केवळ आपल्या चुकांचे समर्थन करणे नव्हे, तर त्याचा दुराभिमान बाळगणे—असा अर्थ करता येईल. मानवी भावना आणि प्रेरणा या कधी-कधी इतक्या गुंतागुंतीच्या असतात की त्या आपल्याला पूर्णपणे समजत नाहीत—ही वस्तुस्थिती खरी असली, तरी म्हणून त्यांचा गैरफायदा घेऊन चुकीच्या वागणुकीस योग्य ठरवणे क्षम्य ठरत नाही.

प्रत्यक्ष परमेश्वरदेखील एक न्यायाधीश म्हणून अशक्य गोष्टीसाठी कुणालाही दोषी ठरवत नाही. पण ज्या गोष्टी तुम्हाला उमजतात, त्यासाठी मात्र तुम्ही उत्तरदायी असता. मृत्यूनंतर किंवा तुमच्यात आध्यात्मिक जागृती घडल्यावर तुम्हाला सर्व गोष्टी स्पष्ट होऊ लागतील, आणि तेव्हा कोणताही वाद, गोंधळ किंवा संभ्रम उरणार नाही. त्याक्षणी पृथ्वीवर तुमच्याकडून झालेल्या चुका तुमच्या अंतःकरणाला जाणवतील.

पृथ्वीवरील जीवन अनेकदा दिशाहीन आणि अंधकारमय वाटते, परंतु ख्रिस्ताचा आदर्श आपल्याला निश्चित मार्गदर्शन करतो. तो नसता तर मानवजातीचे अधःपतन अटळ झाले असते.

तरीही काही गूढ गोष्टींचा उलगडा पृथ्वीवर होणे कठीण असते—जसे की आपले अस्तित्व केवळ भौतिक शरीरापुरते मर्यादित नसते, तर आपले विचार आणि भावना यांमुळे आपण एका उच्च आध्यात्मिक जगाशी जोडलेले असतो. आपण त्या गोष्टी पूर्णपणे समजू शकत नसलो, तरी त्यांची एक अंतःप्रेरणा आपल्यामध्ये असते. म्हणूनच तत्त्वज्ञानी सांगतात की पृथ्वीवरील गोष्टींचे खरे स्वरूप आपण फार थोड्याच प्रमाणात समजू शकतो.

परमेश्वराने आपल्या आत्म्यात दिव्य जगाचे बीज रोवलेले असते. जोपर्यंत आपली नाळ त्या उच्च आध्यात्मिक जगाशी जोडलेली असते, तोपर्यंत आपली अंतःशक्ती तेजस्वी राहते आणि आपले जीवन अर्थपूर्ण भासते. पण ही जाणीव हरपली, किंवा दुर्बल झाली, तर ते दिव्य अस्तित्व कोमेजते आणि जीवन नीरस व उदासवाणे वाटू लागते. अशा जीवनाचा आपणच तिरस्कार करू लागतो.

प्रवचन 4

माणूस इतरांचा खरा न्यायाधीश होऊ शकतो का? शिष्यांनी झोसिमांना प्रश्न केला.

माझ्या प्रिय बंधुंनो, एक गोष्ट लक्षात ठेवा. तुम्ही कोणाचाही खऱ्या अर्थाने न्यायाधीश बनू शकत नाही. खरा न्यायाधीश तोच होऊ शकतो, ज्याला हे मनोमन उमजते की समोर उभा असलेला गुन्हेगार आणि आपण यात फारसा फरक नाही,

आणि कदाचित त्या गुन्ह्यासाठी आपणच इतर कोणापेक्षा अधिक दोषी आहोत. जेव्हा ही जाणीव पूर्णपणे अंतःकरणात ठसते, तेव्हाच एखादा माणूस खऱ्या अर्थाने न्याय करू शकतो.

ही गोष्ट ऐकायला थोडी विचित्र वाटू शकते. पण जर मी खरोखरच नीतिमान असतो, तर कदाचित कोणीही गुन्हेगार झाला नसता. म्हणूनच गुन्हेगाराला शिक्षा देण्याऐवजी त्याला प्रेमपूर्वक क्षमा करा. तुमचे प्रेम आणि क्षमा त्याच्या अंतःकरणाला स्पर्श करू शकतात, त्याला अंतर्बाह्य बदलू शकतात.

कायद्याच्या दृष्टीने तुम्ही जरी न्यायाधीश असलात, तरी माणूस म्हणून त्याच्याशी दयाळूपणे, विनम्रपणे आणि सहानुभूतीने वागा. कारण खरा बदल कठोर शिक्षेने नव्हे, तर अंतःकरणातील जागृतीने होतो.

जरी त्या क्षणी त्याला तुमच्या क्षमेची थट्टा करावीशी वाटली, किंवा तो फुशारकीने तिथून निघून गेला, तरी तुम्ही निराश होऊ नका. कारण वेळ आली की तुमचे प्रेम आणि क्षमा त्याच्या मनात टोचणी लावतील, आणि एक दिवस पश्चात्तापाच्या अग्नीत त्याचे हृदय शुद्ध होईल, असा माझा ठाम विश्वास आहे.

अविरत काम करत राहा. रात्री झोपण्यापूर्वी जर तुम्हाला एखादे काम करायचे राहिले आहे असे आठवले, तर ते पूर्ण केल्याशिवाय झोपू नका.

तुमच्या आजूबाजूची माणसे तुमचा द्वेष करत असतील किंवा तुमचे काही ऐकून घेत नसतील, तर आपलीच चूक आहे असे समजून नम्रपणे त्यांची माफी मागा. तुमचा संयम ढळू न देता आपल्या सेवावृत्तीचे पालन करा. जर लोकांनी तुमचा त्याग केला, मुद्दाम तुम्हाला एकटे पाडले, तर धरणीवर लोटांगण घाला, तिची क्षमा मागा,

तुमच्या अश्रूंनी ती भिजून जाऊ द्या. तुमच्या अश्रूंनी सिंचलेली धरणी चांगली फुलेल आणि फळेले.

अखेरपर्यंत परमेश्वरावरची श्रद्धा भंग होऊ देऊ नका. मार्गावरील सगळे लोक भरकटले तरी तुम्ही एकट्याने परमेश्वराची आराधना करा, त्याची स्तुतीस्तोत्रे गात आनंदाने जीवन घालवा. अगदी एखादा जरी माणूस तुमच्या बरोबर आला, तर तुम्हा दोघांचे एक विश्व बनेल. प्रेमाने एकमेकांना आलिंगन द्या आणि देवाची स्तुती करा, कारण फक्त तुम्हा दोघांना जरी परमेश्वराचे सत्य गवसले, तरी ते विश्वसत्य बनेल.

तुमच्या हातून पाप घडले आणि त्यामुळे तुम्ही जन्मभर दुःखी झालात, तरीही जर दुसऱ्यांचे चांगले होत असेल, तर त्यात शुद्ध आनंद मानायला शिका. तुम्ही जरी पापी असलात, तरी इतर कोणी पुण्यवान असेल, तर त्या गोष्टीचा आनंद माना.

दुष्ट लोकांच्या वागणुकीमुळे जरी तुम्हाला त्रास झाला आणि तुमच्या अंतःकरणात सूडाची भावना निर्माण झाली, तरी त्या भावनेच्या आधीन जाऊ नका. त्याऐवजी, जणू काही हा त्रास तुमच्याच चुकांमुळे ओढवला आहे, अशा नम्र भावनेने ते दुःख सहन करा.

जसा ख्रिस्ताने सर्व मानवजातीला प्रकाशाचा मार्ग दाखवला, तसे तुम्हाला दुष्ट लोकांच्या बाबतीत करता आले नाही. तुम्ही जर त्यांना सत्याच्या प्रकाशाची वाट दाखवली असती, तर ते सुद्धा त्या मार्गावर चालले असते, हा विचार पक्का ध्यानात ठेवा. तुम्ही तुमच्या पुरता चांगुलपणा जपलात, पण तुम्हाला इतरांना तो शिकवता आला नाही. ठीक आहे, तुम्हाला सद्यस्थितीत हे शक्य झाले नसेलही, पण भविष्यात पुढच्या पिढ्यांना याचा नक्कीच फायदा होईल, त्या दैवी प्रकाशावरचा विश्वास कधीही ढळू देऊ नका.

सत्याचा प्रकाश कधीच संपत नाही. माणूस मेला तरी त्याची कीर्ती मागे उरते. अनेकदा विचारवंतांना लोक त्यांच्या हयातीत नाकारतात आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा गौरव करतात, ही जगरहाटी आहे. तुम्ही जे काम करता आहात ते फक्त तुमच्यासाठी नाही, तर संपूर्ण मानवजातीच्या भविष्यासाठी आहे. तुम्ही तुमचे कर्तव्य म्हणून काम करत आहात, त्याचे तुम्हाला बक्षीस मिळेल अशी अपेक्षा ठेवू नका. तुमचे बक्षीस म्हणजे तुमच्या अंतःकरणात वसत असलेला आनंद, अगदी शुद्ध, शांत आनंद, जो फक्त धर्मनिष्ठ पुण्यवान व्यक्तीलाच मिळतो. अशा दिव्य आनंदाची लाज बाळगू नका, कारण तो देवाकडून मिळालेला मोठा वर आहे. तो प्रत्येकालाच मिळत नाही, तो फक्त काही निवडक लोकांनाच मिळतो.

प्रवचन 5

नरक आणि नरकाच्या आगीचे खरे रहस्य काय आहे?

असा प्रश्न शिष्यांनी झोसिमांना विचारला.

माझ्या प्रिय बंधुनो, नरक म्हणजे काय?

माझ्या मते, नरक म्हणजे प्रेम न करता येण्याचे दुःख.

जेव्हा एखादा आत्मा पृथ्वीवर जन्म घेतो, तेव्हा परमेश्वर त्याला दया, क्षमा, शांती आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे प्रेम—या भावनांचे अमूल्य वरदान देतो. पण पृथ्वीवर आल्यानंतर तो जीव त्या वरदानाला विसरतो; स्वार्थमूलक सुखांच्या

लालसेपोटी तो त्या देणगीला लाथाडून टाकतो. आणि अखेर, जेव्हा हे जीवन संपते, तेव्हा त्याला परमेश्वरासमोर उभे राहावे लागते—पण तोपर्यंत वेळ निघून गेलेली असते.

पृथ्वीवर ज्या दीनदुबळ्यांविषयी त्याने कधी सहानुभूती दाखवली नव्हती, ज्या भुकेल्या मुखांना त्याने मायेचा घास दिला नव्हता—त्या सर्वांना तो आता परमेश्वराच्या सान्निध्यात पाहतो. आपल्यासारखेच अनेक आत्मे त्याला दिसतात; पण परमेश्वराकडे जाण्याच्या मार्गात एक अशी खोल दरी आहे, जी ओलांडणे अशक्य आहे, याची त्याला जाणीव होते. कारण ती दरी पार करण्यासाठी आवश्यक असणारे जीवन आता संपलेले असते.

आता तो प्रेम करायला तयार असतो; त्यासाठी सर्वस्व पणाला लावण्याचीही त्याची तयारी असते. तरीसुद्धा प्रत्यक्ष परमेश्वरही त्या तहानलेल्या आत्म्याला प्रेमाचा एक थेंब देऊ शकत नाही—कारण ती देणगी परमेश्वराने फक्त भूतलावरील जीवनासाठीच राखून ठेवलेली असते; आणि हीच असहाय्यतेची जाणीव—हीच कधीही न शमणारी प्रेमाची तहान—त्याला आतून धगधगत्या आगीत जाळून टाकते. हा नरक आहे! हीच ती आग आहे, जी ‘नरकाची आग’ म्हणून ओळखली जाते—आणि जी परमेश्वरालाही विझवता येत नाही.

अनेक लोक नरकातील आगीचे स्वरूप भौतिक अर्थाने घेतात. मी स्वतः त्या बाबतीत फारसे बोलणे टाळतो, कारण ती गोष्ट अत्यंत रहस्यमय आहे. पण मला कधी कधी असे वाटते की, जर नरक ही खरीखुरी भौतिक आग असती, तर कदाचित तेच बरे झाले असते. कारण त्या शारीरिक वेदनांमध्ये आध्यात्मिक दुःख क्षणभर विसरले गेले असते.

आध्यात्मिक दुःख मात्र आत्म्याला आतून जाळून टाकते, आणि ते त्याच्यापासून वेगळे करता येत नाही. जरी स्वर्गातील पुण्यात्म्यांनी त्या आत्म्यांना क्षमा केली, त्यांच्यावर प्रेम केले, आणि प्रेमपूर्वक स्वर्गात आमंत्रित केले, तरीसुद्धा त्यांची व्यथा अधिकच तीव्र होईल. कारण त्या आत्म्यांना ते प्रेम स्वीकारता येणार नाही; त्याला प्रत्युत्तर देता येणार नाही. त्यांनी पृथ्वीवर ज्या प्रेमाला तुच्छ मानले होते, त्याच प्रेमाची आता त्यांच्या अंतरात्म्यात तीव्र तहान निर्माण होईल—पण ते प्रेम पुन्हा मिळवणे त्यांच्यासाठी अशक्य ठरेल.

माझ्या अंतःकरणातील एक नम्र कल्पना अशी आहे की, या प्रेमाची कधीही परतफेड करता येणार नाही ही गोष्ट जेव्हा त्यांना पूर्णपणे उमगेल, तेव्हा कदाचित त्या अपार वेदनेतून त्यांना एक प्रकारची शरणागत नम्रता गवसेल. आणि त्या नम्रतेतून ते त्या प्रेमाला स्वीकारतील—जरी त्यांना प्रेम देणे शक्य नसले, तरी त्यांच्या अंतःकरणात प्रेमसदृश भावना निर्माण होईल...

मी यापेक्षा अधिक स्पष्टपणे सांगू शकत नाही—याबद्दल क्षमस्व.

बंधुनो, शेवटी मला अजून एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट नमूद करावीशी वाटते—ती म्हणजे आत्महत्या करणाऱ्या व्यक्तींविषयी. ही गोष्ट अत्यंत वेदनादायक आहे. माझा ठाम विश्वास आहे की मृत्यूनंतर सर्वात दुःखी आत्मे हे आत्महत्या करणारेच असतील. चर्चच्या बाह्य विधीनुसार अशा आत्म्यांसाठी प्रार्थना करणेही पाप मानले जाते; चर्च त्यांच्याशी नातेसंबंध तोडते.

परंतु मी अशा आत्म्यांना मृत्यूनंतर शांती लाभावी म्हणून प्रेमपूर्वक प्रार्थना करतो. माझा असा विश्वास आहे की समस्त मानवजातीला प्रेमाचा संदेश देणाऱ्या ख्रिस्ताला ती प्रार्थना नक्कीच रुजू होईल.

मी अशा व्यक्तींसाठी दररोज प्रार्थना करतो—हे मी आपल्यासमोर प्रांजळपणे कबूल करतो.

इथे मी अजून एक गोष्ट स्पष्ट करतो. काही अतृप्त आत्मे असेही असतात की, नरकयातना भोगत असतानासुद्धा—आणि त्या यातनांमागील कारण स्पष्टपणे समजूनदेखील—ते आपला दुरभिमान, क्रोध आणि सूडाची भावना सोडायला तयार नसतात. उलट, ते स्वतःच्या बंडखोरीवरच गर्व करतात आणि देवाचा वारंवार धिक्कार करतात.

हे आत्मे सैतानाला शरण गेलेले असतात—बंडखोर, अभिमानी, विद्वेषमग्न—ज्यांनी देवाला आणि त्याच्या सृष्टीला नाकारलेले असते. त्यांनी नरकयातनांचा स्वेच्छेने स्वीकार केलेला असतो, कारण ते अजूनही देवावर शिव्याशाप घालत राहतात आणि सूड व अहंकाराच्या विषावरच जगत राहतात.

परमेश्वर त्यांना पुन्हा पुन्हा प्रेमाने साद घालत राहतो; पण ते त्याला द्वेषाने उत्तर देतात—आणि त्यातच त्यांना धन्यता वाटते. त्यांच्या अंतःकरणात दैवी प्रेमाविषयी इतका तिरस्कार भरलेला असतो की, परमेश्वराने स्वतःसह संपूर्ण विश्वाचाच नाश करावा, अशी इच्छा ते धरतात—आणि ते घडावे म्हणून आतून आर्ततेने आकांत करतात. पण त्यांच्या या इच्छा कधीच पूर्ण होऊ शकत नाहीत.

ते स्वतःच्या राग, सूडभावना आणि असमाधानाच्या आगीत अनंत काळ होरपळत राहतील—आणि त्या यातनांतून त्यांना कधीच सुटका मिळणार नाही.

अलेक्सी करामाझोव्हने संपादित केलेले हस्तलिखित येथे संपते.

मी पुन्हा एकदा सांगतो की हे हस्तलिखित अपूर्ण आहे. त्यात झोसिमांची शिकवण, त्यामागील तत्त्वज्ञान, आणि त्यांच्या जीवनाचा अल्प परिचय अलेक्सीने दिला आहे. याची सुरुवात झोसिमांनी मृत्यूपूर्वी आपल्या जवळच्या व्यक्तींशी केलेल्या संभाषणाने होते.

झोसिमांचा मृत्यू अगदी अनपेक्षितपणे आला. त्या संध्याकाळी त्यांच्या सभोवती जमलेल्या मंडळींना मृत्यू जवळ आल्याची जाणीव झाली होती खरी; पण “दिवा मालवताना मोठा होतो” ही म्हण खरी ठरावी असा तो दिवस होता. त्यांचे बोलणे अतिशय ऋजू भावपूर्ण आणि आत्मीयतेने भरलेले होते. त्यामुळे मृत्यू इतका समीप आहे, असे कोणालाही वाटले नाही; उलट अजून काही दिवस जातील, अशीच भावना होती.

मृत्यूच्या अवघ्या पाच मिनिटे आधी झोसिमा शांतपणे, हसत-हसत सर्वांशी बोलत होते. अचानक त्यांच्या छातीत तीव्र वेदना झाली असावी—त्यांचा चेहरा फिकट पडला, आणि त्यांनी दोन्ही हात हृदयावर दाबले. सर्वजण घाबरून त्यांच्याकडे धावले. त्या अवस्थेतही झोसिमांनी सर्वांकडे हसून पाहिले. नंतर ते हळूहळू खुर्चीतून खाली उतरले आणि गुडघ्यावर बसले. त्यांनी वाकून डोके जमिनीवर टेकवले आणि मातीचे आनंदाने चुंबन घेतले. त्यांच्यात जणू दैवी आवेश संचारला होता—आणि मग शांतपणे, प्रार्थनेत विलीन होत, त्यांनी आनंदाने आपले प्राण देवाच्या चरणी अर्पण केले.

त्यांच्या मृत्यूची बातमी क्षणातच संपूर्ण आश्रमात आणि मठात पसरली. त्यांच्या निकटवर्तीयांनी, ज्यांच्यावर ती जबाबदारी होती, पारंपरिक पद्धतीने अंतिम तयारी सुरू केली. सर्व भिक्षू चर्चमध्ये एकत्र जमले. सूर्योदयापूर्वीच ही बातमी शहरात

पोहोचली. उजाडताच संपूर्ण शहरात त्या घटनेची चर्चा सुरू झाली, आणि गावातील लोकांनी मठाकडे गर्दी केली.

या सर्व तपशिलांचे वर्णन पुढील भागात येईल. सध्या इथे इतकेच सांगतो की, त्यांच्या मृत्यूच्या दिवशी जे काही घडले, ते इतके अनपेक्षित, विचित्र आणि धक्कादायक होते की संपूर्ण मठ आणि शहर हादरून गेले. इतकी वर्षे उलटून गेली, तरी त्या अचंबित करणाऱ्या दिवसाची आठवण आजही लोकांच्या मनात ताजी आहे.

----- भाग 2 समाप्त-----

गायत्री गिरीश साळवणकर
यांची यापूर्वीची तीन पुस्तके.

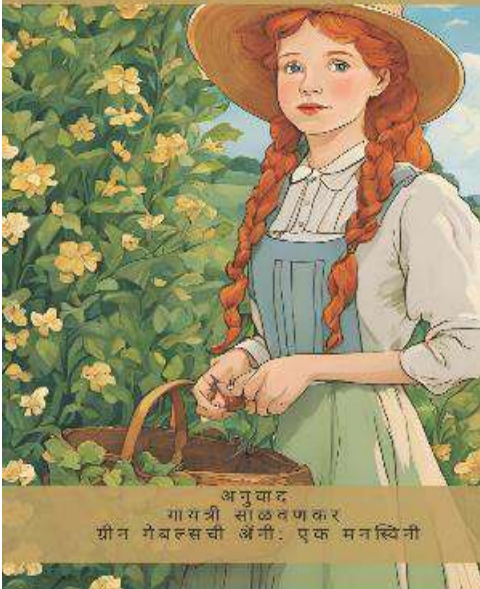
पुस्तकाच्या कव्हरवर क्लिक
करताच ते उघडेल व वाचता येईल.

कुंतलपूरचे छोटे युवराज

लेखिका: सौ. गायत्री साळवणकर

अनुवादा ऑन ऑफ ग्रीन मेबल्स

अनुवाद
गायत्री साळवणकर
श्रीन मेबल्सची ऑनी: एक मनस्थिती

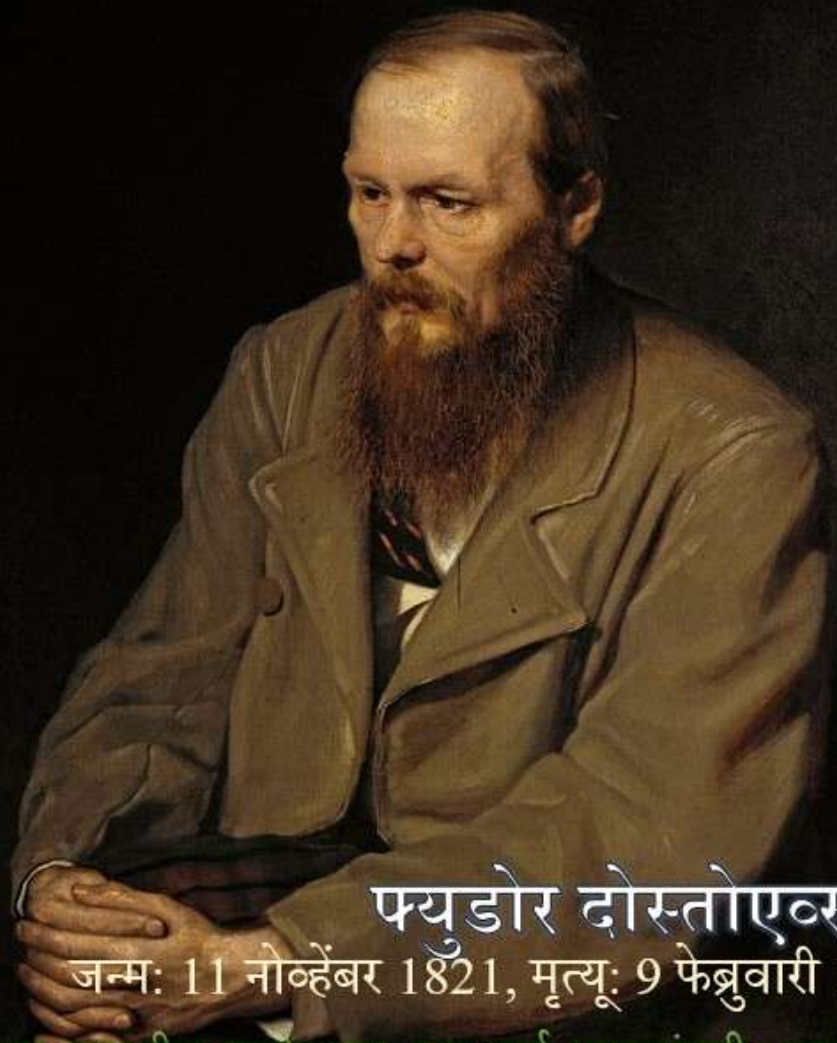
शार्लट ब्रांटी जेन आयर

अनुवाद

गायत्री साळवणकर

गव्हाचा दाणा जर जमिनीत पडला नाही, तर तो एकटाच राहतो; पण जर तो जमिनीत पडून रुजला, तर त्यातून अनेक दाणे उत्पन्न होतात.' —सुवार्ता: अध्याय 12, वचन 24

फ्यडोर दोस्तोएव्स्की

जन्म: 11 नोव्हेंबर 1821, मृत्यू: 9 फेब्रुवारी 1881

‘या जगातील प्रत्येकजण इतर सर्व माणसांप्रती, स्वतःच्या आणि त्याचबरोबर इतरांच्या हातून घडणाऱ्या सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींसाठी जबाबदार आहे’ —हे सत्य आहे. —फादर झोसिमा